

Rocznik
Instytutu Europy
Środkowo-Wschodniej

Rok 19 (2021)
Zeszyt 2

Yearbook of the Institute of East-Central Europe
Volume 19 (2021) Issue 2

30 lat od upadku ZSRR – konsekwencje dla państw Europy Środkowej i Wschodniej

Przesłanki wewnętrzne i międzynarodowe upadku
Związku Radzieckiego w 1991 roku oraz jego konsekwencje
geopolityczne dla polityki zagranicznej Polski

Skazana na imperium? Lęki i dyskurs imperialny
w procesie samoidentyfikacji Rosji poradzieckiej

Trzydzieści lat dekomunizacji na Ukrainie

Fenomen parapaństw na obszarze poradzieckim

Geopolityka regionu Morza Czarnego a Unia Europejska

Rocznik
Instytutu Europy
Środkowo-Wschodniej

Rok 19 (2021)
Zeszyt 2



Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej Yearbook of the Institute of East-Central Europe

Rada Naukowa | Advisory Board Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej Yearbook of the Institute of East-Central Europe

József Böröcz (USA), William Collins Donahue (USA), Adolf Juzwenko (Polska),
Rūstis Kamuntavičius (Litwa), Gediminas Kazėnas (Litwa), Jūratė Kiaupienė (Litwa),
Michal Kořan (Czechy), Volodymyr Kravchenko (Kanada), Jussi P. Laine (Finlandia),
Markijan Malskyj (Ukraina), Joseph F. Patrouch (Kanada), Serhii Plokhii (USA),
Antony Polonsky (USA), Adam Daniel Rotfeld (Polska), Henryk Samsonowicz (Polska),
Aleksander Smolar (Polska), George Soroka (USA), Oleksiy Tolochko (Ukraina),
Natalia Yakovenko (Ukraina)

Komitet Redakcyjny | Editorial Board Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej Yearbook of the Institute of East-Central Europe

Redaktor naczelny | Editor-in-Chief | Beata Surmacz
Zastępca redaktora naczelnego | Deputy Editor-in-Chief | Tomasz Stępniewski
Redaktor działu państw bałtyckich | Editor of the Baltic States Department | Aleksandra Kuczyńska-Zonik
Redaktor działu państw wschodnioeuropejskich | Editor of the Eastern European States Department | Jakub Olchowski
Redaktor działu państw bałkańskich | Editor of the Balkan States Department | Konrad Pawłowski
Redaktor działu państw wyszehradzkich | Editor of the Visegrad States Department | Agata Tatarenko
Sekretarz redakcji | Editorial Secretary | Anna Paprocka

Rocznik
Instytutu Europy
Środkowo-Wschodniej

Rok 19 (2021)
Zeszyt 2



Yearbook of the Institute of East-Central Europe
Volume 19 (2021), Issue 2

30 lat od upadku ZSRR – konsekwencje dla państw Europy Środkowej i Wschodniej

REDAKCJA
Tomasz Stępniewski

Instytut Europy Środkowej
Institute of Central Europe 
Lublin 2021

Czasopismo recenzowane

Projekt okładki i skład: Amadeusz Targoński | www.targonski.pl

Fotografia na okładce i stronach tytułowych: © Photogid | shutterstock.com

© Instytut Europy Środkowej, Lublin 2021

ISSN 1732-1395

Redakcja: Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5, 20-080 Lublin
e-mail: yearbook@ies.lublin.pl

Wydawca: Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5, 20-080 Lublin
www.ies.lublin.pl

Druk: Akapit
ul. Węglowa 3, 20-481 Lublin
www.drukarniaakapit.pl



Spis treści

Tomasz Stępniewski	
Geopolityka regionu Morza Czarnego a Unia Europejska	9
Józef M. Fiszer	
Przesłanki wewnętrzne i międzynarodowe upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku oraz jego konsekwencje geopolityczne dla polityki zagranicznej Polski	19
Alicja Curanović	
Skazana na imperium? Lęki i dyskurs imperialny w procesie samoidentyfikacji Rosji poradzieckiej	43
Denys Sviridenko	
Marcin Orzechowski	
Biało-ruski mir. Reaktywacja reintegracyjna w relacjach rosyjsko-białoruskich	67
Mieczysław Szlachta	
Andrzej Ciupiński	
Od politycznej współpracy do gospodarczej konkurencji – przemysł obronny krajów Europy Środkowo-Wschodniej po upadku ZSRR	81
Hanna Bazhenova	
Ukraina: 30 lat bez ZSRR	99
Katarzyna Jędraszczyk	
Trzydzieści lat dekomunizacji na Ukrainie	125
Radosław Marzęcki	
Stosunek do przeszłości jako czynnik kształtujący pokoleniowe autoidentyfikacje młodzieży w Krajach postkomunistycznych	147

Krzysztof Ignatowicz	
Międzyrządowy wymiar polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej	173
Anna Czyż	
Fenomen parapaństw na obszarze poradzieckim	197
Ewa Radomska	
Strategia cyfryzacji gospodarki i społeczeństwa Federacji Rosyjskiej – kierunki, perspektywy i wyzwania	219
Tomasz Lachowski	
Sowieckie ludobójstwo i prawo międzynarodowe. Litewskie zmagania ze zbrodniami ZSRS w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie <i>Drelingas</i>	237
Tomasz Pawłuszko	
Europa wielu prędkości i kwestia Europy Wschodniej. Ujęcie centro-peryferyjne	259
Marzena Czernicka	
Ewolucja systemu partyjnego i sceny politycznej w Bułgarii w latach 1990-2017 – od dwublokowości do wielopartyjności	283
Tomasz Stryjek	
Demokracja w Serbii i Chorwacji w XXI wieku: w koleinach historii?	301
Artur Adamczyk	
Ewolucja polityki zagranicznej Grecji na Bałkanach – wloty i upadki greckiej dyplomacji w regionie	321
Agnieszka Zaręba	
Misje stabilizacyjne w badaniach opinii publicznej w Europie Środkowej na przykładzie społeczeństwa polskiego po 1989 roku	349
Andrzej Szabaciuk	
30 lat rosyjskiej polityki imigracyjnej i jej znaczenie z perspektywy Federacji Rosyjskiej i obszaru poradzieckiego	365
Tomasz Olejarsz	
Recenzja książki: Alicja Curanović, <i>Przeznaczeni do wielkości. Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji</i>, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, 284 ss.	381



Artykuły

Tomasz Stępniewski*

Geopolityka regionu Morza Czarnego a Unia Europejska

The Black Sea Region geopolitics and the European Union

Abstract: The geopolitical rivalry and the clash of interests between the superpowers have been present in the Black Sea region for centuries. During the Cold War when the East-West divide was at its height, the Black Sea was “excluded” from geopolitical competition between the superpowers as it became the domain of mainly one player – the Soviet Union. The dismantling of the Pax Sovietica and the subsequent collapse of the Cold War gave rise to a new geopolitical situation in the Black Sea region. The former USSR was superseded by the Russian Federation and other political entities independent from Russia, yet having strong bonds with the region both in terms of geography and their political and cultural interests. These were new states like Ukraine, Moldova, Georgia, Armenia and Azerbaijan, but also former Soviet satellite states such as Bulgaria and Romania. In other words, the collapse of the USSR entailed the emergence of a new system of geopolitical power in the post-Soviet space.

Keywords: Black Sea region, European Union, Russia, USA, Turkey, geopolitics

Streszczenie: Rywalizacja geopolityczna i ścieranie się interesów mocarstw w regionie czarnomorskim widoczne były na przestrzeni stuleci. W okresie funkcjonowania podziału na Wschód i Zachód, w czasach zimnej wojny, obszar Morza Czarnego został niejako „wyjęty” z rywalizacji geopolitycznej mocarstw, gdyż stał się domeną wpływów przede wszystkim jednego gracza – Związku Radzieckiego. Demontaż Pax Sovietica i tym samym upadek zimnowojennego podziału świata doprowadził do powstania nowej sytuacji geopolitycznej w regionie Morza Czarnego. Na miejscu dawnego ZSRR powstała nie tylko Federacja Rosyjska, lecz również inne niepodległe wobec niej byty państwowe, związane z tym obszarem zarówno geograficznie, jak i poprzez swoje interesy. Tak więc pojawiły się m.in. Ukraina, Mołdawia czy Gruzja, Armenia, Azerbejdżan, ale też dawne państwa satelickie ZSRR – Bułgaria i Rumunia. Inaczej mówiąc, wraz z rozpadem Związku Radzieckiego powstał nowy układ sił geopolitycznych na obszarze poradzieckim.

Słowa kluczowe: region Morza Czarnego, Unia Europejska, Rosja, USA, Turcja, geopolityka

* Tomasz Stępniewski – dr. hab., prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Europy Środkowej, Polska, ORCID: 0000-0002-4581-5145, e-mail: tomasz.stepniewski5@gmail.com.

Wstęp

Upadek zimnowojennego podziału świata doprowadził do ukształtowania się nowej sytuacji geopolitycznej w regionie Morza Czarnego¹. Na miejscu dawnego ZSRR² powstała nie tylko Federacja Rosyjska, lecz również inne niepodległe wobec niej byty państwowe – związane z tym obszarem zarówno geograficznie, jak i poprzez swoje interesy³. Tak więc pojawiły się np. Ukraina czy Gruzja, ale też dawne państwa satelickie ZSRR – Bułgaria i Rumunia. Zmiana układu sił w regionie czarnomorskim spowodowała, że Unia Europejska zyskała nowe instrumenty oddziaływania na wschodnich sąsiadów, które uległy wzmocnieniu na skutek zmian wewnętrznych zachodzących w państwach regionu oraz postępujących procesów integracyjnych. W latach 90. XX w. jej inicjatywy w tym kierunku koncentrowały się przede wszystkim na pomocy finansowej i technicznej udzielanej wschodnim sąsiadom.

Wzrastające znaczenie regionu Morza Czarnego w strategii tak euroatlantyckiej, jak i euroazjatyckiej powoduje, że z jednej strony obserwujemy na tym terenie rywalizację głównych aktorów polityki światowej, z drugiej zaś widzimy, iż współzawodnictwo to przyczynia się do konstytuowania obszaru jako całości. Definiowanie regionu Morza Czarnego nie odnosi się jedynie do problemów geograficznych, ale coraz częściej mieszczą się tu kwestie geopolityczne, geoeconomiczne, kulturowe, społeczne i bezpieczeństwa. W literaturze przedmiotu brakuje jednoznacznej definicji tego regionu – przyjmuje się, iż obejmuje on Bułgarię, Mołdawię, Rumunię i Grecję na zachodzie, Ukrainę i Rosję na północy, Gruzję, Armenię i Azerbejdżan na wschodzie oraz Turcję na południu. Problem pojawia się w związku z zaliczeniem do tej strefy państw nieposiadających linii brzegowej nad Morzem Czarnym, takich jak: Armenia, Azerbejdżan, Mołdawia i Grecja, które jednak poprzez więzy historyczne, kulturowo-cywi-

1 Szerzej na temat geopolityki Morza Czarnego w XXI w. zob.: T. Stępniewski, *Geopolityka Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin 2011, *passim*.

2 Szerzej na temat polityki Rosji wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej w: *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, red. T. Stępniewski, Lublin 2020.

3 Szerzej: *Obszar poradziecki 25 lat po upadku ZSRR: polityka, ekonomia i bezpieczeństwo*, red. T. Stępniewski, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XIV, 2017, nr 3, *passim*; A. Włodkowska-Bagan, *Rywalizacja międzynarodowa na obszarze poradzieckim*, Warszawa 2013.

zacyjne oraz bliskość położenia geograficznego w naturalny sposób wydają się przynależeć do tego obszaru.

Polityka UE w regionie Morza Czarnego jest dopiero na etapie konstruowania, w związku z czym nie możemy powiedzieć, że jej działania podejmowane na tym obszarze są koherentne. Niniejszy artykuł ma na celu wskazanie geopolitycznego znaczenia regionu Morza Czarnego z perspektywy Unii Europejskiej. W pierwszej kolejności zarysowana zostanie ogólna sytuacja geopolityczna w regionie Morza Czarnego, a następnie przeanalizowana polityka Unii Europejskiej wobec wybranych państw regionu Morza Czarnego na przykładzie projektu Partnerstwa Wschodniego. Warto również zaznaczyć, że UE jako aktor polityki międzynarodowej jest najmłodszym graczem angażującym się w tym regionie, toteż jej działania są bądź w trakcie konceptualizacji, bądź też w początkowym stadium realizacji. Wzrastające zaangażowanie UE w strefie czarnomorskiej potwierdza fakt wzrostu geostrategicznego, geopolitycznego i geoeconomicznego znaczenia tego obszaru we współczesnych stosunkach międzynarodowych oraz wskazuje na krzyżowanie się tu przeciwstawnych interesów głównych aktorów polityki światowej.

1. Geopolityczne znaczenie regionu Morza Czarnego

Z punktu widzenia geopolitycznych interesów UE region czarnomorski jawi się jako niezwykle ważny, gdyż na tym obszarze dochodzi do zazębiania się i krzyżowania czterech osi. Pierwszą z nich możemy określić mianem osi energetycznej, łączącej Morze Kaspijskie, Czarne i Śródziemne. Na północy oś biegnie od Ukrainy do Kaukazu Południowego i Azji Środkowej, a następnie przechodzi przez Bałkany Zachodnie i Europę Środkowo-Wschodnią. Oś ta na południu rozciąga się z kolei od państw śródziemnomorskich przez Bliski i Środkowy Wschód do Iraku, Iranu, Afganistanu i Pakistanu. Druga oś, horyzontalna (Wschód–Zachód), ma związek z ideą Wielkiego Jedwabnego Szlaku⁴. Instytucjonalizacja tej osi dokonała się poprzez powołanie

4 Zob. A. Kuczyńska-Zonik, T. Stępniewski, *China and Central and Eastern Europe: the case of the Baltic states*, [w:] *China-EU Relations in a New Era of Global Transformation*, red. L. Xing, London – New York 2021, s. 192-208.

Szanghajskiej Organizacji Współpracy. Trzecia oś, wertykalna (Północ–Południe), również zawiera w sobie implikacje historyczne: łączy Morze Bałtyckie i Czarne, a reprezentuje tzw. wewnętrzny korytarz demokracji. Poprzez ten korytarz dokonuje się transfer demokracji z Zachodu na Wschód. Właśnie ta oś stwarza UE szansę na realizację jej interesów w tym regionie poprzez wykorzystanie różnorodnych programów mających na celu zacieśnianie współpracy. Czwartą oś – również posiadającą istotny potencjał – tworzą wody Renu–Menu–Dunaju–Morza Czarnego. Oś ta może przyczynić się do powstania wodnego systemu transportowego z Zachodu na Wschód⁵.

2. Od pomocy technicznej do próby stworzenia spójnej polityki Unii Europejskiej w regionie Morza Czarnego

Unia Europejska nie prowadzi przejrzystej i spójnej polityki wobec regionu Morza Czarnego. Na początku kontakty na tym obszarze rozwijały się poprzez udział Wspólnoty w finansowaniu różnych projektów regionalnych związanych z trudnym procesem reform systemowych w państwach tego obszaru. Realizowano liczne programy nakierowane na wypełnienie konkretnych inicjatyw z dziedziny transportu (TRACECA), współpracy energetycznej (INOGATE), ochrony środowiska (DANBLAS) czy pomocy technicznej (TACIS)⁶.

Polityka UE w tym regionie nabrała większego znaczenia po przyjęciu do jej struktur państw Europy Środkowo-Wschodniej w 2004 r.⁷, a w szczególności po jej rozszerzeniu o Bułgarię i Rumunię w 2007 r. – wówczas Morze Czarne stało się w pewnym sensie wewnętrznym morzem UE i nabrało strategicznego znaczenia. Rozwój kontaktów między UE a państwami tego obszaru stał się przyczyną stworzenia m.in. wspólnego programu w ramach ustanowionej w 2004 r. Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS). Jednym z pierwszych sygnałów

5 Por. R. Hatto, O. Tomescu, *The EU and the Wider Black Sea Region: Challenges and Policy Options*, „Garnet Policy Brief”, January 2008, no. 5, s. VII-VIII, http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/policy_briefs/Garnet_Policy_Brief_No_5.pdf.

6 A. Konarzewska, *Strategia Unii Europejskiej wobec regionu Morza Czarnego*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, nr III-IV – 2007/5-6, s. 381.

7 Szerzej: *15 lat państw Europy Środkowej w Unii Europejskiej. Raport*, red. A. Kuczyńska-Zonik, T. Stępniewski, „Prace IES”, nr 5, Lublin 2019; *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019.

świadczących o pogłębianiu współpracy było przyjęcie 11 kwietnia 2007 r. przez Komisję Europejską komunikatu *Synergia Czarnomorska – nowa inicjatywa współpracy regionalnej (Black Sea Synergy)*. Synergia Czarnomorska – inicjatywa przyjęta w czasie prezydencji Niemiec – nie jest projektem efektywnym. Uczestniczą w niej państwa o odmiennych interesach, co znacznie obniża jej skuteczność. Widoczne jest to zwłaszcza w odniesieniu do działań prowadzonych w regionie czarnomorskim przez Federację Rosyjską i Turcję. Należy wskazać, że Synergia wykracza poza ramy EPS, gdyż grupuje państwa, które nie zostały nią objęte. Polska wskazywała na słabość tej inicjatywy z racji nieposiadania przez Synergię wymiaru UE (liberalizacja reżimu wizowego, wdrażanie *acquis communautaire*, umowy o wolnym handlu itd.) oraz ze względu na brak perspektyw na instytucjonalizację współpracy (specjalny koordynator)⁸. Poprzez ustanowienie Synergii UE dążyła do wzmacniania współpracy regionalnej i transnarodowej na obszarze Morza Czarnego. Służy temu wykorzystywanie – oprócz Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego – innych organizacji regionalnych, takich jak Wspólnota Demokratycznego Wyboru czy Organizacja na rzecz Demokracji i Rozwoju Ekonomicznego, czyli GUAM (Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan i Mołdawia)⁹. Na przestrzeni ostatnich lat okazało się, że wiele wymienionych organizacji straciło na znaczeniu lub też odgrywa marginalną rolę w kształtowaniu sytuacji międzynarodowej w regionie czarnomorskim.

Konkludując, Synergia Czarnomorska i jej znaczenie w polityce UE wobec regionu czarnomorskiego pozostają stosunkowo niewielkie. Taki stan rzeczy wynika z rozbieżnych interesów państw objętych Synergią. Odczuwalny jest również brak nowych instytucji koordynujących politykę UE w tej strefie. O ile UE zależy na wzmacnianiu współpracy regionalnej państw czarnomorskich, o tyle niektóre państwa regionu – Rosja i Turcja – dążą do utrzymania aktualnego stanu rzeczy, a ponadto sceptycznie odnoszą się do kolejnych inicjatyw UE

8 A. Balcer, A. Krawczyk, K. Wóycicki, *Nowe wymiary polskiej polityki zagranicznej. Wektory Północny i Południowy oraz alternatywa południowo-wschodnia*, „Sprawy Międzynarodowe” 2009, nr 4, s. 15.

9 Na skutek braku zainteresowania Mołdawii zacieśnianiem relacji w ramach GUAM coraz częściej mówi się o GUA(M).

w obszarze czarnomorskim¹⁰. Ponadto, patrząc na sytuację w regionie z perspektywy 2021 r., po aneksji Krymu przez Rosję (w 2014 r.) sytuacja uległa daleko idącej komplikacji, co tym samym utrudnia kreowanie aktywnej polityki przez Wspólnotę.

3. Rok 2009 i nowa odsłona polityki Unii Europejskiej – Partnerstwo Wschodnie

Nową odsłoną polityki wschodniej UE jest projekt ogłoszony w połowie 2008 r. przez Polskę i Szwecję – Partnerstwo Wschodnie¹¹. Oficjalnie został on przyjęty jako projekt UE na szczycie w Pradze 7 maja 2009 r. Nowa inicjatywa stwarzała szansę na tzw. zrównanie wymiarów polityki zewnętrznej UE zarówno wobec państw Europy Wschodniej, jak i Kaukazu Południowego. Warto dodać, że nie bez znaczenia dla implementacji Partnerstwa Wschodniego była wojna Rosji z Gruzją w sierpniu 2008 r. Z jednej strony, Federacja Rosyjska poprzez działania zbrojne osiągnęła zamierzony cel, z drugiej natomiast, sierpniowy konflikt przyczynił się do wzmocnienia pozycji Wspólnoty oraz zmusił ją do podjęcia działań. Oczywiście Partnerstwo nie było odpowiedzią UE na działania militarne Rosji w regionie, gdyż na takie posunięcia nie odpowiada się projektem polityczno-gospodarczym. Dlatego też Partnerstwo Wschodnie należy traktować jako miękki projekt na rzecz przybliżania państw kaukaskich do standardów Unii Europejskiej. Rodziło się wówczas pytanie o skuteczność tego projektu, zwłaszcza w kontekście innych inicjatyw UE skierowanych na Wschód – Synergii Czarnomorskiej¹².

Wartością dodaną Partnerstwa Wschodniego miała być wzajemna współpraca pomiędzy wschodnimi partnerami, co powinno sprzyjać budowaniu więzi regionalnych. Bułgaria, Rumunia i Grecja obawia-

10 Y. Tsantoulis, *Black Sea Synergy and Eastern Partnership: Different Centres of Gravity, Complementarity or Confusing Signals?*, ICBSS, „Policy Brief”, February 2009, no. 12; M. Emerson, *The EU's New Black Sea Policy. What kind of regionalism is this?*, CEPS, „Working Document”, July 2008, no. 297; także: C. Nitoiu, M. Sus, *Introduction: The Rise of Geopolitics in the EU's Approach in its Eastern Neighbourhood*, „Geopolitics”, vol. 24, 2019, issue 1.

11 J. Nixey, *The Eastern Partnership at 10. What is there to celebrate?*, „New Eastern Europe” 2019, issue 3-4; M. Emerson, S. Blockmans, D. Cenusă, T. Kovziridze, V. Movchan, *Eastern Partnership policy beyond 2020: advances and omissions in a vast agenda*, „CEPS Commentary”, 14 April 2020.

12 We wspólnej deklaracji, przyjętej w maju 2009 r. podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Pradze, stwierdzono, że obie inicjatywy powinny się wzajemnie wspierać i uzupełniać.

ły się, że może dojść do obniżenia rangi Synergii, na której zależy im bardziej niż na Partnerstwie. Dodatkowo obie inicjatywy UE – Partnerstwo Wschodnie i Unia dla Śródziemnomorza¹³ – wchodziły w zakres EPS i tym samym skazane są na rywalizację o środki pochodzące z jednej puli.

Państwa sąsiedzkie mają także różne wizje Partnerstwa Wschodniego. Dla Ukrainy, Mołdawii i Gruzji to krok w stronę członkostwa oraz wsparcie konkretnych reform. Białoruś w 2021 r. zawiesiła swój udział w PW. Natomiast Armenia i Azerbejdżan zainteresowane są jedynie współpracą gospodarczą i energetyczną z UE.

Partnerstwo Wschodnie jest projektem długoterminowym. Stąd w nowej drodze dla Partnerstwa Wschodniego („Wzmacnianie odporności – Partnerstwo Wschodnie, które przynosi korzyści wszystkim”¹⁴), po dekadzie doświadczeń z programem, należy wyartykułować kolejne słabości i zaniedbania po stronie Unii. Po pierwsze, komunikat nie precyzuje ram czasowych, które obejmuje, określając jedynie, że odnosi się do okresu „po 2020 r.”. Nie jest więc jasne, jaki jest przewidywany horyzont czasowy. Po drugie, w dokumencie nie określono żadnych celów strategicznych, które wskazywałyby, dokąd ta szeroka agenda powinna prowadzić, zarówno dla państw stowarzyszonych, jak i PW jako całości. Zabrakło kluczowej odpowiedzi na pytanie: „co dalej?”. Po trzecie, w sposób marginalny odniesiono się do pojęcia demokracji, symbolicznie wyrażając poparcie dla dobrych praktyk demokratycznych i często preferując dwuznaczny termin „zarządzanie”. Po czwarte, zabrakło wyraźnego odniesienia do nierozwiązanych konfliktów separatystycznych (m.in. Naddniestrze, Górski Karabach oraz konflikt na Donbasie, problem z anektowanym przez Rosję Krymem) poza formalnymi słowami o zaangażowaniu w pokojowe rozwiązanie konfliktu. Po piąte, mimo utrzymania zasady „więcej za więcej”, nie zdefiniowano wytycznych operacyjnych dotyczących tego, jakie „więcej” może wnieść UE w odniesieniu do tego, jakich „więcej” reform

13 Unia na rzecz Śródziemnomorza (ang. Union for the Mediterranean) – wspólnota państw członkowskich UE i państw położonych nad Morzem Śródziemnym, która została powołana w czasie konferencji w Paryżu 13-14 lipca 2008; siedzibę ma w Barcelonie.

14 *Eastern Partnership policy beyond 2020 Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all*, Joint Communication: „Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all” | European Commission (europa.eu).

politycznych oczekuje od państw PW. Po szóste, kampanie dezinformacyjne to współczesna rzeczywistość państw Partnerstwa Wschodniego. Wymaga to dodania aspektu bezpieczeństwa w programie PW. Potrzebna jest również większa współpraca w zakresie bezpieczeństwa cyfrowego. Wreszcie, choć wspólny komunikat czerpie z wielu tematów, które znalazły się w „ustrukturyzowanych konsultacjach” z państwami PW przeprowadzonych w 2019 r., istnieje wrażenie, że wspólne wnioski trzech państw stowarzyszonych zostały zignorowane. Państwa te lobbowały za tzw. Strategią Trio (mowa o Gruzji, Mołdawii i Ukrainie), umożliwiającą im uzyskanie nowych instrumentów wdrażania reform oraz dialogu z UE w sprawach, które ich bezpośrednio dotyczą, a które nie są istotne ani wiarygodne w odniesieniu do innych państw Partnerstwa Wschodniego¹⁵.

Zamiast zakończenia

Biorąc pod uwagę rosnące znaczenie geostrategiczne regionu, jego bezpieczeństwo i stabilność zależą od zacieśnienia współpracy i integracji państw czarnomorskich ze strukturami UE i NATO. Im będą bliższe i lepsze stosunki między państwami regionu a UE, tym większa będzie szansa na pomyślne wdrożenie demokratycznych reform w regionie oraz pokojowe rozwiązanie lokalnych konfliktów. Przyszły rozwój regionu czarnomorskiego będzie zależał również od wielu czynników międzynarodowych, które mogą mieć wpływ na kształt sytuacji na tym obszarze. W szczególności odnosi się to do roli i znaczenia kluczowych aktorów w regionie – Rosji i Turcji oraz aktorów zewnętrznych – przede wszystkim UE, NATO oraz USA, ale również zależą od zaangażowania innych aktorów zainteresowanych sytuacją w regionie Morza Czarnego (np. państwa bliskowschodnie). Ponadto podejście UE do państw PW musi ulec zmianie, gdyż zmieniła się sytuacja geopolityczna we wschodnim sąsiedztwie. Konflikt zbrojny na Ukrainie oraz coraz bardziej asertywna postawa Rosji wobec wschodnich sąsiadów powodują, że UE zmuszona jest do reagowania. W związku z tym pojawia się pytanie: w jaki sposób UE

¹⁵ Por. B. Piskorska, T. Stępniewski, *Partnerstwo Wschodnie na rozdrożu*, „Nowa Europa Wschodnia”, 5/2021, s. 23-29.

może skutecznie współpracować z państwami PW (w szczególności chodzi o państwa kaukaskie i Białoruś), skoro część z nich nie wyraża takiego zainteresowania? W jaki sposób polityka UE może być skuteczna, skoro brakuje wzajemnej współpracy i zrozumienia? Należy również pamiętać, że jednym z ważnych elementów utrudniających współpracę UE z państwami PW jest korupcja, która trawi systemy polityczne państw PW oraz utrudnia (uniemożliwia) zmianę sytuacji tych państw¹⁶.

Bibliografia

- 15 lat państw Europy Środkowej w Unii Europejskiej. Raport, red. A. Kuczyńska-Zonik, T. Stępniewski, „Prace IEŚ”, nr 5, Lublin 2019.
- Balcer A., Krawczyk A., Wóycicki K., *Nowe wymiary polskiej polityki zagranicznej. Wektory Północny i Południowy oraz alternatywa południowo-wschodnia*, „Sprawy Międzynarodowe” 2009, nr 4.
- Eastern Partnership policy beyond 2020 Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all*, Joint Communication: „Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all” | European Commission (europa.eu).
- Emerson M., Blockmans S., Cénusa D., Kovziridze T., Movchan V., *Eastern Partnership policy beyond 2020: advances and omissions in a vast agenda*, „CEPS Commentary”, 14 April 2020.
- Emerson M., *The EU's New Black Sea Policy. What kind of regionalism is this?*, CEPS, „Working Document”, July 2008, no. 297.
- Hatto R., Tomescu O., *The EU and the Wider Black Sea Region: Challenges and Policy Options*, „Garnet Policy Brief”, January 2008, no. 5, http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/policy_briefs/Garnet_Policy_Brief_No_5.pdf.
- Konarzewska A., *Strategia Unii Europejskiej wobec regionu Morza Czarnego*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, nr III-IV – 2007/5-6.
- Kuczyńska-Zonik A., Stępniewski T., *China and Central and Eastern Europe: the case of the Baltic states*, [w:] *China-EU Relations in a New Era of Global Transformation*, red L. Xing, London – New York 2021, s. 192-208.
- Nitoiu C., Sus M., *Introduction: The Rise of Geopolitics in the EU's Approach in its Eastern Neighbourhood*, „Geopolitics”, vol. 24, 2019, issue 1.
- Nixey J., *The Eastern Partnership at 10. What is there to celebrate?*, „New Eastern Europe” 2019, issue 3-4.

16 Por. ibidem.

- Obszar poradziecki 25 lat po upadku ZSRR: polityka, ekonomia i bezpieczeństwo*, red. T. Stępniewski, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XIV, 2017, nr 3.
- Piskorska B., Stępniewski T., *Partnerstwo Wschodnie na rozdrożu*, „Nowa Europa Wschodnia”, 5/2021.
- Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, red. T. Stępniewski, Lublin 2020.
- Stępniewski T., *Geopolityka Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin 2011.
- Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019.
- Tsantoulis Y., *Black Sea Synergy and Eastern Partnership: Different Centres of Gravity, Complementarity or Confusing Signals?*, ICBSS, „Policy Brief”, February 2009, no. 12.
- Włodkowska-Bagan A., *Rywalizacja międzynarodowa na obszarze poradzieckim*, Warszawa 2013.

Józef M. Fiszer*

Przestanki wewnętrzne i międzynarodowe upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku oraz jego konsekwencje geopolityczne dla polityki zagranicznej Polski

Domestic and international determinants of the demise of the Soviet Union in 1991 and the geopolitical implications for Poland's foreign policy

Abstract: The article surveys the domestic and international determinants of the collapse of the Soviet Union and its implications for Poland's external relations and the role it has been playing in Central and Eastern Europe. It demonstrates geopolitical shifts underway at that moment in history and their impact on the reorientation of Polish foreign policy at the turn of century.

It addresses a number of research questions and tests hypotheses pertaining to the collapse of the Soviet Union, with the key assumption that the collapse of the USSR was induced not only by domestic factors, but also developments in Europe and globally, including the “Autumn of Nations”.

The analysis shows that after the fall of the USSR, Polish foreign policy was conducted in accordance with the country's *raison d'Etat* and weighed heavily on the region. It was premised on the Euro-Atlantic system and close relations with Germany, France, the United Kingdom, the United States, and the Central and Eastern European countries.

The research draws on classical realism, theories of foreign policy as well as constructivism. The following research methods were employed: review and critical analysis of documents and state-of-the-art literature. Polish and foreign published documents, books, articles, and reports, as well as press and Internet sources.

Keywords: Soviet Union, demise, geopolitics, Poland, foreign policy, Central and Eastern Europe

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza przesłanek wewnętrznych i międzynarodowych upadku Związku Radzieckiego oraz jego skutków dla polityki

* Józef M. Fiszer – prof. dr hab., Instytut Studiów Politycznych PAN, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2461-4341>, e-mail: fiszer@isppan.waw.pl.

zagranicznej Polski i jej miejsca w Europie Środkowej i Wschodniej. Ukazuje on zmiany geopolityczne, jakie dokonały się wówczas w Europie i na świecie, oraz ich wpływ na reorientację polskiej polityki zagranicznej na przełomie XX i XXI w.

W artykule staram się odpowiedzieć na kilka pytań badawczych oraz weryfikuję kilka tez i hipotez związanych z upadkiem ZSRR. Główną tezą jest konstatacja, że do upadku Związku Radzieckiego, oprócz przyczyn wewnętrznych, w dużym stopniu przyczyniła się ówczesna sytuacja międzynarodowa w Europie i na świecie, w tym Jesień Ludów 1989 w państwach Europy Środkowej i Wschodniej.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że polityka zagraniczna Polski po upadku ZSRR była zgodna z polską racją stanu i miała istotne znaczenie dla Europy Środkowej i Wschodniej. Została oparta na systemie euroatlantyckim i bliskich relacjach z Niemcami, Francją, Wielką Brytanią, Stanami Zjednoczonymi oraz z państwami Europy Środkowej i Wschodniej.

Do napisania artykułu wykorzystałem teorię realizmu klasycznego, teorię polityki zagranicznej państwa i teorię konstruktywizmu oraz metody badawcze: opis i krytyczną analizę dokumentów i literatury przedmiotu. Bazę źródłową stanowią polsko- i obcojęzyczne dokumenty publikowane, prace zwarte, artykuły i studia oraz informacje z prasy i Internetu.

Słowa kluczowe: Związek Radziecki, upadek, geopolityka, Polska, polityka zagraniczna, Europa Środkowa i Wschodnia

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł poświęcony jest przyczynom wewnętrznym i międzynarodowym upadku Związku Radzieckiego w 1991 r., jego skutkom geopolitycznym dla polityki zagranicznej Polski na przełomie XX i XXI w. oraz jej miejsca i roli w stosunkach międzynarodowych, a szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej. Na temat ten napisano wiele publikacji naukowych w Polsce i na całym świecie, a zwłaszcza dużo napisano na temat przyczyn upadku, a *de facto* rozpadu Związku Radzieckiego i jego konsekwencji geopolitycznych dla Europy i świata. Choć w tym roku minie już trzydzieści lat od tego historycznego i przełomowego dla świata wydarzenia, to wciąż pozostaje ono w centrum zainteresowań historyków, politologów i ekspertów stosunków międzynarodowych, którzy dociekają, jak mogło do tego dojść, dlaczego tak potężny pod każdym względem kraj¹ rozpadł się jak domek z kart.

Upadek ZSRR w 1991 r. zaskoczył cały świat, choć jego agonია rozpoczęła się już pod koniec lat 70. XX w., a przyspieszyła ją agresja

1 ZSRR w 1991 r. rozciągał się na powierzchni 22 402 200 km kwadratowych, liczył 29 304 571 mln ludzi, posiadał potężną armię w liczbie ponad 3 mln żołnierzy, dysponującą około 10 tys. główek atomowych i rakiet do ich przenoszenia. Szerzej na ten temat: R. Zięba, *Rokowanie w sprawie ograniczenia wyścigu zbrojeń i rozbrojenia*, „Stosunki Międzynarodowe”, t. 15, 2015, s. 123-138.

sowiecka na Afganistan². Badacze i politycy co prawda od lat spekulowali na temat perspektyw upadku Związku Radzieckiego i zastanawiali się, jak go przyspieszyć, ale żaden scenariusz nie sprawdził się w praktyce. Związek Radziecki rozpadł się *de facto* w sposób ewolucyjny, można powiedzieć pokojowy i nie pociągnął za sobą krwawej rewolucji czy wojny światowej, tak jak to zakładały niektóre ze wspomnianych scenariuszy.

Artykuł ukazuje radykalne zmiany geopolityczne w Europie i na świecie, które spowodował rozpad Związku Radzieckiego. Przyjmuje się, że wraz z rozpadem ZSRR załamał się powojenny porządek jałtańsko-poczdamski, zakończyła się zimna wojna i rozpoczął się proces budowy nowego ładu międzynarodowego na świecie, który trwa do dziś. Szukam odpowiedzi na kilka pytań badawczych, dotyczących przyczyn wewnętrznych i międzynarodowych rozpadu ZSRR w 1991 r. i jego konsekwencji geopolitycznych dla Europy i świata oraz polityki zagranicznej Polski. Między innymi w jakim stopniu Jesień Ludów 1989, która rozpoczęła się w Polsce, przyspieszyła upadek ZSRR i jak wpłynęło to na reorientację polskiej polityki zagranicznej oraz na transformację ustrojową w Polsce i w państwach Europy Środkowej i Wschodniej? Główną tezę artykułu jest konstatacja, że do upadku Związku Radzieckiego – oprócz wielu przyczyn wewnętrznych (gospodarczych, politycznych, społecznych) i międzynarodowych – w dużym stopniu przyczyniła się Jesień Ludów 1989, czyli proces dynamicznych i radykalnych zmian ustrojowych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Spowodował on rozwiązanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) i Układu Warszawskiego, będących filarami ZSRR i jego bloku państw. Ponadto stwierdzam, że polityka zagraniczna Polski po rozpadzie ZSRR była realistyczna, adekwatna do ówczesnej sytuacji międzynarodowej i zgodna z polską racją stanu. Natomiast dziś, w dobie neoimperialnej polityki Rosji pod rządami Władimira Putina, powinna być bardziej asertywna. Powinna być oparta na systemie euroatlantyckim oraz bliskich relacjach z Niemcami, Francją, Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi. Ważną rolę powinna też

2 Decyzja o podjęciu interwencji zbrojnej w Afganistanie zapadła w Moskwie wieczorem 12 grudnia 1979 r., ale oficjalnie nie ogłoszono żadnych dokumentów w tej sprawie. Wojna w Afganistanie trwała 10 lat i kosztowała ZSRR około 100 mld dolarów. Patrz: *Interwencja ZSRR w Afganistanie*, red. H. Ćwiek, Częstochowa 2013, s. 56-57.

odgrywać Europa Środkowa i Wschodnia, Inicjatywa Trójmorza oraz współpraca z krajami Grupy Wyszehradzkiej i Trójkąta Weimarskiego. Uważam, że po 1991 r. polska polityka wschodnia, czyli wobec państw poradzieckich, zwłaszcza Ukrainy i Białorusi, była zbyt pasywna, za mocno skoncentrowana na osłabianiu i izolowaniu Rosji. W praktyce nie przyniosła zakładanych celów, zakończyła się fiaskiem i należy poddać ją mądrej sanacji. Jest to pilne zadanie, gdyż wbrew temu, co piszą niektórzy badacze³, rola Polski od 2015 r. na arenie międzynarodowej maleje, a jej polityka zagraniczna jest krótkowzroczna, gdyż została podporządkowana doraźnym interesom rządzącej partii PiS, która gra kartą antyunijną, antyniemiecką i antyrosyjską. Prowadzi to do animozji wśród państw Europy Środkowej i Wschodniej oraz nie sprzyja ich współpracy w ramach Grupy Wyszehradzkiej czy Trójkąta Weimarskiego⁴. Polska powinna wraz z krajami UE i NATO, a zwłaszcza z Niemcami, Francją i Stanami Zjednoczonymi, rozmawiać z Rosją oraz walczyć o pokój i demokratyczne reformy na Białorusi i Ukrainie. Trzeba wrócić do wszechstronnej współpracy z Mołdawią, Kazachstanem i Gruzją oraz popierać ich starania o członkostwo w strukturach euroatlantyckich.

Jeśli idzie o zastosowaną tutaj metodologię, to wykorzystałem głównie teorię realizmu klasycznego, teorię polityki zagranicznej państwa, teorię neoliberalizmu i teorię konstruktywizmu. Natomiast dominującymi w niniejszym artykule metodami badawczymi są: krytyczna analiza dokumentów i materiałów źródłowych oraz literatury przedmiotu. Powyższe teorie i metody badawcze są znane i dobrze opisane w literaturze naukowej. W związku z tym nie omawiam ich tutaj i nie przedstawiam ich istoty, bo byłoby to wyważaniem otwartych drzwi⁵.

3 W. Paruch, *Polityka transatlantycka rządów Prawa i Sprawiedliwości (2015-2019): przesłanki* (cz. 1), „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 18(2020), z. 4, s. 221-245.

4 M. Kokot, *Pozorna jedność Grupy Wyszehradzkiej. Czesi i Słowacy dają kosza Orbanowi*, „Gazeta Wyborcza”, 19.02.2021, s. 13; B.T. Wieliński, *Klub marionetek Putina w Budapeszcie*, „Gazeta Wyborcza”, 2.04.2021, s. 4; J.M. Fiszer, M. Czasak, *Trójkąt Weimarski. Geneza i działalność na rzecz integracji Europy w latach 1991-2016*, Warszawa 2019.

5 J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007; A. Skolimowska, *Konstruktywizm w studiach europejskich*, Warszawa 2013; K. Kasianiuk, *Analiza systemowa jako narzędzie w badaniach instytucji politycznych. Uwagi wstępne*, „Studia Polityczne” 2017, nr 2, s. 169-192; M. Kozub-Karkut, *Teorie stosunków międzynarodowych a badanie polityki zagranicznej*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations”, t. 52, 2016, nr 4, s. 34-50.

Analizowane w artykule problemy starałem się przedstawić w sposób holistyczny, w aspekcie tak teoretycznym, jak i utylitarnym oraz na szerokim tle zmian geopolitycznych w Europie i na świecie. Wymagało to przeprowadzenia szerokiej kwerendy źródłowej i przeanalizowania bogatej literatury polsko- i obcojęzycznej. Składają się na nią dokumenty publikowane, prace zwarte, artykuły i studia oraz informacje z prasy i Internetu.

1. Przyczyny upadku Związku Radzieckiego

Na temat upadku, a dokładnie – rozpadu Związku Radzieckiego w grudniu 1991 r. istnieje już w Polsce i na świecie olbrzymia literatura, ale problem ten nadal cieszy się zainteresowaniem historyków, politologów, prawników, socjologów, badaczy i ekspertów współczesnych stosunków międzynarodowych oraz polityków i publicystów. Wciąż na nowo w świetle różnych teorii badawczych analizowane są przyczyny i skutki rozpadu ZSRR⁶. Dlaczego? Dlatego, że rozpad tak potężnego pod każdym względem państwa (powierzchni, liczby ludności, bogactw naturalnych, sił zbrojnych itd.) stanowił jedno z najważniejszych wydarzeń końca XX w., które wywarło olbrzymi wpływ na procesy międzynarodowe w Europie, Azji i na całym świecie. Bez cienia wątpliwości stało się ich akceleratorem. Przyczyniło się w dużym stopniu do upadku ładu jałtańskiego-poczdamskiego, zakończenia zimnej wojny i rozpoczęcia nowego rozdziału w powszechnej historii Europy i świata. Miało również daleko idące skutki dla polityki zagranicznej Polski i jej miejsca w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI w. Skutki upadku ZSRR w 1991 r. wciąż dają o sobie znać na arenie międzynarodowej oraz wywołują pozytywne i negatywne emocje wśród badaczy stosunków międzynarodowych i polityków na całym świecie, a także wśród ludzi w Rosji, na Białorusi czy Ukrainie i w pozostałych państwach powstałych na gruzach komunistycznego imperium. Dla wielu z nich był on szokiem, budził nadzie-

6 C. Wohlforth, *Realism and the End of the Cold War*, „International Security” 1994, no. 3, s. 123-135; R.G. Suny, *The Revenge of the Post: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford 1993; W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001.

je, ale i obawy o przyszłość⁷. Warto tu przytoczyć słynną wypowiedź Władimira Putina, który stwierdził, że rozpad ZSRR był największą dla świata katastrofą geopolityczną w XX w. *Notabene*, ocena ta determinuje politykę międzynarodową Rosji pod rządami Władimira Putina, której strategicznym celem jest odbudowa choćby namiastki dawnego Imperium Zła (*evil empire*), jak prezydent Ronald Reagan 8 marca 1983 r. określił ZSRR⁸. Jako spadkobierca wielkiego imperium, Rosja nie potrafi pogodzić się z utratą mocarstwowej pozycji na świecie. Władimir Putin buduje swój i Rosji prestiż na arenie międzynarodowej poprzez kontestację nowego, postzimnowojennego porządku światowego i lekceważenie norm prawa międzynarodowego, czego przykładem jest m.in. agresywna polityka Rosji wobec Gruzji, Białorusi, Ukrainy i aneksja Krymu w 2014 r.⁹

Wśród wielu przyczyn, które doprowadziły do upadku Związku Radzieckiego, należy wymienić – ogólnie rzecz biorąc – przyczyny wewnętrzne i zewnętrzne, obiektywne i subiektywne, a także historyczne, kulturowe, polityczne, gospodarcze, społeczne, ideologiczne i międzynarodowe. Przyczyny te badacze analizują przez pryzmat różnych teorii badawczych, ale wyniki ich badań są podobne. Pokazują, że ZSRR był tworem sztucznym, opartym na utopijnej, fałszywej ideologii komunistycznej, a jego system polityczny był niereformowalny, oderwany od rzeczywistości społecznej, politycznej, gospodarczej i kulturowej. Według teorii dotyczących imperiów i ich dziejów, np. Cesarstwa Rzymskiego, każde imperium z racji swojego charakteru wcześniej czy później skazane jest na upadek. Nie jest bowiem w stanie zapewnić sobie integralności i bezpieczeństwa granic, zasymilować tak różnych grup etnicznych i narodowych oraz scalić podbitych

- 7 W. Marciniak, *Mapa i pamięć o imperium. Kartograficzne symbole nostalgii postsowieckiej*, [w:] *Inne wymiary polityki*, red. W. Marciniak, Warszawa 2013, s. 149-151; *Istorijsk Rossii. XX wiek: 1939-2007*, red. A. Zubow, Moskwa 2009.
- 8 S. Hoffmann, *Dead Ends: American Foreign Policy in the New Cold War*, Cambridge 1983, s. 154-155; G.P. Shultz, *Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State*, New York 1993, s. 266-267; R. Istok, D. Plavčanová, *Russian Geopolitics and Geopolitics of Russia: Phenomenon of Space*, „European Journal of Geopolitics” 2013, no. 1, s. 61-94.
- 9 J.M. Fiszer, T. Stępniewski, K. Świder, *Polska – Ukraina – Białoruś – Rosja. Obraz politycznej dynamiki regionu*, Warszawa 2019; K.A. Kowalczyk, *Geopolityczne dążenia współczesnej Rosji*, „Przegląd Geopolityczny” 2019, nr 27, s. 78-92; J.M. Fiszer, *Zadania i cele polityki zagranicznej Władimira Putina*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2016, nr 1(52), s. 167-201; R.D. Asmus, *Mała wojna, która wstrząsnęła światem. Gruzja, Rosja i przyszłość Zachodu*, Warszawa 2010.

(okupowanych) terytoriów w jedno, sprawne, trwałe państwo. W świetle teorii konstruktywizmu, powstanie ZSRR było związane z jednocześnie degradacją tożsamości dawnego Imperium Rosyjskiego, a jego rozpad spowodowało m.in. postępujące osłabienie dominującej, czyli radzieckiej tożsamości i wzmacnianie tożsamości narodów i państw zniewolonych. Doprowadziło to do powstania na obszarze ZSRR ruchów dysydenckich i opozycji politycznej, np. partii Demokratyczna Rosja, Ludowy Front Łotwy itd. Wraz z narastającym od końca lat 70. XX w. w Związku Radzieckim kryzysem gospodarczym i społecznym niezadowolaniem zwiększały one swą siłę i wymusiły na jego władzy ustępstwa w polityce wewnętrznej i międzynarodowej¹⁰.

W kontekście powyższego, ważnymi przyczynami rozpadu Związku Radzieckiego stały się takie fakty, jak wypowiedzenie przez gruzińską Radę Najwyższą umowy o utworzeniu ZSRR (marzec 1990 r.), decyzje republik bałtyckich o przyjęciu Deklaracji niepodległości (marzec–maj 1990 r.), a szczególnie uchwalenie 12 czerwca 1990 r. na Zjeździe Deputowanych Ludowych Rosyjskiej SFRR Deklaracji suwerenności Rosji, co przez wielu badaczy jest uważane za faktyczny rozpad ZSRR¹¹. W ślad za nimi bowiem podobne decyzje podejmowały kolejne republiki związkowe, a także autonomiczne, jak Tatarstan, Osetia Północna, Osetia Południowa, a nawet niedysponujące odrębnym statusem terytorium Naddniestrze¹². Moim zdaniem, w znacznym stopniu przyczyniła się do tego również Jesień Ludów, która rozpoczęła się w Polsce i do końca 1989 r. spowodowała upadek reżimów komunistycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Przyspieszyła m.in. proces odradzania się świadomości narodowej wśród narodów i grup etnicznych zniewolonych przez Związek Radziecki¹³.

Od początku istnienia celem ZSRR była ekspansja terytorialna i demonstracja polityczna w Europie i północno-wschodniej Azji, czyli w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Do 1945 r. głównymi rywalami były lokalne mocarstwa, a w Europie – Niemcy. Po II wojnie świato-

10 A.D. Smith, *National Identity*, London 1991, s. 11-19; S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford 1982.

11 J. Olędzka, *Współczesna Rosja 1991-2011*, „Humanities and Social Science” 2014, nr 1, s. 133.

12 W. Materski, *Od cara do „cara”. Studium rosyjskiej polityki historycznej*, Warszawa 2017, s. 194.

13 J.M. Fiszer, *The Thirtieth Anniversary of the Sejm and Senate Elections in 1989. Systemic Transformation in Poland and its Consequences for Europe and the World*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2019, nr 3(66), s. 139-163.

wej głównym konkurentem ZSRR w obu tych regionach stały się Stany Zjednoczone, a rywalizacja amerykańsko-radziecka miała charakter globalny i objęła wszystkie dziedziny życia, zwłaszcza gospodarkę, obronność (wyścig zbrojeń), naukę, technikę, kulturę, ideologię, propagandę oraz politykę międzynarodową¹⁴.

Wraz z narastaniem zimnej wojny strategicznym obszarem ekspansji Związku Radzieckiego stała się jednak Europa Wschodnia, w większości „wyzwolona” przez Armię Czerwoną do maja 1945 r. Estonia, Łotwa i Litwa zostały wcielone do ZSRR, podobnie jak wschodnia część Polski i Prus Wschodnich, Besarabia, Bukowina Północna, czechosłowacka Ruś Podkarpacka oraz trzy skrawki terytorium na granicy z Finlandią. Bułgaria, Węgry, Polska i Rumunia zostały przekształcone w satelitów ZSRR wkrótce po wojnie. W 1948 r. do tzw. bloku (obozu) państw socjalistycznych dołączyła Czechosłowacja, a w 1949 r. Niemiecka Republika Demokratyczna.

Przywódcy radzieccy byli też zainteresowani ekspansją w rejonie Zatoki Perskiej, zwłaszcza zależało im na terenie bogatego w ropę naftową, graniczącego z ZSRR Iranu. Ponadto w latach zimnej wojny Moskwa zabiegała o wpływy i sojuszników w niemal wszystkich regionach Trzeciego Świata, tzn. w Afryce, Ameryce Łacińskiej, na Bliskim Wschodzie, w południowo-wschodniej Azji oraz na subkontynencie indyjskim. Polityka ta, oparta na kalkulacjach relatywnej potęgi, a nie na politycznym i międzynarodowym realizmie, prowadzona pod hasłami „socjalistycznego internacjonalizmu” i „bratniej pomocy”, była dla Związku Radzieckiego bardzo kosztowna i stała się jedną z istotnych przyczyn jego upadku¹⁵.

Poważne konsekwencje dla Związku Radzieckiego i odprężenia w stosunkach między Wschodem a Zachodem, zwłaszcza dla relacji amerykańsko-radzieckich, miał wybór 11 marca 1985 r. nowego przywódcy ZSRR – Michaiła Gorbaczowa, który był świadom trudności w ZSRR i całym bloku wschodnim. Chciał ratować komunizm, ale do

14 J.J. Mearsheimer, *Tragizm polityki mocarstw*, Kraków 2019, s. 236.

15 B. Moore Jr., *Soviet Politics – The Dilemma of Power: The Role of Ideas in Social Change*, Cambridge 1950, s. 408; W. Zubok, K. Pleszakow, *Zimna wojna zza kulis Kremla: od Stalina do Chruszczowa*, Warszawa 1999; B. Kisiel, *Ruch państw niezaangażowanych w nowych warunkach międzynarodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1991, nr 7-8, s. 45-57.

tego były mu potrzebne odprężenie i pomoc gospodarcza Zachodu¹⁶. Dlatego też, ku zaskoczeniu świata, już w kwietniu 1985 r. ogłosił on program reform, tzw. pierestrojkę i głośność w sferze polityki zagranicznej i wewnętrznej, które w praktyce przyniosły skutek odwrotny do zamierzonego, bo przyspieszyły rozpad Związku Radzieckiego. Reformy te były połowiczne i mocno spóźnione oraz nie cieszyły się poparciem społeczeństwa. W całym Związku Radzieckim panowało niezadowolenie z polityki realizowanej przez Gorbaczowa. Jak pokazują badania sondażowe, uskarżano się na spadek stopy życiowej, a ponad połowa respondentów spodziewała się katastrofy gospodarczej. Drugim przedmiotem krytyki była słabość władzy. Domagano się silniejszego rządu, a większość respondentów deklarowała brak zaufania do władz. Ogromna większość spodziewała się załamania systemu. Co więcej, jak pisze kanclerz Helmut Kohl, który w tym czasie walczył o zjednoczenie Niemiec i często spotykał się z Gorbaczowem: „Moim zdaniem zaważył tu fakt, że od jakiegoś punktu koncepcja reformy Gorbaczowa przestała funkcjonować w Związku Radzieckim. Z pewnością decydującą rolę odegrał tu czynnik ekonomiczny. I w ten sposób prekursor pierestrojki stał się jej biernym obserwatorem. Rozwój wydarzeń przerósł go”¹⁷.

Trwająca prawie 45 lat, bardzo kosztowna dla Związku Radzieckiego rywalizacja ze Stanami Zjednoczonymi o kontrolę nad Europą i hegemonię nad światem oraz towarzyszący jej wyścig zbrojeń doprowadziły radzieckie imperium na skraj przepaści. W 1989 r., po bardzo kosztownej, trwającej dziesięć lat interwencji i klęsce Armii Radzieckiej w Afganistanie, po katastrofie w elektrowni atomowej w 1986 r. w Czarnobylu i pod wpływem rozpoczętej wówczas w Europie Jesieni Ludów, ZSRR został zmuszony zmienić kierunek w dotychczasowej polityce zagranicznej i musiał porzucić swoje wschodnioeuropejskie imperium. Dzięki temu doszło do zakończenia zimnej wojny, rozpadły się Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) i Układ

16 V. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill 2007, s. 278-279; O.A. Westad, *The Global Cold War. A World History*, New York 2018, s. 364-372; H.A. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1996, s. 864-871.

17 H. Kohl, *Pragnąłem jedności Niemiec*, Warszawa 1999, s. 22. Patrz także: J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012, s. 837-838.

Warszawski, a sam Związek Radziecki pod koniec 1991 r. rozpadł się na piętnaście suwerennych państw¹⁸.

Niemal wszyscy analitycy, którzy badali te wydarzenia w ich bezpośrednim następstwie, dochodzili do wniosku, że zimna wojna dobiegła końca, gdyż czołowi radzieccy politycy, a zwłaszcza Michaił Gorbaczow, pod koniec lat 80. patrzyli na stosunki międzynarodowe już z zupełnie innej perspektywy¹⁹. Mianowicie, zamiast dążenia do zwiększenia relatywnej potęgi upadającego państwa, na pierwszym miejscu postawili jego rozwój gospodarczy oraz ograniczenie użycia siły poprzez wprowadzenie systemu liberalnych wartości i norm. Inaczej mówiąc, porzucili tradycyjny realizm na rzecz przekonania o korzyściach współpracy międzynarodowej. Zgadzam się z tezą profesora Johna J. Mearsheimera, który pisze: „Im więcej jednak faktów schyłkowego okresu zimnej wojny wychodzi na jaw, tym bardziej jasne staje się, że pierwotna interpretacja polityki sowieckiej była niekompletna, jeśli nie całkowicie błędna. Ważną przyczyną upadku ZSRR była niewydolność jego gospodarki, niezdolnej do współzawodnictwa technologicznego z państwami światowej czołówki”²⁰.

Przywódcy radzieccy na czele z Gorbaczowem łudzili się do ostatniej chwili, że poprzez dostęp do zachodnich technologii i kredytów będzie można powstrzymać upadek gospodarczy i polityczny Związku Radzieckiego. Aby osiągnąć pomoc Zachodu, Moskwa zdecydowała się na odprężenie w stosunkach międzynarodowych, m.in. przez zakończenie wojny w Afganistanie, ograniczenie napięć w Europie, podjęcie dialogu rozbrojeniowego ze Stanami Zjednoczonymi, porzucenie bezsensownych i kosztownych przedsięwzięć w krajach Trzeciego Świata i liberalizację ustroju w samym ZSRR. Można tutaj postawić tezę, że przywódcy radzieccy na czele z Gorbaczowem *de facto* nie zamierzali porzucić zasad realizmu politycznego, a tylko na jakiś czas go zawiesić, aby w ten sposób uratować przed upadkiem Związek Radziecki²¹.

18 A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004, s. 16-18; *Interwencja ZSRR w Afganistanie ...*, s. 59-61.

19 J.J. Mearsheimer, *Tragizm polityki...*, s. 247; *The Soviet Union and the Third World: The Last Three Decades*, red. A. Korboński, F. Fukuyama, Ithaca 1987.

20 J.J. Mearsheimer, *Tragizm polityki...*, s. 249.

21 R.G. Suny, *The Revenge of the Post...*; C. Wohlforth, *Realism and the End...*, s. 91-129.

Niestety, agonii Związku Radzieckiego nie udało się już powstrzymać. Przyspieszył ją tzw. pucz Janajewa, do którego doszło 19 sierpnia 1991 r. Była to próba siłowego przejęcia władzy przez tzw. Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego z wiceprezydentem Giennadijem Janajewem na czele. Jak pisze Wojciech Materski: „Jego głównym celem było zablokowanie podpisania nowej formuły federacji, a w konsekwencji – jak oceniali «buntownicy» – załamania się Związku Sowieckiego. Dzięki determinacji społeczeństwa Moskwy i postawie prezydenta RSFR Boris Jelcyna, który natychmiast ogłoszonym w mediach dekretem podporządkował sobie wszystkie tzw. struktury siłowe na terenie Republiki (wojska i formacje Ministerstwa Obrony, Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych) pucz został powstrzymany”²².

W dniach puczu (19-21 sierpnia 1991 r.) Boris Jelcyn wydał szereg dekrétów, które wprost prowadziły do upadku ZSRR. Kilka dni po udaremnionym puczu Gorbaczow postanowił ustąpić z funkcji sekretarza generalnego KPZR, a 29 sierpnia 1991 r. parlament Rosyjskiej SFRR, a za nim parlamenty republikańskie podjęły decyzje o prawnym zakazie działalności KPZR i zaskwestrowaniu jej majątku. Dzięki temu system radzieckiego państwa-partii faktycznie uległ rozpadowi. Idąc za ciosem Jelcyn, który nienawidził Gorbaczowa, 8 grudnia 1991 r. wraz z prezydentem Ukraińskiej SRR Leonidem Krawczukiem i przewodniczącym Rady Najwyższej Białoruskiej SRR Stanisławem Szuszkiewiczem podpisali w Puszczy Białowieskiej, w Wiskulach koło Brześcia nad Bugiem, tzw. układ białowieski o rozwiązaniu federacji i utworzeniu w jej miejsce Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) – organizacji o cechach konfederacji, o czym najpierw powiadomiono Stany Zjednoczone, a dopiero później Gorbaczowa. Jego protesty przeszły bez większego echa. Układ ten był sprzeczny z konstytucją ZSRR z 1977 r., *de facto* miał cechy zamachu stanu²³.

Boris Jelcyn nalegał i w ciągu dwóch tygodni do układu białowieskiego przystąpiły pozostałe republiki związkowe. 16 grudnia 1991 r., wykorzystując nadzwyczajne posiedzenie ministrów spraw zagranicz-

22 W. Materski, *Od cara do „cara”...*, s. 195; A. Koreżakow, *Borys Jelcyn: od świtu do zmierzchu*, Warszawa 1998, s. 95-112.

23 W. Marciniak, *Rozgrabione imperium...*, s. 184-186; idem, *Od cara do „cara”...*, s. 197; P. Kuspys, *Wspólnota Niepodległych Państw – stan faktyczny i perspektywy*, „Biuletyn Opinii” 2009, nr 10, s. 2-26.

nych państw Wspólnot Europejskich, które poświęcone było układowi akcesyjnemu z Polską, przyjęto oświadczenie uznające nowe podmioty międzynarodowe powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego²⁴. Wkrótce potem, 26 grudnia 1991 r., Rada Republiki Rady Najwyższej Związku Radzieckiego przyjęła deklarację o jego rozwiązaniu, a w przeddzień parafovania tego aktu dymisję z funkcji prezydenta ZSRR złożył Gorbaczow i jednocześnie przekazał Jelcynowi funkcję zwierzchnika sił zbrojnych wraz z kodami do użycia broni nuklearnej. 30 grudnia 1991 r. odbyło się spotkanie państw WNP w Mińsku, które ostatecznie przypieczętowało los ZSRR²⁵. Prawie w rocznicę utworzenia (30 grudnia 1922 r.), po 69 latach Związek Radziecki przestał istnieć jako podmiot prawa międzynarodowego i zniknął z mapy politycznej świata.

2. Skutki rozpadu ZSRR dla polityki zagranicznej Polski i jej miejsca w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI wieku

Upadek Związku Radzieckiego pociągnął za sobą daleko idące skutki dla całego świata, a zwłaszcza miał duże znaczenie dla państw Europy Środkowej i Wschodniej. Spowodował radykalne zmiany geopolityczne i geoeconomiczne w tym regionie. Państwa do tej pory uzależnione od ZSRR nie mogły bowiem aż do rozpadu „Imperium Zła” prowadzić suwerennej polityki wewnętrznej i zagranicznej, zgodnie ze swoją racją stanu. Jesień Ludów 1989, która rozpoczęła się wraz z transformacją ustrojową w Polsce i szybko objęła państwa należące do radzieckiego bloku, co prawda doprowadziła do upadku reżimów komunistycznych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, co przyspieszyło rozpad ZSRR, ale wciąż stacjonowały tam wojska radzieckie w ramach Układu Warszawskiego i do 1991 r. ograniczało im to możliwości prowadzenia w pełni suwerennej polityki zagranicznej w obawie przed reakcją Moskwy. Widać to wyraźnie na przykładzie Polski, która do upadku ZSRR musiała prowadzić ostrożną, dwutorową politykę za-

24 A. Stępień-Kuczyńska, *Unia Europejska – Rosja*, [w:] *Studia nauk społecznych i humanistycznych*, red. J. Juchnowski, M.S. Wolański, Wrocław 2008, s. 615.

25 M.M. Kosman, *Konflikt rosyjsko-ukraiński o Krym (2014-2019)*, Bydgoszcz 2020, s. 13-14.

graniczną wobec Moskwy i pozostałych państw Europy Środkowej i Wschodniej²⁶.

Po rozpadzie ZSRR Polska starała się przede wszystkim umocnić swoją suwerenność i pozycję w postkomunistycznej Europie. W tym celu dążyła do uregulowania wszelkich kwestii spornych z sąsiadami. Celem strategicznym polityki zagranicznej Polski było umocnienie naszego bezpieczeństwa poprzez wejście do struktur euroatlantyckich, czyli do NATO i Unii Europejskiej. Poza tym Polska do 2004 r. była jeszcze zbyt słaba, aby podjąć się roli lidera czy mocarstwa regionalnego. Dopiero w latach 2005-2007, a więc już po naszej akcesji do NATO i Unii Europejskiej, cel taki postawił sobie rząd Prawa i Sprawiedliwości. Niestety, przedwczesne wybory i dojście do władzy koalicji PO–PSL sprawiły, że planów tych nie udało się zrealizować. Natomiast w latach 2007-2015 władze Polski postawiły na sojusz i współpracę z dużymi sąsiadami, tj. z RFN i Rosją oraz ze Stanami Zjednoczonymi. Jednocześnie Polska wspierała prozachodnie tendencje w polityce zagranicznej Ukrainy i Białorusi, ale państwa te prowadziły politykę balansowania między Polską a Rosją oraz między Rosją a Unią Europejską. Polska polityka wschodnia napotykała opór ze strony Rosji i wbrew pozorom nie cieszyła się poparciem większości państw Unii Europejskiej²⁷.

Polska po akcesji do NATO i Unii Europejskiej, podobnie jak inne kraje należące do tych ugrupowań, nie utraciła suwerenności narodowej i tożsamości kulturowej, choć są politycy, którzy tak uważają. Nasza suwerenność polityczna została jednak ograniczona, ale tak dzieje się zawsze, gdy państwo dobrowolnie staje się członkiem jakiegoś sojuszu czy organizacji międzynarodowej, gdyż musi się podporządkować obowiązującym tam rygorom organizacyjnym i prawnym. Zyskała za to nowych sojuszników i partnerów do współpracy oraz większe zaufanie, także sąsiadów. Zaczęto ją postrzegać jako kraj demokratyczny, stabilny i przewidywalny. Polska stała się aktywnym uczestnikiem

26 J.L. Gaddis, *International Relations Theory and the End of the Cold War*, „International Security”, vol. 17, 1992-1993, no. 3, s. 54-59; R. Kuźniar, *Ewolucja zewnętrznych uwarunkowań polskiej niepodległości*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 1991, nr 1, s. 21-39.

27 J. Tymanowski, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 2014; O. Barburska, *Polityka Wschodnia Unii Europejskiej jako część składowa polityki zagranicznej UE*, Warszawa 2018; J. M. Fiszcz, *Zadania i cele...*, s. 167-201; O. Czarny, *Die Ukraine und die Europäische Union: Stand und Perspektiven bilateraler Beziehungen*, Hamburg 2009.

stosunków międzynarodowych. Dążyliśmy za wszelką cenę do tego, aby w NATO i Unii Europejskiej znaleźli się nasi sąsiedzi. Wysiłki te zostały uwieńczone sukcesem. Czesi, Słowacy, Węgrzy, Litwini, nasi bezpośredni i dalsi sąsiedzi w regionie, są dziś naszymi sojusznikami i partnerami. Nadal popieramy dążenia Białorusinów i Ukraińców do członkostwa w NATO i UE oraz powinniśmy szukać porozumienia z Rosją. Po 2004 r., czyli po wejściu do UE, Polska przejęła kierowanie jej polityką wschodnią. Między innymi przez podejmowanie kolejnych inicjatyw w tym zakresie: od Europejskiej Polityki Sąsiedztwa po Partnerstwo Wschodnie, ale napotykała tutaj ostry sprzeciw Rosji i ambiwalentne stanowisko w tej sprawie większości państw Unii Europejskiej, na czele z Niemcami i Francją, opowiadającymi się za współpracą z Moskwą²⁸.

W literaturze przedmiotu dosyć powszechne jest przekonanie, że po przystąpieniu do NATO i Unii Europejskiej Polska, osiągnąwszy strategiczne cele swej polityki zagranicznej, jakoby spoczęła na laurach i nie wypracowała nowej koncepcji polityki zagranicznej. Wyrażany jest pogląd, że Polska w istocie zajęła postawę reaktywną, że zabiegała o utrzymanie się w głównym nurcie, którego kierunek określały inne mocarstwa – Stany Zjednoczone w NATO, a Niemcy i Francja w Unii Europejskiej. Nie wnikając w te oceny, należy podkreślić, że starania o wejście do NATO i UE nie były traktowane przez Polskę jako cel sam w sobie albo panaceum na rozwiązanie wszystkich problemów, jakie wówczas przed nią stały. Obie te struktury były, są i powinny być uważane za ważne instrumenty realizacji założeń strategii rozwoju i bezpieczeństwa Polski oraz innych państw naszego regionu, zwłaszcza naszych sąsiadów.

Co więcej, polityka zagraniczna Polski powinna konsekwentnie zmierzać do osiągnięcia przez Polskę pozycji lidera w Europie Środkowo-Wschodniej oraz znaczącej roli w strukturach euroatlantyckich. Status taki jest realny dla naszego kraju, co pokazała m.in. „poma-

28 O. Barbarska, *Stanowisko głównych aktorów zewnętrznych wobec Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, z. 2, s. 155-169; A. Legucka, *Rosja wobec Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, z. 2, s. 41-64; P. Świeboda, *Strategiczne wyzwanie dla Unii Europejskiej. Kształtowanie zewnętrznego wymiaru polityki energetycznej*, Raport demos Europa – Centrum Strategii Europejskiej, Warszawa 2006, s. 12-19.

rańczowa rewolucja” na Ukrainie i późniejszy rozwój sytuacji w tym państwie. Naszym atutem jest położenie geopolityczne, wielkość i potencjał, a także dobre stosunki ze Stanami Zjednoczonymi. Polska nie może przy tym myśleć o sobie w kategorii państwa zagrożonego, otoczonego przez źle nam życzących, a nawet wrogów.

Niestety, jak pisze Roman Kuźniar: „W historii Polski zdarzają się okresy, w których nasz kraj ma trudności z prowadzeniem normalnej polityki zagranicznej. Normalność w polityce zagranicznej jest jakoś nie do przyjęcia. Pojawia się megalomania, utrata poczucia rzeczywistości, chciejstwo, zachowania w rodzaju «jeden przeciw wszystkim», hasła i gesty «dumnego narodu», który rzekomo jest bardziej «dumny» niż inne, a zatem inni muszą uznać jego pretensje do prestiżu, roli, akceptować jego wyobrażenia o tym, jak ma wyglądać Europa, etc. [...] Charakterystyczna dla Polski jest okresowa niezdolność do zwyczajnej, a zatem uważnej, przemyślanej, profesjonalnej, precyzyjnej, obliczalnej i konsekwentnej polityki zagranicznej, w której ważnym celem przyporządkowuje się odpowiednie środki, w której potrafi się odróżnić interesy od pustych gestów, a rzeczywisty wpływ na otoczenie od powierzchownych i nietrwałych oznak prestiżu. Ta normalność polityki zagranicznej bywa dla polskiej klasy politycznej nie do przyjęcia”²⁹.

Jednak to nie specyfika niektórych polskich polityków i braki w przygotowaniu merytorycznym wielu naszych dyplomatów są głównymi przyczynami słabości polskiej polityki zagranicznej, ale przesłanki natury obiektywnej. Polska bowiem jest krajem zbyt dużym, aby pozostać w grupie małych państw europejskich, a jednocześnie zbyt małym (słabym), aby być traktowanym jak europejskie mocarstwo. Dylemat ten polscy politycy próbują rozwiązać przez prowadzenie polityki „na wyrost”, co w praktyce nie daje spodziewanych rezultatów i jest źródłem frustracji. Aby tego uniknąć, warto przypomnieć rady Jana Nowaka-Jeziorańskiego, który często mówił, że „Rzeczpospolita nie jest mocarstwem i nie powinna prowadzić polityki «na wyrost»”. Polska jest państwem regionalnym, którego interesy nie sięgają poza kontynent europejski”³⁰.

29 R. Kuźniar, *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 319.

30 J. Nowak-Jeziorański, *Rzeczpospolita atlantycka*, Wrocław 2014, s. 12.

Polska leży w Europie i swoje podstawowe interesy narodowe powinna realizować przy pomocy Unii Europejskiej i NATO. Dlatego też w naszym narodowym interesie jest takie kształtowanie dalszego procesu integracji europejskiej, które będzie czyniło UE bardziej spójną i sprawną oraz umacniało jej pozycję międzynarodową. Unia Europejska powinna być filarem bezpieczeństwa ekonomicznego Polski. W ramach UE winniśmy szczególnie pielęgnować stosunki z sąsiadami, dużymi i małymi. W stosunkach z mniejszymi sąsiadami powinniśmy kierować się zasadą bezinteresownej życzliwości oraz uwzględniać i wspierać ich potrzeby. Dzięki temu zdobędziemy silną pozycję i status lidera wśród państw Europy Środkowej i Wschodniej.

Natomiast Sojusz Atlantycki należy traktować jako fundament polityki bezpieczeństwa Polski. Nie tylko ze względu na jego siłę i wiarygodność w euroatlantyckim i globalnym środowisku międzynarodowym, lecz także dlatego, że stanowi on platformę strategicznej jedności Zachodu, czyli ścisłych związków Europy z Ameryką i przesłanki do jej polityczno-wojskowej obecności na Starym Kontynencie. Dla Polski obie te okoliczności mają niezastąpioną wartość. Polska powinna kultywować i rozwijać wszechstronne stosunki ze Stanami Zjednoczonymi, ale jednocześnie nie powinniśmy popierać tych kierunków (aspektów) polityki Waszyngtonu, które nie służą interesom Zachodu ani stabilności i pokojowemu porządkowi międzynarodowemu, a podważają wiarygodność NATO, UE i ONZ, czy są obliczone na wywoływanie zbędnych konfliktów i podziałów w Europie i na świecie³¹.

Dla Waszyngtonu będziemy więcej znaczyć z mocną pozycją w UE, dobrymi relacjami z sąsiadami oraz bez szukania zbędnego „ratunku” przed Rosją, której retoryki nie wolno mylić z jej realnymi możliwościami. W tym kontekście oznaką słabej wyobraźni były podejmowane przez Warszawę w latach 2005-2007 próby „wojny na dwa fronty”, determinowanej w znacznym stopniu przez rodzimą politykę historyczną³². Z przykrością należy zauważyć, że do polityki tej Polska powróciła po 2015 r. Poczynając od wyborów prezydenckich w 2015 r. i wyborów

31 R. Kuźniar, *Droga do wolności...*, s. 323. Patrz także: *Rola Polski w polityce Unii Europejskiej wobec krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. R. Ciborowski, Białystok 2007.

32 A. Niedźwiecki, *Polska polityka europejska w latach 2005-2007. Zarys problemu*, „ATHENAEUM. Political Science”, t. 19, 2008, s. 39-53; M. Musiał-Karg, *Polska polityka europejska w latach 2005-2007*,

parlamentarnych w 2016 r., system polityczny Polski ewoluje w kierunku coraz bardziej antydemokratycznym. Jeśli stoimy na stanowisku realizmu klasycznego, czyli uważamy, że polityka zagraniczna jest funkcją polityki wewnętrznej, to od lat 2015-2016 polska polityka zagraniczna również ewoluje coraz bardziej w kierunku sprzecznym z polską racją stanu. Jest coraz bardziej ideologizowana i pod presją jednej partii politycznej, czyli PiS. Nie jest to więc polityka państwowa, a raczej partyjna, oderwana od realiów międzynarodowych i polskich interesów narodowych. Jest to polityka krótkowzroczna, która osłabia pozycję i rolę Polski na arenie międzynarodowej. Jak pisze ekspert, Olaf Osica: „Efektem tego jest rosnąca przepaść między polityczną narracją o Polsce w polityce międzynarodowej a naszym codziennym doświadczaniem świata. Między pozbawioną treści opowieścią o geopolitycznych ambicjach, potędze i zagrożeniach z jednej strony, a skrzypiącą rzeczywistością polskiej armii, instytucji publicznych czy jakości debaty politycznej z drugiej. Między wiarą w idee integracji europejskiej i współpracy atlantyckiej a rosnącym protekcyjnym gospodarczym czy pozbawioną niuansów presją na wybór technologii i rozwiązań podatkowych. To zderzenie teorii z praktyką nie jest niczym wyjątkowym w skali świata. Wiele państw przechodziło i przechodzi podobny proces, mocując się ze swoją starą, «udomowioną» tożsamością i tą nową, która kształtuje się na oczach obywateli. Polityczny szpagat staje się jednak kłopotliwy. Polityka zagraniczna, która abstrahuje od realnych procesów społecznych, politycznych i gospodarczych, staje się balastem. A ta niezdolność do adaptacji będzie torować drogę skrajnym ideom, dla których rozjeżdżanie się dominującej narracji z codziennym doświadczeniem będzie pożywką do zanegowania wszystkiego, co udało się zbudować w minionych 30 latach”³³.

W aspekcie teoretycznym polityka zagraniczna powinna umacniać państwo na arenie międzynarodowej, jego rolę i autorytet w stosunkach międzynarodowych. Musi być prowadzona w interesie państwa i jego obywateli, nie może zaspokajać ambicji czy oderwanych od rzeczywistości wyobrażeń polityków. Polityka zagraniczna nie powinna

[w:] *Polityka zagraniczna Polski w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, red. R. Podgórzynska, Toruń 2009, s. 200-221.

33 O. Osica, *Nowa polityka zagraniczna* | *Res Publica Nowa*, https://publica.pl/teksty/osica-polska-i-swiat-67468.html?utm_sou [6.04.2021].

być prowadzona w interesie jednej partii politycznej i nie może być podporządkowana jej ideologii, z czym niestety mamy do czynienia dziś w Polsce. Lekceważenie roli i woli narodu wpływa negatywnie na międzynarodowy wizerunek państwa i nie służy jego racji stanu. W międzynarodowym środowisku traci na znaczeniu kraj, w którym partie rządzące zawłaszczają i upolityczniają politykę zagraniczną³⁴.

Polska w świetle Szkoły Angielskiej jest oceniana jako państwo peryferyjne, rozerwane między Wschodem i Zachodem, którego pozycja znajduje się poza rdzeniem społeczności międzynarodowej³⁵. Dlatego też w obecnej sytuacji w Europie i na świecie powinna prowadzić bardziej aktywną i realistyczną politykę zagraniczną, tzn. nie ulegać złudzeniom i twardo stąpać po ziemi³⁶. Polska nie może opuścić ani NATO, ani Unii Europejskiej. Natomiast powinna ulec zmianie polska polityka zagraniczna wobec UE, którą często traktujemy wyłącznie jako źródło łatwych pieniędzy albo jako skarbnicę mądrości, z której bezrefleksyjnie powinniśmy „importować” do Polski reguły gry i wartości. Żadna z tych dróg nie pozwoli nam na maksymalne wykorzystanie potencjału związanego z członkostwem w Unii Europejskiej. Trzeba wreszcie ustalić, co chcemy osiągnąć w Unii i poprzez Unię, traktując ją jednak nie jako organizację dobroczynną, lecz jako miejsce, gdzie ścierają się interesy o wiele silniejszych podmiotów państwowych i gospodarczych niż Polska i polskie firmy. W związku z tym w UE musimy być dziś bardziej proaktywni, a mniej reaktywni, mierząc jednak nasze zamiary na siły i będąc zdolnymi do tworzenia koalicji. Zarówno bowiem spektakularne gesty w obronie spraw nieemożliwych do osiągnięcia, jak i bezkrytyczne dostosowywanie się do wszystkich pomysłów silniejszych członków UE jest dla Polski drogą na manowce. Unia Europejska bowiem to miejsce, gdzie można osią-

34 J. Nowak, *Czym jest polityka zagraniczna*, [w:] *Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowski, Cz. Mojsiewicz, Wrocław 1998, s. 75-119; A. Czarnocki, D. Kondrakiewicz, *Uwarunkowania, koncepcje i realizacja polityki zagranicznej Polski*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2007, s. 601-659.

35 R.H. Jackson, *Pluralism in International Political Theory*, „Review of International Studies” 1992, no. 18(3), s. 271-282; M. Wight, *Systems of States*, Leicester 1977.

36 D. Woźniak-Szymańska, *Pozycja Polski w społeczności międzynarodowej, czyli jak wzrastać na peryferiach Europy?*, Warszawa 2021.

gać cele polityczne i ekonomiczne możliwe do osiągnięcia wspólnie z innymi członkami, ale działając na przekór całej UE nic nie zdziałamy³⁷.

Zakończenie

Na upadek ZSRR złożyło się wiele przyczyn obiektywnych i subiektywnych, wewnętrznych i międzynarodowych. System radziecki okazał się niereformowalny, co ostatecznie potwierdziła pierestrojka ogłoszona przez Gorbaczowa, której w praktyce nie udało się zrealizować. Co więcej, praktyka potwierdziła, że komunizm był ideologią utopijną i systematycznie tracił społeczne poparcie. Moim zdaniem, główną przyczyną upadku ZSRR była źle realizowana polityka ekonomiczna, która kraj ten systematycznie prowadziła do katastrofy gospodarczej. Ponadto ZSRR nie był w stanie na dłuższą metę rywalizować z Ameryką, której antysowiecka polityka i narzucony wyścig zbrojeń zmusiły Moskwę do zmiany kursu w polityce międzynarodowej.

Rozpad ZSRR w 1991 r. otworzył drogę do reorientacji polskiej polityki zagranicznej i normalizacji stosunków Polski z bliskimi i dalszymi sąsiadami. Zniknęła wówczas żelazna kurtyna i podział świata na Wschód i Zachód oraz zakończyła się zimna wojna. Zmianie uległa także sytuacja geopolityczna w Europie Środkowej i Wschodniej oraz w całej Europie. Dzięki temu dokonano reinterpretacji polskich interesów narodowych i międzynarodowych. Suwerenna Polska mogła wreszcie decydować o swojej polityce zagranicznej, bezpieczeństwie narodowym i międzynarodowym.

Polska w XXI w. powinna szukać sojuszników blisko i dążyć do współpracy na arenie międzynarodowej w ramach struktur euroatlantyckich oraz takich ugrupowań państw, jak Inicjatywa Trójmorza, Grupa Wyszehradzka i Trójkąt Weimarski. Dzięki temu Polska powinna stać się jednym z kluczowych państw w UE i NATO i zasiadać w ich kierowniczych gremiach, a także zostać liderem wśród państw regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Powinna współpracować ze wszystkimi mocarstwami, a zwłaszcza takimi jak Francja, Niemcy, Stany Zjednoczone, Rosja i Chiny, które obecnie odgrywają główne

37 M. Tomecki, *Dojrzały związek z UE – co to znaczy?*, Warszawa 2021, s. 1-7.

role na arenie międzynarodowej³⁸. Trzeba bowiem pamiętać, że państwa średniej wielkości, a więc także Polska, mają ograniczone możliwości kształtowania swoich ról międzynarodowych. Po pierwsze, ze względu na ograniczony potencjał nie posiadają wystarczająco dużo skutecznych środków oddziaływania, a po drugie ich nieznaczną pozycja międzynarodowa nie predestynuje ich do ról ani globalnych, ani uniwersalnych. Państwo średniej wielkości jest ważne dla krajów z nimi sąsiadujących, blisko geograficznie położonych oraz wybiórczo tych, które posiadają rozwiniętą z nim współpracę w danej dziedzinie.

Bibliografia

- Asmus R.D., *Mała wojna, która wstrząsnęła światem. Gruzja, Rosja i przyszłość Zachodu*, Warszawa 2010.
- Barburska O., *Polityka Wschodnia Unii Europejskiej jako część składowa polityki zagranicznej UE*, Warszawa 2018.
- Barburska O., *Stanowisko głównych aktorów zewnętrznych wobec Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, z. 2.
- Bryc A., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.
- Czaputowicz J., *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007.
- Czarnocki A., Kondrakiewicz D., *Uwarunkowania, koncepcje i realizacja polityki zagranicznej Polski*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2007.
- Czarny O., *Die Ukraine und die Europäische Union: Stand und Perspektiven bilateraler Beziehungen*, Hamburg 2009.
- Fiszer J.M., *Polityka zagraniczna Polski w XXI wieku: cele, wyzwania, kierunki, szanse i zagrożenia*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2019, nr 2(65).
- Fiszer J.M., *The Thirtieth Anniversary of the Sejm and Senate Elections in 1989. Systemic Transformation in Poland and its Consequences for Europe and the World*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2019, nr 3(66).
- Fiszer J.M., *Władimir Putin – dlaczego zaufała mu cała Rosja? Specyficzne formy przywództwa politycznego*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, red. T. Bodio, W. Jakubowski, t. 2, Warszawa 2010.

38 R. Zięba, *Poszukiwanie międzynarodowej roli dla Polski – konceptualizacja roli państwa „średniej rangi”*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i do Unii Europejskiej*, red. S. Bieleń, Warszawa 2010; J. Zając, *Role międzynarodowe państwa średniego – aspekty teoretyczne*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, t. 10, 2017, nr 3; J.M. Fiszer, *Polityka zagraniczna Polski w XXI wieku: cele, wyzwania, kierunki, szanse i zagrożenia*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2019, nr 2(65), s. 141-172.

- Fiszer J.M., *Zadania i cele polityki zagranicznej Władimira Putina*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2016, nr 1(52).
- Fiszer J.M., Czasak M., *Trójkąt Weimarski. Geneza i działalność na rzecz integracji Europy w latach 1991-2016*, Warszawa 2019.
- Fiszer J.M., Stępniewski T., Świder K., *Polska – Ukraina – Białoruś – Rosja. Obraz politycznej dynamiki regionu*, Warszawa 2019.
- Fitzpatrick S., *The Russian Revolution*, Oxford 1982.
- Gaddis J.L., *International Relations Theory and the End of the Cold War*, „International Security”, vol. 17, 1992-1993, no. 3.
- Hoffmann S., *Dead Ends: American Foreign Policy in the New Cold War*, Cambridge 1983.
- Holzer J., *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.
- Interwencja ZSRR w Afganistanie*, red. H. Ćwiek, Częstochowa 2013.
- Iłstok R., Plavčanová D., *Russian Geopolitics and Geopolitics of Russia: Phenomenon of Space*, „European Journal of Geopolitics” 2013, no. 1.
- Istorija Rossii. XX wiek: 1939-2007*, red. A. Zubow, Moskwa 2009.
- Jackson R.H., *Pluralism in International Political Theory*, „Review of International Studies” 1992, no. 18(3).
- Kasianiuk K., *Analiza systemowa jako narzędzie w badaniach instytucji politycznych. Uwagi wstępne*, „Studia Polityczne”, t. 45, 2017, nr 2.
- Kisiel B., *Ruch państw niezaangażowanych w nowych warunkach międzynarodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1991, nr 7-8.
- Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 1996.
- Kohl H., *Pragnęłam jedności Niemiec*, Warszawa 1999.
- Kokot M., *Pozorna jedność Grupy Wyszehradzkiej. Czesi i Słowacy dają kosa Orbanowi*, „Gazeta Wyborcza”, 19.02.2021.
- Koreżakow A., *Borys Jelcyń: od świtu do zmierzchu*, Warszawa 1998.
- Kosman M.M., *Konflikt rosyjsko-ukraiński o Krym (2014-2019)*, Bydgoszcz 2020.
- Kowalczyk K.A., *Geopolityczne dążenia współczesnej Rosji*, „Przegląd Geopolityczny” 2019, nr 27.
- Kozub-Karkut M., *Teorie stosunków międzynarodowych a badanie polityki zagranicznej*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations”, t. 52, 2016, nr 4.
- Kuspys P., *Współnota Niepodległych Państw – stan faktyczny i perspektywy*, „Biuletyn Opinii” 2009, nr 10.
- Kuźniar R., *Ewolucja zewnętrznych uwarunkowań polskiej niepodległości*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 1991, nr 1.
- Kuźniar R., *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Legucka A., *Rosja wobec Partnerstwa Wschodniego Unii Europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, z. 2.
- Marciniak W., *Mapa i pamięć o imperium. Kartograficzne symbole nostalgii postsowieckiej*, [w:] *Inne wymiary polityki*, red. W. Marciniak, Warszawa 2013.

- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001.
- Materski W., *Od cara do „cara”. Studium rosyjskiej polityki historycznej*, Warszawa 2017.
- Mearsheimer J.J., *Tragizm polityki mocarstw*, Kraków 2019.
- Moore B. Jr., *Soviet Politics – The Dilemma of Power: The Role of Ideas in Social Change*, Cambridge 1950.
- Musiał-Karg M., *Polska polityka europejska w latach 2005-2007*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, red. R. Podgórzńska, Toruń 2009.
- Niedźwiecki A., *Polska polityka europejska w latach 2005-2007. Zarys problemu*, „ATHENAEUM. Political Science”, t. 19, 2008.
- Nowak J., *Czym jest polityka zagraniczna*, [w:] *Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowski, Cz. Mojsiewicz, Wrocław 1998.
- Olędzka J., *Współczesna Rosja 1991-2011*, „Humanities and Social Science” 2014, nr 1.
- Osica O., *Nowa polityka zagraniczna | Res Publica Nowa*, https://publica.pl/teksty/osica-polska-i-swiat-67468.html?utm_sou.
- Paruch W., *Polityka transatlantycka rządów Prawa i Sprawiedliwości (2015-2019): przesłanki (cz. 1)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 18(2020), z. 4.
- Rola Polski w polityce Unii Europejskiej wobec krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. R. Ciborowski, Białystok 2007.
- Shultz G.P., *Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State*, Nowy Jork 1993.
- Skolimowska A., *Konstruktywizm w studiach europejskich*, Warszawa 2013.
- Smith A.D., *National Identity*, Londyn 1991.
- Stępień-Kuczyńska A., *Unia Europejska-Rosja*, [w:] *Studia nauk społecznych i humanistycznych*, red. J. Juchnowski, M.S. Wolański, Wrocław 2008.
- Suny R.G., *The Revenge of the Post: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford 1993.
- Świeboda P., *Strategiczne wyzwanie dla Unii Europejskiej. Kształtowanie zewnętrznego wymiaru polityki energetycznej*, Raport demos Europa – Centrum Strategii Europejskiej, Warszawa 2006.
- The Soviet Union and the Third World: The Last Three Decades*, red. K. Korboński, F. Fukuyama, Ithaca 1987.
- Tomecki M., *Dojrzały związek z UE – co to znaczy?*, Warszawa 2021.
- Tymanowski J., *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 2014.
- Westad O.A., *The Global Cold War. A World History*, New York 2018.
- Wielński B.T., *Klub marionetek Putina w Budapeszcie*, „Gazeta Wyborcza”, 2.04.2021.
- Wierzbowska W., *Wpływ modernizacji i kryzysu na dynamikę zmiany w Unii Europejskiej*, Warszawa 2016.
- Wight M., *Systems of States*, Leicester 1977.

- Wohlforth C., *Realism and the End of the Cold War*, „International Security” 1994, no. 3.
- Woźniak-Szymańska D., *Pozycja Polski w społeczności międzynarodowej, czyli jak wzrastać na peryferiach Europy?*, Warszawa 2021.
- Zięba R., *Poszukiwanie międzynarodowej roli dla Polski – konceptualizacja roli państwa „średniej rangi”*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i do Unii Europejskiej. Problem tożsamości i adaptacji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2010.
- Zięba R., *Rokowanie w sprawie ograniczenia wyścigu zbrojeń i rozbrojenia*, „Stosunki Międzynarodowe”, t. 15, 2016.
- Zubok W., Pleszakow K., *Zimna wojna zza kulis Kremla: od Stalina do Chruszczowa*, Warszawa 1999.
- Zubok W., *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill 2007.

Alicja Curanović*

Skazana na imperium? Lęki i dyskurs imperialny w procesie samoidentyfikacji Rosji poradzieckiej

**Doomed to feel like an empire? Anxieties and imperial discourse
in the post-Soviet Russia's self-identification process**

Abstract: The goal of the article is to indicate the reasons why formulating a new Russian non-imperial identity has failed. Applying the Ontological Security Theory shows the fall of the USSR as a critical situation that undermined the so-called fundamental questions of the Russian identity. The return of the imperial discourse was triggered by ontological anxiety connected to two fundamental questions: social relations with the significant Other and the finitude. The article discusses in detail the latter. Pending anxiety has activated imperial habitus, which is illustrated by the case of the Russian Geographical Association.

Keywords: ontological security, identity, territory, empire, Russia

Streszczenie: Celem artykułu jest wskazanie przyczyn niepowodzenia w kwestii sformułowania nowej, nieimperialnej tożsamości Rosji. Zastosowanie teorii bezpieczeństwa ontologicznego pozwala spojrzeć na rozpad ZSRR jako sytuację krytyczną, która podważyła tzw. fundamentalne kwestie rosyjskiej tożsamości. Dla powrotu dyskursu imperialnego miały znaczenie dwa źródła lęków: relacje ze znaczącym Innym (Zachód) oraz lęk dotyczący kruchości terytorium, któremu w niniejszym artykule poświęcono szczególną uwagę. Lęki ontologiczne przyczyniły się do aktywowania habitusu imperialnego, co ilustruje omówiony przykład Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo ontologiczne, tożsamość, terytorium, imperium, Rosja

* Alicja Curanović – dr hab., Uniwersytet Warszawski, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6830-077X>, e-mail: a.curanovic@uw.edu.pl.

Wstęp

Na początku lat 90. XX w. brytyjski historyk Dominic Lieven ogłosił, że wraz z upadkiem Związku Radzieckiego skończyła się epoka nowożytnych imperiów. Tymczasem trzy dekady później coraz częściej mówi się o Rosji jako państwie prowadzącym politykę imperialną. Na dowód przytacza się najczęściej aneksję Krymu, choć można by także przywołać tak bardzo charakterystyczny dla imperium bunt peryferii wobec centrum, czyli protesty w Chabarowsku w 2021 r. Mimo wskazanych przykładów uważam, że dziedzictwo imperialne Rosji uwidacznia się dzisiaj nie tyle w jej działaniach na arenie międzynarodowej, ile w dyskursie. Oficjalnie rosyjskie przywództwo polityczne odżegnuje się od imperium i woli mówić o Rosji jako odrębnej cywilizacji. Jednakże, jak słusznie zauważa Wiktor Schnirelman, pojęcie „cywilizacji” funkcjonuje *de facto* jako substytut obciążonego ideologicznie „imperium”¹. Borys Jelcyn deklarował, że jego kraj chce być normalnym państwem. Przykład Wielkiej Brytanii czy Portugalii pokazuje, że możliwa jest transformacja tożsamości imperialnej metropolii. Dlaczego nie udało się to w Rosji? To z pewnością jedno z ważniejszych pytań w trzydziestą rocznicę podpisania porozumienia białowieskiego.

Zmiana tożsamości tak dużej zbiorowości, jaką jest państwo, to proces złożony i długotrwały. Samookreślenie dokonuje się pod wpływem różnorodnych czynników, zarówno materialnych, jak i ideowych, oddziałujących tak z zewnątrz, jak i wewnątrz podmiotu sprawczego. Należałoby uwzględnić je wszystkie, by wyczerpująco odpowiedzieć na pytanie o przyczyny powrotu dyskursu imperialnego w dzisiejszej Rosji. Nie pozwala na to forma artykułu, dlatego zawęziłam analizę do bezpieczeństwa ontologicznego państwa. Rozpad ZSRR i pojawienie się Federacji Rosyjskiej to wydarzenia, które podważyły fundament radzieckiej-rosyjskiej tożsamości. W świetle teorii bezpieczeństwa ontologicznego rok 1991 był tzw. sytuacją krytyczną, którą ekipa Jelcyna spróbowała wykorzystać do przedstawienia Rosji jako normalnego, demokratycznego mocarstwa europejskiego. Część odpowiedzialności za niepowodzenie Jelcyna i powrót Rosji do dyskursu imperialnego

1 W. Schnirelman, *Russia Between a Civilization and a Civic Nation: Secular and Religious Uses of Civilisational Discourse*, [w:] *Russia as Civilization. Ideological Discourses in Politics, Media, and Academia*, ed. K.J. Mjør, S. Turoma, New York – London 2020, s. 73.

badacze składają na karb państw zachodnich, które zlekceważyły głęboką potrzebę Rosji do bycia traktowaną jako równorzędny partner². Zgodnie z tą logiką, inna polityka Zachodu mogłaby pomóc utrzymać w Rosji proeuropejski dyskurs i doprowadzić do sformułowania tożsamości nieimperialnej. Wniosek ten nie jest bezpodstawny, ale uważam go za niepełny. Celem artykułu jest pokazanie, że powrót dyskursu imperialnego jest reakcją na obniżenie bezpieczeństwa ontologicznego Rosji, u źródeł którego znalazły się dwa rodzaje lęków. Jeden był rzeczywiście wywołany zdestabilizowaniem się relacji ze znaczącym Innym, czyli Zachodem. Doczekał się on rzetelnych opracowań³ – w przeciwieństwie do drugiego rodzaju lęku, na który chcę zwrócić uwagę. Twierdzę, że powrót dyskursu imperialnego w Rosji jest reakcją także na lęk przed dalszym rozpadem terytorium, będącego istotnym atrybutem mocarstwa. Ponadto dyskurs imperialny nie jest wyłącznie rezultatem przemyślanej strategii Kremla, ale wynika także ze zbioru praktyk i nawyków ukształtowanych w ramach imperium, które przetrwały rozpad struktur imperialnych. Ten zbiór głęboko zakorzenionych, a często nieuświadomionych i niezwerbalizowanych praktyk oraz nawyków za Ayşe Zarakol nazywam habitusem imperialnym⁴.

Niniejszy artykuł wzbogaca badania nad Rosją i naukę o stosunkach międzynarodowych na trzy sposoby. Po pierwsze, na gruncie teorii bezpieczeństwa ontologicznego dostarcza argumentów na rzecz stanowiska Filipa Ejdusa, pokazując przydatność kategorii „situacja krytyczna” i podkreślając materialne umocowanie bezpieczeństwa ontologicznego państw. Po drugie, zwraca uwagę na krajowe źródło lęków ontologicznych Rosji (tj. lęk o terytorium), które aktywowało habitus imperialny. To ważne uzupełnienie dotychczasowych badań, koncentrujących się na relacjach ze znaczącym Innym. Tym samym pokazuję, że nawet gdyby Zachód prowadził inną politykę wobec Rosji, nadal istniałoby drugie, krajowe źródło lęków poza polem jego bezpośredniego oddziaływania. Po trzecie, w tekście przedstawiono

2 Np. N.N. Petro, *How the West Lost Russia: Explaining the Conservative Turn in Russian Foreign Policy*, „Russian Politics”, vol. 3, 2018, no. 3, s. 305-332.

3 D.W. Larson, A. Shevchenko, *Status Seekers Chinese and Russian Responses to U.S. Primacy*, „International Security”, vol. 34, 2010, no. 4, 63-95. I. Neuman, *Entry into International Society Reconceptualised: The Case of Russia*, „Review of International Studies”, vol. 37, 2011, no. 2, s. 463-484.

4 A. Zarakol, *After Defeat. How the East Learned to Live with the West*, Cambridge 2011, s. 106.

oryginalny materiał empiryczny dotyczący Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (RTG). Wybór formalnie niepolitycznego podmiotu pozwala dostrzec rolę instytucji przechowujących pamięć o imperialnych nawykach i praktykach. Co więcej, analiza RTG realizuje postulat rodzącej się na naszych oczach helsińskiej szkoły badań nad Rosją, by nie godzić się na redukcyjną kremlinologię i pokazywać działalność innych aktorów⁵.

Dyskurs imperialny jest traktowany w niniejszym tekście jako przejaw tożsamości rosyjskiej, którą zanalizowałam, stosując teorię bezpieczeństwa ontologicznego. By pokazać, jak działa habitus imperialny w odniesieniu do terytorium, omówiłam działalność Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Jest to instytucja założona jeszcze w Imperium Rosyjskim, która przetrwała do dzisiaj i odgrywa ważną rolę w kształtowaniu wiedzy i przywiązania Rosjan do rodzimego terytorium. W celu rekonstrukcji praktyk i narracji RTG przeanalizowałam materiały (artykuły, wywiady, sprawozdania) opublikowane na oficjalnej stronie internetowej Towarzystwa (<https://www.rgo.ru/ru>) oraz prezydenta, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a także agencji informacyjnej Interfax oraz RIA Novosti.

Artykuł rozpoczyna omówienie głównych założeń teorii bezpieczeństwa ontologicznego. Następnie przedstawiona została ewolucja sposobów radzenia sobie z lękami ontologicznymi w poradzieckiej polityce Kremla. Pokazano, dlaczego elitom rządzącym nie udało się przeformułować tożsamości i dlaczego lęk o terytorium aktywował habitus imperialny. Ostatni punkt ukazuje oddziaływanie habitusu i mechanizmy radzenia sobie z lękiem dotyczącym terytorium na przykładzie Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

1. Państwo na kozetce, czyli o lękach i bezpieczeństwie ontologicznym w nauce o stosunkach międzynarodowych

Na pytanie o przyczynę zmian polityki zagranicznej poradzieckiej Rosji przedstawiciele trzech paradygmatów badawczych w stosunkach międzynarodowych, tj. realiści, liberałowie i konstruktywiści,

⁵ *Russian Modernisation: A New Paradigm*, ed. M. Kivinen, B.G. Humphreys, New York – London 2021.

udzielać odmiennych odpowiedzi. Najbliżsi mi konstruktywiści decydujące znaczenie przypisują procesowi formułowania tożsamości. Zbiorowości ludzkie, jakimi są państwa, potrzebują stabilnych wyobrażeń o sobie, o swoim miejscu i roli wśród innych podmiotów. Spójna narracja biograficzna jest podstawą poczucia bezpieczeństwa ontologicznego i pozwala podmiotom podejmować celowe działania. Pojęcie bezpieczeństwa ontologicznego z prac socjologów Ronalda Lainga i Anthony'ego Giddensa na grunt stosunków międzynarodowych przeniósł Aleksander Wendt, a zasadnicze punkty teorii sformułowała Jennifer Mitzen. Amerykańska politolożka w swoich pracach pokazuje, że wspólnocie, jaką jest państwo, poczucie bezpieczeństwa daje nie tylko fizyczne przetrwanie, ale i pewność ciągłości swojego istnienia, także w wymiarze symbolicznym⁶. Brent J. Steele za Giddensem zaproponował odróżnienie od bezpieczeństwa rozumianego jako fizyczne przetrwanie (*security as survival*) bezpieczeństwa istnienia (*security as being*), rozumianego jako poczucie nieprzerwanej egzystencji zbiorowości społecznej – jako bezpieczeństwo tożsamości⁷. Obserwowany w ostatnich latach wzrost liczby publikacji dotyczących teorii bezpieczeństwa ontologicznego ukazał ważne punkty sporne między badaczami stosującymi to podejście. Można wskazać dwa takie zagadnienia. Po pierwsze, nie ma zgody co do tego, o czym im bezpieczeństwie ontologicznym należy mówić: państwa jako aktora społecznego czy też społeczeństwa, wobec którego państwo pełni jedynie funkcję służebną i pomaga zaspokoić potrzeby związane z bezpieczeństwem ontologicznym. Pierwsze stanowisko prezentują Jennifer Mitzen i Catarina Kinnval, drugie – Brent J. Steele czy Dmitry Chernobrov⁸. Kolejna sporna kwestia ma znaczenie dla wyводу zaprezentowanego w niniejszym tekście. Nie ma zgody co do tego, co powoduje obniżenie poczucia bezpieczeństwa ontologicznego. Inny-

6 J. Mitzen, *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma*, „European Journal of International Relations”, vol. 12, 2006, no. 3, s. 341-370.

7 B.J. Steele, *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, London – New York 2008.

8 C. Kinnval, J. Mitzen, *Ontological Security and Conflict: The Dynamics of Crisis and the Constitution of Community*, „Journal of International Relations and Development”, vol. 21, 2018, no. 4, s. 825-835. B.J. Steele, *Ontological Security and the Power of Self-identity: British Neutrality and the American Civil War*, „Review of International Studies”, vol. 31, 2005, no. 3, s. 519-540; D. Chernobrov, *Ontological Security and Public (Mis)Recognition of International Crises: Uncertainty, Political Imaging and the Self*, „Political Psychology”, vol. 37, 2016, no. 5, s. 581-596.

mi słowy, gdzie należy doszukiwać się źródła lęków ontologicznych (*anxiety*). Warto podkreślić, że – za Giddensem – lęk rozumiany jest jako emocja, która, w przeciwieństwie do strachu, nie ma konkretnej przyczyny, stąd trudniej jej zaradzić⁹. Mitzen twierdzi, że lęki generuje destabilizacja relacji podmiotu z innymi aktorami, zwłaszcza znaczącym Innym, który odgrywa kluczową rolę w procesie samookreślenia danego podmiotu¹⁰. Tym samym dla Mitzen źródło lęków znajduje się poza samym podmiotem. Z kolei Steele uważa, że państwa dążą przede wszystkim do utrzymania spójnej narracji biograficznej, która kształtuje się pod wpływem czynników krajowych (m.in. kultury, pamięci historycznej, bieżącej polityki)¹¹. Zdaniem Steele’a lęk pojawia się w sytuacji, gdy państwo jest zmuszone do prowadzenia polityki niezgodnej z własnym wyobrażeniem o sobie. Zarakol proponuje drogę środka, pisząc o pożytkach uwzględnienia obu rodzajów lęków¹². Przypadek Rosji poradzieckiej wymyka się jednak tym klasyfikacjom. By zrozumieć złożoność działań rosyjskich, należy zastosować zabieg zaproponowany przez Filipa Ejdusa. Badacz uczynił punktem wyjścia tzw. sytuację krytyczną¹³. Za Giddensem przyjął, że są to okoliczności, które zmuszają podmiot do refleksji nad fundamentalnymi kwestiami własnej tożsamości. Anthony Giddens wskazał cztery takie kwestie: 1) egzystencję, 2) skończoność, 3) relacje społeczne, 4) narrację biograficzną¹⁴. Na co dzień podmiot sprawczy przyjmuje wymienione zagadnienia za oczywiste. Przechodzi nad nimi do porządku, traktuje je rutynowo i koncentruje się na bieżących sprawach. Tylko kryzys – sytuacja krytyczna – podważa kwestie fundamentalne (jedną lub wszystkie) i zmusza podmiot do refleksji, która może prowadzić do redefinicji tożsamości lub umocnienia utartych nawyków samoidentyfikacji. Ejdus zastosował kwestie fundamentalne w badaniach nad państwami¹⁵. Kwestia egzystencji oznacza poczucie posiadania swojego

9 B.J. Steele, *Ontological Security and the Power...*, s. 525.

10 J. Mitzen, *Ontological Security in World Politics...*

11 B.J. Steele, *Ontological Security and the Power...*, s. 527-528.

12 A. Zarakol, *States on Ontological Security: A Historical Rethinking*, „Cooperation and Conflict”, vol. 52, 2017, no. 1, s. 48-68.

13 F. Ejdus, *Critical Situations, Fundamental Questions and Ontological Insecurity in World Politics*, „Journal of International Relations and Development”, vol. 21, 2018, no. 4, s. 883-908.

14 A. Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Palo Alto 1991, s. 55.

15 F. Ejdus, *Crisis and Ontological Insecurity. Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, Cham 2020, s. 18-23.

miejsca w ładzie międzynarodowym. Państwo osiąga je dzięki praktykom, takim jak dyplomacja czy prawo międzynarodowe. Skończoność (*finitude*) wiąże się z obawą przed rozczłonkowaniem, rozpadem podmiotu. Jak podkreśla Ejodus, uświadomienie sobie własnej skończoności to coś więcej niż chęć fizycznego przetrwania państwa, bo lęk ten nie jest wywołany przez konkretne zagrożenie¹⁶. Relacje społeczne to umiejętność utrzymania stabilnych stosunków ze znaczącymi Innymi. Z kolei narracja biograficzna odnosi się do zdolności danej zbiorowości do opowiedzenia spójnej historii o swoim nieprzerwanym istnieniu w czasie i przestrzeni. Co ważne, pisząc o poczuciu ciągłości państw, Ejodus zwraca uwagę także na materialny aspekt bezpieczeństwa ontologicznego. Przekonanie o własnej nieskończoności państwa czerpią m.in. z otaczającego je środowiska – architektury, krajobrazu, poszczególnych miejscowości¹⁷. Narracja biograficzna włącza lokalizacje do wyobrażeń podmiotu o jego Ja i czyni częścią tożsamości.

Filip Ejodus podsumowuje swoje rozważania następująco: „Kluczową cechą sytuacji krytycznych jest niezdolność aktorów zbiorowych do przejścia do porządku nad fundamentalnymi kwestiami dotyczącymi nietrwałości/nieprzewidywalności ładu międzynarodowego, własnej skończoności, niestabilności relacji z innymi podmiotami oraz niespójności autobiografii zbiorowej”¹⁸. W obliczu lęków wywołanych przez sytuację krytyczną państwo, a konkretnie elity rządzące mogą zareagować na dwa sposoby: 1) potraktować nowe okoliczności jako szansę na zmianę dyskursu tożsamościowego albo 2) przywołać rutynowe narracje, umacniające tradycyjne komponenty tożsamości i przywracające poczucie stabilnego, nieprzerwanego istnienia¹⁹. Druga sytuacja może doprowadzić m.in. do sekurytyzacji dyskursu tożsamościowego czy polityki pamięci, a także, nawiązując do spostrzeżeń Ejodusa, dyskursu o terytorium.

Zastosowanie teorii bezpieczeństwa ontologicznego do analizy polityki Rosji pozwala spojrzeć na rozpad ZSRR jako sytuację krytyczną, która podważyła wszystkie cztery fundamentalne kwestie rosyjskiej

¹⁶ Ibidem, s. 20.

¹⁷ Ibidem, s. 26.

¹⁸ Ibidem, s. 24.

¹⁹ J. Subotić, *Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change*, „Foreign Policy Analysis”, vol. 12, 2016, s. 610–627.

tożsamości. Pierwszą, czyli nieprzewidywalność ładu międzynarodowego, pomogły stosunkowo szybko ustabilizować prawo międzynarodowe i dyplomacja, które uregulowały pozycję Federacji Rosyjskiej jako sukcesora Związku Radzieckiego. Spójną narrację biograficzną, wyrażającą historyczną ciągłość, miało zapewnić nowej Rosji utrzymanie statusu mocarstwa – kluczowej cechy wspólnej Imperium Rosyjskiemu i ZSRR. Uznanie za mocarstwo, a zatem i równorzędnego partnera Zachodu, zależało z kolei od akceptacji ze strony znaczącego Innego²⁰. Wśród czterech fundamentalnych kwestii podważonych przez sytuację kryzysową roku 1991 ważnym źródłem lęków były relacje społeczne. Niezaspokojenie potrzeby uznania obniżyło bezpieczeństwo ontologiczne, co skutkowało powrotem do ugruntowanych narracji i praktyk ukształtowanych w czasach imperialnych. Tradycja imperium była najważniejszym czynnikiem poczucia ciągłości Rosji. Istniało jednak jeszcze jedno źródło, które także sprzyjało aktywizacji habitusu imperialnego. Było ono wewnętrzne, ale inne od tego, które sugeruje B. J. Steele, bo nie dotyczyło spójności narracji biograficznej z działaniem państwa. Był to lęk wynikający z refleksji nad własną skończonością, lęk przed dalszym rozpadem Rosji, związany z materialnym aspektem jej bezpieczeństwa ontologicznego – terytorium.

2. Powrót imperium: ewolucja sposobów radzenia sobie z lękami ontologicznymi w polityce rosyjskiej po 1991 roku

Sytuacja kryzysowa, jaką był rozpad Związku Radzieckiego, nie od razu skutkowała powrotem do dyskursu imperialnego. Wręcz przeciwnie, przywództwo polityczne próbowało wykorzystać nowe okoliczności do sformułowania tożsamości Rosji jako demokratycznego europejskiego mocarstwa, które odrzuca tradycję imperialną. Jednym ze sposobów było zaproponowanie obywatelskiej formuły tożsamości dla wieloetnicznego i wielowyznaniowego społeczeństwa. Nieposiadające konotacji etnicznych pojęcie *rossijanie* miało zastąpić

20 A. Curanović, *W pogoni za równością. Status w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Prace Instytutu Europy Środkowej”, nr 2, Lublin 2020.

*russskich*²¹. Niepowodzenie polityki Jelcyna w tym zakresie ma wiele przyczyn. Wskażę jednak trzy, które w moim przekonaniu miały znaczenie kluczowe i były związane z oddziaływaniem habitusu imperialnego. To 1) pierwsza wojna w Czeczenii (1994-1996), 2) polityka wobec rosyjskiej mniejszości władz byłych republik radzieckich oraz 3) przywiązanie większości obywateli do statusu Rosji jako mocarstwa.

Konflikt w północnokaukaskiej republice był postrzegany przez większość obywateli nie jako wojna domowa, ale zamach na integralność terytorialną oraz odrzucenie rosyjskiej kultury i tożsamości przez „obcych wahhabitów”. Wojna przywróciła znaczenie silnie zakorzenionym skojarzeniom etniczności z religią, co z kolei wzmocniło wrażenie sztuczności pojęcia *rossijanie*. Konflikt w Czeczenii był też klasycznym buntem peryferii wobec centrum, co mocno podważyło poczucie bezpieczeństwa narodów imperialnych²². Kolejnym czynnikiem potęgującym uczucie zagrożenia była trudna sytuacja, w jakiej znaleźli się Rosjanie w byłych republikach radzieckich – bez prawa do podwójnego obywatelstwa, ze statusem już nie progresywnej grupy reprezentującej metropolię na peryferiach, ale mniejszości. To wzmocniło wśród Rosjan z Federacji przekonanie, że są grupą uciskaną, która powinna otwarcie wyrażać dumę z bycia *russskimi*. Wreszcie, jak pokazują badania socjologiczne z pierwszej połowy lat 90. XX w., znaczna część, jeżeli nie większość, obywateli nie pogodziła się z utratą przez ich państwo statusu mocarstwa²³. Przynależność do klubu wiodących potęg była koronnym argumentem na rzecz nieprzerwanego istnienia Rosji mimo dwukrotnej zmiany państwowości, co pozwalało sformułować spójną narrację biograficzną. Status mocarstwa łączył trzy historyczne wcielenia i był centralnym komponentem tożsamości Rosjan. Według Anne L. Clunan to właśnie polityka zagraniczna sygnowana przez Andrieja Kozyriewa, deklarującego rezygnację Rosji z odgrywania roli hegemonu w przestrzeni poradzieckiej, była jedną z najważniejszych przyczyn spadku popularności całej ekipy Jelcyna, początkowo ważniejszą nawet niż niezadowolenie z reform gospodarczych²⁴.

21 A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011.

22 E. Pain, *Imperskiy natsionalizm*, „Obschestvennyye nauki i sovremennost” 2015, nr 2, s. 54-71.

23 Yu. Levada, *Sochineniya: sotsiologicheskiye ocherki 1993-2000*, Moskwa 2011, s. 300-301.

24 A.L. Clunan, *Historical Aspiration and the Domestic Politics of Russia's Pursuit of International Status*, „Communist and Post-Communist Studies”, vol. 47, 2014, no. 3-4, s. 281-290.

Przywiązanie do statusu mocarstwa ukazuje także ważny mechanizm bezpieczeństwa ontologicznego. Obywatele odczuwają lęk, ale przywrócenie poczucia bezpieczeństwa jest możliwe tylko poprzez działanie państwa jako aktora społecznego, który dąży do zdobycia uznania innych potęg. Pretensje do Zachodu, że ten nie traktuje Rosji jak równorzędnego partnera, były ważnym źródłem lęków, które dotyczyły fundamentalnej kwestii relacji społecznych. Wojna w Czeczenii, a także do pewnego stopnia sytuacja rosyjskiej diaspory na obszarze poradzieckim wzbudzały z kolei obawy dotyczące skończoności Rosji. Rosjanie, jeszcze do niedawna żyjący w wielkiej radzieckiej ojczyźnie, gdzie wszędzie byli „u siebie”, teraz żyli na obczyźnie i stanowili *memento* dla tych w Federacji Rosyjskiej, którzy bali się dalszego rozpadu Rosji – kolejnych secesji czy to na Kaukazie, czy na Dalekim Wschodzie. Nawet dzisiaj, zdaniem socjologa Aleksieja Levinsona, rozpad państwa jest lękiem najczęściej wymienianym przez Rosjan²⁵. Jest on głęboko zakorzeniony w kulturze rosyjskiej²⁶, ale, co trzeba podkreślić, nietypowy dla państw o randze światowej potęgi. Pokazuje to kruchość bezpieczeństwa ontologicznego Rosji.

Podsumowując, rozpad ZSRR był sytuacją krytyczną, która aktywowała dwa źródła lęków podważających poczucie bezpieczeństwa ontologicznego Rosji – zewnętrzny, dotyczący statusu mocarstwa w relacji z innymi potęgami, oraz wewnętrzny lęk przed rozpadem państwa. Należy zauważyć, że obawa przed dalszą fragmentacją jest również związana ze statusem. Terytorium to wszakże jeden z atrybutów mocarstwa. Oba wskazane lęki podkopały starania na rzecz stworzenia obywatelskiej formuły tożsamości (*rossiajnie*) i aktywowały habitus imperialny²⁷. Analizując zmiany, jakie zaszły po 1991 r. w procesie samookreślenia Rosjan, Emil Pain pokazuje rolę mechanizmów ukształtowanych w ramach wcześniej istniejących struktur imperialnych, które określa zbiorczym terminem „syndromu imperialnego” (określenie nawiązujące do „habitusu imperialnego” Zarakol). W ramach tego syndromu badacz wyróżnia 1) imperialną świadomość,

25 Wykład socjologa Aleksieja Levinsona w Ośrodku Studiów Wschodnich, Warszawa, 11 lutego 2017.

26 V.N. Shubkin, V.A. Ivanova, *Strakhi i trevogi rossiyan*, Petersburg 2004.

27 P. Kolstø, *Is Imperialist Nationalism an Oxymoron?*, „Nations and Nationalism”, vol. 25, 2019, no. 1, s. 40.

2) porządek oraz 3) ciało. Ten ostatni komponent odnosi się do terytorium „podzielonego na regiony niezintegrowane kulturowo, których rozwój nadal naznaczony jest historycznym podbojem”²⁸. Na punkcie utrzymania integralności terytorium Rosjanie, jak zauważa Pain, mają obsesję. Ta fetyszyzacja jest ściśle związana z historycznym ukształtowaniem się rosyjskiej tożsamości w ramach imperium, którego istotą jest ekspansja terytorialna i asymilacja nowych ziem. Remedium na lęki związane z rozpadem terytorium mogłoby stać się po 1991 r. efektywny system federalny. Taki jednak w Rosji, z różnych względów, nie powstał.

Choć Jelcynowska próba redefinicji tożsamości rosyjskiej zakończyła się porażką, to nie można nie dostrzec pozytywnego wpływu jego prezydentury na procesy oddolne. Pluralizm światopoglądowy i zasadniczo wolne środki masowej informacji stworzyły pole do swobodnej debaty na temat tożsamości Rosji. Tania Narożna twierdzi, że gdyby uruchomiony w ten sposób proces autorefleksji potrwał dłużej, doprowadziłby do wyłonienia się nowej, stabilnej formuły tożsamości i przywróciłby poczucie bezpieczeństwa ontologicznego, może nawet bez konieczności uciekania się do dyskursu imperialnego²⁹. Jednak ten spontaniczny proces został przerwany przez przyjście do władzy Władimira Putina. W „Pośłaniu” do Federalnego Zgromadzenia z 2003 r. Władimir Putin wymienił zapanowanie nad rozległym terytorium jako jeden z najważniejszych elementów stanowienia rosyjskiego państwa i jego tożsamości. Prezydent stwierdził: „Przez całą swoją historię Rosja i jej obywatele dokonali i nadal dokonują prawdziwie bohaterskich czynów. To czyny w imię zachowania integralności państwa, pokoju i stabilności. Utrzymanie państwa na rozległych przestrzeniach, zachowanie unikalnej społeczności narodów oraz silnej pozycji państwa na świecie – to nie tylko ogromny wysiłek. To także ogromne ofiary i wyrzeczenia naszego narodu. [...] Taka właśnie jest tysiącletnia historyczna droga Rosji. Taki sposób utrzymania jej jako

28 E. Pain, *The Imperial Syndrome and Its Influence on Russian Nationalism*, [w:] *The New Russian Nationalism*, ed. P. Kolstø, H. Blakkisrud, Edinburgh 2016, s. 60.

29 T. Narożna, *State–society Complexes in Ontological Security-seeking in IR*, „Journal of International Relations and Development” 2018, <https://doi.org/10.1057/s41268-018-0164-y> [3.04.2021].

silnego państwa”³⁰. Timothy Colton, który w ramach badań przez wiele lat przeprowadzał wywiady z przedstawicielami radzieckiej, potem rosyjskiej elity, nie ma wątpliwości, że lęk o terytorium mocno naznaczył tę grupę społeczną i był traktowany niezwykle poważnie przez środowisko skupione wokół prezydenta Putina³¹.

Proces centralizacji władzy – w tym podporządkowanie Kremlowi środków masowej informacji – doprowadził do odgórnego sformułowania narracji o Rosji jako odrębnej cywilizacji, podążającej własną drogą. Jak słusznie zauważyła Narożna, władza stworzyła eklektyczny dyskurs, łączący elementy sprzed 1917 r. z radzieckimi w celu stworzenia spójnej narracji biograficznej o Rosji jako potędze istniejącej nieprzerwanie od tysiąca lat³². W rezultacie doszło do sekurytyzacji tożsamości i pamięci historycznej.

Do kształtowania nowego dyskursu tożsamościowego o imperialnych konotacjach władza zaczęła wykorzystywać także geografię. Wątek ten nie doczekał się dotychczas opracowań, tymczasem włączenie geografii do budowania rosyjskiej tożsamości jest jednym ze sposobów radzenia sobie z lękiem dotyczącym skończoności państwa. Geografia jest postrzegana jako dziedzina nauki w o wiele mniejszym stopniu poddająca się ideologizacji niż historia, a w związku z tym obiektywna i bardziej wiarygodna dla zwykłego obywatela. Instytucją odgrywającą prominentną rolę w promowaniu wiedzy o ojczystej geografii połączonej z wychowaniem patriotycznym jest dzisiaj Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne. Poniżej omawiam profil i działalność tej organizacji, ponieważ dobrze ilustruje ona zależność między lękiem ontologicznym dotyczącym terytorium a dyskursem imperialnym. Lęk przed skończonością można zauważyć częściej u mniejszych państw, które w przeszłości doświadczyły utraty państwowości, jak np. Izrael czy państwa Europy Środkowo-Wschodniej³³. Rosja radzi sobie z tym lękiem, odwołując się do praktyk ukształtowanych w czasach imperialnych, co pokazuje przykład RTG. Co więcej, na przykładzie

30 *Poslaniye Federal'nomu Sobraniyu Rossiyskoy Federatsii*, 16.05.2003, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21998> [3.04.2021].

31 Wykład Timothy'ego Coltona dla studentów Davis Center, Uniwersytet Harvarda, Cambridge MA, 4 marca 2018.

32 T. Narozhna, *State-society Complexes...*

33 U. Abulof, *The Mortality and Morality of Nations*, Cambridge 2017.

tej instytucji można dostrzec, że dyskurs imperialny nie jest jedynie konsekwencją strategii elit władzy. Czerpie on swoją siłę z habitusu imperialnego, czyli głębokich struktur, które przetrwały rozpad imperium i sprzyjają reprodukowaniu dyskursu imperialnego. Lęk wywołany przez sytuację krytyczną sprzyja aktywizacji habitusu, będącego źródłem ugruntowanych nawyków, narracji i praktyk, które pomagają przywrócić poczucie bezpieczeństwa ontologicznego.

Czas złożyć wszystkie elementy układanki. Sytuacja krytyczna 1991 r. podważyła kwestie fundamentalne tożsamości rosyjskiej. Lęki związane z relacjami społecznymi oraz własną skończonością obniżyły poczucie bezpieczeństwa ontologicznego. Ekipie Jelcyna nie udało się sformułować nowej, nieimperialnej rosyjskiej tożsamości. Reakcją na utrzymujący się stan obniżonego poczucia bezpieczeństwa ontologicznego był powrót do dyskursu imperialnego, który pozwala stworzyć spójną i wiarygodną narrację biograficzną o istniejącym nieprzerwanie mocarstwie rosyjskim. Dzisiejszy dyskurs imperialny jest w dużej mierze sformułowany i sankcjonowany ogólnie przez elity władzy, jest zatem wynikiem pewnej strategii. Jednocześnie jest on skutkiem oddziaływania habitusu imperialnego Rosji, który został aktywowany przez lęk dotyczący skończoności. Lęk o kruchość terytorium spowodował wzrost zapotrzebowania na kojące działanie *imaginarium* imperialnego nie tylko u przedstawicieli władzy, ale i zwykłych obywateli. Wyobrażenie o jednym, olbrzymim terytorium, leżącym w Europie i Azji, jest mocno zakorzenione w dyskursie imperialnym³⁴. Przykład Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego pokazuje proces stopniowego powrotu do praktyk imperialnych, umożliwiających budowanie poczucia ciągłości historycznej i wyobrażeń o jedności ciała imperium.

3. Działalność Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego jako remedium na lęk skończoności

Powstanie towarzystw geograficznych jest ściśle związane z epoką dominacji nowożytnych imperiów w XIX w. Instytucje te skupiały przedstawicieli władzy, nauki oraz armii. Członkostwo było wyznacznikiem

34 M. Bassin, *Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space*, „Slavic Review”, vol. 50, 1991, no. 1, s. 1-17.

przynależności do elity, a sama instytucja miejscem zdobywania cennych kontaktów. Celem działalności towarzystw była służba interesom imperialnej metropolii³⁵. Ekspedycje, sporządzanie map czy badania etnograficzne miały ułatwić zajęcie oraz asymilację nowych terenów. Jednocześnie podkreślano ścisły związek między geografią a kształtowaniem patriotyzmu. Niebezpieczne wyprawy czy obserwacja „dzikich” ludów były konieczne dla hartu ducha narodów imperialnych. Takiego zdania był np. Halford MacKinder, ojciec geopolityki i członek Królewskiego Towarzystwa Geograficznego Wielkiej Brytanii. Był on przekonany, że „geografia musi być czymś więcej niż nauką, by wpajać wartości”³⁶. Co ważne, „duch imperialny” nie kształtował się jedynie poprzez upowszechnianie publikacji naukowych, ale właśnie przez szczególnego rodzaju praktyki – wykopaliska, badania etnograficzne, ekspedycje itp. Towarzystwa geograficzne odgrywały ważną rolę w formułowaniu i reprodukowaniu dyskursu imperialnego.

Imperialne Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne w swojej genezie oraz działalności nie różniło się od innych tego typu instytucji. Powstało w 1845 r. z inicjatywy cara Mikołaja I jako czwarta taka placówka w Europie³⁷. Większość członków założycieli stanowili wojskowi, a samo Towarzystwo podlegało bezpośrednio Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Stanowisko oficjalnego przewodniczącego było zarezerwowane dla członków rodziny królewskiej, choć faktycznie Towarzystwem kierował wojskowy. Pierwszym przewodniczącym został książę Konstantyn I (syn Mikołaja I). Towarzystwo działało z rozmachem – organizowało ekspedycje i badania etnograficzne, zakładało regionalne muzea, opracowało program geografii dla gimnazjów i uniwersytetów, przygotowywało mapy i publikacje naukowe. Nadrzędnym celem jego aktywności było kultywowanie patriotyzmu i miłości do ojczyzny³⁸. Instytucja przetrwała rewolucję roku 1917 oraz wojnę domową i kontynuowała swoją działalność w ZSRR jako Radzieckie Towarzystwo Geograficzne, które od 1938 r. stało się częścią Radzie-

35 A. Godlewska, N. Smith, *Geography and Empire*, Oxford 1994.

36 G. Kearns, *Geography, Geopolitics and Empire*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, vol. 35, 2010, s. 194.

37 K.A. Pavlov, *Russkoye geograficheskoye obshchestvo istoriya i sovremennost'*, „Sovremennyye problemy servisa i turizma” 2010, nr 1, s. 4.

38 Ibidem.

ckiej Akademii Nauk. Co ważne, przetrwała nie tylko instytucja, ale także jej członkowie, a razem z nimi pamięć o praktykach ukształtowanych przed 1917 r. Na przykład geografowie, którzy zdobyli szlify pod rządami Romanowów, odgrywali ważną rolę w umacnianiu władzy radzieckiej w Azji Środkowej³⁹. Ta ciągłość instytucjonalna była niezwykle ważna, bo pozwoliła zachować na marginesach nowego bolszewickiego porządku praktyki wyrastające i reprodukujące habitus imperialny. Rewolucja nie osłabiła także mocnych związków między RTG a armią, zwłaszcza wywiadem, co przełożyło się na bliską współpracę podczas drugiej wojny światowej⁴⁰. Towarzystwem kierowali wiodący radzieccy naukowcy, m.in. Julij Szokalski, Mikołaj Wawilow czy Eugenij Pawłowski. Po rozpadzie ZSRR, 23 marca 1992 r., członkowie zdecydowali o przywróceniu nazwy Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne. W 2002 r. przewodniczącym został po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat wojskowy – admirał Anatolij Komarycyn. Tym samym instytucja po kilku dekadach wróciła pod skrzydła Ministerstwa Obrony i armii. Nie ma dowodów na to, by taki obrót spraw uznać za skutek strategii Kremla „powrotu do imperium”. Raczej był to efekt wieloletniego procesu i poszukiwania „spokojnej przystani” dla osłabionej finansowo organizacji.

Punkt zwrotny nastąpił w 2009 r., gdy przewodniczącym został minister obrony Siergiej Szojgu. Rok później premier Władimir Putin został honorowym przewodniczącym Rady Powierniczej RTG, odpowiedzialnej za finansowe wsparcie organizacji. To pierwszy przykład powrotu do imperialnej tradycji, zgodnie z którą Towarzystwem kierowali wspólnie przywódca polityczny i generał. Ponownie należy zauważyć, że trudno znaleźć dowody na przyjęcie odgórnie strategii, mającej upolitycznić RTG i przywrócić rozwiązania z czasów imperium. Tandem Putin-Szojgu to raczej wynik procesu, któremu bieg przez lata nadawali różni, także niepolityczni aktorzy. Drugim przykładem powrotu do praktyk imperialnych jest skład Rady Powierniczej. Jej członkami są najbardziej wpływowe postacie rosyjskiego biznesu, jak Wagit Alekpirow (Łukoil), Wiktor Wekselberg (Renova),

39 F. Hirsch, *Toward and Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities*, „The Russian Review”, vol. 59, 2000, no. 2, s. 204.

40 G.M. Lappo, A.A. Agirrechu, *Geografy i Russkoye geograficheskoye obshchestvo v gody Velikoy Otechestvennoy Voyny (1941-1945 gg.)*, „Izvestiya RAN. Seriya Geograficheskaya” 2015, nr 3, s. 8-18.

Gienadij Timczenko (NOVAT-EK), Aliszer Usmanow (Gazprom investkholding), Siergiej Frank (Sovkomflot) czy Michaił Prochorow⁴¹. Podobnie jak w XIX w., RTG stało się miejscem zdobywania cennych kontaktów. Członkostwo jest nobilitacją i wyznacznikiem przynależności do rosyjskiej elity. To instytucja, która może skutecznie kształtować dyskurs tożsamościowy za pośrednictwem elit biznesowych, wojskowych, uczonych czy dziennikarzy.

Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne liczy dzisiaj ok. 27 000 członków. Ma 85 oddziałów regionalnych oraz trzy siedziby: poradziecką w Moskwie, niedawno odzyskaną, historyczną w Petersburgu oraz w Sewastopolu – założoną niedługo po aneksji Krymu w 2016 r. Razem symbolizują one nieprzerwane istnienie Rosji w trzech wcieleniach. Działające od 1845 r. Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne jest naznaczone habitusem imperialnym – przechowuje instytucjonalną pamięć o praktykach i narracjach dających poczucie historycznej ciągłości, kluczowej dla bezpieczeństwa ontologicznego. Co ważne, mimo upływu lat i dwukrotnej zmiany ustroju politycznego głównym celem działalności RTG niezmiennie pozostaje kształtowanie patriotyzmu i miłości do ojczyzny. Jak zauważył Siergiej Szojgu, „dzisiaj jak nigdy wcześniej potrzebujemy narodowej geografii! Geografii, która pomaga zabezpieczyć interes narodowy”⁴². Według Władimira Putina, RTG „to coś więcej niż instytucja, niż geografia [...] jego misją jest zachowanie historycznych, kulturowych i moralnych fundamentów naszej egzystencji; zachowanie tego, co stanowi naszą tożsamość narodową”⁴³. Prezydent stwierdził także: „geografia jest fundamentem wartości patriotycznych”⁴⁴, a RTG musi wśród Rosjan „budzić potrzebę bycia częścią większej całości”⁴⁵. W duchu projektów imperialnych z XIX w. geografia zyskała w Federacji Rosyjskiej znaczenie strate-

41 *Zasedaniye popechitel'skogo soveta Russkogo geograficheskogo obshchestva*, 30.04.2013, <http://kremlin.ru/events/president/news/18011> [4.04.2021].

42 *Rechi V.V. Putina i S.K. Shoygu na I Mezhdunarodnom arkticheskome forumie*, 9.04.2019, <https://www.rgo.ru/ru/page/rechi-vv-putina-i-sk-shoygu-na-i-mezhdunarodnom-arkticheskome-forumie> [3.04.2021].

43 *Zasedaniye Popechitel'skogo soveta Russkogo geograficheskogo obshchestva*, 6.08.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/16152> [3.04.2021].

44 *Zasedaniye popechitel'skogo soveta RGO*, 24.04.2017, <http://kremlin.ru/events/president/news/54363> [3.04.2021].

45 *Zasedaniye popechitel'skogo soveta Russkogo geograficheskogo obshchestva*, 27.04.2015, <http://kremlin.ru/events/president/news/49348> [3.04.2021].

giczne dla narodowego bezpieczeństwa i tożsamości. Władimir Putin zapowiedział przywrócenie obowiązkowego egzaminu z geografii na maturze, ustanowił narodowy Dzień Geografa (18 sierpnia) oraz nagrodę dla najlepszych nauczycieli tego przedmiotu⁴⁶.

Działalność Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego pomaga łagodzić lęk związany z kruchością terytorium. Ważnym obszarem aktywności jest edukacja. RTG organizuje m.in. narodowy test z geografii, w którym oprócz młodzieży biorą udział politycy, ludzie kultury, znani sportowcy. Od kilku lat odbywa się on także poza granicami Federacji Rosyjskiej, nawiązując do koncepcji *ruskiego miru*⁴⁷. Innym projektem RTG jest odnowienie tradycji szkoły pod żaglami – prestiżowej formy nauki z czasów ZSRR. Jak podkreślają organizatorzy, jej celem jest nie tyle nauka, ile hartowanie charakteru – a więc znowu zgodnie z tradycją imperialną⁴⁸. Towarzystwo zajmuje się również opracowaniem nowych map, atlasów, leksykonów, podręczników. Projekty edukacyjne w połączeniu z publikacjami tworzą i upowszechniają intersubiektywne *imaginarium* dotyczące terytorium rosyjskiego. Reportaże, filmy dokumentalne czy materiały archiwalne pozwalają wyobrazić sobie Rosję jako niezwykle zróżnicowaną, ale jednak jedną przestrzeń zamkniętą w imperialnym ciele. Terytorium, które wcześniej wydawało się kruche i bezbronne, teraz jest zbadane, przemierzone wzdłuż i wszerz oraz bezpieczne. RTG promuje również krajową turystykę, m.in. przygotowuje nowe szlaki, przewodniki, organizuje ekstremalne ekspedycje. W ten sposób Towarzystwo zachęca Rosjan do osobistego doświadczenia ciała imperium, które pozwoli stworzyć więź emocjonalną z bezkresnymi przestrzeniami.

Ważnym aspektem działalności RTG, przywracającym poczucie bezpieczeństwa w odniesieniu do terytorium, są projekty realizowane na strategicznych rubieżach – w Arktyce, na Wyspach Kurylskich oraz Półwyspie Krymskim. Nieprzypadkowo we wszystkich trzech lo-

46 Porucheniya Putina vozrodyat professiyu geografa, schitayet Shoygu, 17.05.2019, <https://ria.ru/20190517/1553576270.html> [3.04.2021].

47 Test jest wynikiem osobistej inicjatywy prezydenta Putina. Od 2015 r. wzięło w nim udział ponad 900 osób.

48 Putin predlozhit sozdat' molodezhnoye dvizheniye RGO, 30.04.2013, <https://ria.ru/20130430/935439911.html> [3.04.2021].

kalizacjach Towarzystwo ściśle współpracuje z Ministerstwem Obrony i armią.

RTG bierze czynny udział w legitymizacji aneksji Krymu, m.in. opracowało nowe mapy. Celowi temu służyło także przeniesienie siedziby. Głównym polem zainteresowań Towarzystwa w tym regionie jest jednak archeologia. Słynne nurkowanie Putina w 2015 r. w Morzu Czarnym, podczas którego odkrył antyczne amfory, było organizowane właśnie przez RTG. Od 2016 r. Towarzystwo patronuje prowadzonym w okolicy Kerczu wykopaliskom zatopionych ruin miasta Akra. Znaleźisko nazwano „Krymską Atlantyda”. Docelowo ma się ono stać główną atrakcją nowego szlaku turystycznego „Złoty Pierścień Bosforu”. „Krymska Atlantyda” pokazuje Krym jako nie tylko prawosławną, ale i antyczną kolebkę rosyjskiej cywilizacji⁴⁹. Szeroko zakrojone badania RTG prowadzi od 2016 r. także na Matui – wyspie należącej do Kuryłów. W ekspedycji naukowej, zaplanowanej do 2025 r., bierze udział ponad 100 osób, w tym wojskowi, geologowie, botanicy, etnolodzy, archeolodzy, sejsmologowie. Zebrane informacje mają posłużyć m.in. do poprawy lokalnej infrastruktury⁵⁰.

W Arktyce RTG realizuje projekty mające umocnić tożsamość Rosji jako państwa arktycznego i zmanifestować jej trwałą obecność. Towarzystwo patronuje nie tylko badaniom, ale także projektom ekologicznym. Na przykład w 2017 r. zorganizowano przy udziale personelu wojskowego sprzątanie Nowej Ziemi oraz Wysp Nowosyberyjskich. RTG zainicjowało również stworzenie Elektronicznej Pamięci Arktyki – digitalnej bazy w otwartym dostępie archiwalnych materiałów oraz bieżących informacji o rosyjskich regionach arktycznych⁵¹. Najbardziej spektakularnym punktem działań RTG są ekspedycje badawcze. W 2019 r. zespół uczonych i wojskowych pod kierownictwem dowódcy Floty Północnej admirała Aleksandra Moisiejewa zbadał Wyspę Franciszka Józefa i ogłosił odkrycie pięciu nowych wysp⁵². Wyprawa miała upamiętnić 145. rocznicę odkrycia wyspy, 105. ustanowienia rosyjskiej

49 Stiven Sigal stal ambassadom projekta „Zolotoye kol'tso Bosporskogo tsarstva”, 5.11.2019, <https://ria.ru/20191105/1560587710.html> [3.04.2021].

50 Ekspeditsiya Minoborony i RGO osmotrela 97 istoricheskikh ob'yektov na Matua, 11.06.2016, <https://ria.ru/20160611/1445836381.html> [3.04.2021].

51 Rechi V.V. Putina i S.K. Shoygu na I Mezhdunarodnom arkticheskom forumie...

52 V samoy severnoy tochke Evrazii podnyali rossiyskiy flag, 10.09.2019, <https://ria.ru/20190910/1558532994.html?in=t> [3.04.2021].

flagi oraz 90. – flagi radzieckiej. W rezultacie nad lodową wyspą powiewały trzy flagi symbolizujące trzy wcielenia Rosji – Romanów, radzieckiej i nowej. W tym samym roku statek *Ałtaj* ustanowił rekord w najdłuższym rejsie po wodach Arktyki przez okręt niebędący lodołamaczem. Jego załoga dokonała dotychczas najdokładniejszych pomiarów dna Morza Barentsa⁵³. RTG planuje także pierwszą w historii ekspedycję dookoła świata przez Arktykę, od Murmańska do Spitsbergenu.

Ostatnim aspektem działalności RTG, na który chcę zwrócić uwagę w kontekście przywracania poczucia bezpieczeństwa ontologicznego, są wysiłki na rzecz stworzenia spójnej narracji o Rosji jako imperium wielkich odkrywców – części dyskursu imperialnego. Ten zabieg z jednej strony pozwala wzmocnić poczucie narodowej dumy i patriotyzm, a z drugiej – potwierdza prawowite miejsce Rosji wśród wiodących potęg. Narrację tę promuje m.in. nowa seria wydawnicza *Wielcy Rosyjscy Odkrywczy*, która trafiła do wszystkich szkolnych bibliotek. Co ciekawe, w badaniach socjologicznych przeprowadzonych w 2020 r. „wielcy rosyjscy podróżnicy i odkrywcy” zostali wskazani jako jeden z powodów do dumy narodowej. Wśród 17 możliwych zajęli 9. pozycję (tę odpowiedź wskazało 16% respondentów)⁵⁴. Rosja jako imperium odkrywców była także centralnym wątkiem obchodów 200. rocznicy odkrycia Antarktydy przez Rosjan – Fabiana Bellingshausena i Michaiła Łazariewa (1819-1820). Wydarzenia komemoracyjne zaplanowane zostały na dwa lata (2019-2020) i obejmowały m.in. wystawy, konkursy, publikacje, a także rejs szlakiem podróżników celem stworzenia aktualnej morskiej mapy Antarktydy⁵⁵. Obchody były manifestacją pewności siebie nowej Rosji. Działalność RTG to już nie tylko praktyki konserwujące ciało imperialne, ale także ambitne projekty realizowane daleko poza granicami Federacji Rosyjskiej, potwierdzające jej status wiodącego mocarstwa. Aktywność Towarzystwa reprodukuje i upowszechnia dyskurs imperialny. Ciągłość historyczna jest najważ-

53 *Severnyy flot i RGO podveli itogi sovместnoy ekspeditsii*, 22.10.2019, <https://www.rgo.ru/ru/article/severnyy-flot-i-rgo-podveli-itogi-sovmestnoy-ekspeditsii> [3.04.2021].

54 *Gordost' i identichnost'*, 19.10.2020, <https://www.levada.ru/2020/10/19/gordost-i-identichnost/> [10.04.2021].

55 *Skol'ko raz otkryvali Antarktidu*, 27.01.2020, <https://www.rgo.ru/ru/article/skolko-raz-otkryvali-antarktidu> [3.04.2021].

niejszym źródłem poczucia bezpieczeństwa ontologicznego Rosji, które zapewnia tradycja imperium i jego materialna baza – terytorium.

Podsumowanie

Trzydzieści lat po rozpadzie Związku Radzieckiego stosunki Moskwy z Waszyngtonem są tak złe, że wielu mówi o nowej zimnej wojnie. Mogłoby się wydawać, że historia w relacjach Rosji z Zachodem zatoczyła koło; że ostatnia dekada XX w. była tylko swoistym *intermezzo* w dwustronnej konfrontacji. Mimo wszystko uważam, że Federacja Rosyjska nie była od początku skazana na powrót do dyskursu imperialnego. Sformułowanie nowej tożsamości było trudnym, ale możliwym zadaniem. Ekipa Jelcyna próbowała wykorzystać okoliczności stworzone przez sytuację krytyczną do zredefiniowania ram samo-określenia Rosji. Nie udało się jednak znaleźć skutecznego sposobu złagodzenia lęków związanych z relacjami ze znaczącym Innym oraz własną skończonością. W pierwszym przypadku do pewnego stopnia mogłaby pomóc korekta polityki Zachodu, a w drugim – stworzenie w Rosji efektywnego systemu federalnego. O powrocie dyskursu imperialnego do oficjalnego nurtu przesądziła polityka sygnowana przez Władimira Putina. Stopniowe ograniczanie wolności słowa oraz podporządkowanie Kremlowi środków masowej informacji położyło kres swobodnej obywatelskiej autorefleksji i doprowadziło do sekurytyzacji tożsamości, polityki pamięci, a także geografii. Nie jest przypadkiem, że w tzw. pakiecie ideologicznych poprawek do Konstytucji FR z 2020 r. znalazły się odniesienia do nienaruszalności terytorium (art. 67 pkt 2.1), tysiącletniej historii Rosji i jedności państwowej (art. 67.1. pkt 2) oraz obrony prawdy historycznej (art. 67.1 pkt 3).

Należy jednak pamiętać, że powrót dyskursu imperialnego nie jest jedynie rezultatem odgórnie przyjętej przez władze strategii. Analiza aktywności Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego ujawnia rolę habitusu imperialnego – praktyk i nawyków ukształtowanych w ramach struktur imperialnych, które przetrwały do dzisiaj. Towarzystwo jest przykładem instytucji działającej od 1845 r., w której przechował się habitus imperialny. Zbadanie RTG pozwala spojrzeć na powrót do praktyk imperialnych jako wynik pewnego procesu (np. przejście Towarzystwa z Rosyjskiej Akademii Nauk do Ministerstwa Obrony czy nadanie mu nieformalnego statusu swoistego klubu rosyjskich elit).

Działania podejmowane przez RTG pomagają łagodzić lęk dotyczący kruchości terytorium. Ekspedycje, konkursy wiedzy, nowe szlaki turystyczne, publikacje czy filmy dokumentalne formułują i upowszechniają wśród Rosjan wyobrażenie o zróżnicowanym, ale nierozzerwalnym, jednym, bezpiecznym terytorium. Przedstawianie Rosji jako potęgi, która w interesie ludzkości dokonała wielkich odkryć geograficznych, potwierdza jej status mocarstwa oraz ma niebagatelne znaczenie dla umacniania postaw patriotycznych. Patrząc na dorobek naukowy poświęcony poradzieckiej Rosji, wydaje się, że zjawisko habitusu imperialnego warte jest dalszych, pogłębionych badań. Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne pokazuje korzyści z włączenia do analizy polityki rosyjskiej także aktorów niezwiązanych nominalnie z tą sferą (ponownie odsyłam do helsińskiej szkoły badań nad Rosją). Jedno jest pewne – fascynujących tematów rosoznawcom nie zabraknie.

Bibliografia

- Abulof U., *The Mortality and Morality of Nations*, Cambridge 2017.
- Bassin M., *Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space*, „Slavic Review”, vol. 50, 1991, no. 1.
- Chernobrov D., *Ontological Security and Public (Mis)Recogniton o International Crises: Uncertainty, Political Imaging and the Self*, „Political Psychology”, vol. 37, 2016, no. 5.
- Clunan A.L., *Historical Aspiration and the Domestic Politics of Russia's Pursuit of International Status*, „Communist and Post-Communist Studies”, vol. 47, 2014, no. 3-4.
- Curanović A., *W pogoni za równością. Status w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Prace Instytutu Europy Środkowej”, nr 2, Lublin 2020.
- Ejdus F., *Critical Situations, Fundamental Questions and Ontological Insecurity in World Politics*, „Journal of International Relations and Development”, vol. 21, 2018, no. 4.
- Ejdus F., *Crisis and Ontological Insecurity. Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, Cham 2020.
- Ekspeditsiya Minoborony i RGO osmotrela 97 istoricheskikh ob'yektov na Matua*, 11.06.2016, <https://ria.ru/20160611/1445836381.html>.
- Giddens A., *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Palo Alto 1991.
- Godlewska A., Smith N., *Geography and Empire*, Oxford 1994.
- Gordost' i identichnost'*, 19.10.2020, <https://www.levada.ru/2020/10/19/gordost-i-identichnost/>.

- Hirsch F., *Toward and Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities*, „The Russian Review”, vol. 59, 2000, no. 2.
- Kearns G., *Geography, Geopolitics and Empire*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, vol. 35, 2010.
- Kinnval C., Mitzen J., *Ontological Security and Conflict: The Dynamics of Crisis and the Constitution of Community*, „Journal of International Relations and Development”, vol. 21, 2018, no. 4.
- Russian Modernisation: A New Paradigm*, ed. M. Kivinen, B.G. Humphreys, New York – London 2021.
- Kolstø P., *Is Imperialist Nationalism an Oxymoron?*, „Nations and Nationalism”, vol. 25, 2019, no. 1.
- Lappo G.M., Agirrechu A.A., *Geografy i Russkoye geograficheskoye obshchestvo v gody Velikoy Otechestvennoy Voyny (1941-1945 gg.)*, „Izvestiya RAN. Seriya Geograficheskaya” 2015, nr 3.
- Larson D.W., Shevchenko A., *Status Seekers Chinese and Russian Responses to U.S. Primacy*, „International Security”, vol. 34, 2010, no. 4.
- Levada Yu., *Sochineniya: sotsiologicheskiye ocherki 1993-2000*, Moskwa 2011.
- Mitzen J., *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma*, „European Journal of International Relations”, vol. 12, 2006, no. 3.
- Narozhna T., *State–society Complexes in Ontological Security-seeking in IR*, „Journal of International Relations and Development” 2018, <https://doi.org/10.1057/s41268-018-0164-y>.
- Neuman I., *Entry into International Society Reconptualised: The Case of Russia*, „Review of International Studies”, vol. 37, 2011, no. 2.
- Pavlov K.A., *Russkoye geograficheskoye obshchestvo istoriya i sovremennost'*, „Sovremennyye problemy servisa i turizma” 2010, nr 1.
- Petro N.N., *How the West Lost Russia: Explaining the Conservative Turn in Russian Foreign Policy*, „Russian Politics”, vol. 3, 2018, no. 3.
- Porucheniya Putina vozrodyat professiyu geografa, schitayet Shoygu*, 17.05.2019, <https://ria.ru/20190517/1553576270.html>.
- Poslaniye Federal'nomu Sobraniyu Rossiyskoy Federatsii*, 16.05.2003, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21998>.
- Putin predlozhil sozdat' molodezhnoye dvizheniye RGO*, 30.04.2013, <https://ria.ru/20130430/935439911.html>.
- Rechi V.V. Putina i S.K. Shoygu na I Mezhdunarodnom arkticheskom forume*, 9.04.2019, <https://www.rgo.ru/ru/page/rechi-vv-putina-i-sk-shoygu-na-i-mezhdunarodnom-arkticheskom-forume>.
- Russia as Civilization. Ideological Discourses in Politics, Media, and Academia*, ed. K.J. Mjør, S. Tuoma, New York – London 2020.
- Severnyy flot i RGO podveli itogi sovmestnoy ekspeditsii*, 22.10.2019, <https://www.rgo.ru/ru/article/severnyy-flot-i-rgo-podveli-itogi-sovmestnoy-ekspeditsii>.
- Shubkin V.N., Ivanova V.A., *Strakhi i trevogi rossiyan*, Petersburg 2004.

- Skol'ko raz otkryvali Antarktidu, 27.01.2020, <https://www.rgo.ru/ru/article/skolko-raz-otkryvali-antarktidu>.
- Steele B.J., *Ontological Security and the Power of Self-identity: British Neutrality and the American Civil War*, „Review of International Studies”, vol. 31, 2005, no. 3.
- Steele B.J., *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, London – New York 2008.
- Stiven Sigal stal ambassadorom proyekta „Zolotoye kol'tso Bosporskogo tsarstva”, 05.11.2019, <https://ria.ru/20191105/1560587710.html>.
- Subotić J., *Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change*, „Foreign Policy Analysis”, vol. 12, 2016.
- The New Russian Nationalism*, ed. P. Kolstø, H. Blakkisrud, Edinburgh 2016.
- V samoy severnoy tochke Evrazii podnyali rossiyskiy flag*, 10.09.2019, <https://ria.ru/20190910/1558532994.html?in=t>.
- Wierzbicki A., *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011.
- Zarakol A., *After Defeat. How the East Learned to Live with the West*, Cambridge 2011.
- Zarakol A., *States on Ontological Security: A Historical Rethinking*, „Cooperation and Conflict”, vol. 52, 2017, no. 1.
- Zasedaniye popechitel'skogo soveta Russkogo geograficheskogo obshchestva*, 30.04.2013, <http://kremlin.ru/events/president/news/18011>.
- Zasedaniye popechitel'skogo soveta Russkogo geograficheskogo obshchestva*, 6.08.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/16152>.
- Zasedaniye popechitel'skogo soveta RGO*, 24.04.2017, <http://kremlin.ru/events/president/news/54363>.
- Zasedaniye popechitel'skogo soveta Russkogo geograficheskogo obshchestva*, 27.04.2015, <http://kremlin.ru/events/president/news/49348>.

Denys Sviridenko*
Marcin Orzechowski**

Biało-ruskij mir. Reaktywacja reintegracyjna w relacjach rosyjsko-białoruskich

White-Russian world. Reintegration reactivation in relations between Russian Federation and Belarus

Abstract: The relations between the Russian Federation and Belarus in the 21st century are characterized by dynamics and volatility. The integration processes of both countries, initiated in the 1990s, are an element of the strategy of domination in the post-Soviet area, which is consistently implemented by Russia. The authors conclude that this strategy in the case of Belarus is a kind of mixture of soft power and hard power, and the choice of instruments depends on the stability of the authoritarian regime, which is embodied by Alyaksandr Lukashenka. The rigged presidential elections triggered a wave of protests, leading to the gradual loss of social legitimacy by the Belarusian president. Russia has a dilemma: whether to continue to support Lukashenka, who is losing support, or to look for a “new personal alternative”, a politician that would guarantee the implementation of a “pro-Russian vector” in Belarus’s domestic and foreign policy. Regardless of how the situation develops, Russia’s strategic goal remains to keep Belarus in its sphere of influence using the already existing mechanisms of cooperation between the two countries.

Keywords: Russian Federation, Belarus, post-Soviet area, reintegration, bilateral relations

Streszczenie: Stosunki Federacji Rosyjskiej i Białorusi w XXI w. charakteryzują się dynamiką i zmiennością. Procesy integracyjne obu państw, zapoczątkowane jeszcze w latach 90. ubiegłego stulecia, są elementem konsekwentnie realizowanej przez Rosję strategii dominacji na obszarze postradzieckim. Autorzy dochodzą do konstatacji, że owa strategia w przypadku Białorusi jest swoistą mieszanką *soft power* i *hard power*, a dobór instrumentów działania jest uzależniony od stabilności autorytarnego reżimu, którego uosobieniem jest Alaksandr Łukaszenka. Sfalszowane wybory prezydenckie uruchomiły falę

* Denys Svyrydenko – dr hab., prof., Guangdong University of Petrochemical Technology, Chiny, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6126-1747>.

** Marcin Orzechowski – dr hab., Uniwersytet Szczeciński, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7272-6589>.

protestów, doprowadzając do stopniowej utraty legitymacji społecznej przez białoruskiego prezydenta. Rosja staje przed dylematem: czy nadal wspierać tracącego poparcie Łukaszenkę, czy poszukać „nowej alternatywy personalnej”, polityka, który gwarantowałby implementację „prorosyjskiego wektora” w polityce wewnętrznej i zagranicznej Białorusi. Bez względu na rozwój sytuacji, strategicznym celem Rosji pozostaje utrzymanie Białorusi w swojej strefie wpływów przy wykorzystaniu już istniejących mechanizmów współpracy pomiędzy oboma państwami.

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, Białoruś, obszar postradziecki, reintegracja, stosunki dwustronne

Wstęp

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich nie tylko zmienił przestrzeń geopolityczną we wschodniej części kontynentu europejskiego, ale też wpłynął na jakościowe zmiany w systemie stosunków międzynarodowych. Trzydziesta rocznica tego wydarzenia skłania do refleksji i próby odpowiedzi na pytania dotyczące przemian, jakie zaszły w tej części świata. Czy państwa, które odzyskały niepodległość w wyniku rozpadu ZSRR, wykorzystały swoją szansę na transformację systemu politycznego w kierunku demokracji? Czy Federacja Rosyjska, która jeszcze w latach 90. XX w. zadeklarowała w sposób jednoznaczny chęć pełnienia funkcji „arbitra” i „gwaranta stabilności” w przestrzeni poradzieckiej, skutecznie realizuje strategię reintegracji tego obszaru, zgodnie ze swoimi interesami narodowymi i celami strategicznymi?

Należy pamiętać, że obszar Europy Wschodniej pozostaje niezmienne w kręgu strategicznych zainteresowań Rosji przede wszystkim jako „historyczna strefa jej interesów i wpływów”. W momencie pojawienia grupy suwerennych państw, na Kremlu zaczęto opracowywać nową strategię polityczną, uwzględniającą utrzymanie przez Rosję kontroli nad obszarem postradzieckim poprzez ustanowienie tu strefy wyłącznych wpływów Rosji i zmuszenie Zachodu do uznania takiego *status quo*. Naturalną konsekwencją procesu koncepcyjnego był dobór środków i instrumentów służących skutecznej implementacji założeń strategicznych.

Autorzy skłaniają się do wyciągnięcia wniosku, że strategia polityczna Federacji Rosyjskiej realizowana na obszarze postradzieckim odpowiada praktycznemu zastosowaniu kategorii pojęciowej *power* w ujęciu interpretacyjnym Johna George’a Stoessingera. Autor ów określał ją jako „zdolność państwa do użycia swych materialnych

i niematerialnych zasobów w sposób, w który wpływają na zachowanie innych państw”¹. Jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że to ujęcie definicyjne odnosi się do sprawności i efektywności działania władzy państwowej oraz świadomości posiadania zbiorowego interesu, w imieniu którego państwo dokonuje określonych wyborów, to nie powinien dziwić fakt, że Rosja chętnie wykorzystuje instrumenty zarówno *soft power*, jak i *hard power*², przy czym *soft power* odnosi się do działań o charakterze kooperacyjnym oraz kooptacyjnym, czyli takich, które opierają się na zdolności oddziaływania na inne podmioty poprzez szeroko rozumianą atrakcyjność kulturową, polityczną oraz ekonomiczną³. Z kolei *hard power* to zdecydowanie wpływ o charakterze nakazowym, *de facto* wymuszającym na podmiocie określone i oczekiwane przez dane państwo działania⁴.

W przeciwieństwie do „niepokornej” Ukrainy w relacjach rosyjsko-białoruskich dominowało *soft power*. Jednym z czynników jest z pewnością szereg podobieństw między reżimami w Rosji i na Białorusi, które powodują, że Kreml nie może lekceważyć kryzysu reżimu Łukaszenki. Moskwa uważa Białoruś za część swojej naturalnej strefy wpływów, jeden z kluczowych elementów tzw. rosyjskiego świata, rozumianego jako przestrzeń cywilizacyjno-kulturowa skupiona wokół Rosji. Wspólnym mianownikiem łączącym Rosję i Białoruś jest także retoryka dotycząca interpretacji samego rozpadu ZSRR. Władimir Putin określił w 2005 r. rozpad ZSRR jako największą tragedię geopolityczną XX w., a Alaksandr Łukaszenka wtórował rosyjskiemu prezydentowi w resentymentach dotyczących czasów radzieckich.

Autorzy w niniejszym artykule podjęli próbę analizy i oceny aktualnego stanu stosunków rosyjsko-białoruskich z uwzględnieniem podejmowanych w przeszłości prób współpracy o charakterze reintegracyjnym w kontekście swoistej reaktywacji, do jakiej dochodzi w ostatnim czasie na skutek rosnącego niezadowolenia społecznego i spadku poparcia, zarówno dla Alaksandra Łukaszenki, jak i dla

1 J.G. Stoessinger, *The Might of Nation. World Politics in Our Times*, New York 1969, s. 27-28.

2 M. Sulek, *Parametry potęgi (siły) państwa – stale czy zmienne*, [w:] *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, red. M. Sulek, J. Symonides, Warszawa 2009, s. 72.

3 J.S. Nye jr, *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce międzynarodowej?*, Warszawa 2007, s. 44.

4 J. Sadłocha, *Pomiędzy miękką a twardą siłą: smart power*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2012, nr 13, s. 37-38.

Władimira Putina. Dynamika rozwoju sytuacji w regionie powoduje, że relacje Federacji Rosyjskiej i Białorusi nie sprowadzają się tylko i wyłącznie do „twardego sojuszu” reintegrującego jedynie niewielką część przestrzeni postradzieckiej. Koncepcja obrony „rosyjskiego świata” przed ingerencją państw zachodnich wzmacnia konsolidację rosyjsko-białoruską na wielu płaszczyznach. Nie należy zapominać, że w ciągu ostatnich trzydziestu lat współpraca Rosji i Białorusi podlegała pewnym procesom ewolucyjnym, niemniej jednak charakteryzuje się też konsekwencją wynikającą także z potrzeby przeciwdziałania demokratycznej transformacji reżimów na obszarze postradzieckim. Z jednej strony, Łukaszenka niejednokrotnie irytował decydentów na Kremlu, z drugiej jednak, białoruski „lokalny watażka” jest w pewnym sensie gwarantem ciągłości prorosyjskiej polityki w tym państwie⁵.

Na użytek rozważań zawartych w niniejszym artykule poddano weryfikacji następujące hipotezy badawcze. Po pierwsze, w okresie kryzysu i wzrostu społecznej niechęci wobec białoruskiego prezydenta strategicznym celem Moskwy staje się przeciwdziałanie rozwojowi takiej sytuacji, która mogłaby doprowadzić do niekontrolowanego upadku reżimu Łukaszenki.

Po drugie, najnowszy projekt reformy konstytucyjnej, przyjęty z poprawkami w drugim oraz trzecim czytaniu przez Dumę Państwową Federacji Rosyjskiej 10-11 marca 2021 r., jednoznacznie uwidacznia coraz większe podobieństwa w systemie rządów obu państw. Zarówno w Rosji, jak i na Białorusi opierają się one na silnej centralizacji władzy i rozszerzaniu konstytucyjnych uprawnień prezydenta. „Wyzerowanie” kadencji prezydenckich, oznaczające *de facto* realną możliwość pozostania Putina na Kremlu aż do 2036 r., jest elementem wprowadzenia politycznego systemu „superprezydenckiego” i demontażu zapisanej w konstytucji FR zasady trójpodziału władz. Wydaje się, że w przypadku rosyjskiej wersji „wielokadencyjności” zmiany te mają służyć właśnie zapewnieniu stabilności owego systemu i utrzymaniu w dłuższej perspektywie autorytarnej formy rządów oraz ze wzglę-

5 Jak pisze J. Olchowski: „w chwili obecnej Rosja nie ma na Białorusi nikogo innego, kto gwarantowałby zachowanie rosyjskich wpływów” – cyt. za: J. Olchowski, *Białoruś – wyzwania i dylematy w 2021 roku*, „Komentarze IES” 344, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bialorus-wyzwania-i-dylematy-w-2021-roku/> [17.04.2021].

du na coraz bardziej zaawansowany wiek Putina (w 2036 r. skończy 84 lata) – zapewnieniu sukcesji władzy.

Po trzecie, działania wewnętrzne w Rosji znajdą odzwierciedlenie w relacjach z Białorusią, która pozostaje niezmiennie istotną częścią „rosyjskiego świata”, zwłaszcza po kolejnej eskalacji konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. W interesie Federacji Rosyjskiej jest to, aby Białoruś (najlepiej pod rządami Łukaszenki) pozostała partnerem nie tylko lojalnym, ale przede wszystkim trwającym w wielopłaszczyznowym uzależnieniu od Rosji, by jakakolwiek perspektywa emancypacji geopolitycznej tego państwa, a tym bardziej jakiegokolwiek pogłębienie relacji z Zachodem pozostały wyłącznie w sferze rozważań teoretycznych. W tym celu Rosjanie będą przeciwdziałać wszelkimi możliwymi sposobami intensyfikacji oddolnej społecznej rewolty przeciwko władzy. Służyć mają temu „hybrydowe działania” polegające na tworzeniu odpowiednio spreparowanego przekazu medialnego, próbie spolaryzowania białoruskiego społeczeństwa, a nawet zaangażowaniu rosyjskich służb specjalnych. Sam Putin, po sprawie Nawalnego mierzący się ze spadkiem poparcia społecznego, obawia się, że ewentualny sukces ulicznych protestów w bliskiej kulturowo Białorusi zachęci do podobnej antyrządowej i przede wszystkim antyprezydenckiej aktywności również obywateli Federacji Rosyjskiej.

1. Państwo Związkowe Rosji i Białorusi

1. Państwo Związkowe Rosji i Białorusi, znane także pod nazwą Związek Białorusi i Rosji (ZBiR), to pierwsza formalna i ustrukturalizowana formuła współpracy rosyjsko-białoruskiej o charakterze konfederacji, mającej na celu proces integracji politycznej, gospodarczej oraz walutowej obu państw. Pierwszym dokumentem, stanowiącym etap wstępny do integracji w ramach ZBiR, była „Umowa o unii celnej między Federacją Rosyjską a Republiką Białoruś”⁶ podpisana 6 stycznia 1995 r. w Mińsku.

6 *Соглашение о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь [Soglasheniye o Tamozhennom soyuze mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Belarus]*, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_15906/ [15.04.2021].

Kolejnym porozumieniem była „Umowa o utworzeniu wspólnoty Białorusi i Rosji” z 2 kwietnia 1996 r., która przedstawiała m.in. strukturę przyszłego związku obu państw⁷.

Według dokumentu powinna ona wyglądać następująco:

- Rada Związku – głowy państw, szefowie rządów i parlamentu;
- Kongres Międzyparlamentarny – organ uchwałodawczy, złożony ze 100 parlamentarzystów (po 50 z każdego kraju);
- Komitet Integracyjny – organ wykonawczy, złożony z przedstawicieli rządów;
- Sąd Związkowy.

Mimo to suwerenność państw tworzących to stowarzyszenie nie została całkowicie zniesiona, co potwierdzały art. 15 i 16 tegoż układu. Stwierdzały one bowiem, że każda ze stron zachowuje niepodległość i integralność terytorialną oraz flagę państwową, godło, hymn oraz sama ustanawia stosunki dyplomatyczne i konsularne. Postanowiono także wspólnie chronić granice „zewnątrzne” i powołać wspólny, specjalny budżet projektów integracyjnych. Zgodnie z zapisami zawartymi w traktacie przewidywano ewolucyjną integrację na płaszczyźnie politycznej, wojskowej i gospodarczej. Rosja i Białoruś miały wspólnie uzgadniać politykę zagraniczną oraz współdziałać w dziedzinie bezpieczeństwa, ochrony granic i walki z przestępczością⁸.

10 lipca 1997 r. podpisano „Umowę o Związku Białorusi i Rosji”⁹. Był to rodzaj odpowiedzi na „strategiczną koncepcję dotyczącą ewentualnego referendum w kwestii zjednoczenia obu państw”, wysuniętą przez Borysa Jelcyna jeszcze w lutym 1997 r. W art. 15 zapisano kolejne kroki, jakie należy poczynić wspólnie w celu osiągnięcia wyższego stopnia integracji. Zaliczono tu m.in. uzgadnianie podstaw polityki Związku, realizowanie wspólnych programów ekonomicznych, społecznych, ekologicznych i kulturalnych, koordynację działań w polityce zagranicznej, walkę z korupcją, terroryzmem i innymi rodzajami

7 С.И. Куракина, *Союзное государство Беларуси и России: конституционно-правовое исследование*, [S.I. Kurakina, *Soyuznoye gosudarstvo Belarusi i Rossii: konstitutsionno-pravovoye issledovaniye*], <https://search.rsl.ru/ru/record/01003059884> [5.03.2021].

8 M. Orzechowski, *Strategie polityczne Federacji Rosyjskiej wobec państw obszaru Europy Wschodniej w latach 1990-2005*, Toruń 2013, s. 82.

9 *Договор о Союзе Беларуси и России*, Ратифицирован Федеральным законом РФОТ 10 июня 1997 года N 89-ФЗ [*Dogovor o Soyuze Belarusi i Rossii, Ratifitsirovan Federal'nym zakonom RFOT 10 iyunya 1997 goda N 89-FZ*], <https://docs.cntd.ru/document/1902007> [11.04.2021].

przestępczości, uzgadnianie podstaw prawnych rozwoju ekonomicznego, społecznego i kulturalnego, unifikację norm prawnych itd.¹⁰

Wyjątkową symbolikę ma data 8 grudnia 1999 r. To właśnie tego dnia, w ósmą rocznicę rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Borys Jelcyń i Alaksandr Łukaszenka podpisali „Układ o utworzeniu Państwa Związkowego Białorusi i Rosji”¹¹ wraz z „Programem działań Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś zbudowania Państwa Związkowego do 2008 roku”. W dokumencie zapisano m.in. podział kompetencji państwa związkowego na wspólne (z kompetencjami państw wchodzących w skład Związku) oraz wyłączone¹².

W obszarze wspólnych kompetencji Państwa Związkowego umieszczono¹³:

- współdziałanie w sferze realizacji polityki obronnej;
- decyzje o przyjęciu innych państw (Układ miał posiadać bowiem otwarty charakter i umożliwiał przystąpienie do niego również innym państwom, gdyby wyraziły swoje zainteresowanie i spełniły jednocześnie szereg wymogów proceduralnych);
- koordynację i współdziałanie w sferze polityki zagranicznej;
- sferę socjalną;
- rozwój nauki, kultury, szkolnictwa;
- harmonizację i unifikację prawodawstwa;
- ochronę środowiska naturalnego;
- walkę z terroryzmem i innymi rodzajami przestępczości.

Z kolei do kompetencji wyłącznych Państwa Związkowego zaliczone zostały¹⁴:

- utworzenie jednolitego obszaru ekonomicznego;
- regulowanie działalności gospodarczej;
- wprowadzenie jednolitej polityki finansowej;
- funkcjonowanie jednolitego systemu transportowego i energetycznego, łączności i telekomunikacji;

10 M. Orzechowski, *Strategie polityczne Federacji Rosyjskiej...*, s. 82.

11 Договор о создании Союзного государства [Dogovor o sozdanii Soyuznogo gosudarstva], <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>, <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva> [21.04.2021].

12 M. Orzechowski, *Strategie polityczne Federacji Rosyjskiej...*, s. 82-83.

13 K. Malak, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi*, Warszawa 2003, s. 50.

14 Rozwój zbliżenia Białorusi i Rosji: Związek rosyjsko-białoruski, „Fakty. Prognozy. Opinie. Biuletyn DBM MON” 1997, nr 4(45), s. 11-13.

- jednolite funkcjonowanie służb pogranicznych i celnych;
- funkcjonowanie regionalnego zgrupowania wojsk.

Powstanie Związku Białorusi i Rosji umożliwiło wyprzedzające przybliżenie swojej infrastruktury politycznej i militarnej aż do linii Bugu. W latach 90. ubiegłego stulecia było to swoiste zabezpieczenie przed rozszerzeniem Sojuszu Północnoatlantyckiego na kraje Europy Środkowej. Wielu autorów wyrażało uzasadniony pogląd, że o ile Ukraina jest dla Federacji Rosyjskiej drzwiami do Europy Zachodniej, o tyle Białoruś jest co najmniej oknem¹⁵. Dodajmy, nie tylko oknem dla rosyjskich towarów i kontaktów polityczno-gospodarczych, ale również obszarem uniemożliwiającym powstanie tzw. strefy bałtycko-czarnomorskiej (państwa nadbałtyckie + Ukraina), izolującej Rosję od zachodniej części kontynentu¹⁶. Obecnie utrzymanie Białorusi w rosyjskiej strefie wpływów jest dla Rosji ważne także z powodu obwodu kaliningradzkiego. Gdyby w Mińsku doszły do władzy siły dążące do integracji z Zachodem lub nawet opowiadające się za neutralnym statusem Białorusi, znacząco pogłębiłoby to izolację najdalej na zachód wysuniętego regionu Federacji Rosyjskiej.

2. Biało-Ruskij Mir – stosunki rosyjsko-białoruskie w obliczu nowych wyzwań

Od 2014 r. możemy zaobserwować postępującą intensyfikację konceptualizacji wizji rozwoju obszaru postradzieckiego, a przed wszystkim roli Federacji Rosyjskiej na tym obszarze. Pojawiały się różne określenia na owe koncepcje, niejednokrotnie wygłaszane przez samego Władimira Putina. Jednym z najczęściej stosowanych określeń obok „Związku Radzieckiego light”¹⁷ stała się „doktryna Putina”.

Podstawą założeń koncepcyjnych tzw. „doktryny Putina” jest obszar zajmowany niegdyś przez Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, z Rosją jako centrum „rosyjskojęzycznej wspólnoty cywi-

15 *Белоруссия на перепутье: в поисках международной идентичности*, red. Ш. Гарнетт, Р. Легволд, Москва 1998 [*Belorussiya na pereput'ye: v poiskakh mezhdunarodnoy identichnosti*, red. Sh. Garnett, R. Legvold, Moskva 1998], s. 87-88, 116-117.

16 K. Malak, *Polityka zagraniczna...*, s. 17.

17 Zob. szerzej: J. Brooke, *Is 'Soviet Union light' the Future of Putin's Russia?*, <http://www.voanews.com/content/soviet-union-light-future-putin-russia/1521341.html> [22.11.2020].

lizacyjnej”. Wspólnota ta może w perspektywie przyjąć postać koncentrycznych kręgów: podstawą pierwszego z nich ma być wspomniana już wcześniej ścisła więź łącząca Rosję z Ukrainą, a w dalszej kolejności z Białorusią i pozostałymi państwami powstałymi po rozpadzie ZSRR¹⁸. Ma ona stać się podstawą duchowej i cywilizacyjnej wspólnoty, wobec której stosowana jest nazwa „rosyjski świat – russkij mir”. Wspólnota ta bywa definiowana, także przez samego prezydenta Putina, jako skupiona wokół Rosji grupa ludzi mówiących po rosyjsku, identyfikujących się z religią i kulturą prawosławną i odwołujących się do wspólnych wartości bez względu na obywatelstwo i pochodzenie etniczne¹⁹.

Aktualna sytuacja na Białorusi związana z wyborami prezydenckimi i eskalacją protestów społecznych skierowanych przeciwko prezydentowi Łukaszence w powiązaniu z kolejnym przesileniem w relacjach rosyjsko-ukraińskich wymusza niejako dokonanie przewartościowań w strategii „ruskiego miru”. Perspektywa odbudowy państwowości rosyjskiej w granicach dawnego ZSRR lub też obejmującej Rosję, Białoruś i Ukrainę coraz bardziej się oddala. Także plan przekształcenia Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej w ścisły blok integracyjny, naśladujący częściowo swoją formą Unię Europejską, staje się w najbliższej perspektywie coraz mniej realny. Kryzys polityczno-społeczny na Białorusi wzmógł obawy w Rosji przed kolejną rewolucją w obrębie „ruskiego miru”. Zmiana obozu władzy na Białorusi, uznawanej nieprzypadkowo za najspokojniejszą część postsowieckiej przestrzeni, zamieszkałej przez ludność bierną politycznie i nieskorą do działań uznanych przez reżim za łamiące prawo, byłaby nie tylko wizerunkową porażką polityki Putina, ale przede wszystkim potencjalną „zachętą” dla jego przeciwników w samej Rosji. Jednocześnie nastąpiło wzmocnienie agresywniejszej retoryki, czego przykładem może być chociażby wypowiedź prezydenta Putina z 27 sierpnia 2020 r., kiedy to jednoznacznie

18 Można zauważyć nawiązanie do teorii kręgów koncentrycznych jako idei związanej z koncepcją wieloetapowej i zróżnicowanej integracji europejskiej, której celem miało być zjednoczenie gospodarcze i polityczne całego kontynentu – zob. szerzej: J. Ruszkowski, *Europeizacja ad extra w zarządzaniu zewnętrznym (external governance) Unii Europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2010, nr 4, s. 7-27.

19 M. Menkiszak, *Doktryna Putina: Tworzenie koncepcyjnych podstaw rosyjskiej dominacji na obszarze postradzieckim*, „Komentarze OSW”, 27.03.2014, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-03-27/doktryna-putina-tworzenie-koncepcyjnych-podstaw-rosyjskiej> [9.02.2021].

zadeklarował, że nie pozwoli „najbliższemu Rosji krajowi” na ewentualny dryf ku Zachodowi i jego instytucjom oraz na wyjście ze strefy wpływów Rosji²⁰. Przekaz był jasny, Rosja nie dopuści do sytuacji, w której jakikolwiek przedstawiciel białoruskiej opozycji uzyskałby realną szansę na przejęcie władzy w tym państwie. Powstaje pytanie, po jakie środki może sięgnąć Federacja Rosyjska w celu utrzymania reżimu Łukaszenki? Wydaje się, że możliwości jest co najmniej kilka: od użycia na terytorium Białorusi rosyjskich oddziałów sił porządkowych, poprzez „wsparcie propagandowe” zwłaszcza w cyberprzestrzeni, aż do wspólnych działań przedstawicieli rosyjskich i białoruskich służb specjalnych.

W tym ostatnim przypadku próbę możliwości kooperacyjnych obu służb można było zaobserwować w kwietniu 2021 r., kiedy to w ramach wspólnych działań rosyjskiej FSB i białoruskiej KGB zatrzymano w Moskwie białoruskiego adwokata z amerykańskim obywatelstwem Jurija Zienkowicza oraz białoruskiego publicystę i politologa Alaksandra Fiadutę. Mniej więcej w tym samym czasie w Szklowie na Białorusi aresztowany został Ryhor Kastusiu – przewodniczący Białoruskiego Frontu Ludowego, jednej z głównych białoruskich partii opozycyjnych²¹. Zorganizowana akcja służb była inspirowana uzyskaną w toku działań operacyjnych informacją, że zatrzymane osoby współpracowały z częścią „opozycyjnie nastawionej” generalicji białoruskich sił zbrojnych w celu dokonania przewrotu wojskowego, który miał być połączony z zamachem na samego Alaksandra Łukaszenkę i jego rodzinę²². Zdarzenie to idealnie wpisuje się w specyfikę „hybrydowych działań” wspierających prezydencki reżim i jest niewątpliwie sugestywnym ostrzeżeniem dla białoruskich opozycjonistów. O ile wcześniej przebywanie na terytorium Federacji Rosyjskiej było dla tych osób szansą na przedostanie się na Zachód i sposobem na uniknięcie zatrzymania przez białoruskie służby, o tyle po tej „spektaku-

20 J. Olchowski, *Białoruś i Rosja – żelazny braterski uścisk*, „Komentarze IEŚ” 256, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bialorus-i-rosja-zelazny-braterski-uscisk/> [2.04.2021].

21 K. Kłysiński, P. Żochowski, *FSB ujawnia próbę „zamachu” na Łukaszenkę*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-04-19/fsb-ujawnia-probe-zamachu-na-lukaszenke> [20.04.2021].

22 Obszerny materiał zawierający nagrania operacyjne z inwigilacji oraz zatrzymań spiskowców został wyemitowany w białoruskiej telewizji państwowej. Do sprawy publicznie odniósł się także sam białoruski prezydent, który oskarżył zatrzymanych o powiązania ze służbami specjalnymi USA – zob. szerzej: ibidem.

larnej akcji” jasne stało się, że osoby podejrzane o szkodliwe działanie na rzecz białoruskiego przywódcy szybko znajdują się „na celowniku” rosyjskich służb. Udaremnienie „zamachu” można było też wykorzystać we wspomnianej wcześniej antyzachodniej retoryce poprzez medialne propagowanie narracji osadzonej na „wszechobecnym spisku”, inspirowanym przez Stany Zjednoczone i ich sojuszników, mającym na celu dalszą destabilizację polityczno-społeczną na obszarze Europy Wschodniej.

Nie ulega wątpliwości, że w przypadku załamania się reżimu na Białorusi oraz braku korzystnej z punktu widzenia rosyjskich interesów alternatywy personalnej wobec Łukaszenki Moskwa może zdecydować się na siłowe wsparcie białoruskiego prezydenta. Należy przypomnieć, że z formalnego punktu widzenia jest to możliwe. Wynika to chociażby z członkostwa obu państw w Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, a także z porozumień dotyczących funkcjonowania Państwa Związkowego. Ponadto pod względem wojskowym Białoruś jest *de facto* częścią przestrzeni strategicznej Rosji, która posiada na Białorusi strategiczne obiekty wojskowe. Armia białoruska jest tak naprawdę podporządkowana rosyjskiemu Zachodniemu Okręgowi Wojskowemu, a kadra oficerska jest szkolona w Rosji.

Zakończenie

Reasumując rozważania zawarte w niniejszym artykule, należy stwierdzić, że wspomniana w tytule reaktywacja reintegracyjna przebiega w duchu wzmacniania zależności Białorusi od Rosji praktycznie na każdej płaszczyźnie. Wielowektorowość została zastąpiona przez prorosyjską retorykę: „Rosja zawsze była, jest i będzie naszym najbliższym sprzymierzeńcem, niezależnie od tego, kto rządzi na Białorusi czy w Rosji”²³. Już teraz widać wyraźnie, że polityczna przyszłość białoruskich władz, przede wszystkim Alaksandra Łukaszenki, będzie niemal całkowicie zależna od woli rosyjskich władz i samego prezydenta Putina. Stanowi to konsekwencję dramatycznych wydarzeń po sfałszo-

23 Cyt. za: G. Kuczyński, *Kryzys reżimu Łukaszenki – Rosja chce to wykorzystać*, <https://www.tvp.info/49388060/wybory-na-bialorusi-grzegorz-kuczynski-kryzys-rezimu-lukaszenki-rosja-chce-wykorzystac-wieszwiecej> [15.04.2021].

wanych wyborach prezydenckich i jednoznacznego wsparcia reżimu Łukaszenki przez Rosję, co umożliwiło mu przetrwanie i utrzymanie się u władzy. Przewiduje się także, że Rosja w ramach „monitoringu politycznego” zaangażuje się w deklarowaną przez białoruskiego prezydenta reformę konstytucyjną i ewentualne przedterminowe wybory.

Niezależnie od rozwoju sytuacji moment, w którym Łukaszenka przestanie gwarantować stabilizację i bezpieczeństwo rosyjskich wpływów, spowoduje, że Rosja może udzielić poparcia osobie, która zostanie uznana za wiarygodnego gwaranta kontynuacji procesu integracyjnego. Z kolei uzależnienie na płaszczyźnie gospodarczej może być podtrzymywane m.in. przez wykupienie przez rosyjski kapitał najbardziej dochodowych białoruskich przedsiębiorstw, w tym zwłaszcza tych z branż zbrojeniowej i petrochemicznej.

Pozytywna weryfikacja postawionych we wstępie hipotez prowadzi także do wyciągnięcia wniosku, że postępujący proces uzależniania Białorusi od Rosji, wpisujący się w strategię reintegracji obszaru postradzieckiego, może doprowadzić do stopniowego ograniczania białoruskiej suwerenności, co z kolei może stać się przyczyną intensyfikacji antyrosyjskich protestów, wśród nie tylko zwykłych obywateli, ale również (a może przede wszystkim) przedstawicieli establishmentu politycznego i biznesowego, dla których mogłoby to oznaczać dotychczasową utratę wpływów.

Mało prawdopodobny wydaje się wariant całkowitej „inkorporacji” Białorusi przez Federację Rosyjską, gdyż wiązałoby się to z bardzo dużymi kosztami politycznymi, społecznymi i finansowymi. Dodatkowo najprawdopodobniej oznaczałoby bardziej zdecydowaną reakcję państw zachodnich, a co za tym idzie – zaostrenie sankcji. Czy zatem „biało-ruskij mir” stanie się integralną częścią „ruskiego miru”? Czy może będzie funkcjonował niezależnie od dalszych działań Rosji w przestrzeni postradzieckiej? Wydaje się, że wspomniana już reforma konstytucyjna i przedterminowe wybory mogłyby być pomocne w uzyskaniu chociażby częściowej odpowiedzi na te pytania.

Bibliografia

- Belorussiya na pereput'ye: v poiskakh mezhdunarodnoy identichnosti*, red. Sh. Garnett, R. Legvold, Moskva 1998.
- Brooke J., *Is 'Soviet Union light' the Future of Putin's Russia?*, <http://www.voanews.com/content/soviet-union-light-future-putin-russia/1521341.html>.
- Dogovor o Soyuze Belarusi i Rossii*, Ratifitsirovan Federal'nym zakonom RFOT 10 iyunya 1997 goda N 89-FZ, <https://docs.cntd.ru/document/1902007>.
- Dogovor o sozdanii Soyuznogo gosudarstva*, <https://soyuz.by/dogovor-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>.
- Fiszer J.M., Stępniewski T., Świder K., *Polska – Ukraina – Białoruś – Rosja. Obraz politycznej dynamiki regionu*, Warsaw 2019.
- Kłysiński K., Żochowski P., *FSB ujawnia próbę „zamachu” na Łukaszenkę*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-04-19/fsb-ujawnia-probe-zamachu-na-lukaszenke>.
- Kuczyński G., *Kryzys reżimu Łukaszenki – Rosja chce to wykorzystać*, <https://www.tvp.info/49388060/wybory-na-bialorusi-grzegorz-kuczynski-kryzys-rezimu-lukaszenki-rosja-chce-wykorzystac-wieszwiecej>.
- Kurakina S.I., *Soyuznoye gosudarstvo Belarusi i Rossii: konstitutsionno-pravovoye issledovaniye*, <https://search.rsl.ru/ru/record/01003059884>.
- Malak K., *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi*, Warszawa 2003.
- Menkiszak M., *Doktryna Putina: Tworzenie koncepcyjnych podstaw rosyjskiej dominacji na obszarze postradzieckim*, „Komentarze OSW”, 27.03.2014, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-03-27/doktryna-putina-tworzenie-koncepcyjnych-podstaw-rosyjskiej>.
- Nye J.S. jr, *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce międzynarodowej?*, Warszawa 2007.
- Olchowski J., *Białoruś – wyzwania i dylematy w 2021 roku*, „Komentarze IEŚ” 344, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bialorus-wyzwania-i-dylematy-w-2021-roku/>.
- Olchowski J., *Białoruś i Rosja – żelazny braterski uścisk*, „Komentarze IEŚ” 256, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bialorus-i-rosja-zelazny-braterski-uscisk/>.
- Orzechowski M., *Strategie polityczne Federacji Rosyjskiej wobec państw obszaru Europy Wschodniej w latach 1990-2005*, Toruń 2013.
- Rozwój zbliżenia Białorusi i Rosji: Związek rosyjsko-białoruski*, „Fakty. Prognozy. Opinie. Biuletyn DBM MON” 1997, nr 4(45).
- Ruszkowski J., *Europeizacja ad extra w zarządzaniu zewnętrznym (external governance) Unii Europejskiej*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2010, nr 4.
- Sadłocha J., *Pomiędzy miękką a twardą siłą: smart power*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2012, nr 13.
- Soglasheniye o Tamozhennom soyuze mezhdu Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Belarus*, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_15906/.

Stoessinger J.G., *The Might of Nation. World Politics in Our Times*, New York 1969.

Sulek M., *Parametry potęgi (siły) państwa – stałe czy zmienne*, [w:] *Państwo w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*, red. M. Sulek, J. Symonides, Warszawa 2009.

Szabaciuk A., *Białorusko-rosyjska rozgrywka strategiczna z importem ropy naftowej w tle*, „Komentarze IES” 196, <https://ies.lublin.pl/komentarze/bialorusko-rosyjska-rozgrywka-geostrategiczna-z-importem-ropy-naftowej-w-tle/>.

Mieczysław Szlachta*
Andrzej Ciupiński**

Od politycznej współpracy do gospodarczej konkurencji – przemysł obronny krajów Europy Środkowo-Wschodniej po upadku ZSRR

From political cooperation to economic competition – defense industry of the CEE countries after the collapse of the USSR

Abstract: The paper presents the scope and scale of transformation of the defense industries of Central Eastern Europe (CEE) countries after the end of the Cold War and the collapse of the USSR. The starting point is the role and position of the armaments economy sector (armaments economy environment), embedded in the realities of the centrally planned economy, and its submission to the politics of the USSR. The turn of the centuries was a period of political and economic transformation conducted during the conditions of a deep economic recession. The defense industry was one of the economic sectors most affected by the crisis. The economic and defense policy of CEE countries was aimed at preserving the capabilities of the armaments sector. Restructuring activities initiated and forced by the change of the political and economic environment have already brought noticeable effects, even though the process has not yet been completed. Defense industry enterprises have become entities operating on the same terms and conditions as other companies on the competitive market.

The method of comparative analysis and a case study supplemented with elements of descriptive statistics were used to evaluate the course of the processes.

The study has been focused on the analysis of the course of the changes and examination of effects of the analyzed phenomena for the economy and defense of the CEE countries, taking into account primarily their scale and scope.

* Mieczysław Szlachta – dr, Wojskowy Instytut Techniczny Uzbrojenia w Zielonce, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-4289>, e-mail: szlachtam@witu.mil.pl.

** Andrzej Ciupiński – prof. dr hab., Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9813-5752>, e-mail: a.ciupinski@ujd.edu.pl.

The research results and the developed conclusions were confronted with a wide variety of source materials (scientific publications, government documents, data, and analyses of independent research centers).

Keywords: Central Eastern Europe, defense and security, defense industry, transformation

Streszczenie: W artykule przedstawiono zakres i skalę transformacji przemysłów obronnych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) po zakończeniu zimnej wojny i upadku ZSRR. Punktem wyjścia jest rola i pozycja sektora zbrojeniowego osadzonego w realiach gospodarki centralnie sterowanej oraz jego uzależnienie od polityki ZSRR. Przełom wieków stanowił okres transformacji ustrojowo-gospodarczej, prowadzonej w warunkach głębokiej recesji ekonomicznej. Przemysły obronne EŚW były jednym z sektorów, dla których skutki kryzysu były najbardziej odczuwalne. Polityka gospodarczo-obronna krajów EŚW zmierzała do utrzymania zdolności produkcyjnych uzbrojenia. Przedsiębiorstwa przemysłu obronnego stały się podmiotami prowadzącymi działalność na analogicznych zasadach do pozostałych firm na konkurencyjnym rynku.

Do oceny zachodzących procesów wykorzystano metodę analizy porównawczej oraz studium przypadków, uzupełnione elementami statystyki opisowej. W pracy uwaga została skoncentrowana na analizie przebiegu i skutkach badanych zjawisk dla gospodarki i obronności krajów EŚW, uwzględniono przy tym głównie ich skalę i zasięg. Różnorodność wykorzystanych materiałów źródłowych (publikacje naukowe, dokumenty rządowe, dane i analizy niezależnych ośrodków badawczych) pozwoliła na konfrontację dotychczasowych wyników badań i wypracowanie własnych wniosków.

Słowa kluczowe: Europa Środkowo-Wschodnia, bezpieczeństwo i obronność, przemysł obronny, transformacja

Wstęp

Ostatnia dekada XX w. obfitowała w wiele doniosłych wydarzeń, które zmieniły obraz ówczesnego świata. Zakończenie zimnej wojny (1989), rozwiązanie Układu Warszawskiego – UW (1991), rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – ZSRR (1991), stwarzały nadzieję na budowanie nowego porządku. Zakładano, że część wydatków na zbrojenia będzie mogła zostać zastąpiona inwestycjami w sferze cywilnej i służyć poprawie warunków społeczno-gospodarczych¹. Dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) zburzenie dotychczasowego porządku oznaczało konieczność wyboru nowych dróg rozwoju i ponoszenie trudnych konsekwencji przekształceń. Przemysły obronne, traktowane dotychczas jako branża o strategicznym znaczeniu dla

1 M. Knight, N. Loayza, D. Villnueva, *The Peace Dividend: Military Spending and Economic Growth*, „Policy Research Working Paper”, no. WPS 1577, Washington 1996; R. Islam, *Measuring the Peace Dividend: Evidence from Developing Economies*, „Defence and Peace Economics” 2007, vol. 18(1), s. 39-52.

gospodarki i obronności, zaczęły tracić na znaczeniu. Z jednej strony wciąż postrzegane były jako bardzo istotne ogniwo w zapewnieniu bezpieczeństwa militarnego i wymagające państwowego interwencjonizmu, natomiast z drugiej stawały się równoprawnym podmiotem gospodarczym, funkcjonującym w warunkach silnej konkurencji międzynarodowej i działającym na nowych zasadach wynikających z członkostwa w międzynarodowych strukturach.

Głównym celem opracowania jest ukazanie konsekwencji upadku ZSRR i rozpadu bloku wschodniego dla przemysłów obronnych wybranych krajów EŚW oraz instrumentów polityki zbrojeniowej wykorzystywanych przez państwa do utrzymania niezbędnego potencjału przemysłowo-obronnego. W kolejnych częściach artykułu przedstawiono strukturę i duże znaczenie przemysłów obronnych w okresie zimnej wojny, konsekwencje upadku bloku wschodniego i załamanie produkcji zbrojeniowej, przekształcenia przemysłów obronnych podejmowane w warunkach gospodarki rynkowej oraz efekty prób międzynarodowej kooperacji.

Badaniem objęto Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Bułgarię i Rumunię. Kraje te łączą zbliżone wybory oraz droga polityczno-gospodarczej i militarnej transformacji – od radzieckiej dominacji do niepodległości i członkostwa w euroatlantyckich strukturach współpracy. Na potrzeby artykułu określane są one terminem „kraje Europy Środkowo-Wschodniej”, mimo niejednoznaczności tego pojęcia i dyskusji nad jego zakresem i adekwatnością².

1. Struktura i znaczenie przemysłu obronnego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie zimnej wojny

Zimnowojenne antagonizmy pomiędzy Wchodem i Zachodem powodowały, że współpraca gospodarcza między krajami obu bloków miała charakter mocno ograniczony. Wspólna produkcja uzbrojenia, udostępnianie zaawansowanych technologii czy inne formy współpracy były praktycznie niemożliwe. Rumuńskie odstępstwa zdają się jedy-

2 W. Baluk, *Europa Środkowa i Wschodnia w okresie poszukiwania własnej tożsamości politycznej oraz zmian systemowych*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, z. 1, s. 51-78, DOI:10.36874/RIESW.2019.1.2.

nie potwierdzać tę regułę³. Napięta sytuacja polityczna sprawiła, że przemysł zbrojeniowy krajów EŚW stanowiły zamknięty segment nie tylko na arenie międzynarodowej, ale również w ramach gospodarek narodowych. Produkcja zbrojeniowa charakteryzowała się państwową własnością środków produkcji, technologicznym uzależnieniem od ZSRR, ograniczeniem zewnętrznej wymiany handlowej do krajów członkowskich UW oraz do krajów rozwijających się z Azji i Afryki⁴. Dodatkowo, charakterystyczny był podział pracy i narodowe specjalizacje. W Polsce czołową pozycję zajmowały zakłady produkujące pojazdy gąsienicowe i kołowe oraz przemysł lotniczy i elektroniczny. Czechosłowacja wyspecjalizowała się w produkcji lotniczej i sprzętu artyleryjskiego, Węgry w elektronice, a Rumunia i Bułgaria w produkcji okrętowej i samochodowej. Ponadto każdy z krajów dysponował zdolnościami do produkcji broni małokalibrowej, amunicji i remontów uzbrojenia. Struktura produkcji obronnej w poszczególnych krajach była w dużej części konsekwencją polityki prowadzonej przez ZSRR wobec państw EŚW, zmierzającej do uniemożliwienia stworzenia samowystarczalnego potencjału produkcyjnego w jakiejkolwiek branży. Największe zakłady w poszczególnych krajach były finalnymi producentami wyrobów, do których podzespoły i elementy były wykonywane w całym bloku socjalistycznym⁵. Zdolności i technologie do wytwarzania dużych, złożonych systemów uzbrojenia (zestawy rakietowe, samoloty bojowe, duże okręty) zarezerwowane były dla ZSRR.

Praktycznie cały asortyment produkowanego uzbrojenia był wytwarzany na licencjach radzieckich. Warunki udzielanych licencji ograniczały samodzielność zakładów w modernizacjach uzbrojenia, stosowaniu innych podzespołów oraz prawo do wprowadzania zmian⁶.

3 Po objęciu władzy Nicolae Ceaușescu (1967) jawnie krytykował wiele decyzji władz ZSRR, czego wyrazem był m.in. sprzeciw wobec inwazji wojskowej w Czechosłowacji, ograniczenie militarnej współpracy w ramach UW oraz polityczne i gospodarcze otwarcie Rumunii na Zachód, w tym współpraca zakładów zbrojeniowych z partnerami zachodnioeuropejskimi. W latach 70. rumuńskie zakłady lotnicze wspólnie z francuską firmą Aérospatiale produkowały śmigłowce Alouette III i Puma. Wytwarzały rocznie również 30-40 samolotów BN-2 Islander, opracowanych w brytyjskich zakładach Britten-Norman. Zob. P. Opris, *Licențe străine pentru produse civile și militare fabricate în România (1946-1989)*, București 2018, s. 174-182.

4 K. Piątkowski, *Polski przemysł zbrojeniowy na rozdwoju*, „Polska w Europie” 2003, nr 1(43), s. 151-192.

5 J. Jaworski, *Restrukturyzacja polskiego przemysłu zbrojeniowego*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu” 2006, nr 9, s. 132.

6 Por. A. Kiński, *Czołg T-72*, „Nowa Technika Wojskowa” 1996, nr 2-3.

Wyznaczały również krąg końcowych odbiorców. Powszechną praktyką, stosowaną przez stronę radziecką, było udostępnianie zagranicznym producentom niewielkiej części dokumentacji technicznej uzbrojenia. Rosyjska polityka licencyjna została nieco zliberalizowana dopiero w latach 90. Dotyczyło to głównie nowego uzbrojenia eksportowanego z Rosji i oferowanego w ramach spłaty części poradzieckiego zadłużenia⁷. Były to jedne z ostatnich dużych dostaw sprzętu rosyjskiego do krajów EŚW, a od 2014 r. dwustronna wymiana handlowa uzbrojeniem zakończyła się niemal całkowicie.

Dla każdego z krajów EŚW przemysł obronny miał bardzo duże znaczenie nie tylko polityczno-militarne, ale również gospodarcze. W szczytowym okresie, w drugiej połowie lat 80., w każdym z krajów funkcjonowało kilkadziesiąt przedsiębiorstw, dla których produkcja uzbrojenia stanowiła podstawowy obszar działalności, oraz co najmniej drugie tyle poddostawców i kooperantów. W Polsce, dysponującej najbardziej rozwiniętym potencjałem produkcyjnym, w przemyśle obronnym zatrudnionych było bezpośrednio ok. 250 tys. pracowników, niemal tyle, ile łącznie w pozostałych krajach EŚW⁸. Produkcja zbrojeniowa największe znaczenie miała dla gospodarki czechosłowackiej, stanowiła ok. 8% całkowitej produkcji przemysłowej oraz ok. 4% PKB⁹. W pozostałych krajach znaczenie produkcji broni było mniejsze, a jej udział w PKB wynosił 2-3%¹⁰. Największym odbiorcą broni był ZSRR, do którego trafiało ok. połowy produkcji. Reszta zasilala rynki krajowe, armie członków Układu Warszawskiego oraz odbiorców zagranicznych. Tak duży udział eksportu lokował kraje EŚW w pierwszej dziesiątce największych eksporterów broni na świecie.

7 A. Rácz, *Ties Severed from Both Sides: EU–Russia Mutual Dependence in Defence Industry Sector*, [w:] *Post-Crimea Shift in EU–Russia Relations. From Fostering Interdependence to Managing Vulnerabilities*, ed. K. Raik, A. Rácz, Tallinn 2019, s. 182-203.

8 M. Szlachta, *Współczesne problemy przemysłu zbrojeniowego Polski. Szanse i wyzwania na przyszłość*, [w:] *Gospodarka obronna Polski w końcu lat dziewięćdziesiątych*, red. J. Płaczek, Warszawa 2001, s. 57-58.

9 A. Duleba, B. Shmelev, *Slovak-Russian Relations*, [w:] *Russia and East Central Europe after the Cold War. A Fundamentally Transformed Relationship*, ed. A. Zagorski, Prague 2015, s. 143.

10 Y. Kiss, *Regional and Employment Consequences of the Defence Industry Transformation in East Central Europe*, „Employment and Training Papers” 32, Geneve 1999, s. 10-11; C.M. Coward, J.P. Bialos, *The Bulgarian Defense Industry. Strategic Options for Transformation, Reorientation & NATO Integration*, Atlantic Council of United States, „Policy Paper”, July 2001; I. Lucian, *Evaluation of the Romanian Defense Industry*, „Business and Management Studies” 2020, vol. 6(4), s. 59-71.

Uwzględniając znaczenie przemysłu obronnego dla gospodarek i jego uzależnienie od ZSRR, J. Kiss określiła środkowoeuropejski przemysł obronny jako „filar systemu polityczno-gospodarczego, który kształtował podstawowe mechanizmy i struktury gospodarcze”¹¹.

2. Koniec zimnej wojny i upadek ZSRR

W latach 90. produkcja zbrojeniowa w całej EŚW uległa załamaniu. Kryzys miał wiele źródeł. Znaczącemu ograniczeniu uległa światowa produkcja, co wynikało z procesu odprężenia w stosunkach międzynarodowych i redukcji światowych wydatków obronnych. Spadek nakładów na obronność w krajach EŚW był szczególnie widoczny. W latach 1989-1995 poziom wydatków, wyrażony w jednostkach pieniężnych, obniżył się – od 22% w Polsce do ponad 75% w Bułgarii i Rumunii. Zmianie uległa też dotychczasowa struktura wydatków. Nakłady na modernizację techniczną zostały ograniczone do minimalnej wysokości, zapewniającej jedynie bieżące utrzymanie właściwego stanu technicznego najważniejszego uzbrojenia. W efekcie dotychczasowy udział zakupów nowej techniki w budżetach obronnych spadł z ok. 20-30% do poziomu kilkunastu procent. Otwarcie dyskusji o przystąpieniu krajów EŚW do NATO wskazywało na konieczność dostosowania wyposażenia armii do nowych standardów, a deklaracje rządów o możliwości użycia komponentów sił zbrojnych w międzynarodowych operacjach militarnych wymusiły zmianę kierunków dostaw – z rynku krajowego na import. Załamał się również eksport uzbrojenia. Dotychczasowy główny odbiorca – ZSRR – zakończył zamówienia na dostawy nowego uzbrojenia z zagranicy, podobnie jak uczyniły to kraje EŚW. Po upadku ZSRR wzajemna wymiana handlowa praktycznie zanikała, a niewielkie dostawy wynikały z realizacji wcześniej zawartych umów. Część krajów, ważnych odbiorców z Azji i Afryki, na skutek prowadzonych konfliktów zbrojnych objęta została międzynarodowymi sankcjami na dostawy broni (Iran, Irak, Syria, Libia).

11 Y. Kiss, *Arms Industry Transformation and Integration. The Choices of East Central Europe*, Oxford University Press, 2014, s. 395.

W takiej sytuacji przedsiębiorstwa zbrojeniowe zostały zmuszone do znacznego ograniczenia produkcji, co bezpośrednio przekładało się na drastyczny spadek przychodów i coraz gorszą sytuację finansową. W pierwszym okresie rządy państw, pochłonięte ratowaniem całych gospodarek oraz mające świadomość przerostu potencjałów zbrojeniowych, wstrzymywały się z wdrażaniem programów naprawczych i pozostawiały dyrekcjom zakładów dużą swobodę zarządzania. Co więcej, władze czechosłowackie były zwolennikiem całkowitego odchodzenia kraju od produkcji broni i starały się przyśpieszyć proces konwersji z zaplanowanym ograniczeniem produkcji zbrojeniowej o 80-90% do 1992 r.¹² Jednym z efektów tej decyzji był upadek wielu firm (Tesla, Slavičín). Jednak jej najpoważniejsze skutki odczuła Słowacja. Przed podziałem Czechosłowacji 2/3 produkcji pochodziło ze Słowacji, na którą przypadało ok. 1/3 ludności. Większość produkcji zbrojeniowej skoncentrowana była w przemyśle ciężkim i elektromaszynowym, stanowiąc ok. 24% całkowitej produkcji tych dwóch gałęzi, z czego jedynie 7% pochodziło z działalności po stronie czeskiej¹³. Dla porównania, w 1991 r. wartość produkcji największego zakładu słowackiego ZTS Martin wyniosła 1,5 mld koron, natomiast produkcja największego zakładu czeskiego Tesla była dziesięciokrotnie mniejsza¹⁴. Słowacki premier V. Mečiar postulował nawet utrzymywanie specjalnych relacji z Rosją jako odbiorcą części słowackiej produkcji, które pomogłyby branży zbrojeniowej łagodniej pokonać trudny okres demilitaryzacji gospodarki¹⁵.

Trudna sytuacja w branży zmuszała do redukcji kosztów funkcjonowania przedsiębiorstw i redukcji zatrudnienia. W latach 1986-2000 zatrudnienie zmniejszyło się we wszystkich krajach regionu. Największy spadek zanotowały Węgry (-93%), a w dalszej kolejności Bułgaria (-83%), Rumunia (-82%), Polska (-76%), Czechy (-40%) i Sło-

12 M. Tůma, J. Janošec, J. Procházka, *Obranná politika Československé a České Republiky (1989-2009)*, Praha 2009, s. 141.

13 Y. Kiss, *Lost Illusions? Defence Industry Conversion in Czechoslovakia, 1989-92*, „Europe-Asia Studies” 1993, vol. 45(6), s. 1045-1069.

14 R. Outrata, *Conversion and Industrial Policy in the Slovak Republic*, [w:] *Conversion of the Military Production. Comparative Approach*, ed. Z. Kominkova, B. Schmognerova, Bratislava 1993, s. 84-85.

15 A. Duleba, B. Shmelev, *Slovak-Russian Relations...*, s. 143.

wacja (-33%)¹⁶. Spadek zatrudnienia, choć z niską dynamiką postępował w kolejnych latach, lecz dalsze redukcje wynikały głównie ze wzrostu wydajności procesu produkcyjnego¹⁷. W tym samym okresie największe spadki produkcji zbrojeniowej, sięgające nawet 90%, zanotowano na Słowacji, w Czechach, w Polsce i na Węgrzech¹⁸.

W Bułgarii i Rumunii koniec wieku również przyniósł spadek produkcji, choć nie tak znaczący, w czym mocno pomógł wciąż utrzymujący się wysoki eksport taniej i prostej broni do krajów azjatyckich.

3. Restrukturyzacja, prywatyzacja i konsolidacja przemysłów obronnych

W celu ratowania sektora zbrojeniowego rządy krajów EŚW zdecydowały się na szeroką restrukturyzację oraz prywatyzację przedsiębiorstw. Pierwszym etapem była komercjalizacja przedsiębiorstw, w wyniku której państwowe przedsiębiorstwa zostały przekształcone w spółki prywatne. Zabieg ten miał charakter głównie administracyjny, ponieważ jedynym właścicielem w dalszym ciągu pozostawało państwo. Jednak nowy status przedsiębiorstwa prywatnego wymuszał sposób działania określony dla spółek prawa handlowego i stwarzał warunki do dalszej prywatyzacji. W drugiej fazie aktywa spółek mogły zostać sprzedane nowym podmiotom.

Decydując się na prywatyzację, władze państwowe miały nadzieję na duże inwestycje kapitału zagranicznego oraz transfer nowych technologii, przy jednoczesnym zachowaniu kontroli państwa w najważniejszych przedsiębiorstwach. Wstępne zagraniczne zainteresowanie było duże, lecz podejście potencjalnych właścicieli miało charakter typowo biznesowy. Ocenie podlegał nie tylko aktualny stan przedsiębiorstw, ale również całe otoczenie ich działalności, w tym stabilność i przejrzystość prawa krajowego, system podatkowy, ochrona własności przemysłowej, a przede wszystkim zawarte umowy długoter-

16 *Conversion Survey: Global Disarmament, Demilitarization and Demobilization*, Baden-Baden 2002, s. 153.

17 O. Bergstrom et al., *Anticipating Restructuring in the European Defense Industry*, Paris 2008, s. 18, <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2431&langId=en> [5.02.2021].

18 M. Krč, J. Selesovsky, L. Ivanek, *Ekonomiczne aspekty rozwoju produkcji zbrojeniowej w Czechosłowacji i Republiki Czeskiej w latach 1918-2000*, Warszawa 2004.

minowe i plany modernizacyjne sił zbrojnych, wskazujące możliwości zbytu produkowanych wyrobów. W wielu przypadkach brak zgody jednej lub drugiej strony na proponowane warunki uniemożliwiał zakończenie transakcji.

Taka forma prywatyzacji sprawdziła się w odniesieniu do mniejszych spółek, w których produkcja nie była kluczowa dla obronności i bezpieczeństwa lub jej udział był niewielki. Nabycie większościowych pakietów akcji dawało nowym właścicielom swobodę w zakresie planów rozwoju, skali i kierunków inwestycji, tworzenia powiązań kapitałowych z innymi firmami albo dokonania konwersji działalności. Prywatyzację w takiej formie z powodzeniem przeprowadzono na Węgrzech, gdzie do 2000 r. większość firm zbrojeniowych została sprywatyzowana, a pod kontrolą państwa pozostało tylko 5 dużych przedsiębiorstw. Nie był to zbyt trudny proces, przedsiębiorstwa węgierskie działały bowiem głównie w branży elektronicznej, typowej dla technologii podwójnego zastosowania, z niewielkim udziałem produkcji wojskowej¹⁹. Natomiast w przypadku dużych przedsiębiorstw, mocno ukierunkowanych na produkcję zbrojeniową, istniało szereg ograniczeń wynikających z polityki poszczególnych państw (np. w Bułgarii rząd planował prywatyzację 62 z 86 firm zbrojeniowych, gdzie obowiązywał formalny zakaz sprzedaży ich majątku zagranicznym podmiotom, zniesiony dopiero w 1999 r.)²⁰.

Szybszą prywatyzację miało umożliwić powiązanie z nią zobowiązań offsetowych, co zostało wykorzystane w procesie prywatyzacji polskiej branży lotniczej. Właścicielem większościowych pakietów akcji PZL Mielec, PZL Świdnik, PZL Rzeszów, PZL Warszawa-Okęcie zostały firmy zagraniczne (Boeing, Pratt&Whitney, EADS). Dzięki zagranicznym inwestycjom i nowym technologiom przedsiębiorstwa te stały się podwykonawcami zagranicznych potentatów, a ich wyroby mają największy udział w polskim eksporcie uzbrojenia²¹. Jednak

19 W. Stankiewicz, *Konwersja zbrojeń. Oczekiwania i fakty*, Warszawa 1999, s. 122-126.

20 S. Michailova, *Bulgaria in the Process of Systematic Transformation: An Overview*, Copenhagen 1997, s. 20.

21 Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, *Eksport uzbrojenia i sprzętu wojskowego z Polski. Raport za rok 2019*, Warszawa 2020, s. 23.

odbyło się to kosztem utraty kontroli państwa i narodowego charakteru firm²².

Przebieg i efekty prywatyzacji polskiej branży lotniczej można uznać za udane w porównaniu z doświadczeniami czeskimi. W 1998 r. Boeing nabył od rządu czeskiego część akcji największej firmy lotniczej Aero Vodochody. Realizacja warunków umowy przez stronę amerykańską była mocno niezadowolająca i wskazująca na plany zamknięcia przedsiębiorstwa. Po długotrwałych negocjacjach Czesi odkupili swoją firmę, tracąc na transakcji ok. 1 mld USD²³.

Jedną z poważnych słabości przemysłu obronnego EŚW było jego nadmierne rozdrobnienie. Struktura branży, będąca spuścizną poprzedniego ustroju, obejmowała samodzielne przedsiębiorstwa, połączone więzami kooperacyjnymi bez żadnej więzi kapitałowej. Skutkiem tego były indywidualnie podejmowane próby opracowania nowych lub zmodernizowanych wzorów uzbrojenia i zainteresowania nimi decydentów wojskowych. Działania takie, bez wystarczających funduszy, rozwinętego zaplecza badawczo-rozwojowego i w warunkach silnej konkurencji, z góry skazane były na niepowodzenie. Rozwiązaniem tego problemu mogła być konsolidacja w ramach całej branży. Zasadność takiego podejścia potwierdzały podjęte działania konsolidacyjne w USA i Europie Zachodniej²⁴. W USA w wyniku konsolidacji przedsiębiorstw obronnych w branży lotniczej i raketowej powstały cztery wielkie koncerny (Lockheed Martin, Boeing, Northrop Grumman i Raytheon). Europejską odpowiedzią i próbą zapobieżenia nadmiernej ekspansji amerykańskiej na rynku europejskim było utworzenie Airbus Group²⁵.

W Polsce w 2013 r. utworzono Polską Grupę Zbrojeniową SA (PGZ). Według danych z 2021 r. w składzie PGZ działa ponad 60 spółek z udziałem Skarbu Państwa, w których zatrudnionych jest ponad

22 W. Walczak, *Umowy offsetowe jako szansa rozwoju spółek polskiego przemysłu obronnego*, [w:] *Międzynarodowa współpraca gospodarczo-obronna*, red. P. Soroka, K. Wątopek, A. Zagórska, Warszawa 2017, s. 126-130.

23 *AeroVodochody – miliard dolarów strat na interesach z Boeingiem i Sikorskim*, „Skrzydłata Polska” 2009, nr 1, https://www.altair.com.pl/magazines/article?article_id=2026 [21.01.2021].

24 A. Lis, *Kierunki i trendy restrukturyzacji przedsiębiorstw przemysłu obronnego w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej*, „Przegląd Organizacji” 2005, nr 6, s. 33-37.

25 D. Maye, *Autarky or Independence: U.S. vs. European Security and Defense Industries in a Globalized Market*, „Journal of Strategic Security” 2017, vol. 10(2), s. 33-47; J. Olienyk, R.J. Carbaugh, *Boeing and Airbus: Duopol in Jeopardy?*, „Economy Journal” 2011, vol. 11(1).

17 tys. pracowników, w tym również mniejsze firmy, które swą przyszość wiążą ze sferą obronności²⁶. Dzięki konsolidacji PGZ jako jedyna firma z EŚW pojawiła się w zestawieniach SIPRI obejmujących 100 największych producentów uzbrojenia na świecie (w 2014 r. PGZ zajmowała w rankingu 62 miejsce, z całkowitą sprzedażą o wartości 1,61 mld USD i 90-procentowym udziałem produkcji zbrojeniowej)²⁷. W Rumunii, w celu wzmocnienia potencjału zbrojeniowego, rząd podjął decyzję o połączeniu najważniejszych producentów broni. W 2000 r. powołano Compania Națională Romarm SA. Romarm posiada strukturę holdingową, którego jedynym udziałowcem jest państwo. Sprzedając pozostałe spółki, państwo pozbyło się części nierentownych zakładów oraz zmniejszyło obciążenia budżetowe z tytułu dopłat do wynagrodzeń pracowników²⁸. Aktualnie Romarm posiada 15 spółek zależnych²⁹.

Kolejnym efektem transformacji ekonomicznej jest wejście na rynek uzbrojenia i rosnące znaczenie nowych firm cywilnych, co nie było możliwe w poprzednim systemie. Ich atutem są młode i wykształcone kadry inżynierskie, duża i wszechstronna wiedza, elastyczność działania oraz koncentracja na obszarach opartych na wiedzy. Przykładem może być polskie przedsiębiorstwo WB Electronics. Firma powstała w 1997 r. jako producent i dostawca systemów kierowania, urządzeń łączności radiowej i bezpilotowych statków powietrznych. Z powodzeniem konkuruje na rynku nie tylko polskim, ale również międzynarodowym. Rozszerzając swą działalność, firma przejęła udziały w Radmor – dawnym przedsiębiorstwie państwowym należącym do sektora obronnego³⁰. Fakt ten, oprócz wymowy biznesowej, ma wymiar symboliczny. Jest to prawdopodobnie pierwszy przypadek, gdy nowa firma prywatna przejęła dawnego państwowego potentata. Z zagranicy można wskazać słowacką firmę Way Industries. Jej głównym produktem jest maszyna do rozminowywania Božena³¹, uznana za jedną z najlepszych na świecie. Głównymi klientami są armie innych

26 <https://www.grupa.pgz.pl> [12.04.2021].

27 www.sipri.org/database/armindustry [26.02.2021].

28 *Oamenii din industria de apărare aiu Guvernul în căutare*, „Societate”, 22 august 2012.

29 <https://www.romarm.ro/informatii-despre-companie/> [24.03.2021].

30 Z. Lentowicz, *WB Electronics przejmie Radmor*, „Rzeczpospolita”, 29.09.2020, <https://www.romarm.ro/informatii-despre-companie/> [24.03.2021].

31 G. Merňák, *Likvidacia vojenských výbušnín v říši SR*, „Obrana” 2004, nr 21, s. 7-9.

państw oraz organizacje humanitarne. Maszyna, wykorzystywana do rozminowywania terenów na Bałkanach, w Iraku i Afganistanie, jest bardzo rozpoznawalnym produktem eksportowym słowackiego przemysłu obronnego.

Oprócz produkcji i dostaw gotowych wyrobów dla wojska duże zainteresowanie wśród ośrodków „spoza branży” wzbudza działalność badawczo-rozwojowa. Na rynkach krajowych w projektach związanych z obronnością i bezpieczeństwem coraz częściej uczestniczą jednostki cywilne (uczelnie, instytuty, start-upy oraz małe i średnie przedsiębiorstwa). Posiadając niezbędne zaplecze kadrowe i laboratoryjne oraz oferując korzystniejsze warunki finansowe, stają się liderami konsorcjów prowadzących projekty badawczo-rozwojowe i wypierają z rynku dotychczasowych wykonawców³². Podobny trend można zaobserwować w projektach koordynowanych przez Europejską Agencję Obrony, gdzie w ramach Preparatory Action on Defence Research spośród 7 realizowanych projektów pilotażowych w 6 uczestniczyły ośrodki z EŚW, w tym podmioty cywilne (Ustav Fotoniky a Elektroniky – z Czech, czy ITTI i AMS Technologies – z Polski)³³.

4. Międzynarodowa współpraca zbrojeniowa

Po odzyskaniu niepodległości kraje EŚW bardzo jasno wypowiedziały się w sprawach politycznej przyszłości i dążeń do członkostwa w międzynarodowych strukturach militarnych i gospodarczych. Utworzona w 1992 r. Grupa Wyszehradzka (V4) miała stać się forum wypracowania wspólnych celów i stanowisk w polityce zagranicznej i wymiany doświadczeń na drodze do międzynarodowej integracji. Osiągnięcie zasadniczych celów i przystąpienie wszystkich krajów do UE pobudziło dyskusje co do zasadności utrzymywania dalszej współpracy³⁴. Coraz bardziej zaczęła się uwidaczniać rozbieżność interesów,

32 M. Szlachta, *Wojskowy potencjał naukowo-techniczny w badaniach na rzecz obronności i bezpieczeństwa państwa*, „Gospodarka Materialowa i Logistyka” 2018, nr 5, s. 677-691.

33 <https://eda.europa.eu/what-do-we-do/all-activities/activities-search/pilot-project-and-preparatory-action-for-defence-research> [24.03.2021].

34 A. Czyż, *Grupa Wyszehradzka – 20 lat współpracy*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne”, t. 42, 2014, s. 7-23.

różna percepcja postrzegania największych zagrożeń w regionie oraz odmienne wizje roli poszczególnych krajów w UE³⁵.

Jednym z obszarów aktywności Grupy V4 była współpraca zbrojeniowa. Zasadnicze wyposażenie sił zbrojnych było podobne i wszystkie kraje miały zbliżone problemy. W planach współpracy wskazywano na potrzeby pilnej modernizacji uzbrojenia oraz możliwości kooperacji zakładów zbrojeniowych w ramach wspólnych projektów. Rozważono modernizację czołgów, amunicji, śmigłowców i opracowanie nowych radarów. Projektem mającym największe szanse realizacji była wspólna modernizacja śmigłowców Mi-24. Jednak w 2004 r. strona czeska przestała być nim zainteresowana. Wynikało to z podpisania umowy z Rosją na dostawę nowych śmigłowców w ramach odblokowania części długów Federacji Rosyjskiej³⁶. Pod uwagę brane były również wspólne negocjacje z potencjalnymi dostawcami nowego uzbrojenia o kluczowym znaczeniu dla wojsk. Jednak krajom, pomimo politycznej woli i spotkań grup roboczych, nie udało się zrealizować żadnego poważnego zamierzenia. Protekcyjnistyczna polityka każdego państwa, polegająca na dużych preferencjach dla krajowych przedsiębiorstw i ochronie własnego rynku, nie pozwoliła na wzajemną współpracę, pozbawiając EŚW szans na stworzenie zrębów przemysłu regionalnego. Uwidoczniła się również cicha rywalizacja o nieformalne przywództwo i wiodącą pozycję³⁷.

Obecnie, w okresie budowania jednolitego europejskiego rynku uzbrojenia oraz tworzenia wielu inicjatyw wzmacniających europejskie zdolności obronne, główny wysiłek międzynarodowej współpracy odbywa się w szerszym gronie – w ramach projektów uruchamianych i koordynowanych przez Europejską Agencję Obrony. Przykładem może być udział krajów EŚW w największej dotychczasowej inicjatywie UE o charakterze obronnym – PESCO (Permanent Structured Cooperation). Celem PESCO jest zwiększanie określonych zdolności w zakresie bezpieczeństwa i obronności, w wyniku realizacji wspól-

35 E. Kukużelewska, A.R. Bartnicki, *Grupa Wyszehradzka – nowe wyzwania bezpieczeństwa i perspektywy współpracy*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2017, nr 11, s. 103-117.

36 E. Jurásek, *Obranně-průmyslová spolupráce států V4 do roku 2016*, „Vojenské Rozhledy” 2017, nr 26(4), s. 69-78.

37 W. Gizicki, *O zasadności istnienia Grupy Wyszehradzkiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, z. 1, s. 41-51.

nych projektów zgłaszanych przez zainteresowane kraje. Mechanizm uruchamiania projektów w ramach PESCO pozwala na zgłaszanie własnych koncepcji lub uczestnictwo w już przyjętych projektach oraz udział w nich krajowych podmiotów naukowo-badawczych i produkcyjnych³⁸. Już na etapie dyskusji o powołaniu PESCO ujawniły się znaczące różnice zdań wobec tej inicjatywy – od obojętnych do otwarcie sceptycznych. Rumunia jako jeden z pierwszych krajów wykazała duże zainteresowanie udziałem, natomiast Polska przystąpiła jako jeden z ostatnich krajów, obawiając się rywalizacji o rynek wschodnioeuropejski pomiędzy UE i USA³⁹. Mimo to, po wcześniejszych mało udanych inicjatywach budowania kooperatywnych zdolności obronnych, PESCO stwarza szansę zwiększania wybranych zdolności UE oraz integracji europejskiej zbrotnej bazy technologiczno-przemysłowej⁴⁰.

Z 47 uruchomionych projektów kraje Europy Środkowo-Wschodniej uczestniczą w 32, z czego w 9 pełni rolę lidera. Pod względem ilościowym największymi udziałowcami są Rumunia (12 projektów), a następnie Polska (11), Węgry (10), Czechy (9), Słowacja (6) i Bułgaria (5). Pozornie mogłoby się wydawać, że statystyka zaangażowania krajów EŚW odzwierciedla rzeczywiste potrzeby i możliwości krajów. Jednak bardziej szczegółowa analiza wskazuje, że największe zaangażowanie krajów EŚW dotyczy projektów o charakterze organizacyjnym, szkoleniowym lub logistycznym, które nie wymagają wysokiego poziomu technologicznego, badawczo-rozwojowego i przemysłowego. Natomiast takie obszary, jak przestrzeń kosmiczna, lotnictwo, systemy informacyjne są zdominowane przez kraje Europy Zachodniej. Podobne wnioski z badań nad zaangażowaniem w projekty PESCO prezentują S. Blockmans i D.M. Crosson, którzy wskazują, że „jak dotąd PESCO obraca się wokół starej Europy, której trzon stanowi tzw. wielka czwórka (Francja, Niemcy, Włochy i Hiszpania), a państwa EŚW częściej i ściślej współpracują ze swoimi odpowiednikami z regionu”⁴¹.

38 A. Ciupiński, M. Soja, *Europejska Unia Bezpieczeństwa i Obrony. Struktury, wizje, perspektywy*, Warszawa 2020, s. 122-125.

39 A. Radnóti, *Central-Eastern Europe: Still Buying American, For Europe's Goods*, [w:] *Solving the European Defence Market Puzzle*, Brussels 2018, s. 61-68.

40 I. Angelov, „Pooling and Sharing” or “Intelligent Defence” in the Field of Security, „Scientific Journal of Silesian University of Technology. Series Transport” 2019, no. 105, s. 15-25.

41 S. Blockmans, D.M. Crosson, *Differentiated Integration within PESCO – Clusters and Convergence in EU Defense*, „CEPS Research Report” 2019, no. 4, s. 15.

Wnioski

Do końca zimnej wojny przemysły obronne krajów EŚW stanowiły hermetyczne komponenty całego socjalistycznego kompleksu militarno-przemysłowego. W pełni uzależnione od politycznych i militarnych decyzji Moskwy, nie miały swobody ani możliwości samodzielnego rozwoju, lecz działając w ustalonym układzie, miały zapewnione warunki funkcjonowania. Dzięki powiązaniom kooperacyjnym z zagranicznymi partnerami z bloku socjalistycznego miały określoną organizację i strukturę produkcji, dostęp do technologii, surowców i stabilny rynek zbytu. Upadek systemu komunistycznego wywołał załamanie na całym międzynarodowym rynku uzbrojenia, które w krajach EŚW było szczególnie dotkliwe. Spadek popytu wewnętrznego, w połączeniu z utratą głównych odbiorców zagranicznych, uwidocznił przerost zdolności produkcji uzbrojenia ponad rzeczywiste potrzeby państw. Na skutek braku zamówień przemysły obronne odnotowały spadek produkcji i zatrudnienia dochodzący nawet do 90%.

Dla kolejnych rządów, pochłoniętych sprawami gospodarczymi, problemy przemysłów obronnych nie stanowiły priorytetu. Wiele przedsiębiorstw upadło, a te, które przetrwały, musiały zmienić formy zarządzania i dostosować się do zasad gospodarki rynkowej. Było to łatwiejsze dla firm, w których przeprowadzono pełną prywatyzację i dokonano zmiany profilu działalności. Natomiast przedsiębiorstwa pozostające w branży zbrojeniowej z dominującą własnością państwa były mocno uzależnione od krajowych polityk gospodarczo-obronnych. Aspiracje rządów EŚW do zachowania silnego, narodowego potencjału zbrojeniowego w warunkach otwartego rynku europejskiego i bardzo silnej konkurencji można uznać za wygórowane i trudne do zaspokojenia.

Z perspektywy minionych trzydziestu lat jako sukces należy traktować znaczne zmniejszenie rozmiarów przemysłów obronnych, prywatyzację przedsiębiorstw oraz implementację prawa międzynarodowego, przez co rynek uzbrojenia krajów EŚW jest oceniany przez zagranicznych kontrahentów jako jeden z najatrakcyjniejszych. Nie została wykorzystana szansa wzmocnienia międzynarodowej współpracy w ramach regionu. Na przeszkodzie stanęła wyższość interesów narodowych, protekcjonistyczne praktyki rządów i preferencje dla krajowych dostawców. W efekcie niewielkie przedsiębiorstwa samodzielnie podejmowały rywalizację o dostęp do międzynarodowego rynku,

co w konfrontacji z dużymi graczami z USA lub Europy Zachodniej stawiało ich na przegranej pozycji. Rozwiązaniem może być konsolidacja sektora zbrojeniowego.

Polska, Czechy, Słowacja i Węgry rozwiązały już szereg problemów związanych z transformacją przemysłu obronnego. Natomiast Rumunia i Bułgaria dopiero próbują się z nimi mierzyć, wykorzystując również pozytywne doświadczenia i efekty działań państw, w których integracja z międzynarodowymi strukturami została dokonana wcześniej.

Bibliografia

- AeroVodochody – miliard dolarów strat na interesach z Boeingiem i Sikorskim, „Skrzydłata Polska” 2009, nr 1, https://www.altair.com.pl/magazines/article?article_id=2026.
- Angelov I., „Pooling and Sharing” or “Intelligent Defence” in the Field of Security, „Scientific Journal of Silesian University of Technology. Series Transport” 2019, no. 105.
- Baluk W., *Europa Środkowa i Wschodnia w okresie poszukiwania własnej tożsamości politycznej oraz zmian systemowych*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, z. 1, DOI:10.36874/RIESW.2019.1.2.
- Bergstrom O., Bruggeman F., Ganczewski J., Hartley K., Sellier D., Waelbroeck-Rocha E., Wilke P., Wulf H., *Anticipating Restructuring in the European Defense Industry*, Paris 2008, <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2431&langId=en/>.
- Blockmans S., Crosson D.M., *Differentiated Integration within PESCO – Clusters and Convergence in EU Defense*, „CEPS Research Report” 2019, no. 4.
- Ciupiński A., Soja M., *Europejska Unia Bezpieczeństwa i Obrony. Struktury, wizje, perspektywy*, Warszawa 2020.
- Conversion Survey: Global Disarmament, Demilitarization and Demobilization*, Baden-Baden 2002.
- Coward C.M., Bialos J.P., *The Bulgarian Defense Industry. Strategic Options for Transformation, Reorientation & NATO Integration*, Atlantic Council of United States, „Policy Paper”, July 2001.
- Czyż A., *Grupa Wyszehradzka – 20 lat współpracy*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne”, t. 42, 2014.
- Duleba A., Shmelev B., *Slovak-Russian Relations*, [w:] *Russia and East Central Europe after the Cold War. A Fundamentally Transformed Relationship*, ed. A. Zagorski, Prague 2015.
- Gizicki W., *O zasadności istnienia Grupy Wyszehradzkiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, z. 1.

- Islam R., *Measuring the Peace Dividend: Evidence from Developing Economies*, „Defence and Peace Economics” 2007, vol. 18(1).
- Jaworski J., *Restrukturyzacja polskiego przemysłu zbrojeniowego*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu” 2006, nr 9.
- Jurásek E., *Obranně-průmyslová spolupráce států V4 do roku 2016*, „Vojenské Rozhledy” 2017, nr 26(4).
- Kiński A., *Czołg T-72*, „Nowa Technika Wojskowa” 1996, nr 2-3.
- Kiss Y., *Arms Industry Transformation and Integration. The Choices of East Central Europe*, Oxford University Press, 2014.
- Kiss Y., *Lost Illusions? Defence Industry Conversion in Czechoslovakia, 1989-92*, „Europe-Asia Studies” 1993, vol. 45(6).
- Kiss Y., *Regional and Employment Consequences of the Defence Industry Transformation in East Central Europe*, „Employment and Training Papers” 32, Geneve 1999.
- Knight M., Loayza N., Villnueva D., *The Peace Dividend: Military Spending and Economic Growth*, „Policy Research Working Paper” no. WPS 1577, Washington 1996.
- Krč M., Selesovsky J., Ivanek L., *Ekonomiczne aspekty rozwoju produkcji zbrojeniowej w Czechosłowacji i Republiki Czeskiej w latach 1918-2000*, Warszawa 2004.
- Kukużelewska E., Bartnicki A.R., *Grupa Wyszehradzka – nowe wyzwania bezpieczeństwa i perspektywy współpracy*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2017, nr 11.
- Lentowicz Z., *WB Electronics przejmuje Radmor*, „Rzeczpospolita”, 29.09.2020.
- Lis A., *Kierunki i trendy restrukturyzacji przedsiębiorstw przemysłu obronowego w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej*, „Przegląd Organizacji” 2005, nr 6.
- Lucian I., *Evaluation of the Romanian Defense Industry*, „Business and Management Studies” 2020, vol. 6(4).
- Maye D., *Autarky or Independence: U.S. vs. European Security and Defense Industries in a Globalized Market*, „Journal of Strategic Security” 2017, vol. 10(2).
- Mernák G., *Likvidacia vojenských výbušnín v říši SR*, „Obrana” 2004, nr 21.
- Michailova S., *Bulgaria in the Process of Systematic Transformation: An Overview*, Copenhagen 1997.
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, *Eksport uzbrojenia i sprzętu wojskowego z Polski. Raport za rok 2019*, Warszawa 2020.
- Oamenii din industria de apărare aiu Guvernul în cătare, „Societate”, 22 august 2012.
- Olienyk J., Carbaugh R.J., *Boeing and Airbus: Duopol in Jeopardy?*, „Global Economy Journal” 2011, vol. 11(1).
- Opriş P., *Licențe străine pentru produse civile și militare fabricate în România (1946-1989)*, București 2018.

- Outrata R., *Conversion and Industrial Policy in the Slovak Republic*, [w:] *Conversion of the Military Production. Comparative Approach*, ed. Z. Kominikova, B. Schmognerova, Bratislava 1993.
- Piątkowski K., *Polski przemysł zbrojeniowy na rozdrożu*, „Polska w Europie” 2003, nr 1(43).
- Rącz A., *Ties Severed from Both Sides: EU–Russia Mutual Dependence in Defence Industry Sector*, [w:] *Post-Crimea Shift in EU–Russia Relations. From Fostering Interdependence to Managing Vulnerabilities*, ed. K. Raik, A. Rącz, Tallinn 2019.
- Radnóti A., *Central-Eastern Europe: Still Buying American, For Europe’s Goods*, [w:] *Solving the European Defence Market Puzzle*, Brussels 2018.
- Stankiewicz W., *Konwersja zbrojeń. Oczekiwania i fakty*, Warszawa 1999.
- Szlachta M., *Wojskowy potencjał naukowo-techniczny w badaniach na rzecz obronności i bezpieczeństwa państwa*, „Gospodarka Materiałowa i Logistyka” 2018, nr 5.
- Szlachta M., *Współczesne problemy przemysłu zbrojeniowego Polski. Szanse i wyzwania na przyszłość*, [w:] *Gospodarka obronna Polski w końcu lat dziewięćdziesiątych*, red. J. Płaczek, Warszawa 2001.
- Tůma M., Janošec J., Procházka J., *Obranná politika Čekoslovenské a České Republiky (1989-2009)*, Praha 2009.
- Walczak W., *Umowy offsetowe jako szansa rozwoju spółek polskiego przemysłu obronnego*, [w:] *Międzynarodowa współpraca gospodarczo-obronna*, red. P. Soroka, K. Wątopek, A. Zagórska, Warszawa 2017.

Hanna Bazhenova*

Ukraina: 30 lat bez ZSRR

Ukraine: Thirty years without the USSR

Abstract: The collapse of the Soviet Union was a momentous event for the entire world, but it was Soviet citizens for whom it was of the greatest importance. The fall of the USSR changed the geopolitical and economic map of the world and led to the emergence of fifteen new states. An independent Ukraine has become a significant component of this new geopolitical reality. The dissolution of the USSR gave the citizens of Ukraine a chance to build a sovereign state, consistent with the national interest, the state which could independently pursue its strategic goals in the area of domestic and foreign policy. Thirty years have passed since those events, which is a long enough time period to analyse changes made and to define how Ukraine has taken advantage of its historic opportunity. This paper examines the political and economic transformation of Ukraine, as well as the evolution of its foreign policy. The article also questions whether it is appropriate to compare the post-communist development of Ukraine to certain Central European countries. It also highlights the current attitude of the Ukrainian society towards the collapse of the USSR and to the Soviet past of this country.

Keywords: USSR, Ukraine, Central Eastern Europe, dissolution, independence, transformation, economy, domestic policy, foreign policy, geopolitical course

Streszczenie: Upadek Związku Radzieckiego był doniosłym wydarzeniem dla całego świata, największe jednak znaczenie miał on dla obywateli tego kraju. W wyniku rozpadu ZSRR nastąpiły zmiany geopolitycznej i gospodarczej mapy świata, a także powstało piętnaście nowych państw. Ważnym składnikiem nowej rzeczywistości geopolitycznej została niepodległa Ukraina. Zakończenie istnienia ZSRR dało obywatelom Ukrainy szansę na budowę suwerennego, zgodnego z interesem narodowym państwa, które w sposób niezależny mogło realizować swoje strategiczne cele w obszarze polityki wewnętrznej i zagranicznej. Upłynęło już trzydzieści lat od tych wydarzeń, co stanowi wystarczająco duży przedział czasowy, by przeanalizować efekty dokonanych przemian i spojrzeć, jak Ukraina skorzystała ze swojej historycznej szansy. W niniejszym artykule przebadano polityczną i gospodarczą transformację Ukrainy, a także zmiany w zakresie jej polityki zagranicznej. Zostały również w nim przedstawione problemy zastosowania podejścia porównawczego w trakcie analizy przemian ustrojowych niepodległej Ukrainy i innych krajów

* Hanna Bazhenova – dr, Instytut Europy Środkowej, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1724-7213>, e-mail: bagenovaa@gmail.com.

Europy Środkowej. Naświetlono też stosunek współczesnego społeczeństwa ukraińskiego do rozpadu ZSRR i radzieckiej przeszłości tego państwa.

Słowa kluczowe: ZSRR, Ukraina, Europa Środkowo-Wschodnia, rozpad, niepodległość, transformacja, gospodarka, polityka wewnętrzna, polityka zagraniczna, kurs geopolityczny

Wstęp

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich stanowił jedną z największych zmian, jakie zaszły na politycznej mapie Europy w XX w. Utworzenie na jego obszarze piętnastu niepodległych państw zapoczątkowało ukształtowanie się nowej rzeczywistości politycznej i społeczno-ekonomicznej, a także spowodowało wprowadzenie nowych zasad zarządzania i gospodarowania. Upadek ZSRR wywarł ponadto znaczący wpływ na rozwój współczesnego systemu stosunków międzynarodowych. Doprowadził do zaniku dotychczasowego świata dwubiegunowego. Na kolejne dziesięciolecia Stany Zjednoczone przejęły pozycję jednoosobowego lidera na arenie międzynarodowej. Obecnie jednak obserwujemy próby zbudowania świata wielobiegunowego, co w konsekwencji zmienia układ sił i wzajemne relacje światowych mocarstw.

Upłynęło już trzydzieści lat od momentu rozwiązania państwa radzieckiego i utworzenia niepodległej Ukrainy. Był to okres dość napięty z punktu widzenia zmian, które zaszły w tym państwie oraz w jego pozycji na arenie międzynarodowej. Niniejsze opracowanie ma stanowić próbę odpowiedzi na pytanie: Co osiągnęła Ukraina w ciągu trzech ostatnich dekad pod względem politycznym i społeczno-ekonomicznym oraz w stosunkach z innymi państwami? W tym celu przeprowadzono analizę transformacji politycznej i gospodarczej Ukrainy, a także zmian w zakresie jej polityki zagranicznej. W artykule naświetlono również problemy, które nieuchronnie pojawiają się przy porównaniu dziejów niepodległej Ukrainy z innymi krajami Europy Środkowej. Ponadto przedstawiono postawę współczesnego społeczeństwa ukraińskiego do kwestii rozpadu ZSRR oraz do radzieckiego okresu dziejów tego państwa.

1. Ukraina odzyskuje niepodległość

Rozpad ZSRR rozpoczął się w drugiej połowie lat 80. XX w. wraz z początkiem *pieriestrojki* na tle narastających problemów gospodar-

czych, ideologicznych oraz w dziedzinie polityki wewnętrznej i zagranicznej. Przejawiało się to przede wszystkim w dążeniu republik związkowych do większej niezależności państwowej i ekonomicznej od Moskwy. W latach 1989-1991 odbyła się tak zwana „parada suwerenności”, podczas której wszystkie republiki związkowe oraz wiele republik autonomicznych przyjęły Deklarację o suwerenności. Dnia 12 czerwca 1990 r. Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka również ogłosiła swoją suwerenność w ramach Związku Radzieckiego, ustanawiając pierwszeństwo Konstytucji RFSRR nad prawodawstwem związkowym. Od tego momentu władze ogólnozwiązkowe zaczęły tracić kontrolę nad państwem, a „parada suwerenności” się nasiliła.

Dnia 16 lipca 1990 r. Rada Najwyższa Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej przyjęła Deklarację o suwerenności państwowej Ukrainy. W wyniku ogólnokrymskiego referendum przeprowadzonego 20 stycznia 1991 r. Krymowi przywrócono autonomię w ramach Ukraińskiej SRR¹. Po niepowodzeniu puczu sierpniowego w Moskwie 24 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR przyjęła Akt Ogłoszenia Niepodległości Ukrainy oraz uchwałę „W sprawie Ogłoszenia Niepodległości Ukrainy”. Akt ten został przyjęty 1 grudnia 1991 r. w ogólnoukraińskim referendum, w którym za niepodległością opowiedziało się 90,32% obywateli, przy frekwencji 84,18%².

Następujące trzy dokumenty stanowiły formalną podstawę prawną wygaśnięcia istnienia ZSRR: porozumienie białowieskie, protokół do tego porozumienia oraz deklaracja z Ałma Aty. Dnia 8 grudnia 1991 r. przywódcy RFSRR – Borys Jelcyn, Ukrainy – Leonid Krawczuk, i Białorusi – Stanisław Szuszkiewicz podpisali w Puszczy Białowieskiej porozumienie o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP), które stwierdzało zakończenie istnienia ZSRR jako podmiotu prawa międzynarodowego i rzeczywistości geopolitycznej. W dniu 10 grudnia dokument ten został ratyfikowany przez Rady Najwyższe Ukrainy i Białorusi. Rosyjski parlament przyjął analogiczny akt 12 grudnia. De-

1 Krymska Autonomiczna SRR jako część Rosyjskiej FSRR istniała od 1921 r. W 1945 r. została ona przekształcona w obwód krymski, który w 1954 r. przyłączono do Ukraińskiej SRR.

2 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, Г.В. Боряк (кер. авт. кол.), В.В. Головко (координатор проекту) et al., Київ 2016 [25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, Н.В. Боряк (кер. авт. кол.), В.В. Головко (координатор проекту) et al., Київ 2016], s. 135.

klaracja z Alma Aty, podpisana 21 grudnia 1991 r. przez przywódców jedenastu byłych republik związkowych, potwierdziła porozumienie białowieskie i określiła główne cele i zasady WNP. W dniu 25 grudnia 1991 r. Michaił Gorbaczow złożył rezygnację z urzędu prezydenta ZSRR, a następnego dnia Rada Republik Rady Najwyższej ZSRR przyjęła deklarację o samorozwiązaniu Związku Radzieckiego³.

Rozpad jednolitego niegdyś państwa odbył się stosunkowo pokojowo. Artykuł 72 Konstytucji ZSRR omawiał prawo republik związkowych do samookreślenia, dlatego ich wyjście ze składu ZSRR było postrzegane przez elitę polityczną jako realizacja wspomnianej normy konstytucyjnej. Warto jednak zaznaczyć, że po objęciu urzędu prezydenta Rosji przez Władimira Putina stosunek władzy do rozpadu ZSRR stawał się coraz bardziej negatywny. Obecnie umocniła się tam opinia wyrażona przez W. Putina w 2005 r., że upadek ZSRR jest „największą katastrofą geopolityczną XX wieku”⁴. W kręgu rosyjskich ekspertów i elity rządzącej zaczęło dominować przekonanie o zdradzie Michaiła Gorbaczowa i kierownictwa Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, ich niskich kwalifikacjach w zarządzaniu państwem, a także niegodziwych naciskach zewnętrznych, które przyczyniły się do rozpadu ZSRR. Natomiast o roli kryzysu systemowego w upadku ZSRR wspomniano w przestrzeni publicznej coraz rzadziej.

2. Problemy podejścia porównawczego

Analizując historię niepodległej Ukrainy, naukowcy i eksperci często używają porównań z krajami Europy Środkowej, a w szczególności z Polską. Jako przykład przedstawia się ich sukcesy w przezwyciężaniu komunistycznej przeszłości, tworzeniu systemu demokratycznych instytucji politycznych i budowaniu gospodarki rynkowej na wzór zachodni⁵. Na pierwszy rzut oka takie porównanie wydaje się dość

3 H. Bazhenova, *A Chronology of Key Events in the History of Post-Soviet states (1989-2014)*, „Yearbook of the Institute of East-Central Europe”, vol. 12, 2014, no. 4, s. 93-125. Zob. S. Plokhyy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, New York 2014.

4 „Послание Федеральному Собранию Российской Федерации”, *Президент России* [„Posłanie Federal'nomu Sobraniuu Rossijskoj Federatsyi”, *Prezident Rossii*], 25.04.2005, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> [30.08.2021].

5 Np. 25 lat traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy – próba bilansu. *Materiały III Polsko-Ukraińskiego Forum Naukowego (11-*

sensowne i logiczne. Niemniej jednak jest ono w pewnym stopniu ograniczone, gdyż nie uwzględnia różnicy w pozycjach wyjściowych państw (m.in. brak przynależności do ZSRR) oraz innych czynników, które komplikowały transformację Ukrainy. Wśród tych czynników należy przede wszystkim wymienić następujące:

1. Ukraina nie miała długotrwałej historycznej tradycji niepodległościowej, dlatego po rozpadzie ZSRR państwo stanęło przed problemami kształtowania tożsamości narodowej i wyboru cywilizacyjnego.

2. Większość terytorium Ukrainy znajdowała się pod rządami radzieckimi o 25 lat dłużej niż państwa Europy Środkowej, które weszły do radzieckiej strefy wpływu po 1945 r. W konsekwencji oddziaływanie radzieckiej przeszłości na politykę, gospodarkę i kulturę na tym terenie jest znacznie głębsze.

3. Niepowodzenie rządów niepodległej Ukrainy w przeprowadzeniu gruntownych reform doprowadziło do koncentracji głównego bogactwa kraju – zasobów naturalnych, zakładów, fabryk i częściowo ziemi – w rękach nielicznej grupy osób blisko związanych z władzami centralnymi i lokalnymi.

4. Państwom Europy Środkowej udało się szybciej przejść od socjalistycznego modelu gospodarczego do efektywnej gospodarki rynkowej przede wszystkim dlatego, że większość z nich miała bardziej rozwinięty prywatny sektor produkcji rolnej. Gospodarka ukraińska była natomiast w większym stopniu zależna od systemu radzieckiego, a była nomenklatura, która przejęła władzę w latach 90., albo nie wykazywała zainteresowania reorientacją tego systemu, albo nie uważała takiego posunięcia za możliwe. Nowa ukraińska klasa polityczna czuła się komfortowo w nieco zmodyfikowanym systemie radzieckim z dodatkiem oligarchii i neofeudalizmu. Jednocześnie przedstawiciele elity politycznej, którzy mieli alternatywne zdanie, zostali wyeliminowani z życia politycznego lub fizycznie unicestwieni.

5. Rozpoczynając głęboką transformację strukturalną, większość państw Europy Środkowej zgłaszała swój akces początkowo do ówczesnej Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, a od 1993 r. Unii Euro-

12 maja 2017, Olsztyn), Львів–Olsztyn 2017; N. Rudakiewicz, *Demokratyczna transformacja w Polsce i na Ukrainie w świetle współczesnej tranzytologii: analiza porównawcza*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”, t. 25, 2019, s. 35-66.

pejskiej. Natomiast Ukraina nigdy nie miała – i również w najbliższej przyszłości nie ma – realnych szans na członkostwo w UE.

6. Wielkość bezpośrednich inwestycji zagranicznych w ukraińskiej gospodarce od momentu uzyskania niepodległości była znacznie niższa niż w państwach Europy Środkowej. Od 1991 do początku 2021 r. łączna kwota skumulowanych bezpośrednich inwestycji zagranicznych na Ukrainie wyniosła 49 mld USD⁶. Ponadto zaciągnięte na realizację projektów rozwoju gospodarczego i społecznego kredyty zagraniczne często były wykorzystywane nieefektywnie.

7. W przeciwieństwie do większości państw Europy Środkowej i Wschodniej Ukrainie trudno było ustalić transparentne zasady „gry politycznej” i konstruktywnego współdziałania różnych sił politycznych. Częsta zmiana systemu wyborczego, a także niejasny podział władzy między parlamentem a prezydentem doprowadzały do słabej instytucjonalizacji systemu partyjnego oraz do ciągłych konfliktów w środowisku elity politycznej⁷. Wszystkie wymienione czynniki utrudniały kształtowanie stabilnego rdzenia politycznego i odwracały uwagę od wypracowania skutecznej średniookresowej i długookresowej strategii rozwoju państwa⁸.

- 6 Українська правда, „Обсяг іноземних інвестицій в Україну досяг майже 50 мільярдів доларів – експерт” [Ukrains'ka pravda, „Obsiah inozemnykh investytsiï v Ukraïnu dosiah maïzhe 50 mil'iardiv dolariv – ekspert”], 17.01.2021, <https://www.epravda.com.ua/news/2021/01/17/670069/> [2.05.2021].
- 7 Pierwsze wybory parlamentarne w 1994 r. na Ukrainie odbyły się według ordynacji większościowej, drugie (1998 r.) i trzecie (2002 r.) – według ordynacji mieszanej, w czwartych (2006 r.) i piątych (2007 r.) obowiązywała ordynacja proporcjonalna, natomiast w latach 2012, 2014 i 2019 wybory znów zostały przeprowadzone według ordynacji mieszanej. Zob. W. Sokół, *Polityka reform wyborczych na Ukrainie w latach 1990-2014*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne” 2015, nr 1 (2), s. 71-91; P. Pietnoczka, *Próby reformy systemu wyborczego do Rady Najwyższej Ukrainy w okresie przypadającym po Euromajdanie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2019, nr 1, s. 73-94.
- 8 Д. Лаф, І. Солоненко, *Способна ли Украина на прорыв в реформах?* [D. Laf, I. Solonenko, *Sposobna li Ukraina na proryv v reformakh?*], London 2016, s. 4-5; С. Пирожков, Н. Хамітов, *Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини*, Київ 2020 [S. Pyrozhkov, N. Khamitov, *Tsyvilizatsiïna sub'iektnist' Ukraïny: vid potentsiï do novoho svitohliadu i buttia liudyny*, Kyiv 2020], s. 26; ZN,UA, „Ліберальні реформи в епоху неофеодалізму” [ZN,UA, „Liberal'ni reformy v epokhu neofeodalizmu”], 11.06.2020, https://zn.ua/ukr/internal/liberalni-reformi-v-epokhu-neofeodalizmu-350589_.html [28.04.2021]; N. Rudakiewicz, *Demokratyczna transformacja w Polsce...*, s. 35-66; *Transformacja systemu politycznego Ukrainy (1991-2016)*, [w:] K. Jędraszczyk et al., *Społeczeństwo i kultura Ukrainy. Czwierćwiecze przemian (1991-2016)*, red. K. Jędraszczyk, Gniezno 2016, s. 11-13.

3. Transformacja polityczna

Ukraina jest przykładem państwa, w którym w historycznie krótkim okresie stworzono zasadniczo nowe instytucje władzy, zapewniono proces wyborczy i zaprowadzono pluralistyczny model polityczny. Przez lata niepodległości w kraju ukształtowało się społeczeństwo obywatelskie, które odegrało znaczącą rolę w ograniczaniu autorytaryzmu w 2004 i 2014 r. Na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat na Ukrainie zmieniło się sześciu prezydentów: Leonid Krawczuk (1991-1994), Leonid Kuczma (1994-2005), Wiktor Juszczenko (2005-2010), Wiktor Janukowycz (2010-2014), Petro Poroszenko (2014-2019) i Wołodymyr Zełenski (od 2019 r.), dziewięć składów Rady Najwyższej, dwadzieścia dwa rządy, a także siedem razy przeprowadzono wybory samorządowe. Państwo przeżyło najgłębsze kryzysy systemowe w 2004 („pomarańczowa rewolucja”) i w 2014 r. („rewolucja godności”) oraz całkowitą transformację kursu polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Rozwój niepodległej Ukrainy można warunkowo podzielić na trzy okresy: 1) grudzień 1991 – czerwiec 1996 r.; 2) czerwiec 1996 – luty 2014 r.; 3) luty 2014 – do chwili obecnej. W pierwszym etapie nastąpiło ukształtowanie się tych instytucji władzy państwowej, których funkcje wcześniej sprawowały władze i administracja ZSRR. Jednocześnie odbywało się tworzenie bazy normatywno-prawnej, która formalizowała istnienie niepodległej Ukrainy od strony prawnej. Najważniejszym wydarzeniem tego okresu było uchwalenie 28 czerwca 1996 r. Konstytucji, według której Ukraina została ogłoszona suwerennym i niezależnym, demokratycznym państwem prawa z prezydencko-parlamentarnym systemem rządów. Według zawartych w niej prerogatyw prezydent posiadał dużą kontrolę nad władzą wykonawczą, w tym premierem, rządem i szefami administracji terenowych. Rada Najwyższa natomiast zachowała wysoki poziom niezależności i miała wraz z prezydentem zrównoważony wpływ na system sądownictwa.

Drugi okres charakteryzował się intensyfikacją dążeń opozycyjnych partii politycznych do redystrybucji władzy między prezydentem, premierem i parlamentem, a także znacznym zaostrzeniem wewnętrznej walki politycznej. Konfrontacja ta doprowadziła do tego, że 8 grudnia 2004 r. Rada Najwyższa z inicjatywy prezydenta L. Kuczmy przyjęła Ustawę o wprowadzeniu zmian do Konstytucji Ukrainy, zgodnie z którą od 2006 r. Ukraina została republiką parlamentarno-prezydencką.

W ten sposób wpływ głowy państwa na wewnętrzną i zagraniczną politykę Ukrainy został ograniczony, a władzy ustawodawczej nadano większe pełnomocnictwa, m.in. koalicja parlamentarna otrzymała kontrolę nad gabinetem. Mimo uchwalenia tego dokumentu prezydent W. Juszczenko w latach 2006-2009 niejednokrotnie próbował poszerzyć swoje uprawnienia, jednak sprzeciw parlamentu i rządu nie pozwolił mu osiągnąć tego celu. Dopiero za prezydentury W. Janukowycza Sąd Konstytucyjny Ukrainy przywrócił redakcję Konstytucji z 1996 r. i tym samym ponownie zaprowadził system prezydencko-parlamentarny.

Trzeci etap charakteryzował się głębokim kryzysem systemowym i kolejną rewizją stosunków prezydenta z parlamentem. Jedną z pierwszych decyzji Rady Najwyższej po ucieczce prezydenta W. Janukowycza w lutym 2014 r. dotyczyła kolejnej zmiany systemu rządów z prezydencko-parlamentarnego na parlamentarno-prezydencki. W rzeczywistości jednak realna władza P. Poroszenki w czasie jego kadencji wykraczała daleko poza konstytucyjne granice⁹. Działania w tym kierunku obserwuje się również za rządów obecnego prezydenta W. Zełenskigo. We wrześniu 2019 r. proprezydencka większość w Radzie Najwyższej przyjęła poprawki do Konstytucji zmniejszające immunitet parlamentarny oraz ustawę o impeachmentie prezydenta, według której *de facto* nie podlega on orzecznictwu sądów¹⁰.

Wraz z rozpadem ZSRR Ukraina, podobnie jak inne nowo utworzone niepodległe państwa, zrezygnowała z komunizmu jako ideolo-

9 H. Bazhenova, *Liberal Democracy vs. Autocracy: The Case of Ukraine*, „Yearbook of the Institute of East-Central Europe”, vol. 16, 2018, no. 5, s. 15-38.

10 В.Н. Бабенко, *Украинская государственность: испытание историей и политикой*, „Россия и современный мир” 2014, № 4 (85) [V.N. Babenko, *Ukrainskaia gosudarstvennost': ispytanie istoriei i politikoï*, „Rossiia i sovremennyi mir” 2014, nr 4 (85)], s. 102-106; М. Минаков, *Столетие украинской политической системы*, „Новое литературное обозрение” 2020, № 1 (129) [M. Minakov, *Stoletie ukrainskoï politicheskoi sistemy*, „Novoe literaturnoe obozrenie” 2020, nr 1 (129)], s. 161-179; Ф. Рудич, *Президенти сучасної України*, „Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України” 2017, вип. 3 (89) [F. Rudych, *Prezydenty suchasnoï Ukrainy*, „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy” 2017, vyp. 3 (89)], s. 5-24; *Transformacja systemu politycznego Ukrainy (1991-2016)*..., s. 11-27; P. Pietnoczka, *Ewolucja pozycji ustrojowej instytucji prezydenta na Ukrainie*, „Studia Politologiczne”, t. 47, 2018, s. 220-238. Zob. Ю. В. Мацієвський, *У пастці гібридності: зрідзату трансформації політичного режиму в Україні (1991-2014)*, Чернівці 2016 [Ju.V. Matsievs'kyi, *U paststi hibrýdnosti: zygzagy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991-2014)*, Chernivtsi 2016].

gii państwowej. Artykuł 15 Konstytucji głosi, że żadna ideologia nie może być uznana przez Ukrainę za obowiązującą. Należy podkreślić, że przed 2014 r. w kraju nie doszło do całkowitej dekomunizacji życia politycznego i publicznego. Komunistyczna Partia Ukrainy miała własną frakcję parlamentarną w Radzie Najwyższej i wyborców we wschodniej części Ukrainy. Po wydarzeniach 2014 r. i dojściu do władzy sił demokratycznych ukraiński nacjonalizm stał się w istocie ideologią państwową. W kraju przeprowadzono radykalną dekomunizację przestrzeni publicznej, podczas której rozebrano ponad 2500 pomników przywódców radzieckich i zmieniono nazwy wielu miejscowości i obiektów toponimicznych. Zakazano również działalności Komunistycznej Partii Ukrainy, ograniczono używanie języka rosyjskiego w życiu publicznym (nie tylko organy władzy państwowej, ale także wszystkie instytucje publiczne mają obowiązek posługiwania się językiem ukraińskim), odebrano niektóre prawa mniejszościom narodowym, ograniczono wolność słowa. Państwo zdecydowanie interweniowało w życie religijne, a także wspierało dyskurs ukierunkowany na gloryfikowanie OUN-UPA¹¹. W okresie rządów P. Poroszenki tłumiono spontaniczne protesty społeczne, m.in. przeciwko znacznemu podwyższeniu opłat za usługi mieszkaniowe i komunalne, oraz wszelkie akcje polityczne. Jednak niedługo ze względu na niepowodzenia społeczno-gospodarcze i trwający konflikt zbrojny na Donbasie prezydent P. Poroszenko i partie prawicowe stracili zaufanie obywateli.

Po zwycięstwie W. Zełenskiego w wyborach prezydenckich w 2019 r., a nieco później w wyborach parlamentarnych proprezydenckiej partii Sługa Narodu, władza na Ukrainie została zresetowana i scenę polityczną zmonopolizowała siła o ukierunkowaniu centrowym. Siły narodowo-patriotyczne z byłym prezydentem P. Poroszenką na czele przeszły do opozycji. Lewicową część opozycji tworzy prorosyjska Opozycyjna Platforma – Za Życie Jurija Bojki i partia Batkiwszczyna Julii Tymoszenko. W końcu sierpnia 2019 r. powołano rząd reformatorów Ołeksija Honczaruka, który po niepowodzeniach ekonomicznych w marcu 2020 r. został zastąpiony przez rząd Denysa Szmyhala.

11 Zob. Г. Касьянов, *Past continuous: Історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди*, Київ 2018 [H. Kas'ianov, *Past continuous: Istorychna polityka 1980-kh–2000-kh. Ukraïna ta susydy*, Kyiv 2018].

W trakcie ostatnich dwóch lat podjęto starania mające na celu ustabilizowanie sytuacji w strefie konfliktu zbrojnego na Donbasie, próbowano również załagodzić ostre sprzeczności, które destabilizowały sytuację społeczno-polityczną w państwie. W głównych kwestiach polityki wewnętrznej i zagranicznej utrzymywano kurs przyjęty przez poprzednią ekipę rządzącą, m.in. w sprawach związanych z ukraiinizacją ludności i ograniczeniem używania języka rosyjskiego w strefie życia publicznego¹².

Od chwili ogłoszenia niepodległości Ukrainy wszystkie siły polityczne, które dochodziły do władzy, deklarowały, że w państwie zapanała rzeczywista wolność i demokracja. Oczywiście jest jednak, że wraz z upadkiem komunizmu na Ukrainie nigdy nie ukształtowała się prawdziwa demokracja i państwo prawa, chociaż poczyniono pewne pozytywne ruchy w tym kierunku. Według wskaźnika demokracji, opracowanego przez brytyjskie centrum The Economist Intelligence Unit, Ukraina w latach 2014-2020 awansowała z 92 na 79 miejsce wśród 167 krajów. Z wynikiem 5,81 na 10 Ukraina w tym rankingu należy do grupy państw z tzw. reżimem hybrydowym. W tej samej grupie znalazła się także Mołdawia, która zajęła 83 miejsce. Dla porównania, Rosję (124 miejsce) i Białoruś (148 miejsce) sklasyfikowano jako kraje o reżimach autorytarnych, podczas gdy Słowacja (47), Polska (50), Węgry (55) i Rumunia (62) zostały określone jako państwa o „niedoskonałej” demokracji¹³.

4. Transformacja gospodarcza

Do czasu rozpadu ZSRR Ukraina była drugą po Rosyjskiej FSRR najsilniejszą pod względem gospodarczym i demograficznym republiką związkową, którą zamieszkiwało 52 mln osób. W 1991 r. udział przemysłu w jej strukturze PKB wynosił ponad 42%. Ukraińska SRR była jednym z głównych producentów sprzętu energetycznego i meta-

12 H. Bazhenova, *Rok prezydentury Wołodymyra Zelenskigo. Raport o stanie państwa*, Lublin 2020, s. 21-26, 90-96. Zob. S. Kudelia, G. Kasianov, *Ukraine's Political Development after Independence*, [w:] *From "The Ukraine" to Ukraine: A Contemporary History, 1991-2021*, Stuttgart 2021, s. 9-52.

13 Слово і Діло, „Як змінювалося місце України у ключових рейтингах демократії за сім років” [Slovo i Dilo, „Jak zminiuvalosia mistse Ukraïny u ključovykh reïtynhakh demokratii za sim rokiv”], 12.02.2021, <https://www.slovoidilo.ua/2021/02/12/infografika/polityka/yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-ključovyx-rejtynhax-demokratiyi-sim-rokiv> [18.04.2021].

lurgicznego, przyrządów precyzyjnych, maszyn rolniczych i wagonów kolejowych, a w niektórych gałęziach przemysłu była praktycznie monopolistą. W strukturze gospodarki istotną rolę odgrywał także przemysł wydobywczy i chemiczny oraz kompleks militarno-przemysłowy. Funkcjonowały takie przedsiębiorstwa jak Jużmasz, Motor Sicz, Antonow, Okean, Turboatom, Arsenał, KrAZ i wiele innych. Światową sławą cieszyły się Instytut Spawania Elektrycznego im. Jewgenija Patona i Instytut Cybernetyki im. Wiktora Głuszkowa, a także medyczne szkoły Władimira Filatowa i Nikołaja Amosowa.

Rozpad ZSRR zapoczątkował okres poważnych przemian ekonomicznych, społecznych i demograficznych. W latach niepodległości Ukraina z powodów naturalnych oraz przez emigrację straciła ponad jedną piątą swojej ludności i obecnie liczba jej mieszkańców wynosi 41,4 mln osób¹⁴. Procesy transformacji rynkowej na Ukrainie przebiegały w warunkach przejścia od socjalistycznego systemu gospodarczego do rynkowo-demokratycznego. Głównymi kierunkami transformacji ekonomicznej była reforma stosunków majątkowych poprzez odpaństwowienie i prywatyzację, ustanowienie pluralizmu form własności i zarządzania, rozwój otoczenia konkurencyjnego i przejście do stosunków rynkowych¹⁵. Negatywny wpływ na kształtowanie relacji rynkowych na Ukrainie wywarła niestabilność gospodarcza, wysoka inflacja, hiperinflacja – ponad 10 tys.%, duże bezrobocie, kryzys finansów publicznych, wzrastający deficyt budżetu państwa, odpływ kapitału krajowego za granicę, naturalizacja wymiany (transakcje barterowe), dewaluacja pieniądza narodowego (rubla ukraińskiego), deficyt bilansu płatniczego, pojawienie się ujemnego salda handlowego itd.

Wszystkie te sytuacje wymagały od państwa zastosowania szerokiego spektrum środków specjalnych, które zapewniłyby korzystne warunki kształtowania się rynku krajowego oraz stosunków rynkowych.

14 Державна служба статистики України, *Про соціально-економічне становище України за січень – червень 2021 року*, ред. І. Є. Вернер, Київ 2021 [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, *Pro sotsial'no-ekonomichne stanovyshche Ukrainy za sichen' – cherven' 2021 roku*, ред. І.Є. Вернер, Kyiv 2021], s. 4.

15 „Основні напрями економічної політики України в умовах незалежності”, Постанова Верховної Ради України від 25.10.1991 № 1698-XII, *Верховна Рада України, Законодавство України* [„Osnovni napriamy ekonomichnoi polityky Ukrainy v umovakh nezalezhnosti”, Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 25.10.1991 nr 1698-XII, *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698a-12> [30.04.2021].

Ważnym czynnikiem stabilizacji finansowej była przeprowadzona we wrześniu 1996 r. reforma monetarna, w wyniku której do obiegu została dopuszczona pełnoprawna waluta narodowa – hrywna¹⁶.

Jednak po odzyskaniu niepodległości Ukraina musiała nie tylko budować niezależną politykę finansowo-gospodarczą, ale także aktywnie rozwijać równoprawną współpracę ekonomiczną z innymi państwami. Od początku lat 90. do 2015 r. głównym partnerem handlowym Ukrainy była Federacja Rosyjska. Jednak udział jej w strukturze handlu ukraińskiego zmniejszył się w tym okresie z 45% do 20%. Wkrótce po Euromajdanie i związanej z nim zmianie kierunku rozwoju gospodarczego Ukrainy, głównym jej partnerem stały się państwa UE. Udział strefy euro w strukturze handlowej Ukrainy wzrósł z 15% na początku lat 90. do 26% w 2019 r., podczas gdy udział Rosji spadł do zaledwie 9% w 2019 r.

Jednocześnie, jeśli przyjrzyć się wolumenowi obrotu towarowego z poszczególnymi państwami, to okazuje się, że spośród wszystkich państw Rosja pozostawała największym partnerem handlowym Ukrainy aż do 2018 r. Dopiero w 2019 r. miejsce Rosji zajęły Chiny pod względem wartości obrotów towarowych. W latach 1996-2019 udział Chin w handlu międzynarodowym z Ukrainą wzrósł z 3% do 12%, co jest zgodne z globalnymi trendami umacniania się pozycji tego państwa na arenie światowej¹⁷.

Mimo znacznego potencjału gospodarczego Ukraina od 1991 r. znajduje się w stanie permanentnego kryzysu społeczno-gospodarczego. Chociaż PKB państwa nieco wzrósł w wartościach bezwzględnych, porównanie z krajami sąsiednimi przedstawia nieco inny obraz. Według Banku Światowego w 1991 r. PKB Ukrainy w cenach bieżących wyniósł 77,5 mld USD, a w 2020 r. – 155,6 mld USD¹⁸. Natomiast w tym samym czasie PKB Polski wzrósł siedmiokrotnie: z 85,5 mld USD do 594,2 mld

16 25 років незалежності... [25 років незалежності...], s. 105-115.

17 Вокс Україна, „Хто має більший економічний вплив на Україну: США, Європа, Росія чи Китай?“, *Економіка* [Voks Ukraina, „Khto maie bil'shyy ekonomichnyy vplyv na Ukrainu: SShA, levropa, Rosiia chy Kytai?“, *Економіка*] 9.03.2021, <https://voxukraine.org/hto-maye-bilshij-ekonomichnij-vplyv-na-ukrayinu-ssha-yevropa-rosiya-chi-kitaj/> [2.05.2021]. Zob. P. Furgacz, *The Russian-Ukrainian Economic War*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2015, nr 2 (5), s. 115-130.

18 The World Bank, „GDP (current US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA> [3.09.2021].

USD¹⁹. PKB per capita w latach 1991-2019 na Ukrainie zwiększył się z 1490 do 3727 USD, tj. o 2,5 raza. Jeśli porównamy byłe republiki radzieckie, to dziś pod względem PKB na mieszkańca Ukraina znajduje się w tej samej grupie co Mołdawia (4551 USD) i Azja Środkowa²⁰.

Miarą gospodarki są nie tylko ceny bieżące, ale także stałe ceny z konkretnego roku, co pozwala lepiej przeanalizować realną dynamikę zmian, a jednocześnie nie uwzględniać czynnika deprecjacji pieniądza. Jeśli liczyć w cenach stałych z 2010 r., to okazuje się, że Ukraina jest niemal jedynym państwem w przestrzeni poradzieckiej, które przez trzydzieści lat niepodległości nie osiągnęło gospodarczego poziomu z przełomu lat 80.-90. XX w. Według Banku Światowego jej gospodarka skurczyła się *de facto* o jedną trzecią – z 188,5 mld USD w 1991 r. do 130,1 mld USD w 2020 r.²¹ W roku uzyskania niepodległości PKB Ukrainy per capita w stałych dolarach amerykańskich z 2010 r. wynosił 3624 USD. W roku 2019 ten sam wskaźnik spadł do 3225 USD, czyli o ok. 11%. Jednocześnie najwyższa wartość PKB per capita w okresie niepodległości została osiągnięta w 2008 r. i wynosiła 3322 USD²².

W okresie od 1991 do 2021 r. gospodarka ukraińska rozwijała się nieliniowo. W latach 1989-1999 PKB państwa spadł o 61,6%. Od 2000 r. do początku światowego kryzysu finansowego i gospodarczego w latach 2008-2009 tempo wzrostu ukraińskiego PKB wynosiło średnio ok. 7,5% rocznie. W latach 2010-2011 wzrost gospodarczy utrzymywał się w granicach 4,7%, a w 2012 r. zatrzymał się na poziomie 0,2%. Ogromnym ciosem dla ukraińskiej gospodarki był przedłużający się konflikt we wschodniej części kraju i oderwanie Krymu od terytorium państwa. Łączny spadek PKB Ukrainy w ciągu następnych trzech lat wyniósł 16,4%. Wzrost ekonomiczny nastąpił ponownie dopiero w latach 2016-2019, osiągając średnio 2,8% rocznie. Natomiast w 2020 r. realny

19 The World Bank, „GDP (current US\$) – Poland”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=PL> [3.09.2021].

20 The World Bank, „GDP per capita (current US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?contextual=default&locations=UA> [3.09.2021].

21 The World Bank, „GDP (constant 2010 US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA&view=chart> [3.09.2021].

22 The World Bank, „GDP per capita (constant 2010 US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD?end=2019&locations=UA&start=1988&view=chart> [19.03.2021].

PKB państwa spadł w stosunku do poprzedniego roku o 4%, co w dużej mierze było spowodowane nasilającą się pandemią COVID-19²³.

Obecnie Ukraina to mała otwarta gospodarka, która jest głęboko zintegrowana ze światową siecią handlową. Według danych Banku Światowego wielkość ukraińskiej gospodarki nie przekracza 0,2% światowego PKB i 0,3% światowego eksportu, co w dużej mierze niweluje jej wpływ na światowe ceny na rynkach konsumenckich i finansowych²⁴. Zgodnie z klasyfikacją tegoż banku Ukraina należy obecnie do gospodarek krajów o dochodzie poniżej średniego. Wśród głównych problemów gospodarki państwa należy wymienić:

1. Nieefektywność i niekonkurencyjność istniejącego modelu ekonomicznego, co wynika z braku naukowo uzasadnionej polityki gospodarczej państwa, wysokiego poziomu korupcji i protekcjonizmu interesów oligarchicznych.

2. Zorientowanie gospodarki na surowce: kluczowymi pozycjami eksportowymi pozostają produkcja rolna, hutnictwo żelaza oraz przemysł chemiczny. Taki charakter funkcjonowania gospodarki bez wzmacniania branż pokrewnych, stymulowania przetwórstwa i produkcji dóbr o wysokiej wartości dodanej prowadzi do wzrostu jej uzależnienia od warunków pogodowych i zewnętrznej koniunktury rynkowej.

3. Niski poziom nowoczesnych technologii wykorzystywanych w produkcji. Pod względem poziomu rozwoju technologii i innowacji Ukraina w 2018 r. zajęła 74 miejsce na 100, tj. o jedną trzecią poniżej średnich wskaźników krajów Unii Europejskiej²⁵. Przy tym zauważa się zmniejszenie udziału eksportu zaawansowanych technologii oraz wzrost udziału produkcji o niskim stopniu zaawansowania w całkowitym wolumenie ukraińskiego eksportu towarów.

4. Wysoki poziom monopolizacji gospodarki. Obecnie całe sektory ukraińskiej gospodarki są kontrolowane przez duże holdingi i kor-

23 The World Bank, „GDP growth (annual %) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA&view=chart> [3.09.2021].

24 Вокс Україна, „Хто має більший економічний вплив на Україну” [Voks Ukraïna, „Khto maie bil'shyi ekonomichnyi vplyv na Ukraïnu”].

25 *Readiness for the Future of Production Report 2018*, in collaboration with A.T. Kearney, Cologny–Geneva 2018, s. 240–241.

poracje, które mają możliwość wpływania na rynek oraz dostęp do towarów i usług dla konsumentów końcowych²⁶.

5. Kurs geopolityczny

Polityka zagraniczna niepodległej Ukrainy przeszła okresy kształtowania się i wielowektorowości, w następstwie czego przybrała jednoznaczny kurs w kierunku integracji ze strukturami zachodnimi. Znaczna część naukowców i ekspertów uważa, że największe sukcesy dyplomacji ukraińska odnosiła za prezydentury Leonida Kuczmy. Za jego kadencji zapobieżono dążeniu mieszkańców Półwyspu Krymskiego do integracji z Federacją Rosyjską. W 1997 r. zakończono podział Floty Czarnomorskiej pomiędzy Rosję a Ukrainę i uzgodniono warunki stacjonowania na Ukrainie rosyjskiej Floty Czarnomorskiej. Podpisano także *Traktat o przyjaźni, współpracy i partnerstwie między Ukrainą a Rosją*, który utrwalił zasady strategicznego partnerstwa w stosunkach dwustronnych, ponadto państwa oficjalnie uznały swoje granice²⁷. W 2003 r. L. Kuczma podpisał porozumienie o utworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej z Rosją, Białorusią i Kazachstanem, jednak później Ukraina nie kontynuowała swojego udziału w tym projekcie.

Jednocześnie Kuczma skierował swoją politykę na budowanie relacji z Zachodem i położył podwaliny pod przyszłe zbliżenie z Unią Europejską. W 1997 r. podpisał *Kartę o szczególnym partnerstwie między Ukrainą a NATO*, a w 2002 r. *Plan działań Ukraina–NATO*, który określił dążenia Ukrainy do członkostwa w Sojuszu. Już w 2003 r. przepisy dotyczące przyszłej akcesji do UE i NATO stały się częścią ukraińskiego ustawodawstwa²⁸. Ukraina została członkiem Organizacji na

26 Г.В. Ревякин, *Характеристика экономики Украины и модель динамики ее развития*, „Бізнесінформ” 2017, № 7 [G.V. Reviakin, *Kharakteristika ekonomiki Ukrainy i model' dinamiki ee razvitiia*, „Biznesinform” 2017, nr 7], s. 51.

27 „Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31.05.1997 р.”, *Верховна Рада України, Законодавство України* [„Dohovor pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukraїnoiu i Rosiїs'koju Federatsiieiu vid 31.05.1997 r.”, *Verkhovna Rada Ukraїny, Zakonodavstvo Ukraїny*], https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text, 25.04.2021.

28 Zob. „Про основи національної безпеки України”, Закон України від 19.06.2003 № 964-IV, *Верховна Рада України, Законодавство України* [„Pro osnovy natsional'noi bezpeky Ukraїny”, Закон України від 19.06.2003 nr 964-IV, *Verkhovna Rada Ukraїny, Zakonodavstvo Ukraїny*], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20030619#Text>, 26.04.2021.

rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego (GUAM, GUUAM) – struktury integracyjnej mającej na celu zminimalizowanie rosyjskich wpływów na obszarze poradzieckim²⁹.

Po dojściu do władzy Wiktora Juszczienki obrano jednoznaczny kurs na integrację europejską i euroatlantycką. Wśród osiągnięć ukraińskiej dyplomacji tego okresu należy wymienić przystąpienie Ukrainy do WTO (2008), podpisanie *Planu działań Ukraina–UE* (2005) oraz rozpoczęcie negocjacji mających na celu opracowanie *Układu o stowarzyszeniu między Ukrainą a UE* (2007), który miał zastąpić ówczesny *Układ o partnerstwie i współpracy*. Ponadto nastąpiła intensyfikacja dialogu Ukraina–NATO na temat przystąpienia Ukrainy do Sojuszu i przeprowadzenia niezbędnych do tego reform. Stosunki z Rosją w okresie prezydentury W. Juszczienki znacznie się pogorszyły i przeszły w fazę następujących po sobie kryzysów energetycznych (gazowych) i żywnościowych. Próby uregulowania kontrowersyjnych kwestii za pośrednictwem ukraińsko-rosyjskiej Międzypaństwowej Komisji „Juszczenko–Putin” nie przyniosły widocznego rezultatu.

Głęboki kryzys społeczno-gospodarczy i polityczny, który rozwinął się na Ukrainie w latach 2008–2010, doprowadził do zwycięstwa w wyborach prezydenckich w 2010 r. lidera Partii Regionów Wiktora Janukowycza. W tym roku uchwalono Ustawę o podstawach polityki wewnętrznej i zagranicznej, która przywróciła politykę neutralności i pozablokowy status państwa, co *de facto* oznaczało rezygnację z przyszłego członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim. Jednak wyróżniającą cechą tego okresu było zbliżenie z Federacją Rosyjską. W 2010 r. Ukraina i Rosja podpisały porozumienia charkowskie, przedłużające stacjonowanie rosyjskiej Floty Czarnomorskiej na Krymie na dalsze 25 lat – od 2017 do 2042 r. – w zamian za obniżkę cen gazu dla Ukrainy³⁰.

29 A. Гушчин, *Украина: двадцать пять лет упущенных возможностей*, [w:] *Эволюция постсоветского пространства: прошлое, настоящее, будущее*, Москва 2017 [A. Gushchin, *Ukraine: dvadtsat' piat' let upushchennykh vozmozhnostei*, [w:] *Évolutsiia postsovetskogo prostranstva: proshloe, nastoiashchee, budushchee*, Moscow 2017], s. 200–201.

30 О. Снігир, „Внешняя политика Украины: общий дискурс и региональные приоритеты”, *Українська призма. Рада зовнішньої політики* [O. Snihyr, „Vneshniaia politika Ukrainy: obshchii diskurs i regional'nye priority”, *Ukrains'ka pryzma. Rada zovnishn'oi polityky*], 25.07.2016, <http://prismua.org/25-years-ukrainian-foreign-policy/> [25.04.2021]; Y. Scherbak, *The Geopolitical Role of Ukraine and Its Foreign Politics During 20 Years of Independence*, [w:] *Ukraine Twenty Years after Independence: Assessments, Perspectives, Challenges*, ed. G.E. Brogi et al., Roma 2015, s. 19–22; E. Mi-

W tym samym czasie władze ukraińskie kontynuowały negocjacje w sprawie stowarzyszenia między Ukrainą a Unią Europejską. Jednak 21 listopada 2013 r. rząd pod przewodnictwem Mykoły Azarowa podjął decyzję o wstrzymaniu przygotowań do podpisania układu stowarzyszeniowego z UE i umowy o wolnym handlu, motywując to przede wszystkim ochroną interesów narodowych Ukrainy. Odmowa podpisania tych dokumentów przez Janukowycza na szczycie wileńskim 29 listopada doprowadziła do fali protestów, określanych później jako Euromajdan, oraz do wzrostu nastrojów antyprezydenckich. W wyniku tych protestów W. Janukowycz został zmuszony do ucieczki z kraju.

Polityka zagraniczna jego następcy P. Poroszenki miała na celu pogłębienie współpracy z NATO, Unią Europejską i Stanami Zjednoczonymi, uzyskanie niezależności gazowej od Rosji i przywrócenie integralności terytorialnej państwa. Polityczna część układu o stowarzyszeniu Ukrainy z UE została podpisana jeszcze przed przedterminowymi wyborami prezydenckimi w dniu 21 marca 2014 r. Miesiąc po wyborach, 27 czerwca 2014 r., P. Poroszenko podpisał część ekonomiczną umowy stowarzyszeniowej. Natomiast ruch bezwizowy dla krótkoterminowych podróży obywateli Ukrainy do krajów unijnych został wprowadzony dopiero od 11 czerwca 2017 r.³¹ Z inicjatywy P. Poroszenki w lutym 2019 r. Rada Najwyższa wprowadziła zmiany do preambuły Konstytucji Ukrainy, które ustanowiły nieodwracalność strategicznego kursu państwa do uzyskania pełnego członkostwa w UE i NATO. Ponadto 6 grudnia 2018 r. parlament przyjął ustawę o rozwiązaniu *Traktatu o przyjaźni z Rosją*, począwszy od dnia 1 kwietnia 2019 r.³²

ronowicz, *Rosja – Ukraina. 25 lat między „ograniczoną współpracą a ograniczoną konfrontacją”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XLIX, 2014, z. 2, s. 201-220. Zob. również: E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990-2010*, Białystok 2012; *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietraś, T. Kapuśniak, Lublin 2007; P. Bajor, *Partnerstwo czy członkostwo? Polityka euroatlantycka Ukrainy po 1991 roku*, Kraków 2014; R. Kłaczyński, *Strategia polityczna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy i Białorusi od 1990 do kwietnia 2014*, Kraków 2014.

31 P. Bajor, *Kierunek Zachód: polityka integracji europejskiej Ukrainy po 1991 roku*, Kraków 2015, s. 127-132.

32 „Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”, Закон України від 6.12.2018 № 2643-VIII, *Верховна Рада України, Законодавство України* [„Pro prypynennia dii Dohovoru pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukraïnoiu i Rosiï's'koïu Federatsiïeu”, Zakon Ukraïny vid 6.12.2018 nr 2643-VIII, *Verkhovna Rada Ukraïny, Zakonodavstvo Ukraïny*], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text> [1.09.2021].

W okresie prezydentury Wołodymyra Zełenskiego na poziomie strategicznym Ukraina nadal utrzymuje kurs w kierunku integracji europejskiej i euroatlantyckiej, a także dąży do wzmacniania relacji gospodarczych z innymi państwami. Istotnym dokonaniem rządów obecnego prezydenta jest to, że *Układ o stowarzyszeniu* przestał być przedmiotem politycznego PR i stał się instrumentem pragmatycznego rozwoju interesów ukraińskich przedsiębiorstw. Ważnym osiągnięciem Ukrainy było również uzyskanie 12 czerwca 2020 r. statusu członka Programu Rozszerzonych Możliwości NATO, co zapewniło państwu lepsze perspektywy dialogu i współpracy z państwami członkami Sojuszu³³. Strategiczne znaczenie stosunków z NATO zostało także włączone do Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Ukrainy, podpisanej przez W. Zełenskiego 14 września 2020 r.

W praktyce ukraińską politykę zagraniczną przez trzydzieści lat cechował deficyt systemowej wizji opartej na adekwatnej ocenie rzeczywistości. Obecna ekipa rządząca próbuje działać na tym polu bardziej pragmatycznie i zdecydowanie. Jednym z dowodów na to może być fakt przyjęcia 26 sierpnia 2021 r. zintegrowanej Strategii Polityki Zagranicznej Ukrainy, której głównym celem jest stworzenie warunków dla „bezpieczeństwa i rozkwitu Ukrainy” poprzez dyplomację, integrację z UE i NATO, promowanie handlu zagranicznego i inwestycji, przeciwdziałanie dezinformacji oraz przeciwstawianie się działaniom Federacji Rosyjskiej³⁴. Jest to pierwszy w dziejach niepodległej Ukrainy dokument przedstawiający w szczegółach priorytety, kierunki i cele polityki zagranicznej państwa. Jego przyjęcie powinno zwiększyć przewidywalność, trwałość i skuteczność polityki międzynarodowej Ukrainy.

33 North Atlantic Treaty Organization, „NATO recognises Ukraine as Enhanced Opportunities Partner”, 12.06.2020, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_176327.htm [25.04.2021]; H. Bazhenova, *Rok prezydentury Wołodymyra Zełenskiego...*, s. 43-53.

34 „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року ‘Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України’”, Указ Президента України від 26.08.2021 № 448/2021, *Президент України* [„Pro rishennia Rady natsional’noi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 lyupnia 2021 roku ‘Pro Stratehiu zovnishn’opolitychnoi diial’nosti Ukrainy’”, Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 26.08.2021 nr 448/2021, *Prezydent Ukrainy*], <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [3.09.2021].

6. Stosunek do rozpadu ZSRR

Według sondażu Kijowskiego Międzynarodowego Instytutu Socjologii „Ocena radzieckiej przeszłości: maj 2020 roku” połowa obywateli Ukrainy (50%) nie żałuje upadku ZSRR, natomiast jedna trzecia żałuje (33,5%). Obecnie 35% respondentów uważa, że przebywanie Ukrainy w składzie Związku Radzieckiego przyniosło jej więcej korzyści niż szkody (w 2013 r. było ich 48%). Natomiast 28% respondentów mówi o większej szkodzie niż korzyści (w 2013 r. było ich 18%). Z innego sondażu, przeprowadzonego w kwietniu 2020 r. przez Fundację Demokratyczne Inicjatywy im. Ilka Kuczeriwa „Szósty rok dekomunizacji: stosunek ludności do zakazu symboli totalitarnej przeszłości”, dowiadujemy się, że 32% respondentów pozytywnie postrzega zakaz symboliki komunistycznej, 34% odnosi się do niego negatywnie, 26,3% jest obojętne, a reszcie trudno było odpowiedzieć. Najwięcej pozytywnych ocen było w zachodniej (45%) i centralnej (33%) części Ukrainy, prawie dwukrotnie mniej na południu (22%) i wschodzie (24%)³⁵. Przytoczone badania pokazują, że stosunek do rozpadu ZSRR wśród młodych respondentów jest bardziej pozytywny lub obojętny niż wśród starszego pokolenia, podczas gdy wśród ludzi w starszym wieku dominują nastroje negatywne. Natomiast stosunek co trzeciego respondenta do upadku państwa radzieckiego był negatywny.

Wnioski

Ukraina uzyskała niepodległość w sposób pokojowy w wyniku rozpadu ZSRR. Uformowanie nowego państwa zostało przeprowadzone przez starą nomenklaturę partyjno-gospodarczą, która przekształciła się w nową elitę polityczną i biznesową. Brak zmiany elity rządzącej spowodował opóźnienie we wdrażaniu demokratycznych reform i przemian w kraju. Pierwszy Majdan z 2004 r. nie przyniósł znaczących

35 Київський міжнародний інститут соціології (KMIC), „Оцінка радянського минулого: травень 2020 року” [Kyiv's'kyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii (KMIS), „Otsinka radians'koho mynuloho: traven' 2020 roku”], 22.06.2020, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1> [25.04.2021]; Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва, „Шостий рік декомунізації: ставлення населення до заборони символів тоталітарного минулого” [Fond Demokratichni initsiatyvy im. Il'ka Kucheriva, „Shosti rik dekomunizatsii: stavlennia naselennia do zaborony symboliv totalitarnoho mynuloho”], 16.07.2020, <https://dif.org.ua/article/shosti-rik-dekomunizatsii-stavlennia-naselennia-do-zaboroni-simvoliv-totalitarnogo-minulogo> [25.04.2021].

zmian – u władzy pozostała stara elita. Dopiero Euromajdan z 2014 r. zapoczątkował koniec rządów starej klasy politycznej: Komunistyczna Partia Ukrainy została zdelegalizowana, a kierownictwo Partii Regionów podjęło decyzję o jej samorozwiązaniu. Ta ostatnia siła polityczna zorganizowała się na nowo w postaci Platformy Opozycyjnej – Za Życie, którą na przełomie lipca i sierpnia 2021 r. popierało ok. 12,4-18,3% wyborców, głównie na wschodzie państwa³⁶.

Zwycięstwo Wołodymyra Zełenskiego w wyborach prezydenckich i partii Sługa Narodu w wyborach parlamentarnych zakończyło proces zmian w elitach władzy. Wydarzenia z lat 2014-2019 stały się prawdziwą rewolucją, ponieważ doprowadziły w istocie do ukształtowania się państwa ukraińskiego na nowej doktrynie – doktrynie nacjonalizmu. Jednocześnie nacjonalizm okazał się nie do zaakceptowania dla rosyjskojęzycznej części ludności Donbasu i Krymu, która czuła się częścią „rosyjskiego świata”. Pod wpływem i z bezpośrednim udziałem Federacji Rosyjskiej stawiała ona polityczny, a następnie zbrojny opór nowemu rządowi Ukrainy, tworząc nieuznawane przez społeczność międzynarodową republiki ługańską i doniecką.

Wraz z rozpadem ZSRR Ukraina odziedziczyła gospodarkę z typowymi dla tego państwa problemami systemowymi, które były jedną z głównych przyczyn jego upadku. Dlatego recesja ekonomiczna lat 90. stanowiła naturalną konsekwencję systemowej niewypłacalności gospodarki. Prywatyzacja i spóźnione reformy dały początek nowemu typowi gospodarki, którą charakteryzuje oparcie na zasadach rynkowych, włączenie do międzynarodowego podziału pracy i niska konkurencyjność na rynku globalnym. Niemniej jednak, pomimo znacznego potencjału ekonomicznego i społecznego, kierownictwu Ukrainy nie udało się w krótkim czasie radykalnie przeprowadzić strukturalnych reform gospodarczych i zapewnić wysokiego tempa wzrostu ekono-

36 Соціологічна група „Рейтинг”, „Суспільно-політичні настрої населення (23-25 липня 2021)” [Sotsiologichna hrupa „Reitynh”, „Suspil’no-politychni nastroi naselennia (23-25 lypnia 2021)”], 27.07.2021, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obshchestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_iyulya_2021.html [2.09.2021]; КМІС, „Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування, проведеного 24 липня – 1 серпня 2021 року методом особистих (”face-to-face”) інтерв’ю” [KMIS, „Suspil’no-politychni nastroi naselennia Ukrainy: rezultaty opytuvannia, provedenoho 24 lypnia – 1 serpnia 2021 roku metodom osobystykh (”face-to-face”) interv’iu], 4.08.2021, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1055&page=1> [2.09.2021].

micznego. Drugim problemem było ukształtowanie gospodarki oligarchicznej, która z jednej strony znacznie ograniczała konkurencję oraz rozwój małych i średnich przedsiębiorstw, a z drugiej blokowała napływ systemowych inwestycji zagranicznych.

Działania zbrojne na Donbasie, oderwanie Krymu oraz *de facto* części obwodów donieckiego i ługańskiego od dotychczasowego terytorium państwa były ogromnym ciosem dla ukraińskiej gospodarki. Wraz z odłączeniem Krymu Ukraina utraciła geopolityczny status państwa czarnomorskiego oraz pomostu między Południem a Północą i Wschodem a Zachodem, natomiast wraz z utratą części Donbasu kraj ten pozbawił się charakteru przemysłowego. W rezultacie Ukraina stała się krajem rolniczym o ograniczonych możliwościach geopolitycznych.

W pierwszym okresie po uzyskaniu niepodległości Ukraina, podobnie jak większość republik poradzieckich, wybrała politykę wielowektorową jako wstępną strategię polityki zagranicznej, balansując między interesami Federacji Rosyjskiej, Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej. W praktyce jednak koncentrowała się na Rosji i WNP. Zarówno słabość elity rządzącej, która przez lata niepodległości nie zdołała sformułować spójnej i klarownej strategii rozwoju narodowego, jak i pogłębiające się sprzeczności między Rosją a Zachodem znacznie zawężyły pole manewru. Pod koniec 2013 r. ukraińska polityka wielowektorowa przestała być możliwa, a kierownictwo państwa musiało ostatecznie nakreślić nowy główny kierunek dalszej polityki zagranicznej. Wówczas władze Ukrainy zdecydowały o obecnie realizowanym jednoznacznym kursie w kierunku europejskiej i euroatlantyckiej integracji. Kurs ten w konsekwencji został zapisany w preambule Konstytucji Ukrainy i potwierdzony w Strategii Polityki Zagranicznej Ukrainy, przyjętej w sierpniu 2021 r.

Bibliografia

- 25 lat traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy – próba bilansu. Materiały III Polsko-Ukraińskiego Forum Naukowego (11-12 maja 2017, Olsztyn), Львів–Olsztyn 2017.
- 25 років незалежності: нарисы історії творення нації та держави, H.V. Boriak (ker. avt. kol.), V.V. Holovko (koordynator proektu) et al., Kyiv 2016.
- Babenko V.N., *Ukrainskaia gosudarstvennost': ispytanie istoriei i politikoï*, „Rossiia i sovremennyi mir” 2014, nr 4 (85).
- Bajor P., *Kierunek Zachód: polityka integracji europejskiej Ukrainy po 1991 roku*, Kraków 2015. (*Societas*, 97).
- Bajor P., *Partnerstwo czy członkostwo? Polityka euroatlantycka Ukrainy po 1991 roku*, Kraków 2014.
- Bazhenova H., *A Chronology of Key Events in the History of Post-Soviet States (1989-2014)*, „Yearbook of the Institute of East-Central Europe”, vol. 12, 2014, no. 4.
- Bazhenova H., *Liberal Democracy vs. Autocracy: the Case of Ukraine*, „Yearbook of the Institute of East-Central Europe”, vol. 16, 2018, no. 5.
- Bazhenova H., *Rok prezydentury Wołodymyra Zełenskigo. Raport o stanie państwa*, Lublin 2020. (*Prace IEŚ*, 7/2020).
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukraïny, *Pro sotsial'no-ekonomichne stanovyshche Ukraïny za sichen' – cherven' 2021 roku*, red. I.Ie. Verner, Kyiv 2021.
- „Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukraïnoiu i Rosiï's'koïu Federatsiïeu vid 31.05.1997 r.”, *Verkhovna Rada Ukraïny, Zakonodavstvo Ukraïny*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text.
- Fond Demokratychni initsiatyvy im. Il'ka Kucheriva, „Shostyi rik dekomunizatsii: stavlennia naselennia do zaborony symvoliv totalitarnoho mynuloho”, 16.07.2020, <https://dif.org.ua/article/shostiy-rik-dekomunizatsii-stavlennya-naselennya-do-zaboroni-simvoliv-totalitarnogo-minulogo>.
- Furgacz P., *The Russian-Ukrainian Economic War*, „Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem” 2015, nr 2 (5).
- Gushchin A., *Ukraina: dvadtsat' piat' let upushchennykh vozmozhnostei*, [w:] *Èvoliutsiia postsovetskogo prostranstva: proshloe, nastoiashchee, budushchee*, Moscow 2017.
- Kas'ianov H., *Past continuous: Istorychna polityka 1980-kh–2000-kh. Ukraïna ta susidy*, Kyiv 2018.
- Kłaczyński R., *Strategia polityczna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy i Białorusi od 1990 do kwietnia 2014*, Kraków 2014.
- KMIS, „Otsinka radians'koho mynuloho: traven' 2020 roku”, 22.06.2020, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1>.
- KMIS, „Suspil'no-politychni nastroi naselennia Ukraïny: rezul'taty opytuvannia, provedenoho 24 lypnia – 1 serpnia 2021 roku metodom osobystykh

- (“face-to-face”) interv’iu, 4.08.2021, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1055&page=1>.
- Kudelia S., Kasianov G., *Ukraine’s Political Development after Independence*, [w:] *From “The Ukraine” to Ukraine: A Contemporary History, 1991-2021*, Stuttgart 2021.
- Laf D., Solonenko I., *Sposobna li Ukraina na proryv v reformakh?*, London 2016.
- Matsiievs’kyi Iu.V., *U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychno-ho rezhymu v Ukraïni (1991-2014)*, Chernivtsi 2016.
- Minakov M., *Stoletie ukrainskoï politicheskoi sistemy*, „Novoe literaturnoe obozrenie” 2020, nr 1 (129).
- Mironowicz E., *Polityka zagraniczna Ukrainy 1990-2010*, Białystok 2012.
- Mironowicz E., *Rosja – Ukraina. 25 lat między „ograniczoną współpracą a ograniczoną konfrontacją”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XLIX, 2014, z. 2.
- North Atlantic Treaty Organization, „NATO recognises Ukraine as Enhanced Opportunities Partner”, 12.06.2020, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_176327.htm.
- „Osnovni napriamy ekonomichnoi polityky Ukraïny v umovakh nezalezhnosti”, Postanova Verkhovnoi Rady Ukraïny vid 25.10.1991 nr 1698-XII, *Verkhovna Rada Ukraïny, Zakonodavstvo Ukraïny*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698a-12>.
- Pietnoczka P., *Ewolucja pozycji ustrojowej instytucji prezydenta na Ukrainie*, „Studia Politologiczne”, t. 47, 2018.
- Pietnoczka P., *Próby reformy systemu wyborczego do Rady Najwyższej Ukrainy w okresie przypadającym po Euromajdanie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2019, nr 1.
- Plokhyy S., *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, New York 2014.
- „Poslanie Federal’nomu Sobraniui Rossiiskoi Federatsyi”, *Prezident Rossii*, 25.04.2005, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>.
- „Pro osnovy natsional’noi bezpeky Ukraïny”, *Zakon Ukraïny vid 19.06.2003 nr 964-IV, Verkhovna Rada Ukraïny, Zakonodavstvo Ukraïny*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20030619#Text>.
- „Pro prypynennia diï Dohovoru pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukraïnoiu i Rosiïskoiu Federatsiieiu”, *Zakon Ukraïny vid 6.12.2018 nr 2643-VIII, Verkhovna Rada Ukraïny, Zakonodavstvo Ukraïny*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text>.
- „Pro rishennia Rady natsional’noi bezpeky i oborony Ukraïny vid 30 lypnia 2021 roku ‘Pro Stratehiiu zovnishn’opolitychnoi diïal’nosti Ukraïny’”, *Ukaz Prezydenta Ukraïny vid 26.08.2021 nr 448/2021, Prezydent Ukraïny*, <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>.
- Pyrozhkov S., Khamitov N., *Tsyvilizatsiina sub’iektnist’ Ukraïny: vid potentsiï do novoho svitohliadu i buttia liudyny*, Kyiv 2020.
- Readiness for the Future of Production Report 2018*, in collaboration with A.T. Kearney, Cologny–Geneva 2018.

- Reviakin G.V., *Kharakteristika ekonomiki Ukrainy i model' dinamiki eë razvitiia*, „Biznesinform” 2017, nr 7.
- Rudakiewicz N., *Demokratyczna transformacja w Polsce i na Ukrainie w świetle współczesnej tranzytologii: analiza porównawcza*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”, t. 25, 2019.
- Rudych F., *Prezydenty suchasnoi Ukraïny*, „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukraïny” 2017, vyp. 3 (89).
- Scherbak Y., *The Geopolitical Role of Ukraine and Its Foreign Politics During 20 Years of Independence*, [w:] *Ukraine Twenty Years after Independence: Assessments, Perspectives, Challenges*, ed. G.E. Brogi, M. Dyczok, O. Pachlovska, G. Siedina, Roma 2015.
- Slovo i Dilo, „Iak zminiuvalosia mistse Ukraïny u kliuchovykh reïtynhakh demokratii za sim rokiv”, 12.02.2021, <https://www.slovoidilo.ua/2021/02/12/infografika/polityka/yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-klyuchovykh-rejtynhax-demokratiyi-sim-rokiv>.
- Snihyr O., „Vneshniaia politika Ukrainy: obshchii diskurs i regional'nye priority”, *Ukraïns'ka pryzma. Rada zovnishn'oi polityky*, 25.07.2016, <http://prismua.org/25-years-ukrainian-foreign-policy/>.
- Sokół W., *Polityka reform wyborczych na Ukrainie w latach 1990-2014*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne” 2015, nr 1 (2).
- Sotsiologichna hrupa „Reïtynh”, „Suspil'no-politychni nastroi naselennia (23-25 lypnia 2021)”, 27.07.2021, http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie-nastroeniya_naseleniya_23-25_iyulya_2021.html.
- The World Bank, „GDP (constant 2010 US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA&view=chart>.
- The World Bank, „GDP (current US\$) – Poland”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=PL>.
- The World Bank, „GDP (current US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA>.
- The World Bank, „GDP growth (annual %) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA&view=chart>.
- The World Bank, „GDP per capita (constant 2010 US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD?end=2019&locations=UA&start=1988&view=chart>.
- The World Bank, „GDP per capita (current US\$) – Ukraine”, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?contextual=default&locations=UA>.
- Transformacja systemu politycznego Ukrainy (1991-2016)*, [w:] K. Jędraszczyk, O. Krasiewski, O. Bezludny, R. Czmelyk, B. Durniak, R. Jaciw, W. Kotyhorenko, H. Stroński, J. Uhryn, *Społeczeństwo i kultura Ukrainy. Ćwierćwiecze przemian (1991-2016)*, red. K. Jędraszczyk, Gniezno 2016.
- Ukraina na stosunkach międzynarodowych*, red. M. Pietraś, T. Kapuśniak, Lublin 2007.

- Ukraińs'ka pravda, „Obsiah inozemnykh investytsii v Ukraïnu dosiah maïzhe 50 mil'iardiv dolariv – ekspert”, 17.01.2021, <https://www.epravda.com.ua/news/2021/01/17/670069/>.
- Voks Ukraïna, „Khto maie bil'shyi ekonomichnyi vplyv na Ukraïnu: SShA, Ievropa, Rosiia chy Kytaï?”, *Ekonomika*, 9.03.2021, <https://voxukraine.org/hto-maye-bilshij-ekonomichnij-vplyv-na-ukrayinu-ssha-yevropa-rosiya-chi-kitaj/>.
- ZN,UA, „Liberal'ni reformy v epokhu neofeodalizmu”, 11.06.2020, https://zn.ua/ukr/internal/liberalni-reformi-v-epohu-neofeodalizmu-350589_.html.

Katarzyna Jędraszczyk*

Trzydzieści lat dekomunizacji na Ukrainie

Thirty years of decommunization in Ukraine

Abstract: The aim of the article is historical, political analysis and analysis of scientific discourse on the direction of decommunization transition since Ukraine's independence. The main research question concerns the effectiveness of the process. When describing the decommunization of public space in Ukraine, it should be stressed that it was characterized by varying intensity and regionality. The process can be divided into two main phases – 1990-2014 and after 2015. The first period was determined by the historical policy pursued by the presidents of Ukraine. During the presidency of Yushchenko, with the increasing interest in historical politics, and especially the theme of Holodomor 1932/33, the names and monuments in honor of those responsible for these events were removed. The last phase of decommunization involves four acts passed in April 2015. The pace and consistency with which the laws were implemented, especially 317-VIII on communist symbolism, was linked to the Ukrainian-Russian conflict. It determined the need for radical steps towards the Ukrainian state taking control of its own symbolic space. A parliamentary majority and a social atmosphere have made the implementation of the laws effective and today Ukraine can be considered to have decommunized public space. This does not apply, of course, to occupied areas.

Keywords: Ukraine, decommunization, memory, monuments, toponyms

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza tak historyczna i polityczna, jak też dyskursu naukowego dotyczącego kierunku przemian dekomunizacyjnych od czasu uzyskania niepodległości przez Ukrainę. Głównie pytanie badawcze dotyczy skuteczności procesu. Opisuując dekomunizację przestrzeni publicznej na Ukrainie, należy podkreślić, że cechowała się ona zmiennym natężeniem i regionalnością. Proces można podzielić na dwie zasadnicze fazy: 1990-2014 oraz po 2015 r. Pierwszy okres determinowany był ogólną wizją polityki historycznej prowadzonej przez prezydentów Ukrainy. W okresie prezydentury Juszczenki wraz ze wzrostem zainteresowania polityką historyczną, a zwłaszcza tematyką Głodu 1932/1933, doprowadzono do usunięcia

* Katarzyna Jędraszczyk – dr, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Polska,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0658-0985>, e-mail: jedra@amu.edu.pl.

nazw i pomników ku czci osób odpowiedzialnych za te wydarzenia. Ostatnia faza dekomunizacji wiąże się z czterema ustawami, uchwalonymi w kwietniu 2015 r. Tempo i konsekwencja, z jakimi implementowano ustawy, zwłaszcza 317-VIII, dotyczącą symboliki komunistycznej, były związane z konfliktem ukraińsko-rosyjskim. Determinował on konieczność podjęcia radykalnych kroków w kierunku przejęcia kontroli przez państwo ukraińskie nad własną przestrzenią symboliczną. Sprzyjająca większość parlamentarna oraz atmosfera społeczna spowodowały, że implementacja ustaw okazała się skuteczna i dziś uznać można, że Ukraina zdekomunizowała przestrzeń publiczną. Nie dotyczy to oczywiście terenów okupowanych.

Słowa kluczowe: Ukraina, dekomunizacja, pamięć, pomniki, toponimy

Wprowadzenie

Dekomunizacja jest pojęciem nieostrym, szerokim i w dużej mierze metaforycznym. W najszerszym znaczeniu oznacza odejście od systemu komunistycznego i zerwanie z jego przejawami w przestrzeni publicznej oraz w życiu społecznym, połączone z moralnym i społecznym rozliczeniem tego okresu. W pierwszej fazie transformacji często obejmuje również postulat odejścia od systemowych przejawów reżimu, lustrację i głębsze przemiany społeczno-ekonomiczne. Zwykle jednak dekomunizację kojarzy się z jej bezpośrednimi przejawami, obejmującymi zmiany toponimii oraz usuwanie pomników bohaterów niechcianej epoki. Chodzi o zmianę kolektywnej pamięci i sfery symbolicznej¹, związanej z reżimem totalitarnym, jego systemem znaków, symboli, miejsc pamięci. Usuwanie nazw i pomników opiera się na przekonaniu, że człowiek kształtuje się w kontakcie z przestrzenią. Scalanie struktur materialnych, językowych tworzy swego rodzaju relację jednostki i otoczenia, co z kolei wpływa na tożsamość. W takim zakresie pojęcie będzie używane w niniejszej analizie.

Opisując dekomunizację przestrzeni publicznej na Ukrainie, należy podkreślić, że cechowała się ona zmiennym natężeniem i regionalnością, co zostanie wykazane w artykule. Proces można podzielić na dwie zasadnicze fazy: 1990-2014 oraz po 2015 r.² Pierwszy okres

1 Symboliczny charakter przestrzeni analizował m.in. T. Edensor – T. Edensor, *Tożsamość narodu, kultura popularna i życie codzienne*, Kraków 2004.

2 W. Cyba uważa, że można wyróżnić następujące fazy dekomunizacji: początek pierwszej (1989-1994) to zmiana nazwy miasta Żdanow na Mariupol w 1989 r. i Woszyłowgradu na Ługańsk w 1990 r., lata 1994-2004 to, według autora, druga fala, trzecia natomiast związana jest z prezydenturą Juszczenki i przyjęciem w 2006 r. ustawy „O Głodzie 1932/33 na Ukrainie”, która otworzyła drogę do likwidacji nazw i pomników osób winnych jego zaistnienia na Ukrainie. W tym okresie powstał też Komitet Demokratyczny, który zrzeszał 30 organizacji (m.in. Prostita, Memoriał, ale

w dużej mierze determinowany był ogólną wizją polityki historycznej prowadzonej przez prezydentów Ukrainy. Na szczeblu lokalnym, zwłaszcza w większych miastach, wynikał on z decyzji ich władz i często odzwierciedlał polityczne sympatie mera i/lub większości rady. Poniższa analiza jest próbą zrekonstruowania tego procesu na przykładzie kilku miast, które reprezentują konkretne modele dekomunizacji sprzed 2015 r.

Cezura otwierająca dekomunizację drugiej fazy jest związana z czterema ustawami, często zwanymi dekomunizacyjnymi. Uchwalono je 9 kwietnia 2015 r., a weszły w życie 21 maja 2015 r.³ Systemowy i prawnie uregulowany proces dekomunizacji rozpoczął się więc na Ukrainie ćwierć wieku po rozpadzie Związku Radzieckiego. Rodzi się naturalne pytanie, dlaczego tak późno zdecydowano się na wprowadzenie ustawodawstwa w tym zakresie. Czy udaje się realizować cel strategiczny, czyli zgodnie z oczekiwaniami jej zwolenników – zmianę stosunku obywateli do radzieckiej przeszłości Ukrainy?

Polityka w sferze symbolicznej zależy od dwóch czynników: formy ustroju politycznego i stopnia rozwoju tożsamości narodowej. Ukraina jako kraj o hybrydowym reżimie politycznym (przynajmniej do 2014 r.) doświadczała problemów w formowaniu swojej tożsamości narodowej. Instytucjonalna słabość i ścieranie się przeciwstawnych wizji przeszłości powodowały, że przed 2014 r. miała mniej możliwości wyznaczenia i kontrolowania przestrzeni symbolicznej w porównaniu z państwami demokratycznymi czy autorytarnymi. Podatność

też nacjonalistyczne UNA-UNSO, Swoboda, Tryzub im. Bandery). В.М. Циба, «Деконунізація» і легітимізація правлячої еліти в Україні, „Вісник Дніпропетровського університету, Серія: Філософія. Соціологія. Політологія” 2017, nr 1 [V.M. Ciba, „Dekomunizaciâ” i legitimaciâ pravlâchoi eliti v Ukraïni, „Visnik Dnipropetrovskogo universitetu, Seriâ: Filosofiâ. Sociologiâ. Politologiâ” 2017, nr 1], s. 154, http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2017_1_20 [20.02.2021].

- 3 Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті [Pro pravovij status ta vshanuvannâ pam'âti borcivza nezaležnist' Ukraïni u XX stolittî], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>; Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років [Pro uvičnennâ peremogi nad nacizmom u Drugij svitovij vijnî 1939-1945 rokiv], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>; Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років [Pro dostup do arhiviv represivnih organiv komunističnogo totalitarnogo režimu 1917-1991 rokiv], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>; Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки [Pro zasudžennâ komunističnogo ta nacional-socialističnogo (nacists'kogo) totalitarnih režimiv v Ukraïni ta zaboronu propagandi i hn'oï simboliki], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> [20.02.2021].

społeczeństwa będącego w kryzysie politycznym, społecznym i ekonomicznym na retorykę populistyczną powoduje, że politycy obiecywali zmiany w przestrzeni symbolicznej, a gdy okazywało się to w praktyce trudne, długotrwałe i kontrowersyjne – odchodzili od realizacji swoich postulatów⁴. W takiej sytuacji często dochodziło też do konfliktów pamięci, które przybierały postać wojny pomników i sporów o toponimie⁵.

Według Pierre'a Nory, głównym czynnikiem formowania się tożsamości grupowej jest stworzenie i uświadomienie sobie przez jednostki znaczeń swoich miejsc pamięci. W kontakcie z nimi, najczęściej podczas wydarzeń o charakterze komemoratywnym, obywatel może poczuć się częścią wspólnoty. Analizując zmiany w zakresie stosunku do pomników jako miejsc pamięci oraz toponimii, można zrozumieć transformację samoświadomości historycznej i tożsamości danej grupy⁶. Zakładając, że naród to konstrukt⁷, dla badań nad tożsamością ukraińską ważna jest analiza procesu dekomunizacji jako zjawiska politycznego (polityka historyczna) i równocześnie społeczno-kulturowego.

Najważniejszą i najobszerniejszą jak dotąd pracę na temat ustaw dekomunizacyjnych napisał Ołeksandr Hrycenko⁸. Na temat usuwania pomników Lenina, zwłaszcza w centralnej części kraju do 2018 r., monografię przygotowała Ołeksandra Hajdaj⁹. Warto wspomnieć o pracach Wołodymyra Kulyka¹⁰, Andrija Portnowa¹¹, Heorhija Ka-

4 B. Forest, J. Johnson, *Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 27, 2011, no. 3, s. 281-283, za: O. Гайдай, *Камянний гість*, Київ 2018 [O. Gajdaj, *Kamânnij gist'*, Kiïv 2018], s. 100.

5 O roli pomników: A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 197.

6 Szerzej: П. Нора, *Всемирное торжество памяти*, „Неприкосновенный запас” 2005, 2-3(40-41) [P. Nora, *Vsemirnoe toržestvo pam'ati*, „Neprikosnovennyj zasap” 2005, 2-3(40-41)], <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> [20.02.2021].

7 Zgodnie z teoriami konstruktywistycznymi, naród to konstrukt wytworzony przez dyskurs narodowy elit i instytucji, z których najsilniejsze jest państwo.

8 O. Гриценко, *Деконунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*, Київ 2019 [O. Gricenko, *Dekomunizaciâv Ukraïni âk deržavna politika i âk sociokul'turne âviše*, Kiïv 2019].

9 O. Гайдай, *Камянний гість*... [O. Gajdaj, *Kamânnij gist'*...].

10 В. Кулик, *Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану*, „Наук. записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України” 2017, вип. 5-6(91-92) [V. Kulik, *Deržavna politika ta gromads'ka dumka šodo pam'ati j movi v Ukraïni piślâ Ėvromajdanu*, „Nauk. zapiski İPiEND im. İ.F. Kurasa NAN Ukraïni” 2017, vip. 5-6 (91-92)], s. 200-212.

11 A. Portnov, *“De-Communization” and Legislating History in Post-Maidan Ukraine*, „Aspen Review” 2017, issue 04, <https://www.aspenreview.com/article/2017/de-communization-legislating-hi->

sjanowa¹², a w Polsce – Tadeusza A. Olszańskiego¹³. Dekomunizacja była sztandarowym projektem Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej. Instytucja ta publikowała statystyki, materiały, informacje oraz biuletyny przedstawiające procedury związane ze zmianami nazw ulic i miejscowości, które także wykorzystano w artykule¹⁴.

1. Dekomunizacja przed 2015 rokiem – pomniki urbanonimy¹⁵

Radziecka przeszłość i związana z nią spuścizna kulturowa są częścią historii, wspólnym doświadczeniem większości obywateli Ukrainy. Trudno o podobne przykłady zabytków i obszarów pamięci historycznej z innych epok. Różna przeszłość historyczna sprzed komunizmu determinowała jednak odmienny stosunek do komunistycznych artefaktów. W oficjalnej polityce pamięci podkreślano wprawdzie negatywne elementy reżimu komunistycznego, jak represje polityczne, głód, wojnę, brak swobód obywatelskich, ale o ile w zachodnich regionach obraz ten korelował z pamięcią zbiorową, o tyle we wschodniej – wręcz jej przeczył, między innymi z powodu zakorzenionej pamięci o zwycięstwie w tzw. wojnie ojczyźnianej i gloryfikacji procesów komunistycznej modernizacji. Aktorzy lokalnej i centralnej sceny politycznej na użytek bieżącej polityki odwoływali się zależnie od okoliczności do

story-post-maidan-ukraine/ [20.02.2021].

- 12 Г. Касьянов, *Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в.*, „Историческая экспертиза” 2016, nr 2 [G. Kas’ánov, *Istoričeskáá politika i „memorial’nye” zakony v Ukraine: načalo XXI v.*, „Istoričeskáá èkspertiza” 2016, nr 2], https://istorex.ru/page/kasyanov_gv_istoricheskaya_politika_i_memorialnie_zakoni_v_ukraine_nachalo_xxi_v [27.02.2021].
- 13 T.A. Olszański, *Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny*, „Punkt Widzenia”, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2017, nr 65.
- 14 UINP zamieszczał sprawozdania z postępów dekomunizacji – <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2016-rik>, spis pomników dla Kijowa (przy każdej z postaci jest krótkie uzasadnienie powodu usunięcia pomnika) – <https://old.uinp.gov.ua/publication/perelik-pam-yatnikiv-i-pam-yatnikh-znakiv-m-kieva-shcho-pidlyagayut-demontazhu>, spis nowych i starych nazw zamienionych w 2016 r. (obejmuje ponad 1600 nazw miejscowości) – https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/perelik_pereymenovanih_nas_punktiv.pdf; <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html> [27.02.2021].
- 15 A. Czerny, *Teoria nazw geograficznych*, Warszawa 2011, s. 15. Urbanonimy są podzbiorem nazw geograficznych (toponimów), wśród których wyróżnia się nazwy ulic, placów, parków i budynków.

tych dwóch modeli pamięci, powodując spory wokół symbolicznych egzemplifikacji obu narracji¹⁶.

Najprawdopodobniej pierwszym pomnikiem Lenina na Ukrainie był monument postawiony w 1918 r. na placu Sofijowskim, przedstawiający Lenina i Trockiego. Już w latach 20. XX w. pomniki pełniły dwie zasadnicze funkcje symboliczne: jednoczyły zróżnicowane etnicznie tereny oraz podkreślały znaczenie i wszechobecność władzy. Nagły wzrost liczby pomników zanotowano w 1967 r., co miało związek z obchodami 50. rocznicy rewolucji październikowej, oraz w 1970 r., w związku z rocznicą urodzin wodza rewolucji. W latach 60. wzrosła także liczba upamiętnień związanych z tzw. wielką wojną ojczyźnianą. Liczba pomników Lenina sukcesywnie wzrastała, by osiągnąć, według Wiktora Akulenki, liczbę 5015 w 1991 r. (w tym czasie wszystkich pomników na Ukrainie było 8248)¹⁷. Prawdopodobnie ostatni monument Lenina postawiono na Ukrainie w 1991 r.

Funkcja społeczna pomników Lenina zmieniła się na przełomie lat 80. i 90. Wraz z utratą pozycji przez partię komunistyczną, praktyki związane z komemoracją Lenina znacznie osłabły i były udziałem raczej partyjnych dygnitarzy, społeczeństwo natomiast wołało składać kwiaty pod upamiętnieniami związanymi z ofiarami wielkiej wojny ojczyźnianej. Po rozpadzie ZSRR monumenty Lenina stopniowo stawały się zwykłymi punktami na mapie miasta, których obecność w przestrzeni publicznej była niezauważalna – pomniki wodza stały się „transparentne”¹⁸.

Prawdopodobnie pierwszym zdemontowanym pomnikiem Lenina był monument w Czerwonohradzie w obwodzie lwowskim. Na

16 Modelami pamięci historycznej zajmowali się na Ukrainie m.in. W. Krywoszeja, H. Kasjanow. Szerzej: В. Кривошея, *Моделі пам'яті і державна політика пам'яті*, [w:] *Національна та історична пам'ять*, 2011, вип. 1 [V. Krivošeā, *Modell pam'ati i derzhavna politika pam'ati*, [w:] *Nacional'na ta istorična pam'at'*, 2011, vip. 1], s. 26-37; Г. Касьянов, *К проблеме дефиниции: историческая память, историческая политика*, [w:] *Історія, пам'ять, політика. Збірник наукових статей*, Київ 2016 [G. Kas'ānov, *K probleme definicii: istoričeskaā pam'at', istoričeskaā politika*, [w:] *Історія, пам'ат', політика. Zbirnik naukovih statej*, Kiiv 2016], s. 125-126; Г. Касьянов, *Past Continuous: Історична політика 1980-х-2000-х: Україна та сусиди*, Київ 2018 [G. Kas'ānov, *Past Continuous: Історична політика 1980-h-2000-h: Ukarīna ta susidi*, Kiiv 2018].

17 Więcej było tylko w Rosji – 7000 łącznie z popiersiami, zob. В. Акуленко, *Тінювий бік Ленініади, або незареєстрований у Гіненеса рекорд „Пам'ятки України” 1991, nr 2* [V. Akulenko, *Tin'ovij bik Leniniadi, abo nezareěstrovaniij u Ginenesa rekord „Pam'atki Ukraini” 1991, nr 2*], s. 53-55, <http://elib.nplu.org/view.html?id=3724> [27.02.2021].

18 Szarzej o tym zjawisku: О. Гайдай, *Камянний зімть...* [O. Gajdaj, *Kamānnij gist'...*].

poziomie obwodowym przewagę polityczną po wyborach do parlamentu USRR w marcu 1990 r. miał zorientowany narodowo Ludowy Ruch Ukrainy. W ciągu następnych kilku miesięcy usuwano kolejne pomniki w miastach obwodu lwowskiego i iwanofrankowskiego. Prezydium Rady Najwyższej USRR na czele z Leonoidem Krawczukiem zareagowało dwuznacznie i niekonsekwentnie. Krawczuk obawiał się konfrontacji z radami miast na zachodzie kraju, ale jednocześnie podczas przemówienia na konferencji prasowej we wrześniu 1990 r. powiedział, że Ukraińcy jako naród „stracą szacunek cywilizowanego świata, jeśli tak będą obchodzić się z monumentami”¹⁹.

Symbolicznym aktem było podjęcie decyzji przez Radę Miejską Kijowa jesienią 1991 r. o demontażu pomnika rewolucji wraz z dziewięciometrową figurą Lenina z czerwonego granitu oraz trybuną dla dygnitarzy komunistycznych, którzy z tego miejsca przyjmowali pozdrowienia podczas defilad. W zaledwie dwa dni po ogłoszeniu niepodległości, 26 sierpnia 1991 r., zmieniono także nazwę placu – z placu Rewolucji Październikowej na Majdan Niezależności.

Przy Radzie Miejskiej Kijowa powołano komisję ekspercką, która miała wypracować model likwidacji komunistycznych upamiętnień. Pomimo funkcjonowania do 1993 r. okazała się ona strukturą, która realnie nie miała wpływu na podejmowane decyzje związane z dekomunizacją. Komisja rekomendowała konkretne rozwiązania, ale brakowało politycznej woli, by zabezpieczyć na ten cel finansowanie i zrealizować plan demontażu²⁰.

Wobec funkcjonowania na Ukrainie różnych modeli kolektywnej pamięci nie udało się wypracować jednolitego podejścia do narracji historycznej, a władza centralna, obawiając się napięć społecznych, aż do 2015 r. mało konsekwentnie angażowała się w dekomunizację przestrzeni publicznej. Podobną tendencję zaobserwować można było także na szczeblu centralnym. Radna Najwyższa Ukrainy nie podjęła próby systemowego rozwiązania tej kwestii. Żadna ze stron, zarówno związana do niedawna z partią komunistyczną, jak i opozycja, nie wykazywały dostatecznie silnej inicjatywy, cedując rozwiązanie

19 O. Гайдай, *Кам'яний гість...* [O. Gajda, *Kamânnij gist'...*], s. 67.

20 Rekomendowano m.in. usunięcie pomnika Lenina z placu Besarabskiego w centrum Kijowa. Został on usunięty dopiero 8 grudnia 2013 r. i rozpoczął tzw. Leninopad.

problemu na władze lokalne. W efekcie regiony zachodnie Ukrainy z własnej inicjatywy dokonały dekomunizacji przestrzeni publicznej, regiony wschodnie praktycznie nie podjęły w ogóle jej realizacji, a obwody centralne wykonywały ją w sposób niekonsekwentny i wybiórczy.

Przyglądając się problemowi z perspektywy kilku dużych miast, dostrzec można różne modele dekomunizacji przed 2015 r.

We Lwowie akcja usuwania pomników Lenina zakończyła się jesienią 1990 r. Rada obwodu już na I sesji podjęła uchwałę, w której przedstawiła postulat, by obwód lwowski stał się „wyspą wolności”, która położy „kres totalitarnemu systemowi”²¹. W ramach Rady Miasta Lwowa utworzono Komitet Narodowego i Kulturalnego Odrodzenia, z którego inicjatywy przygotowano procedurę zmian nazw ulic. Szef komitetu Jarosław Swatko zwrócił się do Centralnego Państwowego Archiwum we Lwowie z prośbą o pomoc w stworzeniu odpowiedniej komisji eksperckiej, do której ostatecznie weszli historycy oraz specjalista nauk technicznych Roman Krypjakiewicz, będący w posiadaniu bogatych archiwaliów swojego ojca Iwana Krypjakiewicza, dotyczących historii lwowskich ulic²². Jak się okazało, komisja nie mogła zrealizować w całości swojego zadania, bo było ono właściwie niewykonalne – w ówczesnych warunkach nie dało się stworzyć wizerunku całkowicie ukraińskiego obrazu miasta, chodziło raczej o popularyzację wśród mieszkańców ukraińskiej pamięci historycznej i związanej z nią urbanonimii. Nazwiskami najważniejszych postaci ukraińskiej historii i kultury opatrzono ulice o największym znaczeniu dla komunikacji miasta (ulice: Mazepy, Doroszenki, Hruszewskiego, Wynnyczenki, Petlury). Zakładano, że w określonej części miasta pojawią się nazwy związane z konkretnym rozdziałem historii kraju lub tematem historycznym (Konowalca, Melnyka, Bandery, Szuchewycza w jednym kwartale). Ważną częścią zadania było zaplanowanie spójnej wizji nazewnictwa ulic w ścisłym centrum Lwowa. Prospekt Lenina przemianowano na prospekt Swobody. Uznano, że najważniejszym skojarzeniem dla „wolności” będzie uzupełnienie przestrzeni

21 Я. Грицак, *Конструювання національного міста: випадок Львова*, „Дух і Літера” 2006-2007, nr 17-18 [А. Gricak, *Konstruivannâ nacional'nogo міста: Vipadok L'vova*, „Duh i Litera” 2006-2007, nr 17-18], s. 167, http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5094/Hrytsak_konstruiuvannya_natsionalnoho_mista.pdf [14.03.2021].

22 Ibidem.

miejskiej o pomnik Szewczenki oraz prospekt Szewczenki, który dalej przechodzi w plac Sobornyj. Do prospektu Szewczenki dochodzą ulice Hruszewskiego i Drohomarowa – intelektualistów ważnych dla ukraïnizacji Galicji.

Lider Organizacji Ukraïńskich Nacjonalistów Stepan Bandera był w latach 90. najbardziej kontrowersyjną postacią, którą chciano upamiętnić na zachodniej Ukraïnie²³ – tam też powstały pierwsze upamiętnienia mu poświęcone. W styczniu 1991 r. w miejscowości Stary Uhryniw w obwodzie iwanofrankowskim, gdzie urodził się Stepan Bandera, postawiono prawdopodobnie pierwszy na ziemiach ukraïńskich pomnik ku jego czci. We Lwowie grupa ekspertów rozważała nazwanie imieniem Bandery głównej ulicy Lwowa, wiodącej do dworca kolejowego oraz obok budynku Politechniki Lwowskiej²⁴. Wybór tej właśnie ulicy miał być komunikatem dla każdego, kto odwiedza miasto. Zdawano sobie jednak sprawę ze znaczenia takiej decyzji. Prawdopodobnie także Wjaczesław Czornowił, związany z Ludowym Ruchem Ukraïny, odradzał podejmowanie takiej decyzji, mówiąc: „reszta Ukraïny nas nie zrozumie”²⁵. Do przemianowania doszło już w 1992 r. W pobliżu ulicy Bandery pojawiła się także ulica Bohaterów UPA (przedtem Turgieniewa) oraz inne nazwy ulic, których patroni byli liderami ukraïńskiego ruchu nacjonalistycznego: Konowalca, Melnyka, Czuprynki.

Widać zatem, że dekomunizacja toponimii we Lwowie wiązała się ze ściśle określoną koncepcją „znakowania” przestrzeni miejskiej.

W Kijowie powołano Komisję Obywatelską ds. Zmian Nazw i Upamiętnień. W jej skład weszli historycy i znawcy miasta. Współpraca komisji i Rady Miejskiej zakończyła się około 1994 r. Od tego czasu radni rzadko brali pod uwagę rekomendacje komisji. Nie powstała też jednoznaczna strategia odnośnie do zmian nazw ulic, jak to miało miejsce we Lwowie. W radzie ścierały się poglądy zwolenników ukraïnizacji pamięci, powrotu do imperialistycznej tożsamości

23 Ю. Сабадішина, *Переименовання вулиць Львова: як це було і є* [Ų. Sabadišina, *Perejmenuvannâ vulyc' L'vova: âk ce bulo i ê*], http://tvoemisto.tv/news/pereymenuvannya_vulyts_lvova_yak_tse_bulo_i_ie_68135.html [27.02.2021].

24 Dawniej Nowy Świat (1840-1886), Leona Sapiehy (1886-1940), Komsomolska (1940-1941), Stalina (1944-1961), Pokoju (Myru) 1961-1991, Bandery (od 1992 r.).

25 Я. Грицак, *Конструювання національного...* [Â. Gricak, *Konstruïvannâ nacional'nogo...*].

i pragmatyków, którzy spory rozstrzygali koniunkturalnie. Pierwsza demokratyczna rada Kijowa w 1990 r. już na początku swej działalności przywróciła historyczne nazwy ulic w centrum: Michajłowską, Spaską, Instytutską, Bankową, Luterzańską, Dmitriwską²⁶. Jak wspominał Maksym Stricha²⁷, w komisji pojawiały się postulaty osób, nazywanych przez niego „ultrapatriotami”, aby nazwać niektóre ulice w śródmieściu na cześć Petlury, Bandery czy Konowalca. Większość osób w tym gremium starała się jednak powstrzymać innych od realizacji takich pomysłów.

Mapa miasta odzwierciedla pewne rozdwojenie powstałe jako efekt kompromisu politycznego – ulicę Hruszewskiego przecinała, do czasu zmiany nazwy na Mazepy, ulica Powstania Styczniowego (1918)²⁸, na długie lata pozostały ulice Czerwonoarmijska, Artioma²⁹ i Maksyma Gorkiego, a nawet Lenina³⁰. Z czasem ulica Gorkiego została przemianowana na Antonowyczka, a ulica Czerwonoarmijska na Wielką Wasylkiwską. Równocześnie stale pojawiały się nowe nazwy – „projektu” ukrainizacji – ulice: Iwana Mazepy, Filipa Orlika, Ołeny Telihi, Ołeha Olżyczka.

Duże kontrowersje wywołała zmiana nazwy ulicy Powstania Styczniowego na ulicę Mazepy w październiku 2007 r.³¹ Formalnie miało to nastąpić już w 1997 r.³², ale przeciwko temu wypowiedzieli się duchowni związani z Ukrainą Cerkwią Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego, rezydujący w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Nie chcieli zgodzić się na nowy adres i patrona ulicy, przy której stoi ławra, z po-

26 Spis nowych i starych nazw ulic Kijowa – http://toursdekiev.com.ua/uk/renamed_streets [27.02.2021].

27 Maksym Stricha (ur. 1961) – prof., polityk, działacz społeczny, pisarz, współpracownik Instytutu Fizyki UAN, w latach 2008-2010 wiceminister nauki.

28 Powstanie styczniowe przeciwko Centralnej Radzie i Ukrainskiej Republice Ludowej w 1918 r., zorganizowane przed partią bolszewicką w Kijowie, przyspieszyło upadek Centralnej Rady w Kijowie.

29 Na cześć przywódcy Doniecko-Krzyworoskiej Republiki Radzieckiej.

30 Po 20 latach od ogłoszenia niepodległości pozostały trzy ulice Lenina w Kijowie na Żulianach, Trojeszczynie i Bortnyczach.

31 Київська міська рада, IV сесія V скликання рішення від 25 жовтня 2007 року № 1059/3892, *Про перейменування вулиці у Печерському районі м. Києва* [Kiivs'ka mis'ka rada, IV sesia V sklikannâ rišennâ vid 25 žovtnâ 2007 roku nr 1059/3892, *Pro perejmenuvannâ vulicî u Pečers'komu rajoni m. Kiëva*].

32 *Про повернення деяких історичних назв...* [Pro povernennâ deâkih istoričnih nazv...].

wodu anatemy nałożonej na Mazepę przez Cerkiew³³. W związku z wizytą patriarchy moskiewskiego Cyryla w 2010 r., Rada Miejska przyjęła rozwiązanie – wydawałoby się – kompromisowe: wyodrębniono część ulicy Mazepy, biegnącej wzdłuż Ławry Kijowsko-Peczerskiej, i nazwano ją Ławrską.

Jeszcze inny przykład stosunku do dekomunizacji toponimii prezentował przed 2105 r. Donieck. Pozostawiono niemal wszystkie nazwy ulic z okresu radzieckiego – w tym ulicę Lenina, a decyzje te tłumaczono pragmatycznie: obawą przez dyskusją, prowokacjami i „wojną kulturową”.

Najbardziej widoczny był spór o upamiętnienie poety Wasyla Stusa. Studenci wydziału historycznego działający w grupie Prosztowch w 2009 r. wyszli z inicjatywą nadania jego imienia Donieckiemu Uniwersytetowi Państwowemu. Stus studiował w Doniecku i przez wiele lat był z nim związany. Wobec braku poparcia na macierzystym uniwersytecie, studenci napisali list do ministra oświaty Światosława Wakarczuka. Minister nie wyraził sprzeciwu i takie stanowisko przesłał do władz uniwersytetu. Rektor, postawiony w trudnej sytuacji, zdecydował o zwołaniu rady, która rozstrzygnęłaby zasadność zmiany nazwy. Od początku było oczywiste, że władze uniwersytetu nie chcą zmiany nazwy. Podczas spotkania w gronie akademickim podważano jakość poezji Stusa, morale studentów z grupy Prosztowch, wskazywano na konieczność zachowania apolityczności i autonomii uczelni³⁴. W efekcie pozostawiono dotychczasową nazwę. Po zajęciu budynków przez separatystów, władze uczelni zdecydowały we wrześniu 2014 r. o nadaniu uczelni imienia Wasyla Stusa i przeniesieniu uniwersytetu do Winnicy.

Siedem z dziewięciu rejonów administracyjnych Doniecka nosi nazwy na cześć działaczy komunistycznych (leninowski, woroszyłowski, budoniwski, kalininiski, kirowski, kujbyszewski, petrowski; pozostałe

33 Л.В. Малес, *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. Матеріали другої наукової конференції. Донецьк: ДонДУУ, 2006 [L.V. Males, *Sučasni suspil'ni problemi u vimiri sociologii upravlinnâ*. Materiali drugoi naukovoi konferencii. Donec'k: Donduu, 2006], s. 169-174 oraz *Карта міста: символічний простір управління*, „Критика” 2007, nr 1-2 [Karta mista: *simvoličnij prostir upravlinnâ*, „Kritika” 2007, nr 1-2], s. 17-20.

34 Zob. О. Панич, *Як Донецький університет не дав присвоїти собі ім'я Василя Стуса* [O. Panič, *Âk Donec'kij universitet ne dav prisvoiti sobi im'â Vasilâ Stusa*], 16.08.2014, <http://www.istpravda.com.ua/blogs/2014/08/16/144028/> [12.03.2021].

to proletariacki i kijowski). Pozostały też ulice Lenina, prospekt Lenina i prospekt Ilicza.

Po ogłoszeniu utworzenia tzw. Donieckiej Republiki Ludowej dekomunizacja przestrzeni publicznej nie objęła regionu, a wręcz przeciwnie, znaczenie przestrzeni odbywa się w wymiarze symbolicznym w kontrze do działań Kijowa. Zdemontowane i usunięte w przeszłości symbole z komunistycznego okresu powracają³⁵.

Ciekawym przykładem zmian w urbanimii jest Odessa. Akcja gruntownej zmiany nazw odbyła się, gdy merem Odessy był Eduard Hurbic (1994-1998), związany z Ludowym Ruchem Ukrainy. Mer od razu przemianował ulice, nadając im przedrewolucyjne nazwy. Powróciły zatem nazwy Wielka i Mała Arnautska, Jewriejska, Riszeriewska, Jekateryńska, Koblewska, Razumowska, Lenzeroniwska. Takie rozwiązanie nie wszystkich jednak zadowoliło, opierało się bowiem na idei imperialnej Rosji i upamiętniało carów, urzędników imperium, a w efekcie zmieniało upamiętnienia reżimu komunistycznego na upamiętnienia samodzierżawia rosyjskiego. Przywrócenie dawnych nazw ulic z okresu przedrewolucyjnego oznaczało wprowadzić dekomunizację toponimii, ale równocześnie zamykało możliwość upamiętnienia ukraińskich postaci, bohaterów i wydarzeń. Symbolicznym wydarzeniem był powrót nazwy ulicy Katarzyny II w 1991 r. oraz otwarcie placu Katarzyny wraz z monumentem carycy, zwanym pomnikiem Założycieli Odessy, w 2007 r.³⁶

Nawet jeśli na początku lat 90. pojawiały się nazwy związane z ideą narodową, nie gwarantowało to, że nowe władze ponownie nie przemianują ulic. Tak stało się z zaułkiem Romana Szuchewycza. Wspomniany mer Hurbic przemianował zaułek Hribojedowa³⁷ na zaułek Szuchewycza, jak pisano w prasie, na złość urzędnikom Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, która miała swoją siedzibę przy tej ulicy. Natomiast mer Odessy Rusłan Bodelan (1998-2005) przywrócił zaułkowi jego przedrewolucyjną nazwę – zaułek Pokrowski. W latach 2010-

35 Л. Масенко, Як позбутися радянської спадщини в топонімії, „День” 2013, nr 104 [L. Masenko, *Âk pozbutisâ radâns’koï spadšininiv toponimii*, „Den” 2013, nr 104], <https://day.kyiv.ua/uk/news/280417-sud-v-odesi-vidminy-v-rishennya-pro-skasuvannya-dekomunizaciyi> [14.04.2021].

36 Do 2019 r. toczył się spór prawny, najpierw o bezprawne postawienie pomnika, a potem o jego przeniesienie.

37 Rosyjski dyplomata i pisarz.

2013, kiedy merem był Oleksij Kostusjew, ogłoszono program odnowy i rozwoju języka rosyjskiego. Postawiono wówczas pomniki Suworowa, Wysockiego i Aleksandra II, a rada Odessy przyjęła nawet postanowienie o przeciwdziałaniu heroizacji Bandery i Szuchewycza. Szuchewycz i Bandera ponownie stali się patronami ulic w maju 2016 r.

Historia dekomunizacji we Lwowie, w Kijowie, Doniecku i Odessie pokazuje różne modele podejścia władz lokalnych do komunistycznej przeszłości miast. Cztery przykłady prezentują różny poziom zaawansowania procesu. Chęć ujednolicenia praktyk w tym zakresie była jedną z przyczyn wprowadzenia ustaw dekomunizacyjnych, zwłaszcza ustawy 317-VIII.

2. Dekomunizacja po 2015 roku – ustawy dekomunizacyjne

Cztery wspomniane już we wstępie ustawy: 314-VIII „O statusie prawnym i poszanowaniu pamięci bojowników o niezależność Ukrainy w XX wieku”, 315-VIII „O upamiętnieniu zwycięstwa w drugiej wojnie światowej 1939-1945”, 316-VIII „O dostępie do archiwów komunistyczno-totalitarnego reżimu”, 317-VIII „O potępieniu komunistycznych i narodowo-socjalistycznych (nazistowskich) reżimów totalitarnych na Ukrainie oraz zakazu ich propagandy i symboliki”³⁸, nazywane dekomunizacyjnymi, w istocie dotyczą różnych kwestii, jednak razem tworzą pakiet przepisów zmierzających do zmiany świadomości i podważenia „nostalgiczno-radzieckiej tożsamości części obywateli Ukrainy”³⁹. Ich implementacja odbywała się jednocześnie, dlatego rozpatrywane i oceniane mogą być jako zbiór rozwiązań, których celami strategicznymi były walka z przejawami wojny hybrydowej na Ukrainie oraz wyprzedzenie propagandowych zamiarów przeciwnika. Chodziło o wprowadzenie zmian na polu symbolicznym i ideologicznym, związanym z „tożsamością radziecką”. Szybkie procedowanie projektów w Radzie Najwyższej utrudnić miało opozycji kwestionowanie niektórych kontrowersyjnych przepisów.

³⁸ Zob. przyp. 3.

³⁹ Takiego określenia użył O. Hrycenko: O. Гриценко, *Декommунізація в Україні...* [O. Gricenko, *Dekomunizaciâ v Ukraïni...*], s. 108.

Ustawa 314-VIII „O statusie prawnym i poszanowaniu pamięci bojowników o niezależność Ukrainy w XX wieku” tworzy katalog instytucji państwowych, formacji zbrojnych, wydarzeń XX w., których uczestnicy zasługują na status osób walczących o niepodległość Ukrainy. Spis otwierają organy władzy Ukraińskiej Republiki Ludowej, organy władzy Hetmanatu, Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, przez wiele innych instytucji i organów, Ukraińską Powstańczą Armię po Ludowy Ruch Ukrainy (na rzecz Przebudowy)⁴⁰. Kontrowersje wywołał punkt o uznaniu za walczących o niepodległość członków UPA⁴¹. Ustawa gwarantuje ulgi socjalne i dopłaty dla tej grupy. Kontrowersje wywołał art. 6, w którym zapisano, że karze podlegać może obywatel Ukrainy oraz cudzoziemiec, znieważający publicznie lub zaprzeczający faktowi walki o niepodległość przez osobę podlegającą ochronie w tej ustawie⁴².

Cel ustawy 315-VIII „O upamiętnieniu zwycięstwa w drugiej wojnie światowej 1939-1945”⁴³ wyjaśniony jest w preambule. Jej zapisy odwołują się do Konstytucji Ukrainy, wspominając, że zadaniem państwa powinno być sprzyjanie procesom konsolidacji narodu i rozwojowi świadomości historycznej. Temu służy z założenia odejście od zapisów o wielkiej wojnie ojczyźnianej, gdyż w całej ustawie używa się określenia „druga wojna światowa 1939-1945”. W preambule pojawia się sformułowanie dotyczące przyczyn wojny – doprowadziło do niej porozumienie reżimu nazistowskiego i komunistycznego ZSRR. Ustawa potwierdza święto 8 maja jako Dzień Pamięci i Pojednania oraz święto państwowe – 9 maja, tzw. Dzień Zwycięstwa (art. 1). Ustawa dezawuuująca mit wielkiej wojny ojczyźnianej ma ścisły związek z dekomunizacją, stała się bowiem jaskrawym elementem krytycznego stosunku do państwa radzieckiego. Pamięć o tzw. wielkiej wojnie ojczyźnianej i zwycięstwie była ważnym elementem budowy tożsamości historycznej krajów w strefie wpływów ZSRR i Rosji. Nowa ustawa anulowała

40 Szczegółowy spis: art. 1, *Про правовий статус...* [Pro pravovij status...].

41 *Відкритий лист науковців та експертів-українознавців що до такзваного «Антикомуністичного закону»*, „Критика” [Vidkrytij list naukovciv ta ekspertiv-ukrainoznavciv šo do takzvanogo „Antikomunističnogo zakonu”, „Kritika”], <http://m.krytyka.com/ua/articles/vidkrytyj-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavsiv-shchodo-tak-zvanoho> [25.05.2015].

42 Pod kątem korelacji tej ustawy z zapisami innych ustaw z dziedziny wojskowości i praw weteranów zapisy te analizowała C. Nabok, *Борці за незалежність України, Визнання символічне?*, „Наукові Записки, Інститут ім. Купаса, НАН України”, 4(78), s. 118-128 [S. Nabok, *Borci za nezaležnist' Ukraini, Viznennâ simvolične?*, „Naukovi zapiski, Institut im. Kurasa, NAN Ukraini”, 4(78)].

43 *Про увічнення перемоги над нацизмом...* [Pro uvičnennâ peremogi nad nacizmom...].

poprzednią – „O upamiętnieniu Zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej 1941-1945”⁴⁴.

Ustawa 316-VIII „O dostępie do archiwów komunistyczno-totalitarnego reżimu” jest najbardziej rozbudowana, choć do dziś nie oczekiwała się wszystkich delegacji ustawowych, które skonkretyzowałyaby funkcjonowanie tzw. Dziedzinnego Państwowego Archiwum Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej oraz rolę Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej w kwestii zarządzania archiwaliami. Kluczowy zapis ustawy gwarantuje otwarty dostęp wszystkich obywateli Ukrainy do archiwów związanych z komunistycznymi organami represji w latach 1917-1991. Zastrzeżono, że ofiara represji i jej rodzina mają prawo ograniczyć dostęp do swoich archiwów i wyłączyć na 25 lat te materiały, które ujawniają dane uznawane za „wrażliwe” (art. 9)⁴⁵.

Ustawa 317-VIII „O potępieniu komunistycznych i narodowo-socjalistycznych (nazistowskich) reżimów totalitarnych na Ukrainie oraz zakazu ich propagandy i symboliki”⁴⁶ różni się od pozostałych ustaw bardzo rozbudowaną preambułą, w której dokonano szczegółowego wyliczenia ustaw i dokumentów uzasadniających jej przyjęcie. Ustawa definiuje partię komunistyczną, organy bezpieczeństwa, symbolikę. Najważniejsze zapisy dotyczą symboliki, pomników i toponimii. Jako symbole komunistycznego reżimu uznaje się godła i flagi nie tylko ZSRR oraz republik związkowych, ale także krajów „demokracji ludowej”, które miały tego typu symbolikę, a przestała być już ona używana w tych państwach. Artykuł 2 mówi o potępieniu reżimu komunistycznego z powodu polityki terroru i naruszania praw człowieka. Podobny zapis sformułowano w odniesieniu do reżimu nazistowskich Niemiec. Krytycy tego zapisu uważali, że zrównanie obu systemów jest nieuprawnione z powodu braku formalnego osądu nad komunizmem, jak to uczyniono w procesie norymberskim z reżimem nazistowskim⁴⁷.

Ustawa tworzy katalog sytuacji, w których istnieje możliwość używania symboliki komunistycznej oraz nazistowskiej. Dotyczy

44 Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 30, ст. 239; 2011 р., № 44, ст. 470; 2012 р., № 28, ст. 310), [Pro uvičnennâ Pere-mogi u Velikij Vitčiznânij vijni 1941-1945 rokiv (Vidomosti Verhovnoï Radi Ukraïni, 2000 r., nr 30, st. 239; 2011 r., nr 44, st. 470; 2012 r., nr 28, st. 310)].

45 Про доступ до архівів... [Pro dostup do arhiviv...].

46 Про засудження комуністичного... [Pro zasudžennâ komunističnogo...].

47 О. Гриценко, *Деконунізація*... [O. Gricenko, *Dekomunizaciâ*...], s. 73-74.

to kwestii służących celom naukowym, artystycznym, związanych z rekonstrukcjami historycznymi, wystawami muzealnymi, zbiorami w kolekcjach prywatnych itp. Nie usuwa się symboliki z dokumentów powstałych przed 1991 r., materiałów bibliotecznych i archiwalnych, symboli na miejscach pochówków. Ustawa zawiera zapisy o zmianach dotychczasowych ustaw m.in. w zakresie przestępstwa rozpowszechniania, przygotowywania i publicznego wykorzystywania zakazanej symboliki. Kodeks kryminalny penalizuje te czyny, wprowadzając karę pozbawienia wolności do lat 5, a sąd może dodatkowo nałożyć karę konfiskaty majątku. Gdy czyn taki popełniony został przez osoby sprawujące władzę, działające w zorganizowanej grupie, albo wykorzystujące środki masowego przekazu – przewidziana jest kara od 5 do 10 lat pozbawienia wolności i dodatkowo ewentualność konfiskaty majątku⁴⁸.

Fala krytyki ze strony opozycji dotyczyła również kwestii ograniczenia działalności partii i odebrania obywatelom konstytucyjnie zagwarantowanej wolności wyboru. Ustawa nakładała, pod groźbą delegalizacji, obowiązek ponownego zarejestrowania „osoby prawnej”, która w swej nazwie, statucie czy emblematkach odwołuje się do zakazanych treści i symboliki. W ten sposób doprowadzono np. do zmian tytułów niektórych gazet⁴⁹. Brak działań w tym zakresie spowodował *de facto* delegalizację Komunistycznej Partii Ukrainy – 16 grudnia 2015 r. okręgowy sąd administracyjny w Kijowie zakazał dalszej działalności partii, gdyż nie dopełniono formalności rejestracyjnych związanych ze zmianą nazwy, symboliki, statutu i programu.

W sprawozdaniu z 2016 r. UIPN przedstawił efekty dekomunizacji. Przemianowano 987 nazw miejscowości i 25 nazw rejonów, zmieniono 51,5 tys. urbanonimów, (w tym 200 w Kijowie), usunięto 2389 pomników i upamiętnień (w tym 1320 związanych z Leninem)⁵⁰.

Najpoważniejszy problem prawny dotyczy nazw obwodów dniepropietrowskiego i kirowogradzkiego. Stolice obwodów przemianowano w 2016 r. – Dniepropietrowsk na Dniepr w maju 2016 r., a Kirowograd

48 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [Kriminal'nij kodeks Ukraini vid 05.04.2001 nr 2341-III], <https://www.rada.gov.ua>.

49 Precedensowa sytuacja dotyczyła zmiany nazwy gazety „Komsomolska Prawda” na „KP w Ukrainie”.

50 Sprawozdanie UIPN: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2016-rik> [30.11.2020].

na Kropywnicki w lipcu 2016 r., jednak nazwy obwodów w związku z faktem ich wymienienia w Konstytucji Ukrainy wymagają wniesienia zmian do ustawy zasadniczej⁵¹. Z uwagi na brak większości do uchwalenia zmian konstytucyjnych, przemianowanie nazw obwodów jest trudne do przeprowadzenia.

Ustawa 317-VIII nie precyzowała, co powinno stać się ze zdemontowanymi pomnikami, zwłaszcza w dużym mieście, oraz kto poniesie koszty dekomunizacji. Temat ten pojawił się już wielokrotnie przed 2015 r.⁵² W 2009 r. rozważano umieszczenie niechcianych pomników na terenie Hydroparku na brzegu Dniepru. Takie przedsięwzięcie, jak przekonywali urzędnicy, pomogłoby ożywić miejsca rzadziej odwiedzane przez turystów. Za wzór takiego rozwiązania stawiano podobne przedsięwzięcia – Park Grutas⁵³ na Litwie i Park Memento⁵⁴ na Węgrzech. Do tematu powrócono wiosną 2015 r. po wprowadzeniu w życie ustawy 317-VIII. W prace miały włączyć się instytucje miasta Kijowa, Ministerstwo Kultury oraz UIPN. Muzeum jednak nie powstało (stan na koniec 2020 r.). Według Ołeksandry Hajdaj stworzenie muzeum utrudniała atmosfera polityczna. Wzrost negatywnych nastrojów związanych z interpretacją sowieckiej przeszłości obserwowany po 2015 r. powoduje rozdwojenie i refleksję – ustawa dekomunizacyjna każe usuwać pomniki, a potem robi z nich obiekty turystyczne.

51 Do zmiany przychylił się Sąd Konstytucyjny – Висновок Конституційного Суду України в справі щодо перейменування Дніпропетровської області [Visnovok Konstitucijnogo Sudu Ukraini v spravi šodo perejmenuvannâ Dnipropetrovs'koï oblasti], <https://ccu.gov.ua/novyna/vysnovok-konstytucijnogo-sudu-ukrainy-v-spravi-shchodo-perejmenuvannya-dnipropetrovskoyi>; <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2635061-ksu-viznav-konstitucijnim-perejmenuvanna-kirovogradskoi-oblasti.html> [30.04.2021].

52 Za: O. Gajdaj, *Park pamiatnikov kak forma institutualizacii pamiaty o kommunističeskom periode: central'noevropejskij i ukraïnskij kontekst*, [w:] *Istoriâ, pam'ât', politika. Zbirnik naukovih statej*, uporâd. G. Kas'janov, O. Gajdaj, Kiïv 2016 [O. Gajdaj, *Park pamiatnikov kak forma institutualizacii pamiaty o kommunističeskom periode: central'noevropejskij i ukraïnskij kontekst*, [w:] *Istoriâ, pam'ât', politika. Zbirnik naukovih statej*, uporâd. G. Kas'janov, O. Gajdaj, Kiïv 2016], s. 94.

53 Park Grutas koło Druskiennik na Litwie ma obszar około 20 ha. Powstał w 2001 r. z prywatnej inicjatywy przedsiębiorcy, który zwrócił się z prośbą do władz o przekazanie niechcianych pomników i przedmiotów związanych z komunizmem. Obecnie jest ważną atrakcją turystyczną.

54 Park Memento, Memorial Park (węg. *Szoborpark*) to skansen założony w 1993 r. w Budapeszcie. Oprócz pomników z okresu komunistycznego pełni istotną funkcję edukacyjną i wystawową.

3. Efekty dekomunizacji

Pomimo wielu wad ustaw z 2015 r. można przewrotnie zapytać, co by się stało, gdyby nie zostały uchwalone. Odpowiedział na to Ołeksander Hrycenko – na zachodzie kraju nic by się nie zmieniło, gdyż proces dekomunizacji już dawno się odbył, a uchwalanie ustaw nie miało istotnego wpływu na przemiany tożsamościowe. Natomiast na wschodzie i południu Ukrainy, gdzie wpływy miały elity związane ze środowiskiem Partii Regionów i komunistami, ustąpienie państwa ukraińskiego ze strefy symbolicznej miałoby poważne konsekwencje. Ustawy pozbawiły te środowiska wpływów w sferze symbolicznej. Dla dekomunizacji, zdaniem Hrycenki, nie było alternatywy, a ostrożność i negocjacje zapisów spowodowałyby kolejną, niedokończoną fazę dekomunizacji, podobnie jak to stało się wcześniej – w okresie prezydentury Juszczenki, gdy ograniczono dekomunizację tylko do osób odpowiedzialnych za Głód na Ukrainie⁵⁵.

Ustawy dekomunizacyjne z 2015 r. okazały się skutecznym instrumentem walki z symboliką okresu komunistycznego i odwołaniami do niego. Pozostały już tylko nieliczne pomniki, które podlegają wprowadzcie dekomunizacji, ale np. z powodu nieuregulowanej kwestii własności gruntu lub umiejscowienia go w przestrzeni prywatnej trudno je usunąć. W niektórych miastach, np. w Odessie czy Kijowie, pojawiły się pojedyncze przypadki prób powrotu do nazw ulic sprzed dekomunizacji⁵⁶. Należy jednak przyjąć, że poza terenami okupowanymi, gdzie dekomunizacja się nie dokonała, Ukraina skutecznie implementowała ustawy, zwłaszcza ustawę nr 317-VIII, dotyczącą nazw i pomników. Z pewnością proces ten był skuteczny ze względu na sprzyjającą większość parlamentarną oraz atmosferę zagrożenia spowodowaną rosnącymi wpływami Rosji, wykorzystującej przestrzeń symboliczną do walki propagandowej z Ukrainą. Pojawiały się także opinie, że politycy, którzy przejęli władzę po rewolucji godności, cynicznie wykorzystali dekomunizację, by legitymizować swe rządy na szczeblach lokalnych oraz w społeczeństwie. Ustawy stwarzały szansę efektywnej i szybkiej demonstracji skuteczności, co trudno byłoby osiągnąć, wdrażając reformy ekonomiczne czy strukturalne. Pozwoliły

⁵⁵ О. Гриценко, *Декомунізація...* [O. Gricenko, *Dekomunizaciá...*], s. 73-74.

⁵⁶ Np. ulica Żukowa w Odessie, prospekt Moskiewski w Kijowie.

podzielić elity władzy na „swoich”, czyli zwolenników dekomunizacji, i „obcych”, czyli przeciwników, reprezentujących poprzednią władzę⁵⁷. Na ile jest to opinia krzywdząca dla polityków ukraińskich – trudno ocenić. Z pewnością jednak w dekomunizację zaangażowało się wielu lokalnych aktywistów, społeczników i historyków miast, co ukazało potencjał społeczeństwa obywatelskiego. Konflikt z Rosją, dekomunizacja, polityka językowa, i religijna dłużej sprzyjały procesom tożsamościowym i ukrajinizacji. Ukraina stała się krajem, którego przestrzeń symboliczna, kultura pamięci oraz praktyki komemoratywne różnią się wyraźnie od rosyjskich czy białoruskich, a taki był cel dekomunizacji. W sensie ilościowym i wymiernym proces się zakończył i był skuteczny, w sensie ideologicznym – zapewne wciąż trwa.

Bibliografia

- Akulenko V., *Tin'ovijbik Leniniadi, abo nezareêstrovaniy u Ginenesa rekord*, „Pam'atki Ukraïni” 1991, nr 2, <http://elib.nplu.org/view.html?id=3724>.
- Assmann A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013.
- Ciba V.M., „Dekomunizaciâ” i legitimaciâ pravlâchoï eliti v Ukraïni, „Visnik Dnipropetrovs'kogo uniwersitetu, Seriâ: Filosofîâ. Sociologîâ. Politologîâ” 2017, nr 1.
- Czerny A., *Teoria nazw geograficznych*, Warszawa 2011.
- Dekomunizaciâ v Odesi: âk cevidbuvaêt'sâ i šo pišlo ne tak, <http://hromadske.tv/od/dekomunizatsiya-v-odesi-yak-tse-vidbuvayetsya-i-scho-pishlo-ne-tak>.
- Edensor T., *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, Kraków 2004.
- Forest B., Johson J., *Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 27, 2011, no. 3.
- Gajdaj O., *Kamânnij gist'*, Kïiv 2018.
- Gajdaj O., *Park pamâtnikov kak forma institutalizacii pamâti o kommunističeskom periode: central'noevropejskij i ukraïnskij kontekst*, [w:] *Îstoriâ, pam'ât', politika. Zbirnik naukovih statej*, uporâd. G. Kas'ânov, O. Gajdaj, Kïiv 2016.
- Gricak Â., *Konstruïvannâ nacional'nogo mîsta: Vipadok L'vova*, „Duh i Lîtera” 2006-2007, nr 17-18, http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5094/Hrytsak_konstruiuvannia_natsionalnoho_mista.pdf.

57 В.М. Ціба, «Деконунізація» і легітимація... [V.M. Ciba, „Dekomunizaciâ” i legitimaciâ...], s. 156-158.

- Gricenko O., *Dekomunizaciâ v Ukraïni âk deržavna politika i âk sociokul'turne âviše*, Kiiŭ 2019.
- Karta mîsta: simvolîcnij prostîr upravlinnâ, „Kritika” 2007, nr 1-2.
- Kas'ânov G., *Istoričeskaâ politika i „memorial'nye” zakony v Ukraine: načalo XXI v.*, „Istoričeskaâ èkspertiza” 2016, nr 2, https://istorex.ru/page/kasyanov_gv_istoricheskaya_politika_i_memorialnie_zakoni_v_ukraine_nachalo_xxi_v.
- Kas'ânov G., *K probleme definicij: istoričeskaâ pamât', istoričeskaâ politika*, [w:] *Îstoriâ, pam'ât', politika. Zbîrnik naukovih statej*, Kiiŭ 2016.
- Kas'ânov G., *Past Continuous: Îstorična politika 1980-h-2000-h: Ukarîna ta susidi*, Kiiŭ 2018.
- Krimînal'nij kodeks Ukraïni vid 05.04.2001 № 2341-III, <https://www.rada.gov.ua>.
- Krivošeâ V., *Modeli pam'âtî i deržavna politika pam'âtî*, [w:] *Naciônaln'na ta istorična pam'ât'*, 2011, vip. 1.
- Kulik V., *Deržavna politika ta gromads'ka dumka šodo pam'âtî j movi v Ukraïni pišlâ Êvromajdanu*, „Nauk. zapiski ÎPİEND im. Î.F. Kurasa NAN Ukraïni” 2017, vip. 5-6(91-92).
- Males L.V., *Sučasnî suspil'ni problemi u vimiri sociologii upravlinnâ*. Materiali drugoi naukovoï konferencii. Donec'k: Donduu, 2006.
- Masenko L., *Âk pozbutisâ radâns'koï spadšîniv toponimii*, „Den” 2013, nr 104, <https://day.kyiv.ua/uk/news/280417-sud-v-odesi-vidminy-v-rishennya-pro-skasuvannya-dekomunizaciyi>.
- Nabok S., *Borci za nezeleŭnist' Ukraïni, Vznennâ simvolîčne?*, „Naukovî zapiski, Înstitut im. Kurasa, NAN Ukraïni”, 4(78).
- Nora P., *Vsemirnoe toržestvo pam'âtî*, „Neprikosnovennyj zapas” 2005, 2-3(40-41), <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
- Olszański T.A., *Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny*, „Punkt Widzenia”, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2017, nr 65.
- Panič O., *Âk Donec'kij universitet ne dav prisvoiti sobi imâ Vasilâ Stusa*, <http://www.istpravda.com.ua/blogs/2014/08/16/144028/>
- Portnov A., *“De-Communization” and Legislating History in Post-Maidan Ukraine*, „Aspen Review” 2017, issue 04, <https://www.aspenreview.com/article/2017/de-communization-legislating-history-post-maidan-ukraine/>.
- Pro dostup do arhiviv represivnih organiv komunističnogo totalitarnogo režimu 1917-1991 rokiv*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>.
- Pro perejmenuvannâ vulicî u Pečers'komu rajoni m. Kiêva, Kiiŭs'ka mîs'ka rada*, IV sesiâ V sklikannâ rišennâ vid 25 žovtnâ 2007 roku № 1059/3892.
- Pro povernennâ deâkih istoričnih nazv taperejmenuvannâ na vidznaku 80-riččâ pam'âtnih podij Ukraïns'koï revolûcii 1917-1920 rokiv vid 20.11.97 r. № 260*, <http://81412.livejournal.com/15391.html#r260>.
- Pro pravovij status ta všanuvannâ pam'âtî borcivza nezaleŭnist' Ukraïni u XX stolitti*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.

Pro uvičnennâ peremogi nad nacizmom u Drugij svitovij vijni 1939-1945 rokiv,
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>.

*Pro zasudžennâ komunističnogo ta nacional-socialističnogo (nacists'kogo)
totalitarnih režimiv v Ukraini ta zaboronu propagandi ihn'oi simvoliki*,
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.

Sabadišina Ů., *Perejmenuvannâ vulic' Lvova: âk ce bulo i ê*, [http://tvoemisto.
tv/news/pereymenuvannya_vulyts_lvova_yak_tse_bulo_i_ie_68135.html](http://tvoemisto.tv/news/pereymenuvannya_vulyts_lvova_yak_tse_bulo_i_ie_68135.html).

Vìdkritij list naukociv ta ekspertiv-ukraïnoznavciv šo do takzvanogo
„Antikomunističnogo zakonu”, „Kritika”, [http://m.krytyka.com/ua/artic-
les/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-
-tak-zvanoho](http://m.krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho).

Radosław Marzęcki*

Stosunek do przeszłości jako czynnik kształtujący pokoleniowe autoidentyfikacje młodzieży w krajach postkomunistycznych

Attitudes to the past as a factor shaping the generational self-identification of young people in post-communist countries

Abstract: When we observe the social and political life in post-communist countries, we can also notice that generations of people born after the fall of communism are beginning to play an increasingly important role in shaping the views and political preferences of the whole society. Young people socialized in significantly different conditions than their parents' generation represent (in many areas) attitudes that indicate their "generational difference". The aim of the article is to describe and explain to what extent the assessments of systemic transformation in chosen post-communist countries are determined by the age of citizens. The author analyzes secondary data from surveys on public opinion in the following countries: Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Lithuania, Poland, Russia, Slovakia and Ukraine. In order to explain how young people perceive their position in relation to the older generation, which remembers the communist era, an appropriate case study was conducted. The study was conducted among students from six academic centers in Ukraine (Kyiv, Lviv, Nizhyn, Pereiaslav, Sumy, and Uzhhorod). It was found that the strength of the relationship between age and the perception of systemic change varies across countries. The deepest divisions between the older and younger generations were identified in Slovakia, the Czech Republic, Ukraine and Bulgaria. It was also found that the young generation of contemporary Ukraine is trying to emphasize its own generational difference by creating its own political identity in opposition to the features attributed to older generations.

Keywords: generation, youth, intergenerational differences, transformation, post-communist countries, Ukraine

Streszczenie: Obserwując życie społeczno-polityczne w krajach postkomunistycznych, zauważamy, że coraz większe znaczenie w kształtowaniu

* Radosław Marzęcki – dr hab., prof., Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2915-8878>, e-mail: radoslaw.marzecki@up.krakow.pl.

poglądów i preferencji politycznych całego społeczeństwa zaczynają odgrywać pokolenia ludzi urodzonych już po upadku komunizmu. Socjalizowani w warunkach znacząco innych niż pokolenie ich rodziców, w wielu obszarach reprezentują postawy, które wskazują na ich „odmienność pokoleniową”. Celem artykułu jest ustalenie, w jakim stopniu oceny transformacji systemowej są zdeterminowane wiekiem obywateli w wybranych krajach postkomunistycznych. W artykule dokonano analizy danych wtórnych z badań nad opinią publiczną w następujących krajach: Bułgaria, Czechy, Węgry, Litwa, Polska, Rosja, Słowacja i Ukraina. W celu wyjaśnienia, w jaki sposób młodzi ludzie dokonują percepcji swojego położenia względem starszego pokolenia, pamiętającego czasy komunizmu, przeprowadzono stosowne studium przypadku, opierając się na danych zebranych przy użyciu metody indywidualnego wywiadu pogłębionego, realizowanego wśród studentów z sześciu ośrodków akademickich na Ukrainie (Kijów, Lwów, Nieżyn, Perejasław, Sumy i Uzhorod). Ustalono, że siła związku między wiekiem a percepcją zmiany systemowej jest zróżnicowana między poszczególnymi krajami. Najgłębsze podziały zidentyfikowano pomiędzy starszymi i młodszymi generacjami na Słowacji, w Czechach, na Ukrainie i w Bułgarii. Stwierdzono również, że młode pokolenie współczesnej Ukrainy próbuje podkreślać odrębność generacyjną poprzez kreację własnej tożsamości politycznej w kontrze do cech przypisywanych starszym pokoleniom.

Słowa kluczowe: pokolenie, młodzież, różnice międzypokoleniowe, transformacja, kraje postkomunistyczne, Ukraina

Wprowadzenie

Transformacja systemowa określana jest często jako syndrom celów, jakie należało osiągnąć, oraz wyzwań, którym należało podołać we względnie krótkim okresie, aby dostarczyć społeczeństwu odpowiednich argumentów legitymizacyjnych dla decyzji politycznych¹. Nastroje społeczne w tym zakresie – w wielu krajach postkomunistycznych – diagnozowane są regularnie i stanowią ważną przesłankę akceptacji lub odrzucenia sensu i kierunku zmian. W odniesieniu do poglądów i opinii tej części danej populacji, która pamięta z bezpośredniego doświadczenia rzeczywistość społeczno-polityczną organizowaną przez system komunistyczny, można zakładać, że mamy do czynienia z racjonalną oceną dwóch porządków: sprzed zmiany ustrojowej i po niej. Jednocześnie sondowana w ten sposób opinia ludzi urodzonych w schyłkowej fazie upadającego (koniec lat 80. XX w.) lub w pierwszych latach instalowania nowego (zwykle nacechowane-

1 J.J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*, Baltimore (MD) 1978; C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodni Niemcy*, Warszawa 1999.

go demokratycznymi wadami²⁾ systemu politycznego pozbawiona jest podobnego – zakotwiczonego w autopsji – punktu odniesienia. Stan i jakość młodej demokracji, generując jeden z najważniejszych kontekstów socjalizacyjnych, bywają przez nich traktowane w kategoriach świata „zastanego” czy „naturalnego”, który wyznacza granice katalogu akceptowanych norm społecznych oraz kryteriów oceny tego, co słuszne i moralne. Z pewnością może to determinować specyficzne podejście do takich wartości, jak wolność czy demokracja, jednakże w próbie zrozumienia jego istoty warto wychodzić poza, naznaczone stereotypami, schematy myślenia o młodym pokoleniu. Młodzieżowe oceny przeszłości, które zwykle bazują na swoistym wyobrażeniu konstruowanym społecznie – w dyskursach rodzinnych, szkolnych, medialnych, (pop)kulturowych i politycznych – pozwalają lepiej zidentyfikować i zinterpretować istotę ich politycznej tożsamości, a także kluczowych wartości, wobec których się integrują (lub względem których się konfrontują). Wiedza na ten temat może być pomocna w wymiarze predyktywnym, służąc przewidywaniu scenariuszy rozwoju państwa i społeczeństwa w bliższej i dalszej przyszłości. Nastroje, poglądy i postawy młodzieży są bowiem – zgodnie z tezą sformułowaną przez Krystynę Szafraniec – „soczewką, w której skupiają się najróżniejsze problemy i napięcia systemu”, a ich diagnozy „w naturalny sposób zmuszają do myślenia o przyszłości”³⁾.

1. Metodologia badawcza i źródła danych

Jednym z celów niniejszego artykułu jest próba wyjaśnienia, w jakim stopniu społeczne oceny zmiany systemowej, która została zainicjowana w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie lat 80. i 90. XX w., zdeterminowane są wiekiem obywateli. Identyfikacja swoistych prawidłowości w tym zakresie pozwoli uzasadnić twierdzenie, że specyficzne opinie na temat procesu transformacji, jak również

2 W. Merkel, A. Croissant, *Conclusion: Good and Defective Democracies*, „Democratization”, vol. 11, 2004, no. 5, s. 206-207.

3 K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011, s. 11. Przekonanie, że młodzieżowe postawy są swoistym papierkiem lakmusowym stanu całego społeczeństwa, pojawia się w wielu pracach socjologów młodzieży, m.in. K. Wielecki, *Społeczne czynniki tożsamości pokoleniowej młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1-2.

rzeczywistości organizowanej przez system polityczny przed upadkiem komunizmu, odzwierciedlają charakterystyczne międzypokoleniowe różnice zasobów kulturowych poszczególnych społeczeństw. W celu zweryfikowania tak postawionej hipotezy zostanie dokonana wtórna analiza danych gromadzonych przez Pew Research Center w toku badania „Global Attitudes & Trends”⁴. Badanie sondażowe zostało zrealizowane w 34 krajach w 2019 r. Wśród nich znalazły się następujące kraje postkomunistyczne w regionie Europy Środkowej i Wschodniej: Bułgaria, Czechy, Węgry, Litwa, Polska, Rosja, Słowacja i Ukraina. Do analizy wykorzystano komputerowy zbiór danych zdeponowany na stronie internetowej tej pracowni badawczej, na podstawie którego wyodrębniono grupy respondentów odpowiadające określonym kohortom wiekowym. Drugim celem badawczym jest bardziej pogłębiona analiza świadomości społecznej młodego pokolenia obywateli, wychowującego się w warunkach – społecznych, politycznych czy gospodarczych – znacząco innych niż pokolenie ich rodziców. Jego realizacji będzie służyć jakościowe studium przypadku, w ramach którego zostaną zaprezentowane rezultaty własnego projektu badawczego, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki⁵. Realizowany w okresie 2017-2020 projekt przewidywał badania terenowe według strategii zakładającej wykorzystanie metod mieszanych: jakościowych i ilościowych (*mixed methods*)⁶. Diagnostyce poddano poglądy i opinie polskiej oraz ukraińskiej młodzieży studenckiej z 28 ośrodków akademickich w obu krajach⁷. W niniejszym artykule zostaną wykorzystane dane opisujące wyłącznie młodych Ukraińców. Głównym motywem ich analizy będzie próba odpowiedzi na pytanie o to, w jaki sposób – wykorzystując specyficzną dla siebie percepcję przeszłości – konceptualizują oni własne autoidentyfikacje pokoleniowe. Przedmiotem diagnozy będzie przede wszystkim przeszłość rozumiana jako miniony porządek społeczno-polityczny (kształtowa-

4 Pew Research Center – Global Attitudes & Trends, Spring 2019, 34-Nation Survey.

5 Projekt pt. „Pierwsze pokolenia wolności. Państwo, patriotyzm, demokracja w świadomości młodzieży (studenckiej) w Polsce i na Ukrainie – analiza porównawcza” był finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, konkurs SONATA, nr grantu: 2016/23/D/HS5/00902.

6 C. Hewson, *Mixed Method Research*, [w:] *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, ed. V. Jupp, London 2006, s. 179.

7 W fazie ilościowej zrealizowano badanie ankietowe, którym objęto próbę 980 polskich oraz 1043 ukraińskich studentów.

ny w okresie trwania komunizmu), ale także przez pryzmat elit symbolicznych oraz środowisk i osób mających substancjalny wpływ na kształt tego porządku, tj. elit politycznych oraz pokolenia rodziców. Istotne wydaje się zatem pytanie: czy i w jaki sposób młodzi Ukraińcy starają się zaakcentować własną odrębność pokoleniową? Poszukiwaniu odpowiedzi służyć będzie jakościowa analiza wypowiedzi 20 respondentów-uczestników pogłębionych wywiadów indywidualnych (aktywistów organizacji studenckich i samorządów studenckich), które przeprowadzono w następujących ośrodkach akademickich na Ukrainie: Kijów, Lwów, Nieżyn, Perejasław, Sumy i Użhorod. W toku analizy weryfikacji zostanie poddana ogólna, druga hipoteza badawcza, zakładająca, że młodzi Ukraińcy identyfikują się poprzez zaprzeczenie wielu negatywnych cech przypisywanych starszym pokoleniom (polityków, rodziców), dostrzegając zarazem w ich postawach bariery rozwojowe ukraińskiej demokracji. W sposób oczywisty to studium przypadku nie ma charakteru reprezentatywnego dla społeczeństw regionu, jednak powinno stanowić ważny punkt odniesienia dla dyskusji na temat kultury politycznej i świadomości społecznej młodych ludzi, w szczególności w krajach byłego ZSRR.

2. Dlaczego młodzież – ogólne założenia teoretyczne

Studia nad postawami i poglądami politycznymi młodych ludzi odnajdują uzasadnienie zarówno w teorii, która opisuje procesy kształtowania się i zmiany świadomości społecznej jednostek w ich cyklu życiowym, jak i w praktyce funkcjonowania nowych systemów politycznych w okresie transformacji. Wnioski z badań nad młodzieżą są często niedoceniane jako prognostyk przyszłych wydarzeń politycznych⁸, choć wydaje się, że powinny być szczególnie istotne właśnie teraz, kiedy pierwsze pokolenia ludzi pozbawionych doświadczenia komunizmu wchodzi w fazę dorosłości i zaczynają odgrywać coraz ważniejszą rolę w polityce swoich krajów⁹. Takie przekonanie bierze się przede wszystkim z faktu, że rezultaty badań i analiz prowadzą nie-

8 N. Diuk, *Foreword*, [w:] *New Generation Political Activism in Ukraine*, ed. C. Emeran, London–New York 2017, s. x.

9 O. Nikolayenko, *Citizens in the Making in Post-Soviet States*, London 2011, s. 1, zob. także studium nad polską młodzieżą, dla której „okres politycznej i ekonomicznej transformacji był podstawo-

jednokrotnie do wniosku o istnieniu zasadniczych różnic międzypokoleniowych w zakresie najważniejszych kwestii politycznych w danym społeczeństwie. Młodzi – pod względem postaw, strategii życiowych, hierarchii wartości, preferencji politycznych czy zachowań – bywają fundamentalnie odmienni od starszych wiekiem członków społeczeństwa, a różnice te nabierają większego znaczenia, jeśli mamy do czynienia z całym pokoleniem, którego procesy socjalizacji determinował nowy, niespotykany wcześniej, kontekst społeczny, polityczny czy gospodarczy. To ono staje się wówczas „nosicielem przekształconej tożsamości” społecznej, unikając – w naturalny sposób – obciążenia „świadomościowym bagażem przeszłości”¹⁰. Z tego rodzaju perspektywą spotykamy się w wielu pracach podejmujących problematykę roli ludzi młodych w transformującym się państwie i społeczeństwie. O nich właśnie myśli Krystyna Szafraniec, pisząc, że stali się „pierwszą generacją, której dorastanie intelektualne przypadło wyłącznie na nowy ustrój, co potencjalnie stanowi ich wspólne – znaczące – doświadczenie pokoleniowe i wyróżnia od starszych”¹¹.

W literaturze politologicznej czy socjologicznej wciąż odnajdujemy więcej opracowań poświęconych analizie postaw i opinii dorosłej populacji socjalizowanej w okresie komunizmu, mniej z kolei pojawia się analiz dotyczących dyspozycji czy preferencji politycznych młodego pokolenia, które dorastało już w okresie poradzieckim. W ostatnich latach pojawiło się więcej pozycji na ten temat, głównie za sprawą rodzącego się zainteresowania udziałem młodzieży w tzw. „kolorowych rewolucjach”¹². Warto jednak spojrzeć na problem kultury politycznej i wzorów partycypacji w sferze publicznej młodych ludzi z szerszej perspektywy, zgodnie z często stosowanym założeniem, że podstawowa struktura osobowości człowieka, a w tym jego fundamentalne wartości, krystalizuje się jeszcze przed osiągnięciem przez niego dorosłości,

wym doświadczeniem w życiu”, I. Białecki et al., *The Bridge Generation. Complexities, Issues and Perspectives of Youth in Poland*, Milano 2005, s. 16.

10 H. Świda-Ziemba, *Młodzi w nowym świecie*, Kraków 2005, s. 39.

11 K. Szafraniec, *Młode pokolenie a nowy ustrój*, Warszawa 2010, s. 11.

12 M. Collin, *The Time of the Rebels: Youth Resistance Movements and 21st Century Revolutions*, London 2007; *Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*, ed. J. Forbrig, P. Demes, Washington (DC) 2007; O. Nikolayenko, *The Revolt of the Post-Soviet Generation: Youth Movements in Serbia, Georgia, and Ukraine*, „Comparative Politics”, vol. 39, 2007, no. 2.

a w późniejszym okresie podlega stosunkowo niewielkim zmianom¹³. Argumentów na poparcie takiego punktu widzenia – w szczególności w kontekście potrzeby monitorowania postaw młodzieżowych w krajach postkomunistycznych – dostarcza Olena Nikolayenko w pracy *Citizens in the Making in Post-Soviet States*. Po pierwsze, jej zdaniem, okres dojrzewania człowieka należy uznać za kluczowy dla kształtowania się tożsamości politycznej jednostki. W tym czasie nabywa i rozwija ona umiejętności poznawcze, które są niezbędne do przyswajania, rozumienia i interpretacji abstrakcyjnych pojęć oraz idei, ale też krytycznego myślenia o otaczającym świecie¹⁴. W sposób oczywisty ludzie modyfikują swoje opinie w ciągu całego życia, w szczególności wraz z pojawieniem się obowiązków związanych z dorosłym życiem, ale doświadczenie radykalnych zmian społecznych trwale determinuje także ich polityczne orientacje. Po drugie, warto dostrzec i zaakceptować fakt, że młodzi ludzie stanowią istotny podmiot procesów społecznych i politycznych, którego – np. w kontekście wyborczym – nie należy ignorować. Badacze postaw młodzieżowych często podkreślają, że młody obywatel to człowiek, który może, lecz nie zawsze chce lub potrafi wpływać na współczesne państwo i jego politykę, ale zwykle – jak twierdzi Krystyna Szafranec – posiada preferencje ustrojowe oraz poglądy polityczne, nawet jeśli ich otwarcie nie eksponuje¹⁵, a polityka tylko od czasu do czasu bywa przedmiotem jego refleksji czy ocen¹⁶. Po trzecie, autorka dostrzega także bardziej utilitarne korzyści, jakie mogą płynąć z pogłębionej naukowej refleksji nad postawami młodego pokolenia, szczególnie w okresie transformacji systemowej, do której istoty należą decyzje polityczne dotyczące fundamentów funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Działania podejmowane przez rządy (m.in. na polu edukacji) mogą otwierać szansę na szybszą i bardziej skuteczną transformację, wspomagając promocję i upowszechnianie się nowej – obywatelskiej – kultury po-

13 R. Inglehart, *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*, Cambridge 2018, s. 15.

14 O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 9.

15 K. Szafranec, *Pokoleniowe preferencje dotyczące ładu społecznego*, [w:] *Młodzież polska w nowym ładzie społecznym*, red. B. Idzikowski i in., Zielona Góra 2003, s. 68.

16 Idem, *Młode pokolenie...*, s. 9. Olena Nikolayenko z kolei silnie docenia fakt, że młodzi ludzie „potrafią przetwarzać wiadomości polityczne i samodzielnie oceniać bieżące wydarzenia w kraju”, O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 10.

litycznej, która sprzyja konsolidacji demokracji. W oczywisty sposób mogą zarazem stanowić zagrożenie, hamując wysiłki (np. nauczycieli¹⁷) w tym zakresie. Opisujący w ten sposób problem pozwala jednak spojrzeć na młode pokolenie z nowej perspektywy i dostrzec dla niego specyficzną utylitarną rolę w procesie zmiany społeczno-politycznej. Zgodnie z bardziej uniwersalnym założeniem Anthony'ego Giddensa każde młode pokolenie wnosi do życia społecznego częściowo nowy katalog norm i wartości, ale również reprodukuje te wzory zachowań, które zostały mu wpojone przez „znaczących innych” lub elity symboliczne, a być może uległy nieświadomej internalizacji¹⁸. Dlatego też w międzygeneracyjnym następstwie można upatrywać szansy na przyspieszenie zmiany normatywnej, która jest warunkiem koniecznym „zerwania” ze starym porządkiem norm i reguł postępowania, a jednocześnie przezwyciężenia stanu anomii społecznej w newralgicznym momencie transformacji, upowszechnienia się wzorów obywatelskiego działania i petryfikacji nowej kultury politycznej. Młodzi ludzie potencjalnie mogą więc odegrać rolę katalizatora przemian ku „społeczeństwu bardziej obywatelskiemu”¹⁹. Nie jest to jednak zadanie łatwe, gdyż – jak przekonuje Piotr Sztompka – wymaga czasu i „fundamentalnej przemiany tkanki mentalnej, kulturalnej i cywilizacyjnej społeczeństwa”²⁰. Wizja, w której młodzież staje się motorem zmiany społecznej, jest obecna w wielu klasycznych studiach nad tą problematyką. Karl Mannheim zwraca uwagę przede wszystkim na typowy dla okresu młodości potencjał, który w każdej chwili może być „zintegrowany w ruch”²¹, aktywując się w postaci „czynnika rewitalizują-

17 O nieskutecznych próbach reformowania ukraińskiego systemu edukacji, które utrudniają przebudowę społecznej mentalności w kierunku bardziej samodzielnego i krytycznego myślenia, mówił Francis Fukuyama w wywiadzie dla Kyiv Post w 2019 r., zob. Francis Fukuyama: 'Ukraine Should Grow an Economy Outside of Oligarchs' Purview', <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/francis-fukuyama-ukraine-should-grow-an-economy-outside-of-oligarchs-purview.html> [4.02.2021].

18 A. Giddens, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji*, Poznań 2003, s. 139-184.

19 R. Marzęcki, *Constructive Emotions? Patriotism as a Predictor of Civic Activity in Poland*, „Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica”, vol. 50, 2020, no. 1, s. 34.

20 P. Sztompka, *Kompetencje cywilizacyjne uwarunkowania transformacji gospodarczej i społecznej*, „Dialog. Pismo Dialogu Społecznego”, t. 25, 2010, nr 2, s. 78.

21 K. Mannheim, *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności. Z prac Sekcji Socjologii Edukacji i Młodzieży PTS 2011 – tom II*, red. K. Szafraniec, Toruń 2011, s. 16.

cego” życie społeczne czy polityczne²². Unika jednak stereotypowego postrzegania młodzieży jako homogenicznej grupy o niezmiennie „postępowych” czy „reaktywnych” postawach, zauważając, że zwykle są one pochodną możliwości, jakie dla realizacji własnych celów stwarza młodym ludziom pozycja, którą zajmują w strukturze społecznej²³. Młodzież bywa też często rozpatrywana w kategoriach podmiotu inicjującego ważne zmiany społeczne czy polityczne. Z taką narracją spotykamy się w analizach dotyczących społeczeństw krajów Europy Zachodniej²⁴, ale również – być może nawet częściej – Środkowej i Wschodniej²⁵. Sprawczą rolę młodego pokolenia w kreowaniu i dynamizowaniu ważnych wydarzeń i procesów politycznych dostrzega się w szczególności na Ukrainie, przypominając skalę zaangażowania młodzieży w dramatyczne akty sprzeciwu wobec władzy w latach: 1990 (Rewolucja na Granicie), 2004 (Pomarańczowa Rewolucja oraz Rewolucja na Trawie w Sumach) i 2013/2014 (Euromajdan/Rewolucja Godności)²⁶. Nadia Diuk określa ukraińską młodzież okresu transformacji mianem „katalizatora masowych protestów ulicznych”, zauważając, że postulaty i żądania młodzieży niejednokrotnie stawały się inspiracją i motywatorem do działania dla innych grup społecznych. Z kolei Christine Emeran uważa, że to właśnie młode pokolenie Ukraińców stanowiło „organizacyjny kręgosłup Pomarańczowej Re-

22 Ibidem, s. 14.

23 Idem, *The Problem of Generations*, [w:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, ed. P. Kecskemeti, London 1952.

24 Zarówno w dyskursach medialnych, jak i na gruncie literatury socjologicznej pojawia się częściej w ostatnich latach określenie „youthquake” (z połączenia słów *youth* oraz *earthquake*), które ma odzwierciedlać „znaczącą zmianę kulturową, polityczną lub społeczną wynikającą z działań lub wpływu młodych ludzi”. W 2017 r. redaktorzy Oxford English Dictionary uznali to określenie mianem „słowa roku”, interpretując jego znaczenie w kontekście rekordowo wysokiego poziomu frekwencji wyborczej wśród młodzieży w wyborach parlamentarnych w Wielkiej Brytanii, zob. J. Sloam, M. Henn, *Youthquake 2017. The Rise of Young Cosmopolitans in Britain*, Basingstoke 2019, s. 1. Zob. także: A. Hensby, *Participation and Non-participation in Student Activism: Paths and Barriers to Mobilising Young People for Political Action*, London 2017.

25 N. Diuk, *The Next Generation in Russia, Ukraine, and Azerbaijan. Youth, Politics, Identity, and Change*, New York 2012; eadem, *Youth as an Agent for Change: The Next Generation in Ukraine*, „Demokratyzatsiya”, vol. 21, 2013, no. 2; Ch. Walker, S. Stephenson, *Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, „Journal of Youth Studies”, vol. 13, 2010, no. 5, s. 521-532.

26 O. Wojko, *Зазострення політичної конфронтації в Україні: атака опозиції та контрнатсуп консервативація*, „Сучасність” [Zahostrennya politychnoyi konfrontatsiyi v Ukraini: ataka opozyt-siyi ta kontrnatstup konservatoriv, „Suchasnist”] 2003, nr 1; M. Kamionka, *The Attitude of Ukrainian Student Youth Towards Democracy in Ukraine*, „Sociological Studios”, vol. 16, 2020, no. 1.

wolucji”, za sprawą której młodzi ludzie przeszli swoje „przebudzenie” z apatii (*political awakening from apathy*)²⁷. W podobnym tonie o roli młodych pisze Tom Junes, przyglądając się strukturze społeczno-demograficznej uczestników Rewolucji Godności w 2014 r. Patrząc na problem z szerszej perspektywy, stwierdza: „jest niezaprzeczalne, że studenci odegrali ważną rolę w tych wydarzeniach. Tak jak w poprzednich rewolucjach w 1990 oraz w 2004 roku studenci *de facto* stanowili katalizator szerokiego przewrotu politycznego”²⁸. Zdaniem autora, ich uczestnictwo w tych wydarzeniach ukonstytuowało swoje „doświadczenie pokoleniowe”²⁹. W praktyce okazało się, że niekonwencjonalna aktywność protestacyjna staje się jedynym kanałem komunikacji młodego pokolenia ze światem polityki, w ramach którego może ono artykułować swoje pragnienia i aspiracje. Z drugiej strony, można postawić tezę, że skoro stary system socjalizował do bycia biernym obywatelem³⁰, to wzory młodzieżowej partycypacji w sferze publicznej nastawione na zmianę przez protest można traktować jako wyraz pokoleniowej odmienności³¹.

3. Uwarunkowania procesów pokoleniotwórczych

Na gruncie literatury psychologicznej, pedagogicznej czy socjologicznej można odnaleźć wiele koncepcji wyjaśniających istotę procesów socjalizacyjnych, które mogą prowadzić do krystalizowania się pokoleń, zarówno w sensie obiektywnym, jak i subiektywnym (jako poczucie wspólnoty pokoleniowej). W niniejszym artykule przyjęto szereg założeń właściwych różnym podejściom, które wydają się funkcjonalne z punktu widzenia problematyki badawczej. Elementem wspólnym jest przekonanie autorów, że istotny wpływ na kształtowanie się uogólnionych postaw młodego pokolenia mają warunki (w szcze-

27 C. Emeran, *New Generation...*, s. 5; zob. także: T. Kuzio, *The Opposition's Road to Success*, „Journal of Democracy”, vol. 16, 2005, no. 2, s. 121.

28 T. Junes, *Euromaidan and the Revolution of Dignity: A Case Study of Student Protest as a Catalyst for Political Upheaval*, „Critique & Humanism”, vol. 46, 2016, no. 2, s. 83.

29 Ibidem, s. 91.

30 O. Onuch, *EuroMaidan Protests in Ukraine: Social Media Versus Social Networks*, „Problems of Post-Communism”, vol. 62, 2015, no. 4.

31 Uczestnictwo w protestach skutkowało utrwaleniem się postaw obywatelskich także w środowiskach, które nie brały bezpośredniego udziału w rewolucjach, ale pozostawały pod wpływem takich osób, C. Emeran, *New Generation...*, s. 119.

gólnym przypadku – ich zmiana) socjalizacji³². Pierwsze z nich opiera się na wniosku Klause-Jürgena Tillmanna, że uspołecznienie jednostki odbywa się w toku procesu powstawania i rozwoju osobowości człowieka, który zwykle zachodzi we „wzajemnej zależności ze społecznie przekazywanym środowiskiem socjalnym i materialnym”³³. Obrazowo opisuje ten fenomen Olena Nikolayenko: „to pokolenie narodziło się w punkcie zwrotnym w historii Europy Wschodniej, naznaczonym upadkiem Muru Berlińskiego, rozpadem Związku Radzieckiego i upadkiem komunizmu. Jako dzieci byli świadkami tego, jak ich rodziny starały się nadać sens dramatycznym zmianom społecznym oraz «wiązać koniec z końcem» w nowym socjoekonomicznym środowisku. W wieku dojrzewania pokolenie to zaczęło obserwować normalizację i poprawę standardów życia. Partia komunistyczna przestała służyć jako niekwestionowane, monopolistyczne źródło informacji politycznych oraz indoktrynacji młodych ludzi. W zamian młodzież zaczęła się dowiadywać o narodowej historii i polityce od swoich krewnych socjalizowanych w okresie komunizmu, z podręczników pisanych w erze postsowieckiej oraz programów telewizyjnych przerywanych reklamami McDonalda i zwiastunami hollywoodzkich filmów”³⁴.

Użytecznym tła teoretycznego dla lepszego zrozumienia mechanizmów prowadzących do kształtowania się pokoleń dostarcza również Gema García-Albacete. Wymienia ona cztery rodzaje determinant tego procesu: 1) efekty cyklu życia (*life cycle effects*), które różnicują doświadczenia jednostek w okresie dzieciństwa, młodości, dorosłości czy w wieku emerytalnym i utrwalają określone poziomy zasobów, umiejętności, kompetencji społecznych czy zainteresowania, ale również krystalizują poglądy i świadomość interesów. Wraz z przechodzeniem jednostki do kolejnych etapów życia siła tych efektów słabnie (np. młodzi ludzie, wchodząc w role dorosłych, zaczynają prezentować zachowania typowe dla okresu dorosłości); 2) efekty kohortowe (*cohort effects*), będące śladem wpływu szerszego kontekstu przemian spo-

32 Zgodnie z tzw. hipotezą socjalizacji, która stanowi ważny element teorii międzypokoleniowej zmiany wartości Ronalda Ingleharta. Głosi ona, że największą rolę w kształtowaniu hierarchii wartości społeczeństwa odgrywają zarówno „znaczący inni”, jak i warunki (materialne), w których jednostki się wychowują i żyją.

33 K.-J. Tillmann, *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, Warszawa 2005, s. 6.

34 O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 1.

lecznych czy kulturowych, który organizował procesy uspołecznienia jednostek w okresie dojrzewania, kształtując ich orientacje polityczne, które będą miały relatywnie trwały charakter w przyszłości; 3) efekty pokoleniowe (*generational effects*), wywoływane przez konkretne wydarzenia i procesy polityczne, często specyficzne w poszczególnych krajach, które stały się udziałem lub istotnym kontekstem warunków życiowych jednostek. W tym sensie postawy młodych ludzi będą się różnić w poszczególnych krajach, ponieważ zostały ukształtowane pod wpływem wydarzeń politycznych, które miały miejsce w okresie ich socjalizacji. Zdaniem autorki, efekty te kształtują postawy i zachowania, które mogą utrzymywać się w długoterminowej perspektywie; 4) efekty okresowe (*period effects*), czyli konkretne sytuacje i zdarzenia, które wpływają na całe społeczeństwo w podobny sposób i zwykle nie wywierają długookresowych skutków³⁵. Zaprezentowane tutaj podejście pozwala na identyfikację tzw. pokoleń politycznych (*political generations*) oraz kohort socjologicznych lub politycznych (*sociological / political cohorts*)³⁶, w których kształtowaniu ważną rolę odgrywa kontekst społeczno-polityczny, który organizował proces socjalizacji jednostek. Pojęcie kohorty jest tutaj stosowane do oznaczania cech wynikających ze zmian ewolucyjnych w społeczeństwie (np. rozwój edukacji lub nowych technologii, trwale zmieniający wzory zachowań czy hierarchie wartości). Z kolei w pojęciu pokolenia politycznego istotne okazuje się odniesienie do wydarzeń czy procesów politycznych, co pozwala na sformułowanie tezy o istnieniu swoistego „pokolenia transformacji”.

4. Transformacja systemowa w świadomości społecznej ludzi młodych

Choć w niniejszym artykule przyjęto założenie, że najsilniejszy potencjał pokoleniotwórczy mają oddziałujące w dłuższym okresie specyficzne warunki socjalizacji, to warto odnotować, że wielu autorów docenia znaczenie także jednostkowych wydarzeń, które mogą trwa-

35 G.M. García-Albacete, *Young People's Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change?*, Basingstoke 2014, s. 55-56.

36 Ibidem, s. 51.

le kształtować postawy i poglądy całych grup społecznych. Mowa tutaj o tzw. „przeżyciu pokoleniowym”, którego oddziaływanie jest warunkowane jednostkowo, ale z racji jego doniosłości nie pozostaje obojętne dla szerszych zbiorowości³⁷. Inny punkt widzenia – towarzyszący również autorowi tego artykułu – prezentuje z kolei Krzysztof Wielecki, pisząc, że należy „zrezygnować z poglądu jakoby pokolenie kształtowało się pod wpływem kilkudniowych czy nawet wielomiesięcznych wydarzeń”³⁸. Podkreśla przy tym, że proces ten „trwa długo i jest efektem relacji między młodą generacją a uruchamianymi przez społeczeństwo i obejmującymi te generacje od najwcześniejszych lat życia mechanizmami socjalizacyjnymi. Treścią tych mechanizmów jest całokształt stosunków społecznych, ekonomicznych i politycznych, w jakich dzieci, a potem młodzież dorastają, zanim staną się pokoleniem”³⁹. Transformacja systemowa zdefiniowała te stosunki na nowo, dlatego stanowi istotny kontekst socjalizacyjny, a przez to pokoleniotwórczy, wyznaczając tzw. „położenie pokoleniowe”⁴⁰ ludzi urodzonych w pierwszych latach po upadku komunizmu⁴¹. Wielu badaczy tego okresu zwraca uwagę na specyfikę postaw młodzieżowych, które kształtują się w kontrze do postaw starszych generacji⁴². Inni podkreślają znaczenie czynników społeczno-politycznych (europeizacja, sprawna modernizacja gospodarki), które w długim okresie mają łagodzić pokoleniowy konflikt pomiędzy respondentami socjalizowanymi w „starym” i „nowym” porządku politycznym⁴³.

W celu weryfikacji hipotezy głoszącej, że społeczne oceny transformacji zdeterminowane są wiekiem obywateli, dokonano analizy

37 J. Garewicz, *Pokolenie jako kategoria socjo-filozoficzna*, [w:] *Na krawędzi epoki rozwój duchowy i działanie człowieka*, red. J. Rudniański, K. Murawski, Warszawa 1985, s. 141.

38 K. Wielecki, *Spoleczne czynniki...*, s. 71.

39 Ibidem.

40 K. Mannheim, *The Problem...*, s. 289.

41 Rok 1989 czy 1991 (upadek ZSRR) ma znaczenie symboliczne, jednakże ważniejsze niż sam rok urodzenia jest „wspólne przeżywanie wydarzeń historycznych”, które skutkuje upowszechnianiem się w danym pokoleniu wspólnych postaw, zob. M. Ossowska, *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2, s. 51.

42 Przykładowo O. Nikolajenko pisze: „W porównaniu ze starszymi pokoleniami młodzież postkomunistyczna jest bardziej skłonna naciskać na demokrację, transformację i reformy rynkowe. Ponadto młodzi ludzie częściej kwestionują władzę i uczestniczą w wydarzeniach protestacyjnych, jeśli ich prawa zostaną naruszone”, O. Nikolajenko, *Citizens...*, s. 116.

43 Szczególnie w zakresie postaw ekonomicznych (np. poparcie dla wolnego rynku) czy politycznych (np. poparcie demokratycznej rywalizacji).

danych wtórnych, które zostały zgromadzone w toku badań sondażowych przez centrum badawcze Pew Research w 2019 r. Podstawą analizy były dane zakodowane w postaci bazy danych, na podstawie których zdefiniowano trzy kohorty wiekowe respondentów:

- 18-34 lata (urodzeni w okresie 1985-2001);
- 35-54 lata (ur. 1965-1984);
- 55 i więcej lat (ur. do 1964 r.).

Podziału dokonano na podstawie kryterium merytorycznego (poszczególne kohorty socjalizowane w różnych okresach) i w gruncie rzeczy ma on charakter ilustracyjny i służy bardziej obrazowemu przedstawieniu tendencji w kształtowaniu się opinii respondentów. Poszczególnych grup nie należy wprost utożsamiać z konkretnym pokoleniem. Ważną informacją, która wskazuje na związek opinii z wiekiem respondenta, jest natomiast wartość współczynnika korelacji rho Spearmana. Ogólnie rzecz biorąc, w większości analizowanych przypadków widoczny jest istotny statystycznie wpływ wieku na poziom aprobaty/dezaprobaty dla zmian będących efektem transformacji systemowej w krajach postkomunistycznych. Wnioski z poniższej analizy mogą być pomocne w rozumieniu specyfiki pokolenia ludzi urodzonych i socjalizowanych po zmianie systemowej. Analizie poddano odpowiedzi na trzy pytania dotyczące następujących kwestii:

a) ocena przejścia od systemu monopartyjnego do systemu wielopartyjnego⁴⁴

Przyglądając się bliżej zależnościom między wiekiem respondentów pogrupowanych w trzy kohorty a ocenianą kwestią, można zauważyć związki, których się spodziewano. W większości analizowanych krajów w każdej kolejnej kohorcie wiekowej obserwujemy spadek aprobaty (i wzrost dezaprobaty) dla transformacji w wymiarze politycznym. W każdym przypadku najwyższy odsetek braku poparcia dla zmian w tym zakresie odnotowano w najstarszej grupie wiekowej (55 lat

⁴⁴ Treść pytania: „Po rozpadzie Związku Radzieckiego zmieniliśmy się z kraju, w którym rządziła tylko jedna partia do kraju z systemem wielopartyjnym. Ogólnie rzecz biorąc, czy zdecydowanie popierasz, raczej popierasz, raczej nie popierasz, czy zdecydowanie nie popierasz tej zmiany w Twoim kraju?”. W toku analizy (tabela 1) uproszczono tę skalę do dwóch pozycji: „popieram” oraz „nie popieram” poprzez zsumowanie odpowiedzi wskazujących na zdecydowane i umiarkowane opinie respondentów.

i więcej)). Często były to wartości dwukrotnie wyższe niż w grupie najmłodszej (np. Ukraina, Czechy, Węgry, Słowacja). Z kolei w pięciu analizowanych krajach zaobserwowano najwyższy poziom akceptacji zmian w grupie najmłodszej (Rosja, Ukraina, Bułgaria, Czechy, Węgry). Arbitralny podział na kohorty wiekowe może jednak w pewnym stopniu zniekształcać prawdziwy wpływ wieku na poglądy. Należy jednak podkreślić, że we wszystkich przypadkach zidentyfikowano istnienie słabego⁴⁵ związku między obiema zmiennymi (wiek, stosunek do zmian), na co wskazuje wartość współczynnika korelacji. Wszystkie zaobserwowane korelacje są pozytywne oraz istotne statystycznie, co oznacza, że wraz z wiekiem respondenta rośnie niezadowolenie z przejścia kraju od systemu mono- do wielopartyjnego. Najsilniejsze zależności odkryto na Ukrainie ($r=0,226$) i Słowacji ($r=2,94$). Najsłabsze natomiast w Polsce, gdzie rozkład opinii starszego i młodszego pokolenia wygląda bardzo podobnie.

Tabela 1. Wiek respondenta a jego opinie dotyczące przejścia kraju do systemu wielopartyjnego po upadku komunizmu

		18-34 lata	35-54 lata	55 i więcej lat	Współczynnik korelacji rho Spe- armana	Istotność
Dane w proc.						
Litwa	Popieram	79,7	81,9	73,9	0,124	0,000
	Nie popieram	20,3	18,1	26,1		
Rosja	Popieram	57,9	43,9	41,7	0,155	0,000
	Nie popieram	42,0	56,1	58,3		
Ukraina	Popieram	72,6	61,4	49,8	0,226	0,000
	Nie popieram	27,4	38,6	50,1		
Bułgaria	Popieram	71,0	57,9	53,1	0,177	0,000
	Nie popieram	29,0	42,1	47,2		
Czechy	Popieram	93,1	90,1	82,2	0,110	0,001
	Nie popieram	6,9	9,9	17,8		
Węgry	Popieram	90,0	77,5	70,7	0,130	0,000
	Nie popieram	10,0	22,5	29,2		

45 Według interpretacji zawartej w pracach: G.E. Gignac, E.T. Szodorai, *Effect Size Guidelines for Individual Differences Researchers*, „Personality and Individual Differences” 2016, no. 102, s. 74-78; J.F. Hemphill, *Interpreting the Magnitudes of Correlation Coefficients*, „American Psychologist”, vol. 58, 2003, no. 1, s. 78-80.

		18-34 lata	35-54 lata	55 i więcej lat	Współczynnik korelacji rho Spe- armana	Istotność
		Dane w proc.				
Polska	Popieram	91,8	92,2	90,7	0,082	0,013
	Nie popieram	8,1	7,8	9,2		
Słowacja	Popieram	79,5	87,6	63,1	0,294	0,000
	Nie popieram	20,5	12,3	37,0		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Pew Research Center.

Wyróżniono najwyższy odsetek aprobaty dla zmian.

b) ocena przejścia od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej⁴⁶

W tym przypadku zaobserwowano silniejsze i bardziej jednoznaczne tendencje, wskazujące na związek wieku z opiniami w kwestii urynkowania gospodarki. We wszystkich krajach poza Czechami (choć tam różnica wynosi zaledwie 0,3 p.p.) poziom aprobaty jest najwyższy wśród osób najmłodszych. W tej grupie zwolennicy wolnego rynku zawsze przeważają (często zdecydowanie) nad jego przeciwnikami. Ponownie jest on niższy w krajach wchodzących w skład byłego ZSRR (Rosja, Ukraina), a dodatkowo tylko tam oraz w Bułgarii odnotowano więcej przeciwników niż zwolenników zmiany w kohorcie, która najdłużej socjalizowała się w okresie trwania komunizmu. We wszystkich przypadkach zidentyfikowano umiarkowanie silne korelacje. Wiek jest najsilniej powiązany z poziomem poparcia dla wolnego rynku na Słowacji ($r=0,352$), w Bułgarii ($r=0,284$) i na Ukrainie ($r=0,282$). Tam w największym stopniu młodzi ludzie myślą inaczej (zdecydowanie popierają zmianę) niż najstarsi (są podzieleni w swoich opiniach). Podobnie jak poprzednio, im starszy respondent, tym częściej deklarowana dezaprobatą dla zmian.

⁴⁶ Treść pytania: „Sięgając wstecz do 1989/1991 roku, czy zdecydowanie popierasz, raczej popierasz, raczej nie popierasz, czy zdecydowanie nie popierasz tego, że nasz kraj przeszedł od gospodarki kontrolowanej przez państwo do gospodarki rynkowej?”

Tabela 2. Wiek respondenta a jego opinie dotyczące przejścia kraju do gospodarki rynkowej po upadku komunizmu

		18-34 lata	35-54 lata	55 i więcej lat	Współczynnik korelacji rho Spearmana	Istotność
		Dane w proc.				
Litwa	Popieram	84,2	81,9	70,1	0,210	0,000
	Nie popieram	15,8	18,2	29,9		
Rosja	Popieram	58,6	42,0	32,8	0,233	0,000
	Nie popieram	41,4	57,9	67,2		
Ukraina	Popieram	71,4	61,5	40,6	0,282	0,000
	Nie popieram	28,6	38,6	59,5		
Bułgaria	Popieram	82,1	61,3	48,0	0,284	0,000
	Nie popieram	18,0	38,7	52,0		
Czechy	Popieram	86,3	86,6	77,7	0,143	0,000
	Nie popieram	13,7	13,3	22,3		
Węgry	Popieram	87,9	77,8	75,5	0,096	0,004
	Nie popieram	12,0	22,2	24,5		
Polska	Popieram	94,4	93,7	86,2	0,152	0,000
	Nie popieram	12,0	6,2	13,7		
Słowacja	Popieram	87,1	84,5	57,1	0,352	0,000
	Nie popieram	12,9	15,5	42,8		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Pew Research Center.

Wyróżniono najwyższy odsetek aprobaty dla zmian.

c) oceny wpływu transformacji systemowej na różne aspekty funkcjonowania państwa i społeczeństwa: rządy prawa, wartości rodzinne, wartości duchowe, standard życia, duma z własnego kraju, opieka zdrowotna oraz edukacja⁴⁷

Wyniki analizy korelacji obu zmiennych ponownie potwierdzają wcześniejsze wnioski. W większości krajów postkomunistycznych poddanych badaniu mamy do czynienia z istnieniem zależności między wiekiem respondenta a jego oceną skutków transformacji. Były to najczęściej słabe lub umiarkowane pozytywne korelacje, które pozwalają twierdzić, że im starszy respondent, tym większe prawdopodo-

⁴⁷ Treść pytania: „Pomyśl o zmianach, które zaszły w Twoim kraju od 1989/1991 roku. Czy te zmiany miały bardzo dobry, dobry, zły lub bardzo zły wpływ na następujące elementy?”.

bieństwo wyrażania przez niego krytycznej opinii. W sposób oczywisty ta determinacja jest zróżnicowana w poszczególnych krajach. Średnio najsilniejsze związki odnotowano na Słowacji i w Czechach, względnie silne również na Ukrainie i w Bułgarii. Wiek w najmniejszym stopniu determinuje opinie na Litwie (tutaj większość korelacji jest nieistotna statystycznie), w Rosji i na Węgrzech⁴⁸.

Tabela 3. Wiek respondenta a jego opinie o wpływie transformacji na różne aspekty funkcjonowania państwa i społeczeństwa

	Rządy prawa	Wartości rodzinne	Wartości duchowe	Standard życia	Duma z kraju	Opieka zdrowotna	Edukacja
Współczynnik korelacji rho Spearmana							
Litwa	0,059	0,051	0,006	0,190**	-0,015	0,059	0,043
Rosja	0,057	0,095**	0,015	0,076*	-0,090**	0,194**	0,105**
Ukraina	0,111**	0,178**	0,098**	0,275**	0,123**	0,253**	0,153**
Bułgaria	0,128**	0,190**	0,117**	0,304**	0,182**	0,239**	0,197**
Czechy	0,250**	0,223**	0,200**	0,118**	0,231**	0,204**	0,216**
Węgry	0,073*	0,055	0,128**	0,084*	0,001	0,081	0,056
Polska	0,185**	0,156**	0,079**	0,137**	0,064	0,087**	0,164**
Słowacja	0,339**	0,292**	0,219**	0,270**	0,292**	0,318**	0,216**

* Korelacja jest istotna na poziomie 0,01. ** Korelacja jest istotna na poziomie 0,05.

Wyróżniono dwie najsilniejsze korelacje w danej kategorii.

5. Stosunek do przeszłości jako kryterium autoidentyfikacji pokoleniowych

Zaprezentowane dane rzucają pewne ogólne światło na różnice międzypokoleniowe w postrzeganiu i ocenie sensu oraz skutków transformacji systemowej. Ciekawość badawcza skłania jednak do poszukiwania egzemplifikacji tych generacyjnych sprzeczności na poziomie konkretnych jednostek czy grup społecznych. Chodzi mia-

⁴⁸ Brak istotności lub bardzo niska siła związku oznacza, że nie można zidentyfikować znaczących różnic warunkowanych wiekiem respondentów. Z danych w tabeli 3 nie należy wnioskować o tym, jak społeczeństwo postrzega zmiany w poszczególnych zakresach, a jedynie o tym, czy istnieją znaczące różnice opinii uwarunkowane wiekiem badanych. Szczegółowe dane dotyczące rozkładu opinii znajdują się w raporcie: Pew Research Center, *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*, <https://www.pewresearch.org> [18.02.2021].

nowicie o zrozumienie tego, czy – a przede wszystkim w jaki sposób – młodzi ludzie, socjalizowani już w „nowym” systemie politycznym, postrzegają przeszłość jako determinantę ich szans życiowych oraz kryterium kreacji własnej tożsamości politycznej, a być może nawet wspólnoty pokoleniowej. Na podstawie wcześniejszej analizy stwierdzono, że najbardziej wyraziste różnice opinii pomiędzy młodszymi i starszymi kohortami wiekowymi zdiagnozowano w społeczeństwie słowackim, czeskim, ukraińskim i bułgarskim. W tej części artykułu zostaną przedstawione rezultaty jakościowej analizy wypowiedzi młodych Ukraińców, które zostały zarchiwizowane w toku realizacji projektu badawczego, w ramach którego przeprowadzono 20 wywiadów indywidualnych ze studentami z 6 ośrodków akademickich w całej Ukrainie. Jeden z bloków tematycznych scenariusza wywiadu dotyczył autoidentyfikacji młodych Ukraińców, natomiast wnioski zebrane poniżej zostały wyciągnięte na podstawie analizy odpowiedzi na dwa kluczowe pytania: 1) „O ludziach młodych, urodzonych już po przemianach w 1991 roku mówi się czasem „pokolenie wolności”. Czy odczuwa Pan/Pani, że przyszło Panu/Pani wychowywać się i żyć w jakichś szczególnych warunkach, innych niż Pana/Pani rodzice?” oraz 2) „W potocznym myśleniu o młodym pokoleniu dominują dwa punkty widzenia. Jeden negatywny (gdzie młodzież jest niedojrzała, w jakimś sensie gorsza niż starsze pokolenia) i drugi, który akcentuje fakt, że młodzi ludzie stanowią ważny potencjał i mogą odegrać pozytywną rolę życiu naszego państwa i społeczeństwa. Która z tych opinii jest Panu/Pani bliższa?”

Najbardziej ogólny wniosek dotyczy spostrzeżenia, że respondenci poświęcali wiele miejsca w swoich wypowiedziach na opis własnych zasobów, potencjału, aspiracji, ale i ograniczeń, jednakże bardzo często punktem odniesienia dla tych narracji było krytyczne spojrzenie na rolę i pozycję starszego pokolenia. Opisuując postawy swoich rodziców, dziadków czy elit politycznych, używali takich sformułowań, jak: „radzieckie pokolenie”; „pokolenie starych radzieckich tradycji”; „ludzie z czasów Związku Radzieckiego”; „starsze pokolenie wychowane w ZSRR”; „starzy politycy”. W toku analizy zidentyfikowano kilka istotnych wątków:

Źródła podstaw: respondenci jednoznacznie wskazywali, że postawy starego i młodego pokolenia są efektem socjalizacji w odmiennych systemach politycznych:

Myślę, że tak, bo nasi rodzice przeżyli i reżim totalitarny, i potem lata 80. i 90., czyli transformację Związku Radzieckiego. Odbywa się u nich zanik świadomości radzieckiej, ale również nie powstaje świadomość obywatela niepodległej Ukrainy. Oni mają wypaczoną świadomość, prawie każdy. A jeżeli chodzi o nasze pokolenie – to my naprawdę mamy wolność myśli [Kijów].

Wszyscy nasi radni to starsze jeszcze radzieckie pokolenie, to nie są ludzie, którzy urodzili się po 1991 roku. A moje pokolenie dorasta, kształci się, kończy uniwersytety, walczy o swoje prawa i zna swoje prawa, i w przyszłości będzie aktywnie działać w życiu politycznym [Nieżyn].

My jesteśmy inni, dlatego że młodzież już wyrosła i wychowała się w niepodległej Ukrainie i warunkach – powiedzmy – demokratycznych, w warunkach, kiedy nie było jednej wielkiej partii, która nakazuje, jak musimy postępować. I dlatego u młodych ludzi pojawiła się aktywność polityczna i świadomość demokratyczna. Bez młodych ludzi nie można było by niczego zmienić, ponieważ starszym ludziom już nie jest to potrzebne [Perejasław].

Oni: rodzice i dziadkowie: respondenci często przywoływali przykłady z własnego doświadczenia, ujawniające krytyczny stosunek do starszego pokolenia:

Tak, my żyjemy w zupełnie innych czasach niż nasi rodzice. Dawniej wszyscy żyli w pewnym partyjnym systemie, gdzie trzeba było postępować zgodnie z poleceniami partii. A aktualnie, jeżeli ja czegoś nie chcę robić, to mogę śmiało o tym powiedzieć, mogę śmiało wyrażać swoją opinię i nie bać się. I nawet z tego względu teraz żyje się lżej i dlatego bardzo się różnimy od młodzieży tamtych czasów [Sumy].

Bardzo mnie to interesowało, w jakich warunkach żyli moi rodzice w tamtych czasach. Mniej więcej od 8 klasy zacząłem pytać o to rodziców i pewnego razu spytałem ojca, co odczuwał, kiedy rozpadł się Związek Radziecki, a on powiedział tak: wyobraź sobie, że teraz rozpadła się nasza rodzina. Można powiedzieć, że jest to różnica kulturowa między rodzicami i ich dziećmi, urodzonymi po 1991 roku, które już żyły w niepodległej Ukrainie [Nieżyn].

My jednoczymy się dla wspólnego celu i jesteśmy siłą napędową na Ukrainie. Starsze pokolenie, radzieckie... oni nie widzą w tym sensu. Na przykładzie mojej

rodziny, moja babcia może mniej, ale dziadek ciągle powtarza, że chce wrócić do tamtego okresu [Nieżyn].

Oni: elity polityczne: podkreślano, że postawy młodzieży mogą stanowić nową jakość także w polityce, stanowiąc zaprzeczenie nieobywatelskich nawyków rozpowszechnionych wśród elit politycznych. Z kolei pozostawanie „starych elit” przy władzy jest przedstawiane w kategoriach głównej bariery rozwojowej ukraińskiej demokracji:

Nowe pokolenie może spróbować. Bo wszyscy nasi politycy, a dokładnie prezydenci, są jeszcze z lat 90., z radzieckiej Ukrainy i oni zarządzali według tamtejszych zasad, wiedzieli, jak się ustawić w tych czasach: coś ukraść, załatwić pracę dla rodziny. Może nasza współczesna młodzież inaczej tym wszystkim zarządzi, bo przede wszystkim wychowała się już na europejskich wartościach [Sumy].

W przyszłości może i będzie lepiej, ale jeżeli nic się nie zmieni i przy władzy będzie nadal starsze, powiedzmy „bardziej doświadczone” pokolenie, pokolenie starych radzieckich tradycji, pokolenie 60+, to żadnych zmian nie będzie [Użhorod].

Dzisiaj mamy oznaki demokracji, ale konieczne jest, aby jeszcze przyszedł może dwa młode pokolenia, które będą myśleć zupełnie inaczej. Potem pewnie w końcu będziemy mieli demokrację [Perejasław].

Zasadniczo nie może być alternatywy, młodzież powinna być przy władzy. Kto, jeśli nie młodzi ludzie powinni rządzić krajem? Jeśli zawsze będą u władzy ludzie jeszcze z czasów Związku Radzieckiego, to Ukraina będzie zawsze taka, jaka jest teraz [Nieżyn].

Cele i aspiracje młodzieży: bardzo często są one definiowane w kategoriach politycznych (chęć zmiany), jednak dominuje poczucie osamotnienia w dążeniu do ich realizacji. Znaczące jest akcentowanie braku poczucia solidarności międzypokoleniowej:

Różnimy się od pokolenia naszych rodziców, nawet zachowania się różnią, myślenie również. Jesteśmy bardziej racjonalni, umiemy planować. Oni żyli jednym dniem, a my planujemy swoją przyszłość, gdzie chcemy pracować, co zrobić dla własnego samodoskonalenia. Tym się różnimy [Sumy].

Tak, studenci zawsze byli siłą napędową w pewnych procesach, i to studenci zawsze byli aktywnym ogniwem społeczeństwa. Oni tworzą to młode pokolenie, które chce mieć coś nowego i które chce zmieniać wszystko, byle im i następnym pokoleniom było lepiej. Na Ukrainie jeszcze została taka radziecka mentalność, a my młode pokolenie jesteśmy wychowani inaczej i dlatego pragniemy czegoś innego niż wcześniejsze pokolenia [Perejaśław].

Kiedy się urodziłem, Ukraina była już niezależna od pięciu lat. Rozmawiam z rodzicami o tym. Rodzice urodzili się w 1969 roku, w okresie upadku ZSRR mieli około dwudziestu paru lat. Kiedy porównuję, rozumiem, że jest wielka różnica, my nie jesteśmy przyzwyczajeni, że ktoś może nas uciskać, że jesteśmy zobowiązani kogoś słuchać, tym bardziej teraz, w już bardziej świadomym wieku. Rozumiemy, że sami możemy podejmować decyzje. Ale też musimy za nasze decyzje odpowiadać [Lwów].

Dzisiaj łączy nas na pewno pragnienie, aby nie żyć tak, jak żyli rodzice, bo młodzież teraz inaczej na wszystko patrzy [Nieżyn].

Postawy starszych pokoleń: w wielu wątkach podkreśla się przede wszystkim różnice w mentalności. Starszym pokoleniom zarzuca się głównie oportunizm, apatię, bierność czy akceptację nieobywatelskich zachowań (nieuczciwość, korupcja itp.). Zauważa się jednak, że i postawy młodzieży są w pewnym sensie zdeterminowane „bagażem przeszłości”:

Żyjemy w zupełnie w innych warunkach, ale w naszym wychowaniu jeszcze są pozostałości Związku Radzieckiego [Użhorod].

Nas wychowywali rodzice, którzy żyli jeszcze z mitem o jedności Związku Radzieckiego, że jest jedno wielkie państwo. Ale po tym, jak uświadomiliśmy sobie, że w naszym kraju jest korupcja i inne rzeczy, to odbyła się Rewolucja Godności. Chodziło o zmianę świadomości [Kijów].

Starsze pokolenie naszych rodziców jest przyzwyczajone znosić to, co się dzieje w kraju, jeśli jest to na rękę władzy, oni milczą. Młode pokolenie natomiast wyrosło już w niepodległym państwie, jest wychowywane w inny sposób, z inną wizją, a to oznacza, że chce dla siebie czegoś innego [Nieżyn].

Młodzi mają już dość, nie chcą czekać, tolerować korupcji i kłamstwa. Jeżeli ludzie w wieku 50-60 lat są przyzwyczajeni do czekania lepszych czasów, to młodzież chce działać już [Sumy].

Zgadzam się, że polityka w naszym państwie nie jest uczciwa. Ja nie będę milczeć na ten temat, bo o tym wszyscy wiedzą. I jak mówię, jest to związane z mentalnością i z przeszłością [Nieżyn].

Wciąż wiele osób ma lęk przed wyrażaniem własnej opinii. Zostało to jeszcze z czasów Związku Radzieckiego [Užhorod].

Podsumowanie

Ilościowa analiza danych w szerszym kontekście, który uwzględniał kilka krajów postkomunistycznych, dowodzi, że wiek stanowi ważną determinantę ocen transformacji ustrojowej. Z kierunku zmian w większym stopniu zadowoleni są zwykle ludzie młodzi, którzy – w naturalny sposób – nie doświadczyli życia w systemie politycznym, którego fundamenty załamały się na przełomie lat 80. i 90. XX w. Siła związku między wiekiem a percepcją zmiany systemowej (która *de facto* musi być powiązana z oceną rzeczywistości społeczno-politycznej sprzed upadku komunizmu) we wszystkich analizowanych przypadkach jest jednak zróżnicowana. Pierwszą hipotezę należy zatem zweryfikować pozytywnie, niuansując przy tym odpowiednio badane zjawisko. Jak podkreślano, najgłębsze podziały zidentyfikowano pomiędzy starszymi i młodszymi generacjami na Słowacji, w Czechach, na Ukrainie i w Bułgarii. Z kolei w takich krajach, jak Litwa czy Polska stosunek wobec sensu i kierunku transformacji w niewielkim stopniu odzwierciedla różnice pokoleniowe. Tam zarówno młodzież, jak i starsze pokolenie podobnie pozytywnie odnoszą się do tej kwestii. Nie znaczy to jednak, że także w innych sprawach odnotowujemy zgodne myślenie niezależnie od wieku obywateli. Wręcz przeciwnie, konflikt pokoleń zarysowuje się bardzo silnie w wymiarze aksjonornmatywnym, moralności, religijności czy nawet w zakresie preferencji wyborczych. Przeszłość nie zawsze silnie polaryzuje generacje. Przedstawione w artykule wartości współczynnika korelacji między wiekiem a oceną transformacji mają swoje empiryczne egzempli-

kacje na poziomie konkretnych jednostek. W badaniu jakościowym, zrealizowanym zarówno wśród młodych Polaków, jak i Ukraińców, to ci drudzy zdecydowanie częściej i bardziej jednoznacznie, a zarazem krytycznie odnosili się w swoich wypowiedziach do przedstawicieli starszych pokoleń (rodziców, dziadków, elit politycznych). Ich sposoby argumentowania zostały zawarte w poprzedniej sekcji artykułu. Analiza wypowiedzi pozwala w pełni przyjąć drugą hipotezę, zakładającą, że młode pokolenie współczesnej Ukrainy próbuje podkreślać własną odrębność generacyjną poprzez kreację własnej tożsamości politycznej w kontrze do cech przypisywanych starszym pokoleniom. Często postrzegają oni siebie w kategoriach podmiotu, który może i powinien dokonać jakościowej politycznej zmiany, gdyż – jak przekonują – posiada kompetencje, umiejętności i właściwości, które wyróżniają ich na tle całego społeczeństwa (energia i chęć do działania, postawy obywatelskie, orientacja na zmianę, odwaga cywilna itp.). Dodatkowo zmiana pokoleniowa komunikowana jest często jako warunek konieczny pełnej i prawdziwej demokratyzacji Ukrainy.

Bibliografia

- Białecki I., Fatyga B., Koseła K., Kurczewski J., Zieliński P., *The Bridge Generation. Complexities, Issues and Perspectives of Youth in Poland*, Milano 2005.
- Bojko O., *Zahostrennya politychnoyi konfrontatsiyi v Ukrayini: ataka opozytisyi ta kontrnastup konservatoriv*, „Suchasnist” 2003, nr 1.
- Collin M., *The Time of the Rebels: Youth Resistance Movements and 21st Century Revolutions*, London 2007.
- Diuk N., *Foreword*, [w:] *New Generation Political Activism in Ukraine*, ed. C. Emeran, London–New York 2017.
- Diuk N., *The Next Generation in Russia, Ukraine, and Azerbaijan. Youth, Politics, Identity, and Change*, New York 2012.
- Diuk N., *Youth as an Agent for Change: The Next Generation in Ukraine*, „Demokratyzatsiya”, vol. 21, 2013, no. 2.
- Francis Fukuyama: ‘Ukraine Should Grow an Economy Outside of Oligarchs’ Purview’, <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/francis-fukuyama-ukraine-should-grow-an-economy-outside-of-oligarchs-purview.html>.
- García-Albacete G.M., *Young People’s Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change?*, Basingstoke 2014.
- Garewicz J., *Pokolenie jako kategoria socjo-filozoficzna*, [w:] *Na krawędzi epoki. Rozwój duchowy i działanie człowieka*, red. J. Rudniański, K. Murawski, Warszawa 1985.

- Giddens A., *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Poznań 2003.
- Gignac G.E., Szodorai E.T., *Effect Size Guidelines for Individual Differences Researchers*, „Personality and Individual Differences” 2016, no. 102.
- Hemphill J.F., *Interpreting the Magnitudes of Correlation Coefficients*, „American Psychologist”, vol. 58, 2003, no. 1.
- Hensby A., *Participation and Non-participation in Student Activism: Paths and Barriers to Mobilising Young People for Political Action*, London 2017.
- Hewson C., *Mixed Method Research*, [w:] *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, ed. V. Jupp, London 2006.
- Inglehart R., *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*, Cambridge 2018.
- Junes T., *Euromaidan and the Revolution of Dignity: A Case Study of Student Protest as a Catalyst for Political Upheaval*, „Critique & Humanism”, vol. 46, 2016, no. 2.
- Kamionka M., *The Attitude of Ukrainian Student Youth Towards Democracy in Ukraine*, „Sociological Studies”, vol. 16, 2020, no. 1.
- Kuzio T., *The Opposition's Road to Success*, „Journal of Democracy”, vol. 16, 2005, no. 2.
- Linz J.J., *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Re-equilibration*, Baltimore (MD) 1978.
- Mannheim K., *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Młódzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności. Z prac Sekcji Socjologii Edukacji i Młódzieży PTS 2011 – tom II*, red. K. Szafraniec, Toruń 2011.
- Mannheim K., *The Problem of Generations*, [w:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, ed. P. Kecskemeti, New York 1952.
- Marzęcki R., *Constructive Emotions? Patriotism as a Predictor of Civic Activity in Poland*, „Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica”, vol. 50, 2020, no. 1.
- Merkel W., Croissant A., *Conclusion: Good and Defective Democracies*, „Democratization”, vol. 11, 2004, no. 5.
- Nikolayenko O., *Citizens in the Making in Post-Soviet States*, London 2011.
- Nikolayenko O., *The Revolt of the Post-Soviet Generation: Youth Movements in Serbia, Georgia, and Ukraine*, „Comparative Politics”, vol. 39, 2007, no. 2.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnoniemieckie*, Warszawa 1999.
- Onuch O., *EuroMaidan Protests in Ukraine: Social Media Versus Social Networks*, „Problems of Post-Communism”, vol. 62, 2015, no. 4.
- Ossowska M., *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2.
- Pew Research Center – Global Attitudes & Trends, Spring 2019, 34-Nation Survey.
- Pew Research Center, *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*, <https://www.pewresearch.org>.
- Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*, ed. J. Forbrig, P. Demes, Washington 2007.

- Sloam J., Henn M., *Youthquake 2017. The Rise of Young Cosmopolitans in Britain*, Basingstoke 2019.
- Świda-Ziemba H., *Młodzi w nowym świecie*, Kraków 2005.
- Szafraniec K., *Młode pokolenie a nowy ustrój*, Warszawa 2010.
- Szafraniec K., *Młodzi 2011*, Warszawa 2011.
- Szafraniec K., *Pokoleniowe preferencje dotyczące ładu społecznego*, [w:] *Młodość polska w nowym ładzie społecznym*, red. B. Idzikowski i in., Zielona Góra 2003.
- Sztompka P., *Kompetencje cywilizacyjne uwarunkowania transformacji gospodarczej i społecznej*, „Dialog. Pismo Dialogu Społecznego”, t. 25, 2010, nr 2.
- Tillmann K.-J., *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, Warszawa 2005.
- Turkina E., Surzhko-Harned L., *Generational Differences in Values in Central and Eastern Europe: The Effects of Politico-Economic Transition*, „JCMS: Journal of Common Market Studies”, vol. 52, 2014, no. 6.
- Walker Ch., Stephenson S., *Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, „Journal of Youth Studies”, vol. 13, 2010, no. 5.
- Wielecki K., *Społeczne czynniki tożsamości pokoleniowej młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1-2.

Krzysztof Ignatowicz*

Międzyrządowy wymiar polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej

Intergovernmental dimension of the Polish-Russian cross-border and interregional cooperation

Summary: This article offers a presentation of the Polish-Russian cross-border and interregional cooperation at the intergovernmental level. To this end, it refers to specific international documents on the basis of which three Polish-Russian institutions have been established to coordinate this area of cooperation. In addition to a conceptual framework outlined, the text includes a short historical outline to help the reader trace the beginnings and development of the Polish-Russian cross-border and interregional cooperation in the adopted approach. When describing the activities of intergovernmental councils and commissions, the author draws attention to their positions in the central administration and their structures, listing specific areas of mutual cooperation. The presentation ends with an attempt to evaluate the activities of the said bodies and the search for new perspectives in the context of the upcoming thirtieth anniversary of the agreement on cross-border cooperation with Russia.

Keywords: cross-border cooperation, interregional cooperation, intergovernmental cooperation, intergovernmental councils and commissions, Russian Federation

Streszczenie: Autor artykułu podejmuje próbę zaprezentowania polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej na szczeblu międzyrządowym. W tym celu przywołuje konkretne dokumenty międzynarodowe, na podstawie których powołano trzy polsko-rosyjskie instytucje, których zadaniem jest koordynacja tego obszaru współpracy. W tekście oprócz narysowanej siatki pojęciowej znajdziemy krótki rys historyczny pozwalający prześledzić początki i rozwój polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej w wybranym ujęciu. Autor, charakteryzując działalność rad i komisji międzyrządowych, zwraca uwagę na ich umiejscowienie w administracji centralnej, strukturę, a także wymienia konkretne płaszczyzny

* Krzysztof Ignatowicz – dr, Uniwersytet Warszawski, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9142-2852>, e-mail: km.ignatowicz@uw.edu.pl.

wzajemnej współpracy. Wywód zakończony jest próbą oceny działalności przedmiotowych gremiów i poszukiwaniem nowych perspektyw w kontekście zbliżającego się trzydziestolecia funkcjonowania umowy o współpracy transgranicznej z Rosją.

Słowa kluczowe: współpraca transgraniczna, współpraca międzyregionalna, współpraca międzyrządowa, rady i komisje międzyrządowe, Federacja Rosyjska

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł jest próbą zaprezentowania zinstytucjonalizowanej współpracy transgranicznej na szczeblu międzyrządowym i ma charakter eksplanacyjny¹. W literaturze przedmiotu mamy przeważnie do czynienia z ujęciem tematu na szczeblu lokalnym, samorządowym – w odniesieniu do współpracy wspólnot lokalnych, miast, gmin czy też województw². Do rzadkości należą publikacje traktujące o regulacjach dotyczących gremiów międzyrządowych oraz prezentujące formy instytucjonalizacji tej współpracy³. Wynika to prawdopodobnie zarówno z samego charakteru, jak i z postrzegania współpracy transgranicznej jako inicjatywy z założenia zdecentralizowanej, co w uproszczeniu prowadzi do pomijania międzyrządowego aspektu tej formy współpracy międzynarodowej – a przede wszystkim tak istotnych kwestii, jak koordynacja działań na szczeblu krajowym czy rozstrzyganie sporów utrudniających tę współpracę. W jednym z nielicznych odwołań czytamy, że „rolą gremiów międzyrządowych takich jak komisje i rady jest stymulacja tejże współpracy, stwarzanie warunków dla jej rozwoju oraz dbanie o jej zgodność z polityką zagraniczną państwa polskiego. Dzięki pracy komisji i rad międzyrządowych możliwe jest

1. Prezentowane opinie stanowią indywidualne spostrzeżenia autora poczynione na podstawie obserwacji uczestniczącej, tj. udziału w pracach gremiów koordynujących współpracę transgraniczną, i nie powinny być utożsamiane z oficjalnym stanowiskiem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji.
2. *Wybrane aspekty współpracy transgranicznej polskich samorządów w kontekście przemian prawa Unii Europejskiej*, red. I.M. Wieczorek, M. Ganczar, Łódź 2016; J.P. Gwizdała, *Euroregiony jako forma współpracy transgranicznej w Europie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia”, t. 2, 2015, nr 74; J. Poleszczuk i in., *Samorządowa i obywatelska współpraca transgraniczna w województwie podlaskim*, Białystok 2013; W.T. Modzelewski, *Współpraca samorządów powiatowych*, [w:] *Polsko-rosyjska współpraca transgraniczna – Raport*, red. E. Romanowska, B. Samojłowicz, Olsztyn 2004.
3. A. Mikołajczyk, *Stosunki umowne pomiędzy subpaństwowymi podmiotami władzy publicznej różnych państw (współpraca transgraniczna)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1997, z. 3; Ł. Skoczylas, *Aktualna współpraca transgraniczna Rzeczypospolitej Polskiej modelująca aktywność międzynarodową samorządów*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2012, z. 12.

modelowanie stosunków międzyregionalnych, w tym między jednostkami samorządu terytorialnego i ich odpowiednikami za granicą”⁴.

Jedną z przesłanek do napisania niniejszego artykułu była chęć zaprezentowania aktualnego stanu polsko-rosyjskiej współpracy na szczeblu międzyrządowym w kontekście zapisów polskiej *Strategii polityki zagranicznej 2017-2021*, szczególnie fragmentu odnoszącego się do relacji na linii Warszawa–Moskwa: „Izolacja naszego wschodniego sąsiada nie jest jednak i nie będzie celem polityki RP. Wspieramy ideę utrzymania regularnych kanałów dialogu z Rosją”⁵. Stąd próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, jak powyższa deklaracja odnosi się do stanu faktycznego⁶. Pośrednim przyczynkiem do powstania niniejszego artykułu było również przyjęcie w październiku 2020 r. nowej *Koncepcji współpracy transgranicznej Federacji Rosyjskiej*⁷.

Jeżeli przyjmiemy, że formalnie Federacja Rosyjska graniczy bezpośrednio z Rzeczpospolitą Polską od 26 grudnia 1991 r., czyli od rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, to w 2021 r. mija 30 lat funkcjonowania polsko-rosyjskich kontaktów transgranicznych. Oczywiście trzeba pamiętać o specyficznych uwarunkowaniach tego sąsiedztwa (wcześniej ten sam odcinek granicy państwowej o identycz-

4 Ł. Skoczylas, *Aktualna współpraca transgraniczna Rzeczypospolitej Polskiej modelująca aktywność międzynarodową samorządów*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2012, z. 12, s. 67, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1978/1/BSP_12_2012_Skoczylas.pdf [20.10.2020].

5 *Strategia polityki zagranicznej 2017-2021*, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/strategia> [11.10.2021].

6 Autor ma świadomość, że powrót w relacjach dwustronnych z Rosją do sytuacji *business as usual* w obecnej sytuacji nie jest możliwy, szczególnie w kontekście sankcji nakładanych na Moskwę przez Unię Europejską. Jednak z drugiej strony, prowadzenie dialogu z sąsiadem w odniesieniu do współpracy transgranicznej należy uznać za niezbędne, gdyż na pograniczu występują problemy lokalne wymagające podejmowania określonych działań i poszukiwania rozwiązań. Szerzej nt. stosowania sankcji wobec Rosji, które za założenia nie mają godzić w całość stosunków z Moskwą, a odnosić się głównie do decydentów i wybranych sektorów gospodarki zob. M. Boguszewski, *Realizacja koncepcji sankcji inteligentnych w polityce Unii Europejskiej wobec Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Polska-Rosja. Polityka bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Kontynuacja i zmiana*, red. M. Minkina, M. Kaszuba, Siedlce 2016, s. 31-47.

7 Premier FR Michaił Miszustin rozporządzeniem Rządu Federacji Rosyjskiej z 7 października 2020 r. nr 2577-r zatwierdził nową *Koncepcję współpracy transgranicznej Federacji Rosyjskiej* (ros. *Концепция приграничного сотрудничества в Российской Федерации*), <http://static.government.ru/media/files/MnASiQeMZvg94D1jToaVcdAyXzgFpGAC.pdf> [4.12.2020]. Oprócz *Koncepcji* współpraca transgraniczna w Rosji została uregulowana m.in. w *Ustawie federalnej o podstawach współpracy transgranicznej z 2017 r.*, (ros. *Федеральный закон от 26 июля 2017 г. N 179-ФЗ «Об основах приграничного сотрудничества»*).

nym przebiegu był częścią granicy z ZSRR)⁸. O współpracy transgranicznej możemy bowiem mówić jedynie w odniesieniu do rosyjskiej eksklawy – obwodu kaliningradzkiego. Przy czym długość granicy z Federacją Rosyjską wynosi 232,04 km (w tym 22,21 km stanowi długość odcinka rozgraniczającego morze terytorialne Rzeczypospolitej Polskiej i Federacji Rosyjskiej)⁹. W pozostałym zakresie, dotyczącym obszarów Rosji niegraniczących z Polską, będziemy mieć do czynienia ze współpracą międzyregionalną, jak ma to miejsce np. w odniesieniu do regionu Sankt Petersburga.

Granica pełni rolę bariery (geograficznej, ekonomicznej, kulturowej, językowej, socjalnej itd.), a także determinuje przestrzeń kooperacji między sąsiadami w obszarze przygranicznym. Zadaniem państwa jest dążenie do zapewnienia równowagi w tym zakresie, czemu służyć ma przyjęcie odpowiednich regulacji legislacyjnych przez stosowne organy – w tym przypadku na poziomie rządu RP – które odpowiadają za ich implementację oraz konstytuują ramy prawno-instytucjonalne polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej. To na poziomie rządowym tworzone są instrumenty zapewniające regionalnym oraz lokalnym uczestnikom stosunków międzynarodowych swobodę działania o charakterze transgranicznym¹⁰.

Ewa Czarnkowska, opisująca udział Rosji w procesach transgranicznych, zaproponowała podział bazy prawnej regulującej ten obszar działalności na trzy kategorie dokumentów: 1) koncepcyjne z najważniejszymi ustawami federalnymi; 2) dokumenty międzynarodowe oraz porozumienia; 3) porozumienia o współpracy zawarte na poziomie regionalnym i lokalnym¹¹. Kategoryzacja dokonana przez badaczkę wskazuje na trzy wymiary współpracy transgranicznej: wewnętrzny – holistyczny, międzyrządowy i regionalny/lokalny. Na potrzeby ni-

8 Ustalenie, delimitacja i ostateczna demarkacja granicy trwała od 1941 do 1957 r., za: S. Kałuski, *Bliźni historyi. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017, s. 168. Por. dane dot. delimitacji i demarkacji www.granicy.prezentowane.przez.StowarzyszenieGminRPEuroregionBałtyk, <http://eurobalt.org.pl/11-strona,prawo-dotyczace-granic.html> [10.01.2021].

9 Dane ilościowe za: oficjalna strona internetowa Straży Granicznej, <https://www.strazgraniczna.pl/pl/granica/granice-rp/1910,Granice-RP.html> [29.12.2020].

10 E. Czarnkowska, *Rosja w procesach transgranicznych*, [w:] *Rosja w procesach globalizacji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2013, s. 71.

11 Ibidem, s. 71-73.

niejszego artykułu autor koncentruje się jedynie na wybranym aspekcie dotyczącym dokumentów międzynarodowych oraz porozumień.

1. Aspekty prawne międzyrządowej współpracy transgranicznej

Dokumenty, dzięki którym możliwe było ukonstytuowanie się międzyrządowych instytucji polsko-rosyjskich – stanowiące przedmiot analizy w niniejszej pracy – odnoszą się do jednych z ważniejszych dokumentów systemu prawnego Rady Europy, regulujących współpracę transgraniczną i międzyregionalną na poziomie europejskim. Pierwszym z nich jest *Europejska konwencja ramowa o współpracy transgranicznej między wspólnotami i władzami terytorialnymi, sporządzona w Madrycie dnia 21 maja 1980 r.* Co istotne, Polska ratyfikowała ten dokument w 1993 r., a Federacja Rosyjska dopiero w 2002 r.¹²

Drugim punktem odniesienia jest *Europejska Karta Samorządu Lokalnego*¹³, sporządzona w Strasburgu dnia 15 października 1985 r. W tym przypadku Polska ratyfikowała powołany dokument w 1994 r., a Federacja Rosyjska uczyniła to cztery lata później, tj. w 1998 roku¹⁴. Oczywiście nie jest to enumeratywny wykaz dokumentów międzynarodowych regulujących ten obszar współpracy, a jedynie powołanie dwóch głównych dokumentów przeważnie przywoływanych w literaturze dotyczącej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej¹⁵.

Na poziomie koncepcyjnym w odniesieniu do polskich i rosyjskich dokumentów opisujących współpracę transgraniczną zarysowuje się

12 Przy czym w przypadku Rosji dokument wszedł w życie w 2003 r. Zob. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/106/signatures> [21.11.2020].

13 Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z 22 sierpnia 2006 r. o sprostowaniu błędu (Dz.U. z 2006 r. nr 154 poz. 1107), <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20061541107/O/D20061107.pdf> [21.11.2020].

14 Zob. Федеральный закон от 11.04.1998 г. № 55-ФЗ «О ратификации Европейской хартии местного самоуправления» [Federal'nyj zakon ot 11.04.1998 g. nr 55-FZ „O ratyfikacji Europejskiej hartii mestnogo samoupravleniâ”], <http://kremlin.ru/acts/bank/12212> [23.02.2021].

15 Obok wymienionych dokumentów równie często pojawiają się: *Europejska Karta Regionów Przygranicznych sporządzona uchwalona przez Radę Europy 19 listopada 1981 r.* (od 1995 r. *Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych*) czy *Europejska Karta Samorządu Regionalnego przyjęta w Strasburgu 5 czerwca 1997 przez Kongres Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy*. Szerzej: J. Szymański, *Podstawowe instrumenty prawne współpracy transgranicznej w ramach Rady Europy*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2011, z. 9, s. 90-109; *Współpraca transgraniczna. Aspekty prawno-ekonomiczne*, red. M. Perkowski, Białystok 2010.

wyraźny dysonans, gdyż po stronie polskiej brakuje odpowiednika dokumentu obejmującego całościowo założenia współpracy transgranicznej ze wszystkimi sąsiadami¹⁶. Po stronie rosyjskiej takie dokumenty funkcjonują od lat. Pod koniec 2020 r. została przyjęta nowa *Koncepcja współpracy transgranicznej Rosji 2020* – dokument ten praktycznie nie różni się od koncepcji opracowanej na lata 2001-2020. Uwagę natomiast przykuwa fakt pominięcia organizacji społecznych i inicjatyw obywatelskich w wykazie podmiotów współpracy transgranicznej. Relatywnie może to świadczyć o intencjonalnym ograniczeniu możliwości oddolnego inicjowania współpracy i zaangażowania władz lokalnych czy samorządów i może wiązać się ze wzmożeniem kontroli władz centralnych nad współpracą transgraniczną.

Większość dokumentów regulujących polsko-rosyjską współpracę transgraniczną i międzyregionalną wprost odwołuje się do dokumentu, który zapoczątkował relacje dwustronne, tj. podpisanego przez prezydenta Lecha Wałęsę dnia 22 maja 1992 r. w Moskwie traktatu o dobrym sąsiedztwie¹⁷. Odwołanie do przedmiotowego dokumentu znajdziemy zarówno w umowie z 2 października 1992 r. o współpracy transgranicznej, jak i w dwóch porozumieniach regionalnych¹⁸.

Reasumując, bazę prawną w odniesieniu do międzyrządowego wymiaru polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej tworzą następujące dokumenty¹⁹:

- *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Moskwie dnia 22 maja 1992 r.;*

¹⁶ Za próbę oddolnego ujęcia tematu można uznać pozycję wydaną przez Urząd Statystyczny w Jeleniej Górze, zob. *Współpraca transgraniczna w Polsce – efekty i możliwości współpracy strony polskiej na przykładzie Euroregionu „Neisse-Nisa-Nysa”*, oprac. T. Borys, Z. Panasiewicz, Jelenia Góra 1996.

¹⁷ *Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Moskwie dnia 22 maja 1992 r.* (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 291). Tadeusz Branecki za początek współpracy polsko-rosyjskiej uważa datę 10 października 1990 r., czyli podpisanie *Deklaracji o przyjaźni i dobrosąsiedzkiej współpracy* przez ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego podczas wizyty w ZSRR, w której uczestniczyli przedstawiciele RFSRR, zob. T. Branecki, *Podstawy prawne stosunków wzajemnych Polski i Federacji Rosyjskiej*, w: *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010, s. 201-210.

¹⁸ Co ciekawe, w tekście dokumentu regulującego relacje z obwodem kaliningradzkim nie znajdziemy odwołania do umowy o współpracy transgranicznej, gdyż jest ona dokumentem późniejszym.

¹⁹ Dokumenty dostępne m.in. w Internetowej Bazie Traktatowej MSZ: <https://traktaty.msz.gov.pl>.

- *Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy transgranicznej z dnia 2 października 1992 r.*;
- *Porozumienia między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy północno-wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej i Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej z dnia 22 maja 1992 r.*;
- *Porozumienia między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Regionem Sankt Petersburga z dnia 2 października 1992 r.*

2. Definicja współpracy transgranicznej *sensu largo* i *sensu stricto*

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjmuje się definicję współpracy transgranicznej zapisaną w dokumencie z 1992 r. *Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy transgranicznej*, definiując najważniejsze pojęcia, nakreśliła siatkę pojęciową regulowanego obszaru współpracy międzynarodowej. W myśl tego dokumentu współpraca transgraniczna „oznacza wszystkie uzgodnione przedsięwzięcia natury ekonomicznej, społecznej, prawnej, administracyjnej, technicznej, naukowej, kulturalnej i innej, zmierzające do umocnienia i rozwoju stosunków między władzami regionalnymi i lokalnymi obu Państw, jak również zawarcia stosownych porozumień”, przy czym władze regionalne to „władze terytorialne oraz ich organy, które zgodnie z prawem krajowym każdego z obu państw realizują zadania regionalne”, a władze lokalne to „władze terytorialne oraz ich organy, które zgodnie z prawem krajowym każdego z obu państw realizują zadania lokalne”.

Szerszą definicję znajdziemy na stronach serwisu internetowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zgodnie z którą współpraca transgraniczna „jest formą współpracy międzynarodowej, której zasadniczym celem jest zniesienie ograniczeń, wynikających z istnienia granic państwowych. Obejmuje ona szerokie spektrum aktywności międzynarodowej rządowych i samorządowych władz terytorialnych szczebla regionalnego i lokalnego. Celem tej współpracy jest przewyższanie stereotypów i uprzedzeń funkcjonujących po obu

stronach granic oraz pokonywanie granicy państwowej jako bariery socjalnej, gospodarczej, infrastrukturalnej i kulturowej. Współpraca transgraniczna i międzyregionalna umacnia dobrosąsiedzkie relacje między krajami, gwarantuje stabilność, oraz zapewnia partnerski i zrównoważony rozwój społeczno-ekonomiczny²⁰.

Współpraca transgraniczna ma wielopłaszczyznowy charakter, cechuje ją zróżnicowana forma organizacji i różny stopień formalizacji. Działania transgraniczne tak w Polsce, jak i w pozostałych państwach, w tym należących do Unii Europejskiej, przenikają się na poziomie: lokalnym (np. działalność pozarządowa: stowarzyszenia, działania wspólnot lokalnych), samorządowym (np. międzynarodowy aspekt współpracy miast, gmin, urzędów marszałkowskich, euroregionów) oraz międzyrządowym (np. rady i komisje międzyrządowe). W przypadku Polski różne komponenty współpracy transgranicznej zostały rozlokowane w różnych resortach – np. obsługę programów Interreg nadzoruje Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, a Forum Polsko-Czeskie funkcjonuje przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych – jednak to na komisje oraz rady, funkcjonujące w strukturze MSWiA, zostały nałożone rozszerzone uprawnienia (stosownie do zawartych umów i porozumień międzyrządowych) w zakresie koordynacji całej współpracy transgranicznej. Stąd MSWiA realizuje współpracę transgraniczną w ujęciu holistycznym, koordynując jej różne aspekty obejmujące obszary zarówno pozostające w kompetencji resortu spraw wewnętrznych, jak również odnoszące się do właściwości innych ministerstw.

20 Cyt. za: <https://www.gov.pl/web/mswia/wspolpraca-transgraniczna> [11.02.2021]. Jeszcze inną definicję znajdziemy w konwencji madryckiej, która współpracę transgraniczną w art. 2 określa jako „każde wspólnie podjęte działanie mające na celu umocnienie i dalszy rozwój sąsiedzkich kontaktów między wspólnotami i władzami terytorialnymi dwóch lub większej liczby Umawiających się stron, jak również zawarcie porozumień i przyjęcie uzgodnień koniecznych do realizacji takich zamierzeń”, cyt. za: H. Dumala, *Konwencja madrycka – Konwencja z Niamey – europejski wzorzec dla Afryki*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies”, t. 4, 2016, nr 1, s. 32. Szerzej problem dotyczący wielości definicji współpracy transgranicznej i chaosu terminologicznego w swoich pracach podejmują m.in. S. Dołzbłasz, A. Raczyk, *Współpraca transgraniczna w Polsce po akcesji do Unii Europejskiej*, Warszawa 2010 oraz M. Gięda, *Współpraca transgraniczna prowadzona w Unii Europejskiej na podstawie programów operacyjnych realizowanych w ramach Europejskiej Współpracy Terytorialnej*, [w:] *Współpraca transgraniczna w administracji publicznej*, red. R. Kusiak-Winter, Wrocław 2015, s. 122-125, https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/79064/o8_Malgorzata_Gieda.pdf.

3. Koordynacja współpracy transgranicznej w Polsce – aspekt instytucjonalny

Współpraca transgraniczna kształtowała się w Polsce po 1989 r. i wywodzi się wprost z traktatów o dobrym sąsiedztwie zawieranych z sąsiadami Polski²¹. Wizja polityki zagranicznej ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego stworzyła podwaliny pod współpracę na poziomie regionalnym oraz lokalnym w wielu dziedzinach ujętych w poszczególnych traktatach, a kolejne umowy i porozumienia doprecyzowywały zakres współpracy²².

Zagadnienia transgraniczne początkowo realizowane były w Centralnym Urzędzie Planowania, następnie w urzędzie obsługującym Prezesa Rady Ministrów. W wyniku reformy centrum administracyjno-gospodarczego z 1997 r. z ówczesnego Urzędu Rady Ministrów przekazane zostały do MSWiA²³. Temat właściwości resortu jest od czasu do czasu przedmiotem dyskusji, ponieważ równie dobrze zagadnienia te mogłyby znaleźć się w kompetencji Ministerstwa Spraw Zagranicznych czy Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej.

Koordynacją polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej zajmował się specjalnie powołany w tym celu Pełnomocnik Rządu RP, który kierował pracami nowo tworzonej instytucji. Początkowo istotna rola opisywanych gremiów międzyrządowych związana była m.in. z otwieraniem przejść granicznych²⁴ czy regula-

21 Zob. K. Łastawski, *Polityka wschodnia Polski po odzyskaniu niepodległości*, [w:] *Polityka wschodnia...*, s. 27; szerzej: K. Gomółka, *Współpraca transgraniczna Polski z Republiką Ukrainy, Republiką Białorusi i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 25-44.

22 W literaturze funkcjonuje nawet termin „doktryna Skubiszewskiego”, zob. J. Barcz, *Doktryna Skubiszewskiego*, [w:] P. Skubiszewski, J. Stańczyk, Krzysztof Skubiszewski, *Minister Spraw Zagranicznych RP 1989-1993*, Warszawa 2016, s. 31-46.

23 W latach 90. do MSWiA została dodatkowo przekazana współpraca regionalna z Belgią (Flandrią i Walonią), która prowadzona była w MSZ – w ten sposób większość aspektów współpracy transgranicznej i międzyregionalnej znalazła się w tym urzędzie administracji centralnej.

24 Uroczyste otwarcie przejścia granicznego Gołdap-Gusiew było wydarzeniem wieńczącym posiedzenie Rady w Gołdapi, które miało miejsce w dniach 29 czerwca – 1 lipca 1995 r., zob. *Protokół z II posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 1 lipca 1995 r.* Por. przygotowanie koncepcji ekonomiczno-budowlanej dla drogowych przejść granicznych Perły-Kryłowo i Michałkowo-Żeleznodorożnyj, zob. *Decyzja nr 9 Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR w sprawie przejść granicznych z dnia 24 maja 1996 r.* (Załącznik nr 2 do Protokołu z III posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 24 lipca 1995 r.).

cjami dotyczącymi sektora energetycznego²⁵. W dokumentach, które legły u podstaw funkcjonowania Rad i Komisji, znalazły się również zapisy o rozstrzygnięciu sporów²⁶.

Dla zrozumienia idei instytucjonalizacji oraz charakteru polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej niezbędne jest odniesienie się do istotnego zagadnienia – ustanowienia, a następnie zniesienia funkcji wyżej wymienionego Pełnomocnika Rządu RP zajmującego się tym obszarem stosunków dwustronnych z Rosją. Realizując Porozumienie z 22 maja 1992 r., mocą Rozporządzenia Rady Ministrów RP z 4 maja 1994 r. został ustanowiony urząd Pełnomocnika Rządu ds. Współpracy Północno-Wschodnich Województw Rzeczypospolitej Polskiej z Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej oraz Regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Regionem Sankt Petersburga²⁷. Par. 2 pkt 1 i 2 Rozporządzenia precyzuje, że do zadań Pełnomocnika należy koordynacja w zakresie programów i działań mających na celu rozwój współpracy województw RP z obwodem kaliningradzkim FR oraz z regionem Sankt Petersburga, sprawowanie nadzoru nad zgodnością realizacji tych programów i działań z postanowieniami Porozumień, na podstawie których je utworzono, jak również współpraca z terenowymi organami administracji rządowej i samorządu terytorialnego w zakresie prowadzonej przez nie współpracy transgranicznej i międzyregionalnej. Pełnomocnik może zapraszać do współpracy przedstawicieli administracji rządowej i samorządowej, a także powoływać stałe lub doraźne zespoły konsultacyjne oraz korzystać z pomocy ekspertów (par. 3), co w połączeniu z umiejscowieniem w Urzędzie Rady Ministrów budowało silną pozycję Pełnomocnika jako koordynatora tej współpracy. Z początkiem XXI w. relatywnie mamy do czynie-

25 Chodzi tu m.in. o decyzję o połączeniu systemów energetycznych obwodu kaliningradzkiego i Polski linią 110kV Braniewo-Mamonowo czy o umacnianie i dalsze rozwijanie kontaktów dot. handlu węglem i koksem, zob. *Decyzja nr 8 Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR w sprawie energetyki i wykorzystania Zasobów Paliwowo-Energetycznych z dnia 24 maja 1996 r.* (Załącznik nr 2 do Protokołu z III posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 24 lipca 1995 r.).

26 Zob. art. 3 ust. 1 i 2. oraz art. 7 ust. 2 *Umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy transgranicznej z dnia 2 października 1992 r.*, <https://www.gov.pl/web/mswia/rosja> (18.02.2021 r.).

27 Pełny tekst dokumentu: Dz. U. nr 61 z dnia 20 maja 1994 r., poz. 254 z późn. zm. Por. M. Maszkiewicz, *Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990-2010)*, Wrocław 2013, s. 230-231.

nia z umniejszeniem roli koordynatora współpracy polsko-rosyjskiej na poziomie transgranicznym.

Mocą rozporządzenia Rady Ministrów z 20 października 2001 r. w sprawie zniesienia niektórych pełnomocników Rządu²⁸ zlikwidowano funkcję Pełnomocnika Rządu ds. Współpracy Północno-Wschodnich Województw RP z Obwodem Kaliningradzkim FR oraz Regionów RP z Regionem Sankt Petersburga. Ministrowi spraw wewnętrznych i administracji powierzono wykonywanie zadań z zakresu współpracy północno-wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej z obwodem kaliningradzkim FR oraz regionów RP z regionem Sankt Petersburga²⁹.

Rekapitułując, minister spraw wewnętrznych i administracji został jednocześnie Pełnomocnikiem strony polskiej realizującej zadania w ramach przedmiotowych porozumień. Korzystając ze swoich uprawnień, minister decyzją kompetencyjną każdorazowo ceduje koordynację określonych zadań na sekretarza lub podsekretarza stanu w MSWiA³⁰. Zatem należy przyjąć, że Pełnomocnikiem strony polskiej właściwym do realizacji wymienionych porozumień jest wskazany przez ministra sekretarz/podsekretarz stanu mianowany na podstawie wyłącznych kompetencji Przewodniczącym polskich części Rad.

Dodatkowo warto zwrócić wagę na fakt, że stosownie do art. 20 ust. 1. Ustawy z 14 kwietnia 2000 r. o umowach międzynarodowych (Dz.U. nr 39 poz. 433) minister kierujący działem administracji rządowej właściwy do spraw, których dotyczy umowa międzynarodowa, jest odpowiedzialny za wykonywanie obowiązków i korzystanie z praw wynikających dla Rzeczypospolitej z tej umowy. Stąd umocowanie polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej w MSWiA wraz

28 Zob. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 roku w sprawie zniesienia niektórych pełnomocników Rządu (Dz.U. nr 122 z dnia 23 października 2001 r., poz. 1330).

29 Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 roku w sprawie zakresu działania Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji (Dz.U. nr 122 z dnia 23 października 2001 r., poz. 1343).

30 Według stanu na 1 marca 2021 r. funkcję tę pełni Bartosz Grodecki, podsekretarz stanu w MSWiA, zob. Decyzja nr 8 Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 19 marca 2020 r. w sprawie zakresu czynności Sekretarza i Podsekretarza Stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz Dyrektora Generalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (Dz.Urz. MSWiA.2020.12), dodatkowo powołany z dniem 31 marca 2020 r. przez ministra spraw wewnętrznych i administracji na Przewodniczącego Rad.

z konsekwencjami koordynacji współpracy transgranicznej i międzyregionalnej.

4. Międzyrządowe Rady i Komisje ds. współpracy transgranicznej i międzyregionalnej

Jak już wspomniano, polsko-rosyjska współpraca transgraniczna ma wielopłaszczyznowy charakter, cechuje ją zróżnicowana forma organizacji i różny stopień formalizacji. Oznacza to, że różne komponenty polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej zostały rozlokowane w różnych resortach. Na przykład *Program Współpracy Transgranicznej Polska–Rosja 2014-2020 i 2021-2027* nadzoruje Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, pełniące rolę instytucji zarządzającej – jednak to na Komisję i Rady, funkcjonujące w strukturze MSWiA, zostały nałożone rozszerzone uprawnienia w zakresie koordynacji całej współpracy transgranicznej. Za całość polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej odpowiadają, powołane przez układające się strony, trzy instytucje międzyrządowe:

- *Polsko-Rosyjska Komisja ds. Współpracy Międzyregionalnej;*
- *Polsko-Rosyjska Rada ds. Współpracy Regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej;*
- *Polsko-Rosyjska Rada ds. Współpracy Regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Regionem Sankt Petersburga.*

Dnia 2 października 1992 r. premier Hanna Suchocka w imieniu Rządu RP podpisała *Umowę między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy transgranicznej*, na mocy której powołana została Polsko-Rosyjska Komisja ds. Współpracy Międzyregionalnej. Do zadań Komisji należy ustalanie i koordynacja ogólnych kierunków, programów i form współpracy transgranicznej, wypracowywanie zaleceń w związku z decyzjami przygotowywanymi przez wspólne organy koordynacyjne szczebla regionalnego i lokalnego oraz rozpatrywanie kwestii spornych, utrudniających tę współpracę³¹.

Zaznaczyć należy, że wspomniane Rady i Komisja stanowią obecnie jedyne, mające umocowanie prawne, forum współpracy międzyregio-

31 Par. 2 tiret czwarte Statutu Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej z dnia 8 grudnia 2010 roku, <https://www.gov.pl/web/mswia/rosja> [18.02.2021].

nalnej z partnerem rosyjskim³². O powołanie Komisji strona polska zabiegała 18 lat³³. W ramach Komisji istnieją grupy robocze, w skład których wchodzi przedstawiciele resortów, urzędów centralnych, terenowej administracji rządowej i samorządowej oraz organizacji pozarządowych. Ostatnie posiedzenie Komisji miało miejsce w 2012 r., co oznacza, że mimo wcześniejszych zabiegów potencjał tego gremium nie jest wykorzystywany.

Współpracę transgraniczną między Polską a Rosją z obwodem kaliningradzkim FR reguluje *Porozumienie między rządem RP a rządem FR o współpracy północno-wschodnich województw RP i obwodu kaliningradzkiego FR* z 22 maja 1992 roku. Na mocy art. 15 pkt 1 Porozumienia, strony zobowiązały się do wyznaczenia Pełnomocników odpowiedzialnych za koordynację programów i działań mających na celu rozwój współpracy północno-wschodnich województw RP z obwodem kaliningradzkim FR. Pełnomocnicy w myśl dokumentu są jednocześnie z urzędu wiceprzewodniczącymi *Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej* (art. 15 pkt 3). Art. 15 pkt 2 przewiduje, że Pełnomocnicy ustanowią strukturę zapewniającą realizację Porozumienia. Zgodnie z tym zapisem, Pełnomocnicy powołali *Polsko-Rosyjską Radę ds. Współpracy Regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej* i podpisali statut, zgodnie z którym Rada funkcjonuje. Rada jest organem roboczym Pełnomocników: Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Rady Ministrów – Rządu Federacji Rosyjskiej (art. 1 pkt 2). Przewodniczącymi narodowych części Rady są Pełnomocnicy (art. 3 pkt 9). Ostatnia Rada zebrała się w 2016 r., przy czym można mówić o podjęciu współpracy w ramach jednej z komisji problemowych w 2019 r.³⁴

32 Odrębną formą współpracy są programy współfinansowane przez Unię Europejską, jak np. *Poland-Russia Cross-border Cooperation Programme 2014-2020*, <https://www.plru.eu/pl> [20.02.2021].

33 Utworzenie Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej strony zadeklarowały, podpisując w 1992 r. *Umowę o współpracy transgranicznej* (art. 7 ust. 1), a pierwsze posiedzenie Komisji odbyło się 8 grudnia 2010 r. w Kaliningradzie, po 18 latach od przyjęcia ww. zobowiązania (wtedy też przyjęto Statut Komisji).

34 Chodzi o posiedzenie Komisji ds. Przejść Granicznych, które odbyło się w Kaliningradzie, zob. *Protokół z posiedzenia Komisji ds. Przejść Granicznych Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP i Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej z dn. 10 lipca 2019 r.* Warto zaznaczyć, że w tamtym okresie Ministerstwo Spraw Zagranicznych nie zgłaszało uwag odnośnie do reaktywacji prac przedmiotowej Rady.

Podstawą współpracy polskich regionów z regionem Sankt Petersburga jest *Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Regionem Sankt Petersburga*. Na podstawie tego dokumentu w 1992 r. powołana została Rada ds. Współpracy Regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Regionem Sankt Petersburga, która działa w oparciu o statut. Podobnie jak w przypadku Porozumienia z obwodem kalininradzkim FR art. 15 dokumentu przewiduje, że strony wyznaczają swoich Pełnomocników odpowiedzialnych za koordynację programów i działań mających na celu rozwój współpracy regionów RP i regionu Sankt Petersburga oraz sprawujących nadzór nad zgodnością realizacji tych programów i działań z postanowieniami Porozumienia. Pełnomocnicy z urzędu wchodzi w skład Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej jako jej wiceprzewodniczący (art. 15 pkt 3)³⁵. Art. 15 pkt 2 przewiduje, że Pełnomocnicy ustanowią strukturę zapewniającą realizację porozumienia. Zgodnie z tym zapisem Pełnomocnicy powołali wymienioną Radę i podpisali jej statut. W myśl statutu, region Sankt Petersburga oznacza miasto Sankt Petersburg oraz obwód leningradzki FR (art. 1 pkt 1). Rada jest organem roboczym Pełnomocników Rządów Rzeczypospolitej Polskiej i Federacji Rosyjskiej (art. 1 pkt 2). Przewodniczącymi narodowych części są Pełnomocnicy (art. 3 pkt 9), czyli w przypadku strony polskiej wyznaczeni sekretarze/podsekretarze stanu w MSWiA. Ostatnie posiedzenie Rady miało miejsce w 2009 r.

Niestety żadna z instytucji polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej i międzyregionalnej nie jest aktualnie wykorzystywana, a współpraca w tym zakresie została zawieszona. Warto przyrzeć się jednak, jakimi możliwościami oddziaływania dysponują obie strony w przypadku wznowienia aktywnej współpracy.

35 Stan faktyczny wskazuje, że zapis ten można uznać za martwy, ponieważ aktualnie funkcję Przewodniczącego wszystkich 3 gremiów sprawuje ta sama osoba w randze podsekretarza stanu w MSWiA, przez co siłą rzeczy nie może z urzędu zastępować sama siebie.

5. Obszary współpracy gremiów międzyrządowych

Opisane wyżej instytucje (Komisja i Rady) składają się z dwóch równoprawnych części narodowych tworzonych na zasadzie parytetu. Ich pracami kierują Przewodniczący. Warto zwrócić uwagę na sposób powołania i legitymizację działań Przewodniczącego tych ciał kolegialnych. Przewodniczącego polskiej części Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej powołuje Rada Ministrów na wniosek Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji. Natomiast powołanie Przewodniczącego Rad jest wyłączną kompetencją Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji. Ma to związek z ustanowioną na mocy wymienionych Porozumień funkcją Pełnomocnika strony polskiej, odpowiedzialnego za koordynację programów i działań mających na celu rozwój współpracy odpowiednio z okręgiem kaliningradzkim FR i regionem Sankt Petersburga. Po zniesieniu przez Radę Ministrów funkcji Pełnomocnika w 2001 r.³⁶, prezes Rady Ministrów w drodze rozporządzenia przekazał wykonywanie zadań w tym zakresie ministrowi spraw wewnętrznych i administracji³⁷, o czym była mowa wyżej. Przewodniczący Komisji powołuje swoich zastępców, sekretarza Komisji (ustanawiając Sekretariat) oraz ustala skład narodowej części (mianuje przewodniczących grup roboczych/komisji problemowych). Przewodniczący po stronie partnera zagranicznego, w zależności od miejscowej specyfiki, może być usytuowany w różnych strukturach odpowiadających za współpracę transgraniczną (ministerstwo/ administracja obwodowa).

Przewodniczący nadzorują prace kierowanych przez siebie instytucji przy ścisłej współpracy z Sekretariatem Komisji i Rad. Sekretariaty usytuowane są w Departamencie Spraw Międzynarodowych MSWiA i koordynują prace narodowych części Komisji i Rad oraz utrzymują kontakt ze swoimi odpowiednikami, tj. rosyjską częścią Komisji/ Rad. Przedmiotowe instytucje nie mają wyznaczonego harmonogramu posiedzeń, jednak z reguły spotykają się raz w roku, naprzemiennie na terytorium Polski i Federacji Rosyjskiej (spotkania mogą odbywać się częściej, stosownie do potrzeb)³⁸. Posiedzeniom Komisji i Rad

³⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 roku...

³⁷ Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 roku...

³⁸ Co ciekawe, w przypadku Komisji Umowa o współpracy transgranicznej w art. 7 ust. 5 precyzuje, że powinno się to odbywać nie rzadziej niż dwa razy w roku, a w Statucie Komisji w par. 3 ust. 9,

przewodniczą Przewodniczący narodowych części. W posiedzeniach Komisji udział biorą przedstawiciele grup roboczych (w przypadku Komisji) lub komisji problemowych (w przypadku Rad) oraz zaproszeni eksperci. Dokumentem końcowym z posiedzeń Komisji i Rad jest *Protokół* wypracowywany przez Sekretariaty narodowych części we współpracy z grupami roboczymi/ komisjami problemowymi, podpisywany przez Przewodniczących³⁹. Podczas posiedzeń omawiana jest aktualna praca grup roboczych/ komisji problemowych, podsumowuje się współpracę w zakresie działalności Komisji/ Rad oraz wyznacza się kierunki dalszych działań. Prace Komisji i Rad w głównej mierze realizowane są przez kontakty dwustronne na poziomie grup roboczych/ komisji problemowych, które powoływane są również na zasadzie parytetu. Przewodniczący Komisji i Rad powołują Przewodniczących narodowych części grup roboczych/ komisji problemowych.

Kluczem do zrozumienia zasad działania tych gremiów jest ich struktura. W ramach Rady z obwodem kaliningradzkim FR funkcjonuje 11 komisji problemowych zajmujących się współpracą w zdefiniowanych obszarach. Są to komisje do spraw: 1) wykorzystania środków unijnych; 2) przejść granicznych; 3) transportu, żeglugi i łączności; 4) rolnictwa i przetwórstwa rolno-spożywczego; 5) edukacji, nauki, kultury, sportu i turystyki; 6) pracy i polityki socjalnej; 7) ratownictwa i ochrony ludności w warunkach nadzwyczajnych zagrożeń; 8) walki z przestępczością; 9) samorządu terytorialnego; 10) ochrony środowiska i kompleksowego zagospodarowania Zalewu Wiślanego/ Kaliningradzkiego; 11) finansów, przemysłu, handlu i energetyki.

Z kolei w ramach Rady z regionem Sankt Petersburga funkcjonują 4 zespoły problemowe zajmujące się współpracą w następujących obszarach: 1) współpraca gospodarcza i promocja; 2) kultura i edukacja; 3) polityka transportowa i tranzytowa; 4) rolnictwo, przetwórstwo rolno-spożywcze i środki techniczne do produkcji rolnej.

że nie rzadziej niż raz w roku.

39 Odpowiednio par. 3 ust. 12 *Statutu Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej z dnia 8 grudnia 2010 r.*; cz. IV pkt 22 *Statutu Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 1 lipca 1994 r.*; cz. IV pkt 22 *Statutu Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Regionem Sankt Petersburga z dnia 26 listopada 1996 r.*, <https://www.gov.pl/web/mswia/rosja> [18.02.2021].

Polsko-Rosyjska Komisja ds. Współpracy międzyregionalnej funkcjonuje nieco inaczej. Na posiedzeniach omawiane są różne kwestie, dostosowane do bieżących potrzeb. Dodatkowo każdorazowo składana jest informacja nt. działalności Rady z obwodem kaliningradzkim FR i Rady z regionem Sankt Petersburga. Podczas posiedzeń tego gremium od początku działalności zajmowano się następującymi obszarami:

- *współpraca w dziedzinie walki z przestępczością;*
- *współpraca w zakresie zagospodarowania przejść granicznych na polsko-rosyjskiej granicy państwowej / i optymalizacji działań kontrolnych, w tym celnych;*
- *współpraca gospodarcza regionów/ międzyregionalna i transgraniczna współpraca gospodarczo-handlowa, inwestycyjna, naukowo-techniczna;*
- *współpraca w dziedzinie kultury i dziedzictwa narodowego; współpraca w realizacji Programu Współpracy Transgranicznej „Litwa-Polska-Rosja 2007-2013” w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa/ realizacja projektów strategicznych;*
- *współpraca w dziedzinie zapobiegania klęskom żywiołowym i katastrofom oraz współdziałanie w likwidacji ich skutków; współpraca w dziedzinie ochrony środowiska;*
- *współpraca w dziedzinie transportu;*

omawiano również *stan i perspektywy bazy prawno-traktatowej polsko-rosyjskiej współpracy międzyregionalnej i transgranicznej*⁴⁰.

Biorąc pod uwagę ostatnie 5 lat funkcjonowania tych instytucji, szczególną uwagę należy zwrócić na zagadnienia, które interesowały opinię publiczną po obu stronach granicy. Podczas ostatniego posiedzenia Rady z obwodem kaliningradzkim w 2016 r. najważniejszą kwestią dotyczącą polsko-rosyjskich relacji transgranicznych była *Umowa o małym ruchu granicznym* (MRG). Strona rosyjska zaznaczyła, że decyzja o zawieszeniu obowiązywania przedmiotowej umowy była dla władz obwodu kaliningradzkiego zaskoczeniem. W dokumencie w odniesieniu do decyzji użyto dosłownie określenia „nieoczekiwana”, gdyż umowa ta, zdaniem strony rosyjskiej, jest „jednym z przykładów

40 Zob. Protokoły z I, II, III posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej, <https://www.gov.pl/web/mswia/rosja> [01.12.2020].

najbardziej udanej organizacji uproszczonego systemu przekraczania granicy państwowej⁴¹. Zwrócono również uwagę na fakt, że umowa ta sprzyjała zbliżeniu mieszkańców pogranicza oraz stymulowała pozostałe dziedziny współpracy, takie jak: handel i gospodarka, wymiana kulturalna, turystyczna oraz służyła rozwojowi wymiany młodzieży i usług medycznych⁴². Trudno nie zgodzić się z argumentami rosyjskiej delegacji. Tym bardziej że korzyści z obowiązywania MRG dla strony polskiej były znaczne, co wielokrotnie podkreślali badacze i przedsiębiorcy ze strefy przygranicznej⁴³. Zatem decyzja o zawieszeniu MRG była decyzją motywowaną politycznie, nie ekonomicznie⁴⁴. Wątpliwości w tym zakresie nie rozwiewają także zdawkowe tłumaczenia dotyczące względów bezpieczeństwa⁴⁵. Można również zaryzykować stwierdzenie, że zawieszenie MRG jest formą reperkusji ze strony polskiej związanych z agresywną polityką Moskwy (aneksja Krymu z 2014 r., konflikt na Donbasie).

6. Próba oceny i perspektywy współpracy

Pierwszoplanową kwestią, wymagającą podjęcia odpowiednich działań, jest doprowadzenie do wznowienia prac opisywanych gremiów oraz utrzymywanie regularnych kontaktów z rosyjskimi partnerami. W kwestii usprawnienia działalności Rad i Komisji i odmrożenia polsko-rosyjskich relacji pozostaje wiele do zrobienia. Nie bez znaczenia są tu uwarunkowania historyczne i aktualne bariery w kontaktach przygranicznych, jak obowiązek wizowy, trudności komunikacyjne, a przede wszystkim nawarstwiający się stereotypy i uprzedzenia z lat

41 Za: *Protokół z XVI posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów Rzeczypospolitej Polskiej z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 5 października 2016 r.*

42 Ibidem.

43 A. Skorupska, *Dyplomacja samorządowa. Efektywność i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2015, s. 36, <https://www.pism.pl/file/b45b34bc-43cd-4504-8d69-df4172ac7521> [15.01.2021].

44 K. Żęgota, *Mały ruch graniczny w kontekście zmieniających się relacji uwarunkowań polsko-rosyjskich*, [w:] *Mały ruch graniczny w warunkach kryzysu w relacjach polsko-rosyjskich*, red. A. Żukowski, M. Chełminiak, W. Kotowicz, K. Żęgota, Olsztyn 2018, s. 52.

45 W przestrzeni publicznej pojawiły się stwierdzenia dotyczące postępującej militaryzacji obwodu kaliningradzkiego oraz zwiększonego zagrożenia infiltracją służb rosyjskich. Zob. *Interpelacja nr 30348 do ministra spraw wewnętrznych i administracji w sprawie przywrócenia małego ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim oraz Odpowiedź na interpelację nr 30348 w sprawie przywrócenia małego ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim*; <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/interpelacja.xsp?typ=INT&nr=30348&view=null> [12.02.2021].

ubiegłych, funkcjonujące w świadomości obu społeczeństw⁴⁶. Oczywiście na stan stosunków wpływają również działania Moskwy, takie jak konflikt na Donbasie, sprawa Siergieja Skripała czy ostatnio skazanie Aleksieja Nawalnego na kolonię karną. Wydawać by się mogło, że wprowadzenie zezwoleń MRG w 2011 r. i intensyfikacja kontaktów na poziomie lokalnych społeczności, lokalnego biznesu było dobrym krokiem w kierunku ich przewycięzania. Niestety, zawieszenie MRG przerwało ten proces.

Jak zauważa profesor Stanisław Bieleń, polska polityka wschodnia zdominowana jest przez antyracjonalizm, emocjonalność, afektywność i działanie na szkodę własnych interesów⁴⁷. Cechuje ją brak jakiegokolwiek inicjatywności na rzecz poprawy stosunków z Rosją, a miejsce rzetelnej diagnozy stosunków polsko-rosyjskich zajęły obsesje antyrosyjskie i strach przed Rosją⁴⁸.

W kontekście tym należy stwierdzić, że możliwości, jakimi dysponują Rady i Komisja – wynikające z szerokiego zakresu kompetencji, płynących z powołanych wyżej porozumień i umów międzyrządowych – nie są w pełni wykorzystywane. W praktyce niepodejmowanie współpracy ze stroną rosyjską od 2016 r. jest swego rodzaju zaniechaniem. Tego rodzaju ciała kolegialne stanowią realną płaszczyznę dla wypracowywania porozumienia. Błędem jest niewykorzystywanie takiego potencjału oddziaływania na poprawę stosunków wzajemnych w obszarze polsko-rosyjskiego pogranicza. Gremia te mogą zdecydowanie silniej oddziaływać na wiele transgranicznych aspektów wzajemnej współpracy w obszarze przygranicznym. Ignorowanie skali mikro może mieć zgubny wpływ na obraz w skali makro, a w efekcie prowadzić do misperpcji i formułowania błędnych ocen całokształ-

46 S. Kałuski, *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017, s. 168-170. Szerzej: K. Ignatowicz, *Dziedzictwo historyczne jako wyznacznik postrzegania współczesnej Rosji*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2011, s. 37-71.

47 *Polityka wschodnia Polski – między fatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, red. S. Bieleń, Pułtusk–Warszawa 2019, s. 7. Szerzej: S. Bieleń, *O polskiej polityce wschodniej – aspekty poznawcze i praktyczne*, „Polityka Wschodnia” 2012, nr 1, s. 11-33. Por. A. Dudek, *Koncepcje polskiej polityki wschodniej po rozszerzeniu Unii Europejskiej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010, s. 272-284; A. Lipatow, *Stereotypy percepcji narodowej albo dlaczego Rosjanie i Polacy nawzajem się nie rozumieją*, [w:] *Stosunki polsko-rosyjskie. Stereotypy, realia, nadzieje*, red. J. Marszałek-Kawa, Z. Karpus, Toruń 2008, s. 104-114. Por. *Pamięć i polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2017, s. 8.

48 *Polityka wschodnia Polski...*, s. 9.

tu stosunków z Rosją. Problemy lokalne mogą zaważyć na całości stosunków z partnerem, urastać do miana konfliktu i generować kolejne animozje. Wcześniej czy później trzeba będzie rozmawiać z sąsiadem, bez względu na sytuację geopolityczną.

Kolejna kwestia dotyczy instrumentarium, którym dysponują – a dokładniej dysponowały – opisywane instytucje. Z analizy protokołów z posiedzeń wynika, że z czasem zaniechano wydawania decyzji podpisywanych przez Przewodniczących obu narodowych części, przez co przedmiotowe gremia pozbawiono w znacznym stopniu istotnego instrumentu oddziaływania. Warto zatem rozważyć możliwość ponownego wydawania wspólnych decyzji. W ostatnim czasie Rady i Komisje zapoznają się bowiem ze sprawozdaniami i stanem faktycznym dotyczącym konkretnych inwestycji.

W obecnej sytuacji należałoby przede wszystkim reaktywować działalność opisanych wyżej gremiów, z uwzględnieniem aktualnej sytuacji związanej z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2 i pandemią COVID-19, tj. rozważyć rozszerzenie istniejącego formatu o nowoczesne formy komunikacji elektronicznej, a w dalszej perspektywie dokonać przeglądu współpracy podsumowującej dorobek działalności, zredefiniować cele – czemu sprzyja zbliżający się jubileusz trzydziestolecia funkcjonowania umowy o współpracy transgranicznej z Rosją⁴⁹.

Pozostaje jedynie żywić nadzieję, że mimo wszystko – zgodnie z przytoczonym na wstępie stwierdzeniem zaczerpniętym z aktualnego dokumentu strategicznego dotyczącego polityki zagranicznej – faktyczna, czasowa izolacja rosyjskiego partnera w odniesieniu do działalności opisywanych Rad i Komisji nie jest i nie będzie celem samym w sobie. Jednocześnie należy podkreślić, że aktualność tej deklaracji upływa z końcem 2021 r., a nowa strategia – w momencie powstawania niniejszego artykułu – nie została jeszcze opracowana.

Z drugiej strony w debacie publicznej trzeba postawić pytanie o to, w jaki sposób umiejętnie stymulować inicjatywy lokalne dotyczące polsko-rosyjskiej współpracy transgranicznej, kiedy mamy do czynienia z tak napiętą sytuacją polityczną w relacjach wzajemnych.

49 Jubileusz XXX-lecia podpisania dokumentu przypada w 2022 r.

Bibliografia

- Bieleń S., *O polskiej polityce wschodniej – aspekty poznawcze i praktyczne*, „Polityka Wschodnia” 2012, nr 1.
- Branecki T., *Podstawy prawne stosunków wzajemnych Polski i Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010.
- Decyzja nr 8 Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 19 marca 2020 r. w sprawie zakresu czynności Sekretarza i Podsekretarza Stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz Dyrektora Generalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji* (Dz.Urz. MSWiA.2020.12).
- Decyzja nr 8 Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR w sprawie energetyki i wykorzystania Zasobów Paliwowo-Energetycznych z dnia 24 maja 1996 r.*
- Decyzja nr 9 Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR w sprawie przejść granicznych z dnia 24 maja 1996 r.*
- Dumała H., *Konwencja madrycka – Konwencja z Niamey – europejski wzorzec dla Afryki*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies”, t. 4, 2016, nr 1.
- Federal’nyj zakon ot 11.04.1998 g. nr 55-FZ „O ratyfikacji Europejskiej hartii mestnego samoupravleniâ”, <http://kremlin.ru/acts/bank/12212>.
- Gomółka K., *Współpraca transgraniczna Polski z Republiką Ukrainy, Republiką Białorusi i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010.
- Gwizdała J.P., *Euroregiony jako forma współpracy transgranicznej w Europie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia”, t. 2, 2015, nr 74.
- Interpelacja nr 30348 do ministra spraw wewnętrznych i administracji w sprawie przywrócenia małego ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim.*
- Kałuski S., *Blizny historii. Geografia granic politycznych współczesnego świata*, Warszawa 2017.
- Mały ruch graniczny w warunkach kryzysu w relacjach polsko-rosyjskich*, red. A. Żukowski, M. Chełminiak, W. Kotowicz, K. Żęgota, Olsztyn 2018.
- Maszkiewicz M., *Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990-2010)*, Wrocław 2013.
- Mikołajczyk A., *Stosunki umowne pomiędzy subpaństwowymi podmiotami władzy publicznej różnych państw (współpraca transgraniczna)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1997, z. 3.
- Obwieszczenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 22 sierpnia 2006 r. o sprostowaniu błędu* (Dz.U. z 2006 r. nr 154 poz. 1107).
- Odpowiedź na interpelację nr 30348 w sprawie przywrócenia małego ruchu granicznego z obwodem kaliningradzkim.*
- Pamięć i polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa 2017.

- Poleszczuk J. i in., *Samorządowa i obywatelska współpraca transgraniczna w województwie podlaskim*, Białystok 2013.
- Polityka wschodnia Polski – międzyfatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, red. S. Bielen, Pułtusk–Warszawa 2019.
- Polska – Rosja. Polityka bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Kontynuacja i zmiana*, red. M. Minkina, M. Kaszuba, Siedlce 2016.
- Polsko-rosyjska współpraca transgraniczna – Raport*, red. E. Romanowska, B. Samojłowicz, Olsztyn 2004.
- Protokołu z III posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 24 lipca 1995 r.*
- Protokół z I posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej dn. 8 grudnia 2010 r.*
- Protokół z II posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej z dn. 29 czerwca 2011 r.*
- Protokół z II posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dnia 1 lipca 1995 r.*
- Protokół z III posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej z dn. 5 września 2012 r.*
- Protokół z posiedzenia Komisji ds. Przejść Granicznych Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP i Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej z dn. 10 lipca 2019 r.*
- Protokół z XVI posiedzenia Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Kaliningradzkim FR z dn. 5 października 2016 r.*
- Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, red. A. Dudek, R. Mazur, Toruń 2010.
- Rosja w procesach globalizacji*, Bielen S. (red.), Warszawa 2013.
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 roku w sprawie zakresu działania Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji (Dz.U. nr 122 z dnia 23 października 2001 r., poz. 1343).*
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 października 2001 roku w sprawie zniesienia niektórych pełnomocników Rządu (Dz.U. nr 122 z dnia 23 października 2001 r., poz. 1330).*
- Rozporządzenie Rządu Federacji Rosyjskiej z dnia 7 października 2020 r. nr 2577-r.*
- Skoczyła Ł., *Aktualna współpraca transgraniczna Rzeczypospolitej Polskiej modelująca aktywność międzynarodową samorządów*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2012, z. 12.
- Skorupska A., *Dyplomacja Samorządowa. Efektywność i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2015.
- Skubiszewski P., Stańczyk J., Krzysztof Skubiszewski. *Minister Spraw Zagranicznych RP 1989-1993*, Warszawa 2016.
- Statut Polsko-Rosyjskiej Komisji ds. Współpracy Międzyregionalnej z dnia 8 grudnia 2010 r.*
- Statut Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Regionem Sankt Petersburga z dnia 26 listopada 1996 r.*

- Statutu Polsko-Rosyjskiej Rady ds. Współpracy Regionów RP z Obwodem Ka-
liningradzkim FR z dnia 1 lipca 1994 r.*
- Stosunki polsko-rosyjskie. Stereotypy, realia, nadzieje*, red. J. Marszałek-Ka-
wa, Z. Karpus, Toruń 2008.
- Szymański J., *Podstawowe instrumenty prawne współpracy transgranicznej
w ramach Rady Europy*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2011.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej
i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Moskwie dnia 22 maja
1992 r. (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 291).*
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyj-
skiej o współpracy transgranicznej z dnia 2 października 1992 r.*
- Wizerunki międzynarodowe Rosji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2011.
- Współpraca transgraniczna w administracji publicznej*, red. R. Kusiak-Win-
ter, Wrocław 2015.
- Współpraca transgraniczna w Polsce – efekty i możliwości współpracy stro-
ny polskiej na przykładzie Euroregionu „Neisse-Nisa-Nysa”, oprac. T. Bo-
rys, Z. Panasiewicz Z., Jelenia Góra 1996.*
- Współpraca Transgraniczna. Aspekty prawno-ekonomiczne*, red. M. Perkow-
ski, Białystok 2010.
- Wybrane aspekty współpracy transgranicznej polskich samorządów w kon-
tekście przemian prawa Unii Europejskiej*, red. I.M. Wieczorek, M. Gan-
czar, Łódź 2016.
- Федеральный закон от 11.04.1998 г. № 55-ФЗ «О ратификации Европейской
хартии местного самоуправления».

Anna Czyż*

Fenomen parapaństw na obszarze poradzieckim

The phenomenon of para-states in the post-Soviet area

Abstract: One of the consequences of the collapse of the Soviet Union was the outbreak of several conflicts in the post-Soviet area and the emergence of the so-called para-states. Based on the systemic method of treating para-states as a system, internal and external influence factors will be indicated. The article aims to present the reasons for creating para-states and analyze internal and external determinants, i.e. attributes of their statehood as factors that guarantee their operation and ensure continued survival. In this context, the thesis was made that Russian political, economic, and military support for para-states ensures their functioning. Moreover, the article indicates the role of para-states in the Russian Federation's foreign policy towards the post-Soviet area, with which the central thesis of the article is related. It says that supporting para-states politically, financially, and militarily is one of the instruments of Russia's policy towards the post-Soviet area and is intended to keep it within the Russian sphere of influence.

Keywords: para-states, the Russian Federation, the post-Soviet area

Streszczenie: Jedną z konsekwencji rozpadu Związku Radzieckiego był wybuch kilku konfliktów na obszarze poradzieckim oraz powstanie w ich wyniku tzw. parapaństw. W oparciu o metodę systemową traktującą parapaństwa jako system zostaną wskazane czynniki oddziaływania o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Celem artykułu jest przedstawienie przyczyn powstania parapaństw oraz analiza determinant wewnętrznych i zewnętrznych, czyli atrybutów ich państwowości jako czynników gwarantujących ich działanie oraz zapewniających zdolność do dalszego przetrwania. W tym kontekście została postawiona teza, że rosyjskie wsparcie polityczne, ekonomiczne i militarne dla parapaństw jest kluczowym czynnikiem zapewniającym ich funkcjonowanie. Ponadto celem artykułu jest wskazanie roli parapaństw w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec obszaru poradzieckiego, z którą związana jest główna teza artykułu. Mówi ona, że wspieranie parapaństw pod

* Anna Czyż – dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2534-0733>, e-mail: anna.czyz@us.edu.pl.

względem politycznym, finansowym i militarnym jest jednym z instrumentów rosyjskiej polityki wobec obszaru poradzieckiego i ma na celu utrzymanie go w rosyjskiej strefie wpływów.

Słowa kluczowe: parapaństwa, Federacja Rosyjska, obszar poradziecki

Wprowadzenie

Parapaństwa (inne terminy stosowane zamiennie: państwa nieuznawane, quasi-państwa, państwa *de facto* niepodległe) – termin stosowany dla kilku jednostek politycznych na świecie, które pomimo braku uznania na arenie międzynarodowej (lub z minimalnym uznaniem) *de facto* są niepodległymi państwami, mają realną i faktyczną zdolność do wypełniania podstawowych funkcji państwa. Są bytami politycznymi posiadającymi wszystkie atrybuty państwowości, czyli ludność, terytorium, władzę, ale nie mają międzynarodowego uznania statusu państwowości. Parapaństwo to jednostka, w której separatystyczne centrum władzy kontroluje dane terytorium na drodze konfliktu zbrojnego, ale nie jest na tyle silne, aby wymusić uznanie niezależności terytorium od państwa macierzystego. Na obszarze poradzieckim termin ten jest stosowany w odniesieniu do kilku organizmów politycznych: Naddniestrza, Abchazji, Osetii Południowej, Górskiego Karabachu, Donieckiej Republiki Ludowej, Ługańskiej Republiki Ludowej.

Procesowi rozpadu ZSRR na przełomie lat 80. i 90. XX w. towarzyszył szereg lokalnych konfliktów zbrojnych na tle etnicznym i ideologicznym. Wyrastały one z głębokich uwarunkowań historycznych (w tym szczególnie polityki narodowościowej ZSRR) oraz ze stopniowej dezintegracji politycznej, społecznej i gospodarczej. Kreowanie i rozgrywanie tych konfliktów stało się – przede wszystkim dla Moskwy – formą walki o wpływy i kontrolę poza granicami Federacji Rosyjskiej¹. Właśnie mija trzydziesta rocznica rozpadu Związku Radzieckiego, a temat parapaństw pozostaje nadal aktualny i jest wyzwaniem dla całej społeczności międzynarodowej. Celem artykułu jest przedstawienie przyczyn powstania parapaństw oraz analiza determinant wewnętrznych i zewnętrznych jako czyn-

¹ K. Strachota, *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny, perspektywy uregulowania, konsekwencje*, „Prace OSW” 2003, nr 9, s. 80, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_9_o.pdf [17.02.2021].

ników gwarantujących ich działanie oraz zapewniających zdolność do dalszego przetrwania. Ponadto celem artykułu jest wskazanie roli parapaństw w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej wobec obszaru poradzieckiego. Główne pytanie badawcze odnosi się właśnie do polityki Rosji wobec parapaństw i odpowiada mu teza główna, według której wpieranie parapaństw pod względem politycznym, finansowym i militarnym jest jednym z instrumentów rosyjskiej polityki wobec obszaru poradzieckiego i ma na celu utrzymanie go w rosyjskiej strefie wpływów. Pytania szczegółowe są następujące: Dlaczego parapaństwa powstały? Jakie są determinanty ich przetrwania na arenie międzynarodowej? W jaki sposób Rosja wspiera państwowość parapaństw oraz tendencje separatystyczne? Jaki jest główny cel polityki Rosji wobec parapaństw? Tak postawionym pytaniom badawczym odpowiadają tezy szczegółowe. Jedną z nich mówi, że genezy powstania parapaństw należy upatrywać w konfliktach, które wybuchły w związku z procesem rozpadu Związku Radzieckiego w pierwszej połowie lat 90. XX w. Kolejna teza stanowi, że o przetrwaniu parapaństw decydują determinanty wewnętrzne oraz zewnętrzne. Jedną z głównych determinant zewnętrznych jest polityka Federacji Rosyjskiej w stosunku do parapaństw. Rosja jest zainteresowana utrzymywaniem *status quo* w odniesieniu do parapaństw i w tym celu wykorzystuje szereg instrumentów o charakterze politycznym, ekonomicznym i militarnym, by podtrzymywać tendencje separatystyczne i w ten sposób torpedować prozachodnie aspiracje państw macierzystych. Parapaństwa stały się w ten sposób przedmiotem rozgrywek geopolitycznych pomiędzy Rosją a innymi państwami, które posiadają swoje interesy w regionach dotkniętych tzw. zamrożonymi konfliktami.

Podjęcie metodologiczne zastosowane w artykule to metoda systemowa traktująca parapaństwa jako system, którego istnienie i działanie podlega oddziaływaniu zróżnicowanych czynników o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym, warunkujących jego przetrwanie. Zagadnienie istnienia parapaństw jest przedmiotem badań w ujęciu politologicznym i prawnym. Z autorów zajmujących się problemem parapaństw należy wymienić publikacje

autorstwa: S. Pegg², P. Kolstø³, M. Kosienkowskiego⁴, N. Popescu⁵, N. Caspersen⁶, D. Lynch⁷, A. Florea⁸, G. Toal⁹.

1. Atrybuty parapaństw i determinanty ich przetrwania

1. We współczesnej nauce istnieje wiele definicji jednostek państwowych określanych mianem parapaństw, quasi-państw czy też państw nieuznawanych. Pierwszą spójną koncepcję parapaństw sformułował Scott Pegg, którego zdaniem o takiej jednostce można mówić, jeśli „istnieje zorganizowane przywództwo polityczne, które doszło do władzy dzięki własnym możliwościom, jest popierane przez większość ludności, osiągnęło dostateczną zdolność świadczenia usług użyteczności publicznej danej populacji na określonym terytorium i sprawuje nad nim efektywną kontrolę przez istotny okres. Państwo to charakteryzuje się też tym, że dąży (przeważnie bezskutecznie) do uznania międzynarodowego, pozostając cały czas bezprawnym bytem w opinii «społeczności międzynarodowej» i wbrew prawu międzynarodowemu”¹⁰. Jego zdaniem, fakt uzyskania międzynarodowego uznania nie musi być ostatecznym celem *de facto* państw. Jego definicja stała się podstawą do dalszych badań nad funkcjonowaniem państw nieuznawanych. Każda z kolejnych koncepcji zwracała uwagę na różne atrybuty parapaństwa, ale wszystkie określały je jako jed-

2 S. Pegg, *Twenty Years of De Facto State Studies: Progress, Problems, and Prospects*, 2017, <https://core.ac.uk/download/pdf/162543596.pdf> [17.03.2021].

3 P. Kolstø, *The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States*, „Journal of Peace Research”, vol. 43, 2006, issue 6, s. 723-740, <https://doi.org/10.1177/0022343306068102> [16.03.2021].

4 M. Kosienkowski, *Quasi-państwo w stosunkach międzynarodowych*, „Stosunki Międzynarodowe” 2008, nr 3-4, s. 151-162, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=131071> [18.03.2021].

5 N. Popescu, *Democracy in Secessionism: Transnistria and Abkhazia's Domestic Policies*, Brussels 2006, <http://core.kmi.open.ac.uk/download/pdf/11871437.pdf> [17.03.2021].

6 N. Caspersen, *Democracy, Nationalism and (Lack of) Sovereignty: The Complex Dynamics of Democratisation in Unrecognised States*, „Nations and Nationalism” 2011, no. 17(2), s. 337-356, <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00471.x> [18.03.2021].

7 D. Lynch, *Separatist States and Post-Soviet Conflicts*, „International Affairs”, vol. 78, 2002, no. 4, s. 831-848, <https://doi.org/10.1111/1468-2346.00282> [18.03.2021].

8 A. Florea, *De Facto States in International Politics (1945-2011): A New Data Set*, „International Interactions”, vol. 40, 2014, issue 5, s. 788-811, <https://doi.org/10.1080/03050629.2014.915543> [17.03.2021].

9 G. Toal, J. O'Loughlin, *Inside South Ossetia: A Survey of Attitudes in a De Facto State*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 29, 2013, issue 2, s. 136-172, <https://doi.org/10.1080/1060586X.2013.780417> [16.03.2021].

10 Cyt. za: S. Pegg, *International Society and the "De Facto State"*, Aldershot 1998, s. 326.

Parapaństwo stanowi jednostkę geopolityczną, która jest suwerenna w wymiarze materialnym, gdyż sprawuje faktyczną, wyłączną, pełną i samodzielną władzę na swym terytorium, nie jest jednak suwerenna w wymiarze formalnym, gdyż w świetle prawa międzynarodowego podlega państwu macierzystemu, stanowiąc jego integralną część, czego nie uznaje. Brak suwerenności formalnej pociąga za sobą określone konsekwencje w postaci problemów gospodarczych, gdyż taka jednostka ma ograniczone możliwości w zakresie otrzymywania pomocy międzynarodowej, brania udziału w organizacjach międzynarodowych, napływu zagranicznych inwestycji, eksportu własnych produktów. Jednostkowe uznanie, jak np. w przypadku Abchazji i Osetii Południowej, uznawanych przez Rosję, Nikaragwę czy Wenezuelę, nie wyklucza ich z grupy parapaństw¹⁹. Jednym z wymogów niezbędnych do zakwalifikowania danej jednostki geopolitycznej do grupy parapaństw jest fakt wykonywania funkcji państwa w takich sferach, jak zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku publicznego, ochrona terytorium, oświata, ochrona zdrowia, budowa i utrzymanie infrastruktury itp.

Funkcjonowanie parapaństw na obszarze poradzieckim umożliwiają określone czynniki o charakterze wewnętrznym (mające źródło w danym parapaństwie) i zewnętrznym (związane z otaczającym je środowiskiem), które determinują jego zdolność do przetrwania. Do determinant wewnętrznych można zaliczyć: dążenie władz i elit do utrzymywania niezależności parapaństw oraz do uznania międzynarodowego, a także poparcie ludności dla idei niezależności. Wśród determinant zewnętrznych na pierwsze miejsce wysuwa się polityka Federacji Rosyjskiej, która udziela wielowymiarowego wsparcia parapaństwom, co umożliwia im dalsze istnienie, ale też polityka państw macierzystych, nieefektywność ich działań na rzecz przywrócenia integralności terytorialnej.

Opracowania katalogu determinant przetrwania parapaństw, wspólnego dla całej tej grupy jednostek, dokonał Marcin Kosien-

19 B.H. Stanislawski, *Para-States, Quasi-States, and Black Spots: Perhaps Not States, but Not "Ungoverned Territories"*, Either, „International Studies Review”, vol. 10, 2008, no. 2, s. 366-396, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2008.00795.x> [18.03.2021].

kowski, według którego do determinant wewnętrznych przetrwania parapaństwa można zaliczyć:

- „zdolność pozyskiwania środków finansowych i materialnych;
- zgodne dążenie władz i elit [...] do realizacji celu politycznego danej jednostki;
- znaczne poparcie jej ludności dla osiągnięcia powyższego celu;
- relatywnie znaczną siłę militarną [...], głównie w porównaniu z państwem macierzystym”²⁰.

De determinant zewnętrznych przetrwania parapaństwa Marcin Kosienkowski zalicza z kolei:

- „niski potencjał państwa macierzystego i nieudolność jego władz w działaniach na rzecz reintegracji państwa;
- poważne wsparcie podmiotu zewnętrznego – patrona;
- mniejszą pomoc innych podmiotów zewnętrznych;
- żadne/niewystarczające [...] zaangażowanie pozostałej części „społeczności międzynarodowej”, szczególnie ważnych graczy międzynarodowych w reintegrację danego państwa, na którego obszarze istnieje quasi-państwo;
- dysfunkcjonalność formuły negocjacji mających doprowadzić do przywrócenia integralności terytorialnej danego państwa macierzystego”²¹.

Charakterystyczną cechą parapaństw jest fakt, że sytuacja pozostaje w stanie zawieszenia, gdyż trwałego uregulowania konfliktów, które leżały u podstaw ich powstania, nie udało się osiągnąć ani metodami siłowymi, ani na drodze rokowań. Parapaństwa powstały na większości obszarów dotkniętych konfliktami i stały się trwałym układem sił w regionie²². Do wspólnych cech zamrożonych konfliktów na obszarze poradzieckim, w wyniku których doszło do powstania parapaństw, można zaliczyć następujące:

- większość konfliktów wybuchła w pierwszej połowie lat 90. XX w. i pozostaje nierozwiązana do dziś – określa się je często mianem tzw. „zamrożonych konfliktów”, co ma oddawać ich status właśnie nierozwiązanych i niezakończonych;

20 Cyt. za: M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 32.

21 Cyt. za: M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 32.

22 R. Czachor, *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach: geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Wrocław 2014, s. 558.

- na większości obszarów dotkniętych konfliktami powstały parapaństwa, które z każdym kolejnym rokiem istnienia pogłębiają podział z macierzystymi państwami na poziomie politycznym, gospodarczym, ale także praktyki zwykłych obywateli;
- każdy z konfliktów pociągnął za sobą głębokie zmiany w sferze politycznej, społecznej, etnicznej, gospodarczej, i powrót do sytuacji sprzed wybuchu konfliktów wydaje się mało prawdopodobny, zburzyły one dotychczasową strukturę etniczną poprzez czystki etniczne, migracje uchodźcze²³;
- trwanie sytuacji „zamrożenia” konfliktów negatywnie rzutuje na sytuację w regionie – z jednej strony konflikty utrudniają rozwój państw właściwych, z drugiej parapaństwa stają się zapleczem dla terroryzmu, przemytu, przestępczości zorganizowanej i innych negatywnych zjawisk, gdyż wyłączone spod kontroli sił zewnętrznych stwarzają warunki do rozwoju nielegalnej działalności, tworząc zjawisko tzw. „czarnych dziur”²⁴;
- w większości parapaństw stacjonują siły rosyjskie, które odgrywały i nadal odgrywają istotną rolę w rozwoju sytuacji;
- Rosja występuje w roli mediatora we wszystkich zamrożonych konfliktach i jest zaangażowana w proces pokojowy oraz negocjacje mające na celu uregulowanie statusu parapaństw – często jest architektem porozumień;
- konflikty stały się trwałym elementem rozgrywki politycznej w stosunkach międzynarodowych, a w rękach Rosji – istotnym instrumentem torpedowania wszelkich starań macierzystych państw o integrację z Unią Europejską czy Sojuszem Północnoatlantyckim²⁵.

Na przestrzeni lat parapaństwa funkcjonują w oparciu o środki finansowe mające charakter oficjalny (są związane z eksportem własnej produkcji, pochodzą z zagranicznej pomocy finansowej, głównie rosyjskiej, lub z tytułu prywatyzacji) oraz nieoficjalny, których źród-

23 A. Legucka, *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze post-radzieckim*, Warszawa 2013, s. 406.

24 K. Strachota, *Konflikty zbrojne...*, s. 80.

25 M. Sussex, *Twenty Years after the Fall: Continuity and Change in Russian Foreign and Security Policy*, „Global Change, Peace & Security”, vol. 24, 2012, issue 2, s. 203-217, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14781158.2012.679921> [1.02.2021].

ło stanowi nielegalny handel zagraniczny lub przemysł (warunkowane słabą kontrolą granic, wysokim poziomem korupcji). Parapaństwa dysponują możliwością prowadzenia handlu międzynarodowego dzięki przyzwoleniu państwa macierzystego czy państw trzecich, ale stopień samodzielności parapaństw zawsze był uzależniony od polityki władz państwa macierzystego i czasami stosowały one ograniczenia w postaci np. blokad ekonomicznych, jak w przypadku Naddniestrza²⁶.

Najważniejsi decydenci w parapaństwach przez lata ich istnienia w swoich wystąpieniach niezmiennie i zdecydowanie wykluczali możliwość reintegracji z państwami macierzystymi. Dążenie do utrzymania niezależności przez władze parapaństw było dyktowane chęcią zachowania pełni władzy przez najważniejszych decydentów. Reintegracja z państwem macierzystym na jakichkolwiek warunkach oznaczałaby bowiem dla rządzących ograniczenie lub utratę wpływów politycznych, a także źródeł dochodów. Elity parapaństw przedstawiały także argument znacznego poparcia ludności dla utrzymania niezależności od państw macierzystych – przykładem może być Naddniestrze, gdzie wyniki przeprowadzanych referendum na temat niepodległości czy przyjęcia konstytucji tego parapaństwa prezentowały zdecydowane poparcie mieszkańców dla jego niezależności od Mołdawii²⁷. Władze parapaństw budują obraz państwa macierzystego jako wroga na zakorzenionym w świadomości strachu, na pamięci krzywd doświadczonych podczas zbrojnych faz konfliktów, polityki wysiedlenia czy czystek etnicznych. Realizują ponadto politykę blokowania publicznej dyskusji na temat przyszłości parapaństw, wykorzystując w tym celu podporządkowane lokalne media, które mogą przedstawiać zafałszowany obraz rzeczywistości i kształtować poglądy ludności stosownie do potrzeb politycznych rządzących.

2. Parapaństwa w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej

Linia polityczna kreowana przez rosyjskich decydentów odpowiada realistycznej koncepcji stosunków międzynarodowych, z prioryteto-

²⁶ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 43.

²⁷ Ibidem, s. 74-75.

wym traktowaniem interesu narodowego i konieczności obrony jego wartości przed zagrożeniami ze strony środowiska międzynarodowego. Rosyjskim interesem po rozpadzie ZSRR pozostaje kontrola nad obszarem poradzieckim traktowanym jako tzw. bliska zagranica i utrzymywanie go w rosyjskiej strefie wpływów. Przez lata w kolejnych koncepcjach rosyjskiej polityki zagranicznej priorytetowym kierunkiem owej polityki był obszar poradziecki, a jednym z głównych założeń rosyjskiej polityki zagranicznej ciągle pozostaje utrzymanie dominującej pozycji na obszarze poradzieckim²⁸. Celem Rosji jest ograniczenie zaangażowania Zachodu i innych aktorów w tym regionie jako zagrożenia dla strategicznych i żywotnych interesów Federacji Rosyjskiej oraz osłabianie prozachodnich aspiracji byłych republik radzieckich. Wspieranie parapaństw umożliwia realizację wskazanego celu rosyjskiej polityki zagranicznej. Przez trzydzieści lat od rozpadu Związku Radzieckiego zasadniczym celem rosyjskiej polityki wobec parapaństw było i jest utrzymywanie *status quo* z wykorzystaniem zróżnicowanych instrumentów oddziaływania o charakterze politycznym, gospodarczym czy militarnym. W aspekcie politycznym pomoc Rosji przebiega na poziomie bilateralnym, regionalnym i globalnym. Na poziomie bilateralnym Rosja poprzez swoich urzędników utrzymuje wzajemne kontakty z władzami parapaństw – podczas spotkań poruszane są kwestie współpracy politycznej, gospodarczej i społecznej. Rosja powołała swoich specjalnych przedstawicieli w parapaństwach. Na poziomie regionalnym Rosja promuje status parapaństw w procesie uregulowania problemu istniejących separatyzmów i ewentualnych propozycji rozwiązania zamrożonych konfliktów. Na poziomie globalnym Moskwa uznaje niepodległość Abchazji i Osetii Południowej i ma tam ambasady, natomiast Naddniestrze uważa formalnie za część Mołdawii. Jednoczesne zaangażowanie Rosji w konflikty (np. przez wspieranie separatyzmów) i w mediacje pozwala jej osiągnąć kilka celów. Rosja jest zdolna utrzymać konflikt w stanie „zamrożenia”, co pozwala jej wykorzystywać go jako instrument nacisku, lub „odmrozić” go w dogodnym dla siebie momencie²⁹. Istnienie zamrożonych konfliktów oraz

28 A. Skriba, *Russian Strategy towards the Post-Soviet Space in Europe: Searching for Balance between Economy, Security, and Great Power Attractiveness*, „Strategic Analysis”, vol. 40, 2016, issue 6, s. 604-618, <https://doi.org/10.1080/09700161.2016.1224061> [18.03.2021].

29 A. Legucka, „Rozmrażanie” konfliktów..., s. 92.

niejednoznaczny status Abchazji i Osetii Południowej uniemożliwiają członkostwo Gruzji w NATO³⁰. Podobnie rzecz ma się ze zdestabilizowaną Ukrainą, która ma niewielkie szanse na członkostwo w NATO czy w Unii Europejskiej, skoro nie został uregulowany problem separatystycznych republik na wschodzie kraju. Także w przypadku Mołdawii ze względu na problem Naddniestrza sytuacja zbliżenia z Unią Europejską jest poważnym wyzwaniem dla władz mołdawskich, które zdecydowały się w 2009 r. na rozpoczęcie współpracy w ramach programu Partnerstwa Wschodniego i podobnie jak Gruzja czy Ukraina zrealizowały trzy najważniejsze cele tego programu. Podpisana została umowa stowarzyszeniowa z Unią Europejską, umowa o pogłębionej strefie wolnego handlu oraz umowa o ułatwieniach wizowych. Unię Europejską włączono ponadto w charakterze obserwatora do wielostronnych negocjacji na rzecz uregulowania konfliktu z separatystycznym Naddniestrzem. Mediacja w konflikcie pozwala z kolei Rosji zgłaszać propozycje jego rozwiązania zgodnie z własnym interesem, a przez to uzyskać wpływ na politykę państwa, którego dotyczą mediacje³¹. Rosja wysłała jasny sygnał do państw macierzystych, że jeśli nadal będą prowadziły starania o członkostwo w strukturach euroatlantyckich (Unii Europejskiej i NATO), ona będzie wspierać parapaństwa i w ten sposób permanentnie destabilizować sytuację wewnętrzną kraju³², gdyż w dalszym ciągu Rosja postrzega NATO w kategorii zagrożenia własnych interesów na obszarze poradzieckim. W przypadku Górskiego Karabachu, w którym doszło do rozmrożenia konfliktu w 2020 r., Rosja także brała udział w ustalaniu zasad zakończenia działań wojennych między Armenią i Azerbejdżanem, czego celem było zademonstrowanie przez Moskwę, że „pozostaje ona głównym graczem na Kaukazie Południowym i trzyma rękę na pulsie”³³. W odniesieniu do Abchazji

30 K. Gołaś, *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej – wybrane aspekty*, „Przegląd Geopolityczny”, t. 3, 2011, s. 109-123, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=496809> [18.03.2021].

31 B. Rezvani, *Russian Foreign Policy and Geopolitics in the Post-Soviet Space and the Middle East: Tajikistan, Georgia, Ukraine and Syria*, „Middle Eastern Studies”, vol. 56, 2020, issue 6, s. 878-899, <https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1775590> [2.02.2021].

32 A. Miarka, *Para-states as an Instrument for Strengthening Russia's Position – the Case of Transnistria*, „Journal of Strategic Security”, vol. 13, 2020, no. 2, s. 1-18, DOI: <https://doi.org/10.5038/1944-0472.13.2.1750>, <https://www.jstor.org/stable/26918082> [17.03.2021].

33 W. Górecki, *Górski Karabach: Kreml dyscyplinuje Baku i Erywań*, „Analizy OSW”, 12.01.2021, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-01-12/gorski-karabach-kreml-dyscyplinuje-baku->

i Osetii Południowej Rosja realizowała scenariusz pełzającej inkorporacji w oparciu o podpisywane traktaty o sojuszu i strategicznym partnerstwie z Abchazją w 2014 r. oraz o sojuszu i integracji z Osetią Południową w 2015 r., które z jednej strony sankcjonowały istniejącą zależność tych separatystycznych regionów Gruzji od Rosji w wielu sferach (np. ochrony granicy z Gruzją), z drugiej strony stanowiły nową jakość, prowadziły bowiem do faktycznej inkorporacji republik z Rosją w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej, które – zachowując fasadową państwowość – stawały się częścią rosyjskiego Kaukazu Północnego³⁴. Rosja nie zdecydowała się jednak na pełną aneksję (tak jak w przypadku ukraińskiego Krymu w 2014 r.) ze względu na niewielkie wewnętrzne korzyści propagandowe oraz kolizję z polityką wobec Gruzji, która polega głównie na wykorzystywaniu miękkich środków oddziaływania (w postaci propagandy medialnej, działalności prorosyjskich organizacji i ruchów politycznych, współpracy z Gruzińską Cerkwią Prawosławną, budowaniu powiązań międzyludzkich oraz biznesowych) w celu podsycania antyzachodnich i prorosyjskich postaw w gruzińskim społeczeństwie.

Decydenci polityczni, ale też mieszkańcy parapaństw traktują dobre stosunki z Rosją jako gwarancję istnienia ich bytu politycznego w jego obecnej formie i są przekonani, że Rosja pełni kluczową rolę w ewentualnym rozwiązaniu zamrożonych konfliktów. Współpraca Rosji z parapaństwami obejmuje sferę stosunków politycznych, gospodarczych i militarnych. W wymiarze militarnym najistotniejsze znaczenie ma obecność rosyjskich sił zbrojnych na terytorium parapaństw, także w ramach sił pokojowych, jak również dostawy uzbrojenia, sprzętu czy technologii. W wymiarze gospodarczym Rosja pozostaje kluczowym partnerem handlowym – kupuje znaczną część produkcji lub sprzedaje własne towary na dogodnych warunkach, stanowi także główny rynek pracy dla mieszkańców parapaństw, udziela pomocy finansowej w formie kredytów i pożyczek (częściowo bezzwrotnych lub spłacanych udziałami w firmach działających w parapaństwach, np. największy

-i-erywan [13.03.2021].

34 M. Falkowski, *Rosja wchłania Osetię Południową*, „Analizy OSW”, 25.03.2015, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-03-25/rosja-wchlania-osetie-poludniowa> [13.03.2021].

w Naddniestrzu podmiot gospodarczy – holding Sheriff)³⁵. Ważnym elementem wsparcia finansowego ze strony Rosji są dotacje celowe np. na zabezpieczenie społeczne, projekty infrastrukturalne czy dotacje gazowe, a także pomoc materialna w postaci dostaw żywności. Instrumenty ekonomiczne służą budowie poparcia dla rosyjskiej polityki ze strony elit politycznych i mieszkańców parapaństw³⁶. Rosyjskie wsparcie o charakterze społecznym polega na przyznawaniu mieszkańcom parapaństw obywatelstwa Federacji Rosyjskiej. Taka polityka Rosji jest tłumaczona koniecznością udzielenia pomocy swoim obywatelom, ochrony praw i interesów ludności rosyjskojęzycznej zamieszkującej separatystyczne regiony. Znalazło to swoje zastosowanie podczas wojny rosyjsko-gruzińskiej w 2008 r., kiedy Rosja podczas wydarzeń w Gruzji powoływała się na konieczność obrony własnych obywateli.

Rosja swoją polityką oddziałuje zatem nie tylko na parapaństwa, ale także na państwa macierzyste przez stosowanie całego wachlarza instrumentów. Można je pogrupować w cztery główne kategorie, które wzajemnie się przenikają: 1) polityczne, 2) militarne, 3) gospodarcze, 4) *soft power*. Do instrumentów politycznych należy dominacja w regionalnych strukturach współpracy tworzonych z inicjatywy Rosji na obszarze poradzieckim i forsowanie modelu reintegracji. W wymiarze politycznym i bezpieczeństwa kluczowymi organizacjami z punktu widzenia Rosji są Wspólnota Niepodległych Państw oraz Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Państwa macierzyste dla parapaństw w odpowiedzi na politykę forsowania przez Rosję procesu reintegracji byłych republik radzieckich stworzyły strukturę współpracy początkowo pod nazwą GUAM, zrzeszającą cztery państwa: Gruzję, Ukrainę, Azerbejdżan i Mołdawię, przekształconą w 2006 r. w regionalną organizację pod nazwą Organizacja na rzecz Demokracji i Rozwoju. Wzmocnieniu pozycji Rosji w państwach poradzieckich służyć ma również upowszechnianie własnego modelu ustrojowego – „demokracji suwerennej”, oraz wspieranie przywódców przychylnych Rosji i jej projektom reintegracyjnym. „Suwerenna demokracja”

35 K. Całus, *Naddniestrze: cała władza dla Sheriffa*, „Analizy OSW”, 14.12.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-12-14/naddniestrze-cala-wladza-dla-sheriffa> [10.03.2021].

36 M. Riegl, B. Doboš, *Geopolitics of Secession: Post-Soviet De Facto States and Russian Geopolitical Strategy*, „Central European Journal of International and Security Studies”, vol. 12, 2018, no. 1, s. 59-89.

ma być remedium na „kolorowe rewolucje” (rewolucję róż w Gruzji w 2003 r. czy pomarańczową rewolucję na Ukrainie w 2004 r.) i poszerzanie wpływów innych aktorów w państwach poradzieckich. Ważnym instrumentem oddziaływania na państwa macierzyste jest obecność w Rosji wielomilionowej rzeszy imigrantów zarobkowych pochodzących z tych państw. Gastarbeiterzy, przesyłając pieniądze rodzinom w kraju, zasilają w ten sposób budżety lokalne, co jest czynnikiem pozytywnie oddziałującym na sytuację gospodarczą tych byłych republik radzieckich. Z drugiej strony zapowiedzi zaostrzenia przepisów dotyczących migrantów lub pokazowe deportacje nielegalnych imigrantów są formą straszenia i nacisku na państwa macierzyste. Do instrumentów gospodarczych można zaliczyć wykorzystywaną przez Rosję politykę taryfową na eksportowane do państw macierzystych towary, a także stosowanie polityki zakazów importu określonych towarów z państw niepokornych wobec Rosji poprzez ekonomiczne embargo (np. w 2006 r. Rosja wprowadziła embargo na import win i wody mineralnej z Gruzji, co tłumaczyła niespełnieniem standardów sanitarnych obowiązujących w Rosji, w 2013 r. nałożone embargo zostało zniesione, co wiązało się z dojściem do władzy w Gruzji prorosyjskiego rządu). W stosunku np. do Ukrainy Rosja stosowała szantaż gazowy, gdzie kartą przetargową w kryzysach gazowych stawały się kontrakty na dostawy tego rosyjskiego surowca na Ukrainę, a w ostatnich latach Rosja realizuje politykę omijania Ukrainy jako państwa tranzytowego w procesie planowania budowy nowych gazociągów transportujących rosyjski gaz na zachód. Natomiast odpowiedzią Rosji na zbliżenie części byłych republik radzieckich z Unią Europejską, np. poprzez udział w programie Partnerstwa Wschodniego, było zintensyfikowanie procesu reintegracji obszaru poradzieckiego poprzez tworzenie struktur integracyjnych w postaci Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, która zaczęła funkcjonować w 2015 r. Presję gazową Rosja stosowała w stosunku do Armenii, której w 2013 r. oferowała możliwość powrotu do niższych cen gazu w przypadku przystąpienia tego kraju do unii celnej, co wiązało się z rezygnacją ze stowarzyszenia z Unią Europejską,

a ostatecznie oznaczało wejście Armenii do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej w 2014 r.³⁷

Zaangażowanie militarne Rosji w konflikty na obszarze poradzieckim było znakiem odradzania się w Rosji postaw imperialnych wobec byłych republik radzieckich. Przedłużanie istniejących konfliktów i wspieranie separatyzmów wpisuje się w politykę „dziel i rządź”, w myśl której zaognianie konfliktów pozwala Rosji na utrzymywanie kontroli. Funkcjonowanie parapaństw umożliwia Rosji wywieranie presji na politykę państw macierzystych, posługując się metodą „kija i marchewki”, która polega na tym, że kiedy państwa macierzyste wzmacniają w swej polityce zagranicznej kierunek zachodni kosztem rosyjskiego, spotykają się z reakcją władz rosyjskich. Do kategorii *soft power* (nie-materialny rosyjski kapitał) należy zaliczyć bliskość kulturową, znajomość języka rosyjskiego, kontakty międzyludzkie, dostęp do rosyjskich mediów (telewizja, Internet, prasa), kontakty cerkwi prawosławnych, retorykę braterstwa. Narzędziem wykorzystywanym w tej sferze rosyjskiego oddziaływania stała się koncepcja „rosyjskiego świata” (ros. „rusский мир”) stanowiąca „formę promocji idei Rosji jako ośrodka cywilizacyjnego odrębnego od cywilizacji azjatyckich oraz przeciwstawnego w wielu momentach do cywilizacji zachodniej”³⁸.

Podsumowanie

Polityka Federacji Rosyjskiej przebiega dwutorowo: jest realizowana w stosunku do, z jednej strony, parapaństw, z drugiej – do państw macierzystych, i opiera się przede wszystkim na tradycyjnej polityce siły i nacisku. Rosja wykorzystuje swoją dominującą pozycję w regionie do wywierania presji na parapaństwa i państwa macierzyste. Może zastosować szeroki wachlarz instrumentów oddziaływania, z których do najczęściej wykorzystywanych należą formy szantażu i nacisku, zarówno politycznego, jak i ekonomicznego oraz występujące w re-

37 A. Romanowska, *Współczesna polityka Federacji Rosyjskiej w obszarze „bliskiej zagranicy”*, „Facta Simonidis” 2015, nr 1(8), s. 139-154, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=654561> [18.03.2021].

38 O. Wasiuta, „Russki mir” jako narzędzie imperialnej polityki Kremla, „Przegląd Geopolityczny” 2017, nr 21, s. 67-87, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=574574> [18.03.2021].

gionie antagonizmy i ruchy separatystyczne, będące źródłem zamrożonych konfliktów. Parapaństwa stały się przedmiotem geopolityki, nie zaś ich podmiotem, a ich relacje ze światem wpisują się w ogólne tendencje stosunków ważniejszych i silniejszych graczy międzynarodowych: Rosji, USA, Turcji, Iranu, Chin, OBWE, UE i NATO. Istnienie parapaństw jest elementem geopolitycznej rywalizacji o własną strefę wpływów. Dla Rosji celem w odniesieniu do parapaństw jest utrzymywanie *status quo*, czyli ich nieokreślonego statusu. Udziela ona zatem parapaństwom wielowymiarowej pomocy. Jej obecność militarna, polityczna, gospodarcza, społeczna i kulturowa w parapaństwach daje możliwość oddziaływania, kształtowania i kontroli. Nierozwiązane konflikty o Górski Karabach między Armenią i Azerbejdżanem, o Abchazję i Osetię Południową w przypadku Gruzji są jedną z najważniejszych przyczyn niestabilności całego regionu Kaukazu Południowego oraz kluczowym dla Rosji instrumentem rozgrywki geopolitycznej na Kaukazie Południowym. W Europie Wschodniej takimi konfliktami są: konflikt na wschodzie Ukrainy, gdzie powstały Doniecka i Ługańska Republiki Ludowe, oraz konflikt o status Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej jako separatystycznej części Mołdawii.

Rosyjskie działania w stosunku do państw macierzystych nie zawsze przynoszą zamierzone efekty. O ile w przypadku Armenii udało się osiągnąć zaplanowany cel – Armenia zrezygnowała z pogłębiania współpracy z UE i zdecydowała o wstąpieniu do Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, o tyle w przypadku Ukrainy, Mołdawii i Gruzji nie udało się tego osiągnąć i państwa te podpisały umowy stowarzyszeniowe i nadal dążą do współpracy z Zachodem. Wydaje się jednak, że polityce Rosji wobec parapaństw sprzyja niewystarczające zaangażowanie w proces ich reintegracji z państwami macierzystymi ze strony Unii Europejskiej czy Stanów Zjednoczonych czy ograniczona efektywność działań Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, która także bierze udział w negocjacjach nad uregulowaniem zamrożonych konfliktów.

Żaden z konfliktów, które doprowadziły do powstania parapaństw, nie został dotąd rozwiązany. Nie zanosì się też, aby miało do tego dojść w najbliższym czasie. Najważniejszym czynnikiem wpływającym na tę sytuację jest stanowisko Rosji, dla której wpieranie parapaństw pod względem politycznym, finansowym i militarnym jest jednym z instrumentów polityki wobec obszaru poradzieckiego i ma

na celu utrzymanie go w rosyjskiej strefie wpływów. Istotne znaczenie ma ponadto słabość państw macierzystych, z których wydzielili się owe jednostki, oraz brak woli elit politycznych i społeczeństw po obu stronach barykady, aby doprowadzić do rozwiązania problemu. Dlatego parapaństwa zapewne pozostaną w obecnym „stanie zawieszenia”, a ich uznanie międzynarodowe wydaje się nierealne.

Bibliografia

- Bakke K.M., Linke A.M., O'Loughlin J., Toal G., *Dynamics of State-Building after War: External-Internal Relations in Eurasian De Facto States*, „Political Geography”, vol. 63, 2018, <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0962629816301433?token=4010ED7996D712DC7910B275018472E417352FoEF2E577636DCB6072F4E71AF32BF975B8970C7107EA6E4AE334324ADA>.
- Bakke K.M., O'Loughlin J., Toal G., Ward M.D., *Convincing State-Builders? Disaggregating Internal Legitimacy in Abkhazia*, „International Studies Quarterly”, vol. 58, 2014, issue 3, <https://doi.org/10.1111/isqu.12110>.
- Blakkisrud H., Kemoklidze N., Gelashvili T., Kolstø P., *Navigating De Facto Statehood: Trade, Trust, and Agency in Abkhazia's External Economic Relations*, „Eurasian Geography and Economics” 2020, <https://rsa.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/15387216.2020.1861957>.
- Buzard K., Graham T., Horne B., *Unrecognized States: A Theory of Self-Determination and Foreign Influence*, „The Journal of Law, Economics, and Organization”, vol. 33, 2017, issue 3, <https://doi.org/10.1093/jleo/eww017>.
- Całus K., *Naddniestrze: cała władza dla Sheriffa*, „Analizy OSW”, 14.12.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-12-14/naddniestrze-cala-wladza-dla-sheriffa>.
- Całus K., *Państwo niedokończone. 25 lat moldawskiej niepodległości*, „Prace OSW” 2016, nr 59, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_59_pl_25_lat_moldawskiej_net.pdf.
- Caspersen N., *Democracy, Nationalism and (Lack of) Sovereignty: The Complex Dynamics of Democratisation in Unrecognised States*, „Nations and Nationalism” 2011, no. 17(2), <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00471.x>.
- Caspersen N., *Unrecognized States: The Struggle for Sovereignty in the Modern International System*, Cambridge–Malden 2012.
- Closson S., Kolstø P., Seymour L.J.M., Caspersen N., *Unrecognized States: The Struggle for Sovereignty in the Modern International System*, „Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity”, vol. 41, 2013, issue 4, <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.776527>.
- Czachor R., *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach: geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Wrocław 2014.

- Czachor R., *Determinanty przetrwania państw pozbawionych powszechnego uznania: weryfikacja istniejących teorii*, [w:] *Problem państw nieuznawanych we współczesnym świecie*, red. V. Serzhanova, J. Wilk, K. Nowak, J. Plis, Warszawa 2019.
- Dembińska M., Campana A., *Frozen Conflicts and Internal Dynamics of De Facto States: Perspectives and Directions for Research*, „International Studies Review”, vol. 19, 2017, issue 2, <https://doi.org/10.1093/isr/vix010>.
- Dembińska M., Mérand F., *The Role of International Brokers in Frozen Conflicts: The Case of Transnistria*, „Asia Europe Journal”, vol. 17, 2019.
- Falkowski M., *Rosja wchłania Osetię Południową*, „Analizy OSW”, 25.03.2015, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-03-25/rosja-wchlania-osetie-poludniowa>.
- Falkowski M., „Rosyjska Polityka Sąsiedztwa”: casus Abchazji, „Analizy OSW”, 26.11.2014, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-11-26/rosyjska-polityka-sasiedztwa-casus-abchazji>.
- Fedorowicz K., *Republika Górskiego Karabachu – atrybuty państwowości a realia polityczne*, [w:] *Problem państw nieuznawanych we współczesnym świecie*, red. V. Serzhanova, J. Wilk, K. Nowak, J. Plis, Warszawa 2019.
- Florea A., *De Facto States in International Politics (1945-2011): A New Data Set*, „International Interactions”, vol. 40, 2014, issue 5, <https://doi.org/10.1080/03050629.2014.915543>.
- Florea A., *De Facto States: Survival and Disappearance (1945-2011)*, „International Studies Quarterly”, vol. 61, 2017, issue 2, <https://doi.org/10.1093/isq/sqw049>.
- Florea A., *Rebel Governance in De Facto States*, „European Journal of International Relations”, vol. 26, 2020, issue 4, <https://doi.org/10.1177/1354066120919481>.
- Gołaś K., *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej – wybrane aspekty*, „Przegląd Geopolityczny”, t. 3, 2011, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/> <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=496809>.
- Górecki W., *Górski Karabach: Kreml dyscyplinuje Baku i Erywań*, „Analizy OSW”, 12.01.2021, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-01-12/gorski-karabach-kreml-dyscyplinuje-baku-i-erywan>.
- Jackson R., Sørensen G., *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2006.
- King Ch., *The Benefits of Ethnic War: Understanding Eurasia's Unrecognized States*, „World Politics”, vol. 53, 2001, issue 4, <https://www.jstor.org/stable/25054164>.
- Kłosek K., Bahenský V., Smetana M., Ludvík J., *Frozen Conflicts in World Politics: A New Dataset*, „Journal of Peace Research” 2020, <https://doi.org/10.1177/0022343320929726>.
- Kolstø P., *Biting the Hand that Feeds them? Abkhazia–Russia Client–Patron Relations*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 36, 2020, issue 2, <https://doi.org/10.1080/1060586X.2020.1712987>.

- Kolstø P., *The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States*, „Journal of Peace Research”, vol. 43, 2006, issue 6, <https://doi.org/10.1177/0022343306068102>.
- Kolstø P., Blakkisrud H., *De Facto States and Democracy: The Case of Nagorno-Karabakh*, „Communist and Post-Communist Studies”, vol. 45, 2012, issue 1-2, <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2012.03.004>.
- Kolstø P., Blakkisrud H., *From Secessionist Conflict Toward a Functioning State: Processes of State- and Nation-Building in Transnistria*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 27, 2011, issue 2, <https://doi.org/10.2747/1060-586X.27.2.178>.
- Kolstø P., Blakkisrud H., *Living with Non-Recognition: State- and Nation-building in South Caucasian Quasi-States*, „Europe-Asia Studies”, vol. 60, 2008, issue 3, <https://doi.org/10.1080/09668130801948158>.
- Kolstø P., Malgin A., *The Transnistrian Republic: A Case of Politicized Regionalism*, „Nationalities Papers”, vol. 26, 1998, issue 1, DOI: <https://doi.org/10.1080/00905999808408553>.
- Kopeček V., Hoch T., Baar V., *De Facto States and Democracy: The Case of Abkhazia*, „Bulletin of Geography. Socio-Economic Series”, vol. 32, 2016, no. 32, file:///C:/Users/Anna%20Czy%C5%BC/Downloads/9558-24369-1-SM%20(1).pdf.
- Kosienkowski M., *Naddniestrzańska Republika Mołdawska: determinanty przetrwania*, Toruń 2010.
- Kosienkowski M., *Pojęcie i determinanty stabilności quasi-państwa*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 6(2008), <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/223/KOSIENKOWSKI%20Poj%20c4%99cie%20i%20determinanty%20stabilno%20c5%9bci%20quasi-pa%20c5%84stw.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Kosienkowski M., *Quasi-państwo w stosunkach międzynarodowych*, „Stosunki Międzynarodowe” 2008, nr 3-4, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=131071>.
- Kosienkowski M., *Współpraca społeczności międzynarodowej z państwami de facto: studium przypadków*, Lublin 2018.
- Legucka A., *Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, Warszawa 2013.
- Legucka A., „Rozmrażanie” konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 11(2013), z. 4.
- Lynch D., *Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States*, Washington 2004.
- Lynch D., *Separatist States and Post-Soviet Conflicts*, „International Affairs”, vol. 78, 2002, no. 4, <https://doi.org/10.1111/1468-2346.00282>.
- Marandici I., Leşanu A., *The Political Economy of the Post-Soviet De Facto States: A Paired Comparison of Transnistria and the Donetsk People's Republic*, „Problems of Post-Communism” 2020, <https://doi.org/10.1080/10758216.2020.1785317>.

- Miarka A., *Para-States as an Instrument for Strengthening Russia's Position – the Case of Transnistria*, „Journal of Strategic Security”, vol. 13, 2020, no. 2, <https://doi.org/10.5038/1944-0472.13.2.1750>.
- Minakov M., *On the Extreme Periphery. The Status of Post-Soviet Non-Recognised States in the World-System*, „Ideology and Politics” 2019, no. 1(12), https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/11/___ENG.%201.3.%20Minakov%20FIN.pdf.
- Pegg S., *International Society and the „De Facto State”*, Aldershot 1998.
- Pegg S., *Twenty Years of De Facto State Studies: Progress, Problems, and Prospects*, 2017, <https://core.ac.uk/download/pdf/162543596.pdf>.
- Popescu N., *Democracy in Secessionism: Transnistria and Abkhazia's Domestic Policies*, Brussels 2006, <http://core.kmi.open.ac.uk/download/pdf/11871437.pdf>.
- Popescu N., *Outsourcing De Facto Statehood: Russia and the Secessionist Entities in Georgia and Moldova*, „CEPS Policy Brief” 2006, no. 109, <https://www.ceps.eu/publications/outourcing-de-facto-statehood-russia-and-secessionist-entities-georgia-andmoldova>.
- Rezvani B., *Russian Foreign Policy and Geopolitics in the Post-Soviet Space and the Middle East: Tajikistan, Georgia, Ukraine and Syria*, „Middle Eastern Studies”, vol. 56, 2020, issue 6, <https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1775590>.
- Riegl M., Doboš B., *Geopolitics of Secession: Post-Soviet De Facto States and Russian Geopolitical Strategy*, „Central European Journal of International and Security Studies”, vol. 12, 2018, no. 1.
- Romanowska A., *Współczesna polityka Federacji Rosyjskiej w obszarze „bliższej zagranicy”*, „Facta Simonidis” 2015, nr 1(8), <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=654561>.
- Skriba A., *Russian Strategy towards the Post-Soviet Space in Europe: Searching for Balance between Economy, Security, and Great Power Attractiveness*, „Strategic Analysis”, vol. 40, 2016, issue 6, <https://doi.org/10.1080/09700161.2016.1224061>.
- Stanislawski B.H., *Para-States, Quasi-States, and Black Spots: Perhaps Not States, But Not “Ungoverned Territories” Either*, „International Studies Review”, vol. 10, 2008, issue 2, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2008.00795.x>.
- Strachota K., *Konflikty zbrojne na obszarze postradzieckim. Stan obecny, perspektywy uregulowania, konsekwencje*, „Prace OSW” 2003, nr 9, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_9_o.pdf.
- Sussex M., *Twenty Years after the Fall: Continuity and Change in Russian Foreign and Security Policy*, „Global Change, Peace & Security”, vol. 24, 2012, issue 2, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14781158.2012.679921>.
- Toal G., O'Loughlin J., *Inside South Ossetia: A Survey of Attitudes in a De Facto State*, „Post-Soviet Affairs”, vol. 29, 2013, issue 2, <https://doi.org/10.1080/1060586X.2013.780417>.

- Toal G., O'Loughlin J., *Land for Peace in Nagorny Karabakh? Political Geographies and Public Attitudes Inside a Contested De Facto State*, „Territory, Politics, Governance”, vol. 1, 2013, issue 2, <https://doi.org/10.1080/21622671.2013.842184>.
- Toal G., *Near Abroad: Putin, the West, and the Contest over Ukraine and the Caucasus*, Oxford 2017.
- Wasiuta O., „*Russki mir*” jako narzędzie imperialnej polityki Kremla, „Przegląd Geopolityczny” 2017, nr 21, <http://han.bg.us.edu.pl/han/ceeol/https/www.ceeol.com/search/viewpdf?id=574574>.
- Włodkowska-Bagan A., *Polityka Rosji na obszarze poradzieckim*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 14, 2017, nr 3, https://www.researchgate.net/profile/Agata-Wlodkowska-Bagan/publication/324538819_Polityka_Rosji_na_obszarze_poradzieckim/links/5ad48616458515c60f5409ab/Polityka-Rosji-na-obszarze-poradzieckim.pdf.

Ewa Radomska*

Strategia cyfryzacji gospodarki i społeczeństwa Federacji Rosyjskiej – kierunki, perspektywy i wyzwania

Strategy for the digitization of the Russian Federation's economy and society – directions, prospects and challenges

Abstract: The aim of the article is to analyze the Russian authorities' approach to the development of the digital economy and the digital society based on accepted digitization strategy, identification of the core policy directions and the conditions for their implementation, together with an initial assessment. The following research hypothesis has been adopted: Regardless of the concepts, program and strategy of the digitalisation of the economy adopted, the Russian authorities have been unable to generate effective mechanisms for their implementation and the deterioration of the economic situation slows down the process. The development of the digital economy and the digital society is a part of a centralized government's policy and the main beneficiaries of the process are the largest state-owned enterprises linked to elites. The most important barriers to the digitization of the economy and society result from the systemic problems of the Russian Federation and the economic downturn caused by the Covid-19 pandemic. There are no prerequisites that would permit the assumption that, that the strategy and its program for the development of the digital economy in Russia that the strategies will be implemented in accordance with accepted assumptions and time frames.

Keywords: digital revolution, digital economy, digital society, digitalization strategy, Russian Federation

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza podejścia władz rosyjskich do rozwoju gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego w oparciu o przyjętą strategię cyfryzacji, identyfikacja głównych kierunków działań oraz uwarunkowań ich realizacji wraz ze wstępną oceną. Sformułowano hipotezę badawczą: mimo przyjętych koncepcji, programu i strategii cyfryzacji gospodarki władze Federacji Rosyjskiej nie wygenerowały skutecznych mechanizmów ich wdrażania, a pogorszenie sytuacji gospodarczej spowalnia ten proces. Rozwój gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego jest elementem scentralizowanej, rządowej polityki kraju, a głównymi beneficjentami procesu są największe

* Ewa Radomska – dr, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9503-534X>, e-mail: ewa.radomska@up.krakow.pl.

państwowe przedsiębiorstwa powiązane z elitami władzy. Najważniejsze bariery cyfryzacji gospodarki i społeczeństwa wynikają z problemów systemowych Federacji Rosyjskiej i pogorszenia koniunktury gospodarczej wywołanej przez pandemię COVID-19. Brak jest przesłanek pozwalających przyjąć, że strategia i oparty na niej program rozwoju gospodarki cyfrowej w Rosji będą realizowane zgodnie z przyjętymi założeniami i ramami czasowymi.

Słowa kluczowe: rewolucja cyfrowa, gospodarka cyfrowa, społeczeństwo cyfrowe, strategia cyfryzacji, Federacja Rosyjska

Wstęp

Rewolucja cyfrowa jako ciągły proces konwergencji rzeczywistego i wirtualnego świata jest wynikiem zmian w zakresie stosunków społeczno-gospodarczych zachodzących we współczesnej gospodarce światowej. Rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych i związany z nim proces cyfryzacji gospodarki i społeczeństwa to jedna z najbardziej dynamicznych zmian. Efektem wolnorynkowej konkurencji w dziedzinie technologii informacyjno-komunikacyjnych jest z jednej strony postęp technologii telekomunikacyjnych, obniżający bariery dostępu do informacji elektronicznej, a z drugiej wysoka podaż różnorodnych usług, co stymuluje korzystanie z Internetu. Gospodarka cyfrowa jest następstwem rozwoju technologicznego i konwergencji metod przetwarzania danych, środków komunikacji i akumulacji wiedzy. Oznacza realizację procesów gospodarczych z wykorzystaniem elektronicznych środków wymiany danych, a Internet jest niezbędnym narzędziem stanowiącym podstawową infrastrukturę rynku¹. W gospodarce cyfrowej główne wartości mają charakter niematerialny, a korzystanie z nich traktowane jest jako źródło rozwoju. To m.in. algorytmy, oprogramowanie, duże repozytoria danych (big data), patenty, prawa autorskie, modele biznesowe, możliwości organizacyjne, kapitał społeczny, wiedza, kompetencje, umiejętności i powiązania strategiczne². Z kolei społeczeństwo cyfrowe to społeczeństwo oparte na wiedzy, które korzysta z dostępnych prywatnych i publicznych e-usług, czerpie z dóbr kultury i z rozrywki online, wykorzystuje dostępne materiały edukacyjne, komunikuje się

1 R. Bukht, R. Heeks, *Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy*, Manchester Centre for Development Informatics, „Working Paper” 2017, no. 68, s. 6-10.

2 B. Andersen, *Intangible Gold: Why No Rush to Finance Innovation?*, [w:] *Sharing in the Success of the Digital Economy. A Progressive Approach to Radical Innovation*, ed. R.D. Atkinson, M. McTernan, A. Reed, London – New York 2015, s. 50.

z innymi, jest świadome korzyści i zagrożeń płynących z cyfryzacji w codziennym życiu, ale również na innych poziomach (w działalności przedsiębiorstw, funkcjonowaniu sfery publicznej³).

Określenia „gospodarka cyfrowa” i „społeczeństwo cyfrowe” są pewnymi skrótami myślowymi, próbami syntetycznego określenia wielowymiarowych, złożonych i dynamicznych w swojej naturze zmian w otoczeniu zewnętrznym, wynikających z coraz bardziej powszechnego i intensywnego stosowania technologii cyfrowych. Cyfryzacja tworzy nowe możliwości rozwoju społecznego i gospodarczego, podnoszenia konkurencyjności i innowacyjności gospodarki. Jednocześnie wiąże się z niepewnością i różnego rodzaju zagrożeniami obejmującymi m.in. społeczne skutki automatyzacji procesów wytwórczych⁴ czy dotyczące bezpieczeństwa⁵. Skalę i siłę oddziaływania skutków cyfryzacji trudno w tej chwili przewidzieć. Występują również problemy z pomiarem gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego⁶. Istotna rola w rozwoju gospodarki cyfrowej – wykorzystania szans i ograniczenia wpływu zagrożeń związanych z rewolucją cyfrową – przypada także państwu. *Dążąc do wzmocnienia konkurencyjności i innowacyjności gospodarki*, powinno ono pobudzać i stymulować rozwój gospodarki cyfrowej oraz społeczeństwa cyfrowego poprzez tworzenie odpowiednich warunków w ramach systemowego i strategicznego podejścia. Zakres funkcji, jak i stopień zaangażowania państwa w wymienione działania oraz ich zasadność, w tym

- 3 E. Isin, E. Ruppert, *Being Digital Citizens*, London 2015; S. Yates, R.E. Rice, *The Oxford Handbook of Digital Technology and Society*, Oxford 2020; *Towards Digital Intelligence Society: A Knowledge-based Approach*, ed. J. Paralić et al., New York 2020.
- 4 E. Brynjolfsson, A. McAfee, *Race Against The Machine: How the Digital Revolution is Accelerating Innovation, Driving Productivity, and Irreversibly Transforming Employment and the Economy*, Digital Frontier Press, 2011.
- 5 M. Grzelak, K. Liedel, *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni. Zagrożenia i wyzwania dla Polski – zarys problemu*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 22, s. 131; G. Schaub, *Understanding Cybersecurity*, Rowman & Littlefield, 2018; Ch.J. Brooks, Ph. Craig, D. Short, *Cybersecurity Essentials*, Hoboken, New Jersey 2018; Check Point Software Technologies, *Cyber Security Report*, Tel Aviv 2020, s. 1-80.
- 6 S.P. Dimelis, S.K. Papaioannou, *FDI and ICT Effect on Productivity Growth*, „European Journal of Development Research” 2010, no. 22(1); J. Manyika, C. Roxburgh, *The Great Transformer: The Impact of the Internet on Economic Growth and Prosperity*, New York 2011; K.M. Vu, *ICT as a Source of Economic Growth in the Information Age*, „Telecommunications Policy” 2011, no. 35; S. Sassi, M. Goaiad, *Financial Development, ICT Diffusion and Economic Growth*, „Telecommunications Policy” 2013, no. 37; M. Graham, *A Critical Perspective on the Potential of the Internet at the Margins of the Global Economy*, [w:] *Society and the Internet*, ed. M. Graham, W.H. Dutton, Oxford 2014; IMF, *Measuring the Digital Economy*, International Monetary Fund, „Policy Paper”, Washington, 28.02.2018.

efektywność, zależą od wielu czynników, m.in. od przyjętego modelu społeczno-gospodarczego, poziomu rozwoju, struktury gospodarczej i społecznej, uwarunkowań zewnętrznych.

W niniejszym artykule odwołano się do przykładu Federacji Rosyjskiej (FR), kraju, który w ostatnich latach aktywnie angażuje się w rozwój gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego. Sformułowano hipotezę badawczą: mimo przyjętych koncepcji, programu i strategii cyfryzacji gospodarki władze Federacji Rosyjskiej nie wygenerowały skutecznych mechanizmów ich wdrażania, a pogorszenie sytuacji gospodarczej wynikającej z czynników zewnętrznych spowalnia proces. Sformułowano następujące pytania badawcze: Jaka jest wartość gospodarki cyfrowej w FR? Na czym polega rola państwa i jakie są główne kierunki rozwoju gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego w FR? Jakie są bariery cyfryzacji FR mające swoje źródła w uwarunkowaniach systemowych? Jaki wpływ na cyfryzację FR ma kryzys wywołany przez pandemię COVID-19? Pytaniom tym podporządkowana jest struktura artykułu. Część pierwsza obejmuje szacunki dotyczące wartości gospodarki cyfrowej w FR. W części drugiej opisano rozwiązania instytucjonalno-prawne i podmioty zaangażowane w rozwój gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego w FR. W części trzeciej przedstawiono państwowe projekty wdrażania gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego w FR wraz z ich finansowaniem. Część czwarta zawiera wstępną ocenę realizacji programu cyfryzacji FR z uwzględnieniem barier, perspektyw i wyzwań.

Wykorzystano metodę badawczą: opisową, krytycznej analizy materiałów źródłowych, m.in. programów, strategii i dokumentów przyjętych przez władze federalne, raportów oraz wyników badań różnych instytucji i ośrodków badawczych. Zagadnienia poruszane w artykule wymagają dalszych pogłębionych badań i analiz.

1. Wartość gospodarki cyfrowej w Federacji Rosyjskiej

W IMD World Digital Competitiveness Ranking 2020 – Rosja zajęła 43 pozycję wśród najbardziej konkurencyjnych na świecie gospodarek pod względem cyfryzacji (adaptacja i wykorzystanie technologii

cyfrowych w sferze publicznej i prywatnej)⁷ na 63 badane państwa, co oznacza spadek o 5 pozycji w stosunku do 2019 r.⁸ Szacunki dotyczące wartości gospodarki cyfrowej w FR różnią się w zależności od przyjętej metodologii. W raporcie przygotowanym przez Wyższą Szkołę Ekonomii w Moskwie przy współpracy z rosyjskim rządem, wartość dodana sektora technologii informatycznokomunikacyjnych w Rosji w 2017 r. (brak aktualnych danych) została oszacowana na niespełna 3% PKB⁹. „Analiza rosyjskiego rynku usług IT 2019 i prognozy 2020-2024” (Russia IT Services Market 2019 Analysis and 2020-2024 Forecast) przeprowadzona przez IDC¹⁰ wskazuje, że wartość rosyjskiego rynku usług IT w 2019 r. wzrosła o 8% w stosunku do 2018 r. i wyniosła 5,57 mld dol.¹¹ Dział analityczny Rosyjskiego Stowarzyszenia Komunikacji Elektronicznej (RAEK) w raporcie „Runet Economy. Ecosystem of the Digital Economy of Russia 2018” o stanie i rozwoju gospodarki internetowej w Rosji oraz jej wpływie na powiązane branże oszacował wkład gospodarki internetowej do rosyjskiej gospodarki na 3,9 bln rubli (dane na koniec 2018 r.), z kolei bezpośredni wkład gospodarki mobilnej w PKB Rosji w 2018 r. na 1,6 bln rubli (wzrost o 4% w porównaniu z 2017 r.)¹². Z kolejnego raportu RAEK „Рунет Сегодня. Главный Аналитический Доклад” opublikowanego w kwietniu 2020 r. wynika, że wartość egospodarki (internetowej i mobilnej) w 2019 r. wyniosła 6,4 bln rubli, tj. ponad 6% PKB¹³. Oznacza to wzrost wartości

7 Dla porównania: 1 pozycja – Stany Zjednoczone, 2 – Singapur, 3 – Dania, 4 – Szwecja, 5 – Hongkong, 32 – Polska.

8 IMD, *IMD World Digital Competitiveness Ranking 2020*, IMD World Competitiveness Center, Lausanne – Singapore 2020, s. 24.

9 Высшая Школа Экономики, *Цифровая Экономика. Краткий Статистический Сборник*, Москва 2019 [Vysshaya Shkola Ekonomiki, *Tsifrovaya Ekonomika. Kratkiy Statisticheskiy Sbornik*, Moskva 2019].

10 IDC jest spółką zależną IDG, światowego lidera w publikacjach, badaniach i wydarzeniach specjalistycznych IT. Ponad 1100 analityków IDC w 110 krajach bada technologie, trendy w branży i możliwości w skali globalnej, regionalnej i lokalnej. Rosyjskie przedstawicielstwo IDC zostało otwarte w 1995 r. w Moskwie.

11 ICT.Moscow, *Russian IT Service Market: Results of 2019 and Forecast for 2020-2024*, ict.moscow, 7.09.2020, <https://ict.moscow/en/research/russian-it-service-market-results-of-2019-and-forecast-for-2020-2024/> [12.10.2020].

12 Ekosystem gospodarki cyfrowej rozumiany jest przez RAEK jako wszystkie segmenty rynku, w których wartość dodana jest tworzona za pomocą technologii cyfrowych (informatycznych).

13 РАЭК, *Рунет Сегодня. Главный Аналитический Доклад*, Российская Ассоциация электронных коммуникаций [РАЭК, *Runet Segodnya. Glavnyy Analiticheskiy Doklad*, Rossiyskaya Assotsiatsiya elektronnykh kommunikatsiy], 15.04.2020, s. 4.

w stosunku do 2018 r. o 900 mld rubli. Perspektywy na kolejne lata nie są jednak obiecujące ze względu na negatywny wpływ uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych.

2. Rozwiązania instytucjonalno-prawne i podmioty zaangażowane w rozwój gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego w Federacji Rosyjskiej

Rzeczony rozwój gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego jest elementem scentralizowanej, rządowej polityki kraju. Realizację Strategii rozwoju społeczeństwa informatycznego w FR na lata 2017-2030 (zatwierdzonej dekretem prezydenckim z 9 maja 2017 r.¹⁴) stanowi rządowy program „Gospodarka cyfrowa Federacji Rosyjskiej” przyjęty 28 lipca 2017 r. Wskazano w nim główne cele i kierunki cyfryzacji gospodarki:

- stworzenie ekosystemu gospodarki cyfrowej FR, w którym dane cyfrowe są kluczowym czynnikiem produkcji we wszystkich sferach działalności społeczno-gospodarczej i w którym zapewniona jest efektywna interakcja w różnych sferach, różnych podmiotów;
- stworzenie niezbędnych i wystarczających warunków o charakterze instytucjonalnym i infrastrukturalnym;
- eliminację istniejących przeszkód i ograniczeń w tworzeniu i (lub) rozwoju przedsiębiorstw high-tech oraz zapobieganie powstawaniu nowych przeszkód i ograniczeń w tradycyjnych sektorach gospodarki, a także w nowych branżach i na rynkach zaawansowanych technologii;
- wzrost konkurencyjności na rynku globalnym, zarówno poszczególnych sektorów gospodarki Federacji Rosyjskiej, jak i całej gospodarki¹⁵.

14 Администрация Президента России, Указ Президента Российской Федерации, № 203, «О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017-2030 годы» [Administratsiya Prezidenta Rossii, Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, nr 203, „O Strategii razvitiya informatsionnogo obshchestva v Rossiyskoy Federatsii na 2017-2030 gody”], 2017, www.kremlin.ru [22.10.2020].

15 Правительство России, Программа «Цифровая Экономика Российской Федерации» [Pravitel'stvo Rossii, Programma „Tsifrovaya Ekonomika Rossiyskoy Federatsii”], 28.07.2017, s. 2, <http://docs.cntd.ru/document/436754837> [25.10.2020].

Za koordynację wdrażania programu „Gospodarka cyfrowa Federacji Rosyjskiej” odpowiada wicepremier ds. transportu, łączności i technologii cyfrowych – Aleksiej Owierczuk. Założenia programu i harmonogram działań w wybranych sferach uszczegółowiono w planach działania z 2017 i 2018 r. w wybranych obszarach, m.in. rozwoju infrastruktury informacyjnej czy zapewnienia bezpieczeństwa informatycznego. W kolejnym dekrecie prezydenckim z 8 maja 2018 r.¹⁶ rozwój gospodarki cyfrowej uznany został za jeden z 13 strategicznych projektów narodowych. Realizacja tych projektów (wspierana państwowymi środkami) ma być głównym motorem rozwoju państwa do 2024 r., czyniąc gospodarkę rosyjską jedną z najbardziej konkurencyjnych na świecie¹⁷.

Nadawanie dynamiki wdrażaniu wszystkich projektów narodowych będących filarem polityki ekonomicznej prezydenta Władimira Putina oraz dbanie o efektywność ich realizacji są zadaniem premiera FR – Michaiła Miszustina. Od strony prawnej w proces cyfryzacji gospodarki zaangażowane są Ministerstwo Rozwoju Cyfryzacji, Łączności i Komunikacji Masowej (ministerstwo cyfryzacji) i podległa mu Federalna Służba Nadzoru Łączności (Roskomnadzor). Ministerstwo kierowane przez Maksuta Szadajewa odpowiada za wypracowanie polityki i regulacji prawnych m.in. w sferze technologii informatycznych, telekomunikacji, komunikacji masowej i środków masowego przekazu (w tym elektronicznych) oraz za rozwój Internetu, transmisji telewizyjnej i radiowej (w tym cyfrowej), wdrażanie nowych technologii w tych obszarach, przetwarzanie danych osobowych. Z kolei Federalna Służba pełni funkcję nadzorczą związaną z przestrzeganiem ustawodawstwa w zakresie komunikacji, technologii informatycznych i mediów, a także nadzór nad ochroną danych osobowych.

Organizacją, która odgrywa istotną rolę w procesie cyfryzacji FR jako forum dla konsultacji między biznesem a państwem, jest Autonomiczna Organizacja Niekomercyjna (ANO) „Gospodarka cyfrowa”.

16 Администрация Президента России, Указ Президента Российской Федерации № 204, «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» [Administratsiya Prezidenta Rossii, Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, nr 204, „O natsional'nykh tselyakh i strategicheskikh zadachakh razvitiya Rossiyskoy Federatsii na period do 2024 goda"], 2018, www.kremlin.ru [10.11.2020].

17 W IMD World Competitiveness Ranking 2020, Rosja – na 63 badane państwa – uplasowała się na 50 pozycji wśród najbardziej konkurencyjnych gospodarek na świecie.

Powołana została przez największe branżowe przedsiębiorstwa państwowe i prywatne (m.in. Rostech, Rosatom, Rostelekom, Bank WTB, Yandex, Mail.ru, operatorów sieci komórkowej) oraz rząd Rosji. Zajmuje się m.in. przygotowywaniem założeń, analiz oraz dokumentów. Na uwagę zasługują Rostech i Rostelekom. Korporacja państwowa Rostech kontroluje ok. 700 przedsiębiorstw z różnych sektorów gospodarki, głównie z przemysłu obronnego. Odpowiada również za rozwój rosyjskich technologii informatycznych i oprogramowania, wyszukiwanie perspektywicznych projektów i ich wspieranie. Z kolei państwowa spółka telekomunikacyjna Rostelekom działa głównie w sektorze łączności stacjonarnej, aktywna jest również w segmencie mobilnym. Prawie 49% akcji Rostelekomu należy do Skarbu Państwa, 4% do państwowej korporacji rozwoju WEB, 15% do spółki Mobitel (spółki córki Rostelekomu), pozostałe znajdują się w swobodnym obrocie¹⁸.

Specyfiką rosyjskiego sektora technologii informatyczno-telekomunikacyjnych (ICT) jest silna obecność państwa, które jest głównym inwestorem w sektorze. Państwo nadaje tempo i wymusza cyfryzację w społeczeństwie oraz biznesie poprzez wdrażanie kolejnych etapów cyfryzacji. Obejmują one m.in. informatyzację służby podatkowej, informatyzację rejestru katastralnego, jednolity system informatyczny dla zamówień publicznych, elektroniczny system poboru opłat (pod nazwą Płatón) za przejazd federalnymi drogami (dla użytkowników samochodów o masie powyżej 12 ton), jednolity państwowy system cyfrowego znakowania i śledzenia towarów w Rosji. Realizacją programów zajmują się przede wszystkim państwowe podmioty, które w ostatnich latach coraz aktywniej przejmują prywatne spółki sektora IT. Instytut Ekonomiki Wzrostu im. Stołypina w raporcie z 2018 r. (brak późniejszych danych) oszacował udział państwa w kapitale organizacji sektora ICT w 2017 r. na poziomie 35%, a w sektorze zasobów internetowych (informacji, produkcji materiałów kulturalnorozrywkowych) i mediów na 49%. Najmniejszy udział (ok. 16%) państwo posiadało w sektorze usług IT, podczas gdy małe i średnie przedsiębiorstwa – 46% (według wartości przychodów z usług). Mimo to również w tym sektorze państwo odgrywało kluczową rolę, gdyż podmioty z jego

18 I. Wiśniewska, *Cyfryzacja w pagonach. Rozwój sieci mobilnej 5G w Rosji*, Raport Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa 2020, s. 22-24.

udziałem były głównym zamawiającym te usługi i największym ich konsumentem¹⁹. W ciągu ostatnich lat na skutek przejęcia prywatnych spółek i dominującego udziału w zamówieniach publicznych rola państwowych spółek w sektorze się umocniła.

3. Państwowe projekty wdrażania gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego w Federacji Rosyjskiej wraz z ich finansowaniem

W ramach programu cyfryzacji na realizację sześciu równolegle wdrażanych projektów (Infrastruktura informatyczna, Nowoczesne technologie, Cyfrowa administracja publiczna, Kadry, Bezpieczeństwo informatyczne, Regulacje prawne) przeznaczono do 2024 r. 1 634,9 mld rubli (ok. 22,3 mld dol.). 70% tych środków ma pochodzić z budżetu federalnego. W tabeli 1 wymieniono państwowe projekty wdrażania gospodarki cyfrowej w FR wraz z ich charakterystyką oraz szacowanymi kosztami ich realizacji.

Największą skalę wydatków w ramach wymienionych projektów przewidziano na lata 2021-2023, ale realizacja projektów w ramach programu cyfryzacji gospodarki, jak i pozostałych 12 strategicznych projektów narodowych nie wydaje się możliwa w wyznaczonym terminie – do 2024 r.

4. Realizacja programu cyfryzacji Federacji Rosyjskiej – bariery, perspektywy i wyzwania

Analizy i badania Izby Obrachunkowej (najwyższy organ kontrolny FR) wykazały, że w 2019 r. program cyfryzacji gospodarki był najsłabiej realizowanym ze wszystkich 13 projektów narodowych. Z przeznaczonych na ten rok środków (108 mld rubli, ok. 1,47 mld dol.) wydatkowano jedynie 73% tej kwoty²⁰. Dotychczasowe opóźnienia w realizacji projektów tłumaczono koniecznością opracowania i przyjęcia nowych

¹⁹ Институт Экономики Роста им. Столыпина П.А., Россия: от Цифровизации к Цифровой Экономике [Institut Ekonomiki Rosta im. Stolypina P.A., Rossiya: ot Tsifrovizatsii k Tsifrovoy Ekonomike], 14.09.2018, s. 1-12.

²⁰ I. Wiśniewska, *Cyfryzacja w pagonach...*, s. 51.

Tabela 1. Państwowe projekty wdrażania gospodarki cyfrowej w Federacji Rosyjskiej wraz z szacowanymi kosztami ich realizacji w latach 2018-2024

Projekt	Charakterystyka	Szacowany koszt
Infrastruktura informatyczna	Cel: stworzenie globalnej i konkurencyjnej infrastruktury przesyłu, przetwarzania i magazynowania danych, przede wszystkim na bazie rodzimych technologii i oprogramowania, w tym: wdrożenie standardu 5G, technologii Internetu rzeczy, zapewnienie społeczeństwu dostępu do szerokopasmowego Internetu. Do 2024 r. 97% gospodarstw domowych i wszystkie instytucje publiczne mają uzyskać dostęp do szerokopasmowego Internetu, a udział Rosji w światowym rynku usług przechowywania danych ma wynieść 5%. Do 2021 r. ma powstać sieć 5G w 10 miastach o liczbie mieszkańców powyżej 1 mln.	772,4 mld rubli [ok. 10,5 mld dol.]
Nowoczesne technologie	Cel: opracowanie nowoczesnych technologii przy wykorzystaniu rodzimych specjalistów i ich badań. Do 2024 r. o 300% mają wzrosnąć nakłady na rozwój w takich obszarach, jak m.in. big data, blockchain (zdecentralizowany i rozproszony rejestr transakcji), sztuczna inteligencja, technologia kwantowa, robotyka. Nakłady publiczne i prywatne na rozwijanie gospodarki cyfrowej mają łącznie wzrosnąć z 1,7% PKB w 2017 r. do 5,1% w 2024 r.	451,8 mld rubli [ok. 6,2 mld dol.]
Cyfrowa administracja publiczna	Cel: wdrożenie cyfrowych technologii i platform służących przekazywaniu decyzji w administracji publicznej oraz ułatwiających świadczenie usług dla społeczeństwa i biznesu. Do 2024 r. 70% kontaktów obywateli z administracją publiczną ma się odbywać online, a wszystkie usługi świadczone przez administrację państwową i samorządową re-alizowane mają być bez konieczności fizycznej obecności.	235,7 mld rubli [ok. 3,2 mld dol.]
Kadry	Cel: przygotowanie wykwalifikowanych pracowników na potrzeby gospodarki cyfrowej. Od 2024 r. rosyjskie uczelnie mają dostarczać na rynek pracy co najmniej 120 tys. specjalistów IT rocznie.	143,1 mld rubli [ok. 1,9 mld dol.]
Bezpieczeństwo informatyczne	Cel: zapewnienie bezpieczeństwa Rosji m.in. przez wykorzystywanie technologii i oprogramowania głównie rodzimej produkcji niezbędnych do przesyłu, przetwarzania i przechowywania danych zapewniających ochronę danych osobowych oraz interesów biznesu i państwa. Do 2024 r. 97% internautów oraz 90% organów państwowych i samorządowych w Rosji korzystać ma z oprogramowania ochrony informacji.	30,2 mld rubli [ok. 412,8 mln dol.]
Regulacje prawne	Cel: stworzenie niezbędnych ram prawnych, które w całościowy sposób regulują funkcjonowanie i rozwój gospodarki cyfrowej w Rosji.	1,7 mld rubli [ok. 23 mln dol.]
Łącznie		1 634,9 mld rubli [ok. 22,3 mld dol.]

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Правительство России, Национальные проекты: целевые показатели и основные Результаты [Правительство России, Национальные проекты: целевые показатели и основные Результаты], 7.02.2019, s. 4.

aktów prawnych, co wymagało wielu uzgodnień, w tym konsultacji z biznesem. Spory o samą koncepcję tworzenia gospodarki cyfrowej (w tym w strukturach władzy) powodują, że w wielu obszarach nie można przystąpić do etapu implementacji planów ujętych w Strategii. Od kilku lat rosyjskie władze dążą do utrzymania pełnej kontroli nad procesem cyfryzacji, a także do zmonopolizowania sektora ICT (poprzez wzmacnianie pozycji przedsiębiorstw państwowych, preferowanie ich udziału w kontraktach rządowych). Podejmują działania ukierunkowane na ochronę rosyjskiego sektora cyfrowego przed ingerencją państw trzecich, głównie zachodnich, poprzez:

- zwiększenie autonomiczności Runetu – opracowanie i wdrożenie własnego Internetu (zdaniem władz, zwiększy to bezpieczeństwo użytkowników Internetu, którzy narażeni są na różnego rodzaju cyberprzestępstwa);
- nacisk na korzystanie w rozwoju technologicznym z rodzimych technologii i oprogramowania.

Plany „suwerennego Internetu” – scentralizowanego systemu zarządzania przez państwo łącznością internetową na terytorium FR, w tym punktami wymiany ruchu sieciowego i transgranicznym przesyłem danych, są w fazie testów. „Własną” sieć łatwiej kontrolować i trudniej byłoby w niej publikować treści niezgodne z agendą polityczną aktualnej władzy. Oznacza to dążenie do zwiększenia poziomu inwigilacji społeczeństwa, kontroli procesu wyborczego, ograniczenia swobody tak mediów, jak i działalności mediów społecznościowych, ale także opozycji politycznej oraz niezależnych organizacji społecznych. W przypadku budowy sieci 5G kontrola państwa oznacza zgodę na jednego operatora infrastruktury. W lipcu 2020 r. licencję na usługi 5G otrzymał od Roskomnadzoru (państwowej inspekcji usług komunikacyjnych) jeden z największych dostawców Internetu i operator komórkowy w Rosji i WNP – MTS, firma kontrolowana przez Władimira Jewtuszenkowa. Licencja obowiązuje na terenie całej FR z wyłączeniem Krymu i Sewastopola i jest ważna do 2025 r. W marcu 2021 r. firma uruchomiła pierwszą pilotażową sieć 5G w 14 popularnych lokalizacjach Moskwy. Zgodnie z zapisami państwowego projektu wdrażania gospodarki cyfrowej w FR „Infrastruktura informatyczna”, do 2021 r. sieć 5G miała powstać w 10 miastach o liczbie powyżej 1 mln mieszkańców, występują więc opóźnienia. Otwarte pozostaje pytanie, kiedy 5G stanie się powszechną usługą w Rosji. Niemożliwe

jest rozszerzenie sieci 5G na małych częstotliwościach, a takie (24,25-24,65 GHz) firmie MTS przydzieliła państwowa Komisja ds. Częstotliwości Radiowych (GKRC). Większymi częstotliwościami dysponuje armia, ale jak na razie nie ma zgody na korzystanie z nich²¹.

Poważną barierą dla procesu cyfryzacji FR będą niedobory w obszarze rosyjskich technologii. Zgodnie z rządowymi planami wdrażanie gospodarki cyfrowej powinno opierać się na rodzimej technologii i oprogramowaniu. Z ekonomicznego punktu widzenia przejmowanie przez państwo kontroli nad sektorem ICT i ze względu na skalę obecnej zależności Rosji od zagranicznych dostawców, zwłaszcza sprzętu, osiągnięcie tego celu będzie bardzo trudne i kosztowne, znacznie opóźni realizację projektów rządowych. Oferowane przez państwo wsparcie trafia przede wszystkim do wybranych podmiotów powiązanych z elitą władzy. Zniechęca też mniejsze przedsiębiorstwa prywatne do angażowania się w projekty rządowe, w tym ubiegania się o środki publiczne. Istotną rolę odgrywają także uwarunkowania systemowe, przede wszystkim: ogólna niestabilność i niejednoznaczność przepisów prawnych, centralizacja i ograniczona transparentność procesów decyzyjnych, motywowana politycznie, wybiórcza walka z korupcją, pierwszeństwo dla państwowych przedsiębiorstw powiązanych z elitami władzy (zwykle otrzymują kontrakty w sektorze ICT bez przetargów, na podstawie decyzji prezydenta lub premiera, realizują je często po zawyżonych cenach), mało korzystne warunki współpracy ustalane przez państwowe przedsiębiorstwa dla podwykonawców, m.in. niskie stawki, opóźnienia w płatnościach lub ich niedokonywanie²² (państwowe spółki zazwyczaj nie dysponują wystarczającym zapleczem kadrowym i inżyniersko-technologicznym, stąd część prac przekazują wybranym podwykonawcom). W tych warunkach więk-

21 I. Trusewicz, *Pierwsza licencja na 5G w Rosji. Wielkie opóźnienia przez armię*, „Rzeczpospolita”, 29.07.2020.

22 К. Седов, *Счетная палата недовольна ходом реализации проекта по созданию электронного правительства*, „Ведомости” [K. Sedov, *Schetnaya palata nedovol'na khodom realizatsii proyekta posozdaniyu elektronnoho pravitel'stva*, „Vedomosti”], 11.07.2016, <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2016/07/12/648804-sozdaniyu-elektronnoho-pravitelstva> [24.11.2020]; Е. Мереминская, С. Ястребова, *Счетная палата показала, как зарабатывает на госзакупках структура «Ростеха»*, „Ведомости”

[Е. Mereminskaya, С. Yastrebova, *Schetnaya palata pokazala, kak zarabatyvayet nagoszakupkakh struktura „Rostekha”*, „Vedomosti”], 28.04.2019, <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2019/04/28/800414-schetnaya-palata-goszakupkah> [24.11.2020].

szość prywatnych firmy z sektora ICT, którym zależy na zachowaniu i podnoszeniu konkurencyjności oraz zyskach, nie jest zainteresowana inwestowaniem w projekty rządowe w ramach strategii cyfryzacji FR. Wiele rozwiązań technologicznych wdrażanych przez biznes na zlecenie państwa stanowi obciążenie dla tych podmiotów i społeczeństwa. Państwo wymusza wdrażanie systemów (np. Płaton, Glonass), a te służą przede wszystkim wzmocnieniu kontroli nad przepływem informacji.

Problematiczna jest realizacja wszystkich 13 strategicznych projektów narodowych do 2024 r. Referendum w sprawie zmian konstytucyjnych (25.06 – 1.07.2020 r.), pozwalające prezydentowi Putinowi na objęcie jeszcze dwóch 6-letnich kadencji po 2024 r. (do 2036 r.)²³, sprawiło, że konieczność szybkiej realizacji wymienionych projektów, w tym związanych z podniesieniem standardu życia Rosjan, nie jest już taka pilna. Tym bardziej że od wielu lat ogólna sytuacja gospodarcza Rosji nie jest sprzyjająca. Pogorszył się stan finansów publicznych, drastycznie spadło tempo inwestycji (w okresie 1999-2010 inwestycje wzrastały 9,7% średniorocznie, a w latach 2011-2019 ich tempo obniżyło się do 1,9%), zmniejszają się dochody realne ludności²⁴. Dodatkowo realizację planów pokrzyżował kryzys wywołany przez pandemię COVID-19. Zgodnie z dekretem o narodowych celach Rosji do 2030 r. z 21 lipca 2020 r.²⁵, realizację wielu celów określonych w strategicznych projektach narodowych przesunięto o 6 lat – do 2030 r. Trudno o optymizm, gdy uwarunkowania tak wewnętrzne, jak i zewnętrzne nie są korzystne dla Rosji. Program antykryzysowy rządu rosyjskiego szacowany jest na 45-55 mld USD (3-4% PKB). Stanowi dodatkowe obciążenie dla budżetu federalnego. Od 2017 r. przyjęto restrykcyjną regułę budżetową, zgodnie z którą na wydatki budżetowe mogą być przeznaczane jedynie dochody z sektora naftowo-gazowego uzyskane przy cenie ropy naftowej 40 dol. za baryłkę,

23 S. Neuman, *Referendum in Russia Passes, Allowing Putin to Remain President Until 2036*, npr.org, 1.07.2020, <https://www.npr.org/2020/07/01/886440694/referendum-in-russia-passes-allowing-putin-to-remain-president-until-2036?t=1607764163392> [27.11.2020].

24 J. Rutkowski, *Rosja lubi bić (anty)rekordy. Po latach zastoju gospodarka nie ma już z czego spadać*, forsal.pl, 28.10.2020, <https://forsal.pl/gospodarka/artykuly/7988664,rosja-kryzys-2020-gospodarka-lubi-bic-antyrekordy.html> [3.12.2020].

25 Администрация Президента России, *Указ о Национальных Целях Развития России до 2030 года* [Administratsiya Prezidenta Rossii, *Ukaz o Natsional'nykh Tselyakh Razvitiya Rossiido 2030 goda*], 21.07.2020.

corocznie zwiększaną o 2% (dla 2018 r. była to cena 40,8 dol., 2019 r. – 41,6 dol., 2020 r. – 42,4 dol.). Przy cenie wyższej wpływy zasilają Fundusz Dobrobytu Narodowego (FDN), który 1 stycznia 2018 r. przejął również ok. 1 mld dol. z likwidowanego Funduszu Rezerwowego. Na koniec 2019 r. zasoby FDN wyniosły 125,6 mld dol. Znaczący poziom (554,4 mld dol.) osiągnęły również rezerwy dewizowe²⁶. Dla władz zgromadzone zasoby (FDN i rezerwy dewizowe) to symbol zasobności Rosji i zdolności do radzenia sobie z czynnikami niesprzyjającymi, w tym wynikającymi z zaostrzenia sankcji wobec Rosji. Zasoby te mogą dawać poczucie bezpieczeństwa, ale nie przekładają się na stymulowanie wzrostu i rozwoju gospodarczego. Deficyt budżetowy FR na koniec 2020 r. wyniósł 3,8% PKB, a dług publiczny 17,8% PKB (w ostatnich kilkunastu latach kształtował się na poziomie 12-13%). Gabinet premiera Miszustina akceptuje deficyt budżetowy i dług publiczny, aby sfinansować zwiększone wydatki mające na celu zwalczanie gospodarczych skutków pandemii. Jednocześnie jest niechętny do korzystania z rezerw. Woli je trzymać na wypadek pogorszenia sytuacji gospodarczej w przyszłości. Słaba jest kondycja budżetów regionalnych. W wyniku kryzysu wywołanego przez COVID-19 straciły one znaczącą część swych dochodów. Dotychczas finansowano z nich znaczącą część inwestycji komunalnych i drogowych. Ograniczenie ich pomniejsza prorozwojowy efekt inwestycji centralnych, na który bardzo liczą władze w walce z kryzysem²⁷.

Jednym z głównych tematów badania analityków z Rosyjskiego Stowarzyszenia Komunikacji Elektronicznej (RAEK) opublikowanego w kwietniu 2020 r. była prezentacja czterech scenariuszy rozwoju rosyjskiej e-gospodarki w latach 2011-2019 oraz prognozy wzrostu jej dynamiki, uwzględniającej wpływ kryzysu wywołanego pandemią COVID-19, a także gwałtownego spadku kursu rubla. Scenariusze: 1) innowacyjny (do 2014 r.) – ukształtowanie się rynków, gwałtowny wzrost nawet o 50% rocznie, 2) negatywny (2014-2015) – wpływ ogólnego kryzysu gospodarczego z lat 2014-2015, dwukrotny spadek tempa wzrostu, 3) stabilizacja (2016-2019) – ożywienie po kryzysie i przejście do zrównoważonego wzrostu średnio o 15-20% rocznie, 4)

²⁶ J. Rutkowski, *Rosja lubi bić (anty)rekordy...*

²⁷ Ibidem.

kryzys (2020-?). Według analityków RAEK, głębokość kryzysu będzie zależała m.in. od skali pandemii COVID-19 i długości jej trwania, działań wspierających biznes, kształtowania się cen ropy naftowej i kursu rubla. Wśród negatywnych trendów wskazują na: zamrażanie lub ograniczanie najmniej rentownych projektów, zmniejszanie budżetów na rozwój, marketing, redukcje kadrowe w przedsiębiorstwach, spadek realnych dochodów i siły nabywczej ludności, opuszczanie rynku przez przedsiębiorstwa, zamrażanie inwestycji²⁸.

Pandemia COVID-19 zmieniła otoczenie gospodarcze i biznesowe w FR. Konsumenci stali się bardziej ostrożni. Część przedsiębiorstw wstrzymała projekty modernizacji infrastruktury IT. Trudna sytuacja gospodarcza będzie zniechęcać do długoterminowych projektów integracji systemowej. Ocenia się, że kryzys wywołany przez pandemię COVID-19 negatywnie wpłynie na rynek usług IT w perspektywie krótko i średniookresowej. Z drugiej strony, technologie informacyjne i powiązane z nimi usługi pomogły już milionom ludzi utrzymać pracę, umożliwiając im przejście na telepracę w okresach samoizolacji. Potwierdziły to wstępne wyniki badania przeprowadzone przez VT-SIOM i Social Business Group (SBG) w kwietniu 2020 r.²⁹ W perspektywie długookresowej, aby uruchomić impulsy rozwojowe, konieczna jest redefinicja strategii działania podmiotów obecnych na rynku IT, a także rządowej strategii cyfryzacji FR.

Podsumowanie

Odpowiadając na pytania badawcze ujęte we Wstępie i w oparciu o przeprowadzoną analizę, można sformułować kilka wniosków.

Występują różnice w szacunkach dotyczących wartości gospodarki cyfrowej w FR. Wynikają one z odmiennych metodologii jej liczenia przez różne instytucje. Niemniej dostrzec można pozytywny trend w ostatnich latach – wzrost wartości i udziału gospodarki cyfrowej w PKB Rosji. Trend ten został zatrzymany głównie w wyniku pogorszenia koniunktury gospodarczej w 2020 r.

²⁸ ПАЭК, *Рунет Сегодня...*

²⁹ S. Davydov, *Digital Literacy: Russia's Path*, Riddle Russia, 28.08.2020, <https://www.ridl.io/en/digital-literacy-russia-s-path/> [10.12.2020].

W systemie gospodarczym FR interwencjonizm państwa jest silny. Rozwój gospodarki cyfrowej i społeczeństwa cyfrowego jest elementem scentralizowanej, rządowej polityki określonej w kluczowym programie „Gospodarka cyfrowa Federacji Rosyjskiej” (2017). Wskazuje on główne kierunki cyfryzacji ujęte w 6 projektach narodowych. Na ich realizację przeznaczono do 2024 r. 1 634,9 mld rubli (ok. 22,3 mld dol.), a 70% z nich ma pochodzić z budżetu federalnego. Dotychczas program cyfryzacji był najwolniej realizowanym spośród 13 projektów narodowych wdrażanych w Rosji. Państwo nadaje tempo, wymusza i kontroluje proces cyfryzacji we współpracy głównie z największymi państwowymi przedsiębiorstwami, powiązanymi z elitami władzy. Wydają się one największymi beneficjentami, pozyskując kontrakty w sektorze ICT bez przetargów, na podstawie decyzji prezydenta lub premiera, realizując je często po zawyżonych cenach. To równocześnie jedna z wewnętrznych barier systemowych cyfryzacji FR. Inne to: ogólna niestabilność i niejednoznaczności przepisów prawnych, centralizacja i mała przejrzystość procesów decyzyjnych, wybiórcza walka z korupcją, pierwszeństwo dla państwowych przedsiębiorstw ustalających mało korzystne warunki współpracy dla podwykonawców, głównie z sektora prywatnego. Dążenie władz rosyjskich do utrzymania pełnej kontroli nad procesem cyfryzacji, a także zmonopolizowania sektora ICT widoczne jest m.in. w działaniach ukierunkowanych na wdrożenie własnego Internetu (w imię bezpieczeństwa, a w rzeczywistości pozwoliłoby to na zwiększenie poziomu inwigilacji społeczeństwa, kontroli procesu wyborczego, ograniczenia swobody mediów, działalności opozycji politycznej czy niezależnych organizacji społecznych), do korzystania w rozwoju technologicznym z rodzimych technologii i oprogramowania, wymuszania wdrażania przez przedsiębiorstwa systemów informatycznych przez zwiększanie ich obciążeń finansowych. Dodatkowo pogorszenie koniunktury gospodarczej w FR wywołanej m.in. przez pandemię COVID-19 wpływa negatywnie na budżet federalny, budżety regionalne i lokalne, na sytuację poszczególnych przedsiębiorstw i branż, jest czynnikiem nieprzyspajającym wdrażaniu programów w ramach strategii cyfryzacji FR.

Brak jest obecnie przesłanek pozwalających przyjąć, że strategia i oparty na niej program rozwoju gospodarki cyfrowej w Rosji będą realizowane zgodnie z przyjętymi założeniami i ramami czasowymi.

Bibliografia

- Administratsiya Prezidenta Rossii, *Ukaz o Natsional'nykh Tselyakh Razvitiya Rossiido 2030 goda*, 21.07.2020.
- Administratsiya Prezidenta Rossii, *Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, nr 203, „O Strategii razvitiya informatsionnogo obshchestva v Rossiyskoy Federatsiina 2017-2030 gody”*, 2017, www.kremlin.ru.
- Administratsiya Prezidenta Rossii, *Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, nr 204, „O natsional'nykh tselyakh i strategicheskikh zadachakh razvitiya Rossiyskoy Federatsii na period do 2024 goda”*, 2018, www.kremlin.ru.
- Andersen B., *Intangible Gold: Why No Rush to Finance Innovation?*, [w:] *Sharing in the Success of the Digital Economy. A Progressive Approach to Radical Innovation*, ed. R.D. Atkinson, M. McTernan, A. Reed, London – New York 2015.
- Brooks Ch.J, Craig Ph., Short D., *Cybersecurity Essentials*, Hoboken, New Jersey 2018.
- Brynjolfsson E., McAfee A., *Race Against The Machine: How the Digital Revolution is Accelerating Innovation, Driving Productivity, and Irreversibly Transforming Employment and the Economy*, Digital Frontier Press, 2011.
- Bukht R., Heeks R., *Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy*, Manchester Centre for Development Informatics, „Working Paper” 2017, no. 68.
- Check Point Software Technologies, *Cyber Security Report*, Tel Aviv 2020.
- Davydov S., *Digital Literacy: Russia's Path*, Riddle Russia, 28.08.2020, <https://www.ridl.io/en/digital-literacy-russia-s-path/>.
- Dimelis S.P., Papaioannou S.K., *FDI and ICT Effect on Productivity Growth*, „European Journal of Development Research” 2010, no. 22(1).
- Graham M., *A Critical Perspective on the Potential of the Internet at the Margins of the Global Economy*, [w:] *Society and the Internet*, ed. M. Graham, W.H. Dutton, Oxford 2014.
- Grzelak M., Liedel K., *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni. Zagrożenia i wyzwania dla Polski – zarys problemu*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, nr 22.
- ICT.Moscow, *Russian IT Service Market: Results of 2019 and Forecast for 2020-2024*, 7.09.2020, <https://ict.moscow/en/research/russian-it-service-market-results-of-2019-and-forecast-for-2020-2024/>.
- IMD, *IMD World Digital Competitiveness Ranking 2020*, IMD World Competitiveness Center, Lausanne – Singapore 2020.
- IMF, *Measuring the Digital Economy*, International Monetary Fund, „Policy Paper”, Washington, 28.02.2018.
- Institut Ekonomiki Rosta im. Stolypina P.A., *Rossiya: ot Tsifrovizatsii k Tsifrovoy Ekonomike*, 14.09.2018.
- Isin E., Ruppert E., *Being Digital Citizens*, London 2015.
- Manyika J., Roxburgh C., *The Great Transformer: The Impact of the Internet on Economic Growth and Prosperity*, New York 2011.

- Mereminskaya E., Yastrebova C., *Schetnaya palata pokazala, kak zarabatyvayet nagoszakupkakh struktura „Rostekha”*, Vedomosti, 28.04.2019, <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2019/04/28/800414-schetnaya-palata-goszakupkah>.
- Neuman S., *Referendum in Russia Passes, Allowing Putin to Remain President Until 2036*, npr.org, 1.07.2020, <https://www.npr.org/2020/07/01/886440694/referendum-in-russia-passes-allowing-putin-to-remain-president-until-2036?t=1607764163392>.
- Pravitel'stvo Rossii, *Natsional'nyye proyekty: tselevyye pokazateli i osnovnyye Rezul'taty*, 7.02.2019.
- Pravitel'stvo Rossii, *Programma „Tsifrovaya Ekonomika Rossiyskoy Federatsii”*, 28.07.2017, <http://docs.cntd.ru/document/436754837>.
- RAEK, *Runet Segodnya. Glavnyy Analiticheskiy Doklad*, Rossiyskaya Assotsiatsiya elektronnykh kommunikatsiy, 15.04.2020.
- Rutkowski J., *Rosja lubi bić (anty)rekordy. Po latach zastoju gospodarka nie ma już z czego spadać*, forsal.pl, 28.10.2020, <https://forsal.pl/gospodarka/artykuly/7988664,rosja-kryzys-2020-gospodarka-lubi-bic-antyrekordy.html>.
- Sassi S., Goaiad M., *Financial Development, ICT Diffusion and Economic Growth*, „Telecommunications Policy” 2013, no. 37.
- Schaub G., *Understanding Cybersecurity*, Rowman & Littlefield, 2018.
- Sedov K., *Schetnaya palata nedovol'na khodom realizatsii projekta posozdaniyu elektronnoho pravitel'stva*, Vedomosti, 11.07.2016, <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2016/07/12/648804-sozdaniyu-elektronnoho-pravitelstva>.
- Towards Digital Intelligence Society: A Knowledge-based Approach*, ed. J. Paralič, P. Sinčák, P. Hartono, V. Marik, New York 2020.
- Trusewicz I., *Pierwsza licencja na 5G w Rosji. Wielkie opóźnienia przez armię*, „Rzeczpospolita”, 29.07.2020.
- Vu K.M., *ICT as a Source of Economic Growth in the Information Age*, „Telecommunications Policy” 2011, no. 35.
- Vysshaya Shkola Ekonomiki, *Tsifrovaya Ekonomika. Kratkiy Statisticheskiy Sbornik*, Moskva 2019.
- Wiśniewska I., *Cyfryzacja w pagonach. Rozwój sieci mobilnej 5G w Rosji*, Raport Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, Warszawa, październik 2020.
- Yates S., Rice R.E., *The Oxford Handbook of Digital Technology and Society*, Oxford 2020.

Tomasz Lachowski*

Sowieckie ludobójstwo i prawo międzynarodowe. Litewskie zmagania ze zbrodniami ZSRS w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Drelingas*

Soviet genocide and international law. Lithuanian struggle with the crimes of the USSR in the light of the European Court of Human Rights judgment in the case of *Drelingas*

Abstract: The aim of the paper is to analyze the endeavors undertaken by the authorities of independent Lithuania to deal with the crimes committed by the Soviet Union against Lithuanian society, in particular against representatives of the anti-Soviet resistance movement, by using the notion of crime of genocide rooted in international law. The judgment of the European Court of Human Rights in the case of *Drelingas v. Lithuania* of 12 March 2019, which approved the legality of the qualification of “ethno-national-political” genocide of “forest brethren” committed by the Soviet occupation authorities, was one of the key elements confirming the Lithuanian policy in this regard. This ruling reopens the discussion on the possibility of trying the crimes of the Soviet Union, at the same time raising certain legal and political doubts – as generally expressed by the Russian Federation.

Keywords: Soviet genocide, international law, Lithuania, Soviet Union

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza działań podjętych przez władze niepodległej Litwy w celu rozliczenia zbrodni sowieckich popełnionych na społeczeństwie litewskim, w szczególności na reprezentantach antysowieckiego podziemia niepodległościowego, poprzez wykorzystanie prawnomiędzynarodowej kategorii zbrodni ludobójstwa. Kluczowe dla potwierdzenia litewskiej polityki w tym względzie stało się orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Drelingas przeciwko Litwie* z 12 marca 2019 r., które zaaprobowало legalność kwalifikacji prawnej „etno-narodowo-politycznego” genocydu „leśnych braci” dokonanego przez okupacyjną władzę sowiecką. Orzeczenie to, z jednej strony, otwiera na nowo dyskusję w przedmiocie moż-

* Tomasz Lachowski – dr, Uniwersytet Łódzki, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9026-0409>, e-mail: tlachowski@wpia.uni.lodz.pl.

liwości osądzenia zbrodni Związku Sowieckiego, z drugiej jednak, wzbudza pewne wątpliwości natury prawnej oraz politycznej – wyrażane co do zasady przez Federację Rosyjską.

Słowa kluczowe: sowieckie ludobójstwo, prawo międzynarodowe, Litwa, Związek Sowiecki

Wprowadzenie

Trzydzieści lat po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)¹ większość zbrodni popełnionych przez to państwo i jego przedstawiciele wciąż nie doczekała się prawnego rozliczenia². Przyczyny takiego stanu rzeczy mają przede wszystkim wymiar polityczny i związane są z negocjowanym charakterem transformacji w większości państw Europy Środkowo-Wschodniej, w tym również tych wyrosłych na gruzach ZSRS. Niewątpliwie na tle całego regionu wyróżniają się państwa bałtyckie, które podjęły zakrojone na szerszą skalę wysiłki prawnokarne w celu osądzenia szeregu zbrodni Związku Sowieckiego poprzez wykorzystanie kategorii niepodlegających przedawnieniu zbrodni międzynarodowych. W tej grupie przoduje Litwa, która przyjęła politykę ścigania przypadków sowieckiego ludobójstwa, określanego właśnie poprzez prawnomiędzynarodową definicję „zbrodni nad zbrodniami”.

Celem artykułu jest analiza działań wdrożonych przez państwo litewskie na poziomie ustawodawczym oraz sądowym w ramach wykorzystania prawnomiędzynarodowej kategorii zbrodni ludobójstwa dla osądzenia zbrodni popełnionych przez okupacyjną władzę sowiecką na społeczeństwie Litwy – w szczególności na przedstawicielach antysowieckiego podziemia niepodległościowego, tzw. „leśnych braciach” – jako istotnego wzmocnienia polityki rozrachunków z przeszłością. Kluczowe w tej mierze stało się orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC) w sprawie *Drelingas przeciwko*

1 W ramach niniejszego opracowania Autor posługuje się nazwą „Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich” (Związek Sowiecki, ZSRS), a nie „Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich” (Związek Radziecki, ZSRR). Por. M. Kurkuć, *Związek Sowiecki czy Radziecki? Sowiety czy rady?*, „Arcana”, 27.01.2015, http://www.portal.arcana.pl/Zwiazek-sowiecki-czy-radziecki-sowiety-czy-rady,4294.html?fbclid=IwAR1u345CKISA2N8aS8tw53mGKX4uBMUPndfSmq5VI_d-97qEjPS5oxlC72c [dostęp do wszystkich wykorzystanych źródeł internetowych: 15.09.2021].

2 Szacuje się, że w latach 1917-1991 śmierć z rąk funkcjonariuszy ZSRS poniosło ok. 20 mln osób. Szerzej: S. Courtois, *Zbrodnie komunizmu*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, K. Bartoś i in., Warszawa 1999, s. 25-26.

Litwie z 2019 r. – centralny punkt odniesienia dla niniejszego opracowania – w którym strasburski Trybunał potwierdził, że akty wymierzone w litewskich partyzantów prowadzących swoją walkę po II wojnie światowej mogą być kwalifikowane jako zbrodnie ludobójstwa w świetle Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. (dalej także: Konwencja ws. ludobójstwa lub Konwencja ONZ z 1948 r.)³. Z uwagi na specyficzny kontekst aktywności litewskich „leśnych braci” wskazuje się, że zdeterminowane przez litewskie sądy, a następnie zaaprobowane przez ETPC ludobójstwo miało charakter „etno-narodowo-polityczny”, co wzbudziło szereg wątpliwości prawnych, a także politycznych wyrażanych przede wszystkim przez Federację Rosyjską, która w chwili obecnej dąży raczej do rehabilitacji, niż potępienia dziedzictwa ZSRS. Nie ulega jednak wątpliwości, że wyrok Trybunału w Strasburgu może na nowo otworzyć dyskusję w przedmiocie rozliczenia zbrodni Związku Sowieckiego.

W ramach niniejszego opracowania skorzystano z metod badawczych charakterystycznych dla nauk prawnych, w szczególności metody teoretyczno-prawnej i metody analitycznej (mając na względzie przede wszystkim refleksję nad litewskimi rozliczeniami ze zbrodniami ZSRS), a także metody analizy logiczno-językowej, określanej również mianem metody formalno-dogmatycznej (w zakresie odnoszącym się do omówienia przywołanych w artykule orzeczeń ETPC)⁴.

1. Odrzucenie sowieckiej spuścizny po odzyskaniu niepodległości przez Litwę w 1991 roku – kontekst prawnomiędzynarodowy

Po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. Litwa podjęła szereg działań obliczonych na rozrachunek z sowiecką przeszłością, choć – jak się powszechnie wskazuje – nie była to odpowiedź jednoznaczna, co wiązało się przede wszystkim z brakiem przeprowadzenia pełnej

3 Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), (Dz.U. 1952 nr 2 poz. 9).

4 Szerzej: D. van Kędziński, *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 3, s. 5-59.

dekomunizacji⁵. Symboliczne w tym względzie okazało się płynne przekształcenie Komunistycznej Partii Litwy – po uprzednim zerwaniu przez nią więzów z Komunistyczną Partią Związku Sowieckiego w 1989 r. – w Litewską Demokratyczną Partię Pracy w 1990 r. (funkcjonującą od 2001 r. jako Litewska Partia Socjaldemokratyczna), co nie pozwoliło na drastyczne zerwanie z *ancien régime*em w sensie politycznym. Podobnie, pomimo przyjęcia w 1998 r. ustawy mającej na celu wyłączenie z życia publicznego dawnych pracowników takich organów, jak NKWD, MGB czy KGB⁶, a także głównej ustawy lustracyjnej z 1999 r.⁷, trudno mówić o pełnej „dekagebizacji” Litwy, co związane było z prawną konstrukcją litewskiej lustracji – przyznanie się do współpracy z KGB w trybie ustawy z 1999 r. oznaczało gwarancję nieujawnienia tego faktu opinii publicznej⁸.

Równocześnie władze niepodległej Litwy (podobnie jak to się stało w dwóch innych państwach bałtyckich) przyjęły stanowisko prawne wskazujące na fakt odzyskania (a nie uzyskania) państwowości i pełnej suwerenności przez Litwę w 1991 r. po okresie nielegalnej okupacji sowieckiej trwającej w latach 1940–1991, z przerwą na okupację niemiecką (1941–1944). Punktem wyjścia stała się konstrukcja prawna *ius postliminii* (mówiąca o odzyskaniu pełni praw po ustaniu stanu niewoli) – wywodząca się jeszcze z prawa rzymskiego – która odnosiła się do oceny działań ZSRS względem Litwy w świetle prawa międzynarodowego. Przyjmuje się bowiem powszechnie, że utworzenie Litewskiej SRS (LSRS) w 1940 r. nastąpiło w wyniku aktu agresji Związku Sowieckiego na istniejącą w latach 1918–1940 Republikę Litewską, stojąc tym samym w sprzeczności z ugruntowaną zasadą prawa między-

5 A. Kuczyńska-Zonik, D. Wilczewski, *Okupacje, dekomunizacja i walka o niepodległość w polityce historycznej państw bałtyckich*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2019, nr 2, s. 44–45.

6 Ustawa ograniczająca prawo zatrudniania byłych kadrowych pracowników NKWD, NKGB, MGB, KGB, Lietuvos Respublikos įstatymas dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos, 16.07.1998, „Valstybės žinios”, 22.07.1998, nr 65-1877.

7 Ustawa o ocenie Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS (NKWD, NKGB, MGB, KGB) i bieżącej działalności sztabu tej organizacji, Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos” 3 straipsnio pakeitimo įstatymas, 22.04.1999, „Valstybės žinios”, 5.05.1999, nr 39-1199.

8 J. Hyndle, M. Kutysz, *Litwa*, [w:] *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich*, Raport Ośrodka Studiów Wschodnich, Warszawa 2009, s. 29–32.

narodowego stanowiącą, że „prawo nie może rodzić się z bezprawia” (*ex iniuria ius non oritur*)⁹ – współczesna Litwa jest zatem prawnym kontynuatorem międzywojennej Republiki Litewskiej, a nie LSRS.

Przyjęcie wskazywanego powyżej jednoznacznego stanowiska prawnego miało swoje implikacje również na płaszczyźnie rozrachunków ze zbrodniami przeszłości. Jednym z kluczowych elementów tego procesu stało się sformułowanie strategii „podwójnego ludobójstwa” (popelnionego przez dwa reżimy okupacyjne: niemiecki oraz sowiecki) – nieraz krytykowanej poza Litwą w związku z zarzutem celowego pomniejszenia roli Litwinów w zbrodniach Holokaustu i kolaboracji z III Rzeszą – jako podstawy litewskiej polityki historycznej, w praktyce rozpoczętej jeszcze w ostatnich latach trwania LSRS dzięki zaangażowaniu ruchu Sąjūdis¹⁰. W 1992 r. powstało Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (choć odpowiednia ustawa została uchwalona przez Sejm Republiki Litewskiej rok później¹¹), mające za zadanie dążenie do urzeczywistnienia sprawiedliwości historycznej poprzez pracę naukowo-badawczą, inicjowanie działań śledczych, a także upamiętnienie ofiar ludobójstw i represji obu totalitarnych reżimów. Następnie z inicjatywy prezydenta Valda Adamkusa w 1998 r. powstała Międzynarodowa Komisja ds. Oceny Zbrodni Nazistowskiego i Sowieckiego Reżimu Okupacyjnego na Litwie (jedna z trzech tzw. „komisji historycznych” utworzonych w państwach bałtyckich w podobnym czasie), która przysłużyła się zwłaszcza upowszechnieniu „trudnej wiedzy” o Holokauście¹².

Ponadto, mając na względzie podnoszony w niniejszym opracowaniu kontekst walki niepodległościowej „leśnych braci”¹³, w 1990 r. li-

9 Szerzej: K. Karski, *Rozpad Związku Radzieckiego a prawo międzynarodowe*, Warszawa 2015, s. 38-51.

10 A. Kuczyńska-Zonik, D. Wilczewski, *Okupacje, dekomunizacja i walka...*, s. 46-47; por. V. Pettai, *Overcoming Occupation in the Baltic States: How Much Truth and Justice Has Been There Since 1989?*, [w:] *25 Years after. The Baltic Way and the Collapse of Totalitarian Communism: European Memory and Political Inspirations*, ed. K. Bekere, Riga 2015, s. 75-85.

11 Ustawa o Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras įstatymas, 16.07.1993, „Valstybės žinios”, 28.07.1993, nr 32-735.

12 D. Wilczewski, *Duchy przeszłości krążą nad Wilnem. Litwini spierają się o swoich bohaterów*, „Przegląd Bałtycki”, 22.08.2019, <https://przegladbaltycki.pl/13296,duchy-przeslosci-kraza-nad-wilnem-litwini-spieraja-sie-o-swoich-bohaterow.html>.

13 Szerzej na temat antysowieckiej partyzantki w krajach bałtyckich: R. Wnuk, *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944-1956*, Warszawa–Lublin 2018.

tewska Rada Najwyższa uchwaliła pierwszą ustawę o przywróceniu praw osobom represjonowanym za opór przeciwko reżimom okupacyjnym, a w 1997 r. Sejm RL przyjął ustawę potwierdzającą status prawny uczestników ruchu oporu przeciwko okupacjom z lat 1940-1990, w tym członków antysowieckiego podziemia niepodległościowego. W 1999 r. Sejm RL dołączył Deklarację Rady Litewskiego Ruchu Walki o Wolność z 1949 r. do dorobku prawnego niepodległego państwa litewskiego¹⁴. Wreszcie upamiętnienie „leśnych braci” dotyczyło także ich przywódców – w 2009 r. uznano Jonasa Žemaitisa za pełniącego obowiązki prezydenta Litwy w latach 1949-1954¹⁵, a istotnego dla niniejszego tekstu Adolfa Ramanauskasa uczyniono patronem roku 2018.

Na poziomie odpowiedzi prawnokarnej Litwa zdecydowała się na daleko idące działania, polegające na próbie pociągnięcia do odpowiedzialności sprawców wywodzących się ze struktur okupacyjnej władzy sowieckiej (funkcjonariuszy m.in. NKWD, MGB czy KGB). Postępowania prokuratorskie w zasadniczej mierze dotyczyły czynów przestępczych popełnionych na ludności cywilnej, w tym na elicie intelektualnej, społeczności akademickiej czy kadrze urzędniczej międzywojennej Litwy (np. poprzez masowe deportacje), oraz na przedstawicielach antysowieckiego podziemnego ruchu niepodległościowego¹⁶. W tym względzie najistotniejsza okazała się kategoria prawna zbrodni ludobójstwa stosowana do oceny wydarzeń z początku drugiej okupacji sowieckiej Litwy (po 1944 r.), mniej więcej do połowy lat 50. XX w., tj. zaniechania walki niepodległościowej przez „leśnych braci” na szerszą skalę. Poza ludobójstwem, sprawców sowieckich zbrodni ściga się również za zbrodnie przeciwko ludzkości

14 Ustawa w sprawie Deklaracji Rady Ruchu Walki o Wolność Litwy z 16 lutego 1949 r., Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos, „Valstybės žinios”, 27.01.1999, nr 11-241.

15 Uchwała Sejmu Republiki Litewskiej w sprawie uznania Jonasa Žemaitisa za przywódcę Państwa Litewskiego, Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu, „Valstybės žinios”, 19.03.2009, nr 30-1166.

16 Szacuje się, że ok. 130 tys. mieszkańców Litwy zostało deportowanych w głąb ZSRS, ok. 200 tys. zostało zaaresztowanych, a ok. 85 tys., w tym ok. 20-25 tys. litewskich „leśnych braci”, zostało pozbawionych życia w czasie sowieckiej okupacji. Zob. L. Mälksoo, *Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law*, „Leiden Journal of International Law”, vol. 14, 2001, s. 762-766.

lub zbrodnie wojenne¹⁷, czego swoistym zwieńczeniem było niedawne skazanie winnych masakry spod wieży telewizyjnej w Wilnie z 1991 r.¹⁸

2. Sowieckie ludobójstwo na Litwie – wymierzanie sprawiedliwości dziejowej przy pomocy prawa karnego

W 1992 r. Sejm RL uchwalił specjalną ustawę o odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy¹⁹. Pojawiła się w niej definicja zbrodni ludobójstwa, z jednej strony odwołująca się do Konwencji ONZ z 1948 r. (poprzez wskazanie tych samych czterech grup chronionych: narodowej, etnicznej, rasowej i religijnej²⁰), z drugiej zaś poszerzająca katalog czynów, poprzez które można popełnić ludobójstwo, dodając w porównaniu z rozwiązaniami konwencyjnymi „brutalne tortury” jako jeden z przejawów genocydu (art. 1). Co ważniejsze, w art. 2 ustawy podkreślono, że tortury oraz masowe deportacje popełnione w czasie okupacji zarówno niemieckiej, jak i sowieckiej odpowiadają normom prawa międzynarodowego w zakresie zbrodni ludobójstwa. Trzeba jednak w tym kontekście pamiętać, że w powszechnej interpretacji pojęcia zbrodni międzynarodowych (oraz orzecznictwa międzynarodowych sądów karnych) tortury czy masowe deportacje to przejawy zbrodni przeciwko ludzkości, a nie ludobójstwa²¹.

17 J. Žilinskas, *Broadening the Concept of Genocide in Lithuania's Criminal Law and the Principle of Nullum Crimen Sine Lege*, „Jurisprudence” 2009, 4 (118), s. 344.

18 Sprawców tego zdarzenia – ponad sześćdziesiąt osób, w tym Dmitrija Jazowa, ministra obrony ZSRS w latach 1987-1991 – skazano za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości w wyroku z 31 marca 2021 r. Szerzej: Grzywaczewski: *dzisiaj sąd wydał prawomocny wyrok skazujący sprawców masakry w Wilnie z 1991 roku*, „PolskieRadio24.pl”, 31.03.2021, <https://www.polskieradio24.pl/130/5555/Artykul/2708191,Grzywaczewski-dzisiaj-sad-wydal-prawomocny-wyrok-skazujacy-sprawcow-masakry-w-Wilnie-z-1991-roku>.

19 Ustawa o odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy, *Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą*, 9.04.1992, „Valstybės žinios”, 10.05.1992, nr 13-342.

20 Art. 2 Konwencji ONZ z 1948 r. stanowi, że: „ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych jako takich: a) zabójstwo członków grupy; b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy; c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego; d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy; e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy”.

21 Szerzej: T. Iwanek, *Zbrodnie ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2015, s. 222-256.

Jak się wydaje, była to swoista próba dopasowania rozwiązań prawnomiędzynarodowych – za pośrednictwem przepisów prawa krajowego – do faktycznego wymiaru tragedii doświadczanej przez naród litewski przez ponad pół wieku obu okupacji. Można zatem stwierdzić, że litewski ustawodawca, znacznie rozszerzając pojęcie prawne zbrodni ludobójstwa, „od samego początku” niebezpiecznie balansował na granicy naruszenia zasady zakazu retroaktywności prawa karnego²².

Litwa przystąpiła do Konwencji ONZ z 1948 r. w dniu 1 maja 1996 r., a następnie inkorporowała definicję ludobójstwa do kodeksu karnego (art. 71) pochodzącego jeszcze z okresu LSRS, przyjętego później za obowiązujący przez władze niepodległego państwa litewskiego. Wreszcie definicja ludobójstwa znalazła się w treści nowego kodeksu karnego z 2000 r., który wszedł w życie w 2003 r. (art. 99)²³. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że w obu kodeksach definicja zbrodni ludobójstwa została poszerzona względem definicji z Konwencji ONZ o dwie dodatkowe grupy chronione: „grupy polityczne” i „grupy społeczne” (podobnie postąpiły Łotwa oraz Estonia). Co prawda każde państwo ma pełne prawo do swobodnego kształtowania definicji genocydu (jak i innych kategorii wywodzących się wprost z porządku prawnomiędzynarodowego), jednak wszelkie elementy definicyjne nieznanne na gruncie prawa międzynarodowego nie mogą być stosowane retroaktywnie, a jedynie „na przyszłość”. Wreszcie trzeba dodać, że choć ZSRS podpisał Konwencję ws. ludobójstwa 16 grudnia 1949 r., ostatecznie ratyfikując ją 3 maja 1954 r.²⁴, a zatem skutki działania wypełniającego znamiona ludobójstwa mogły być przewidziane (*foreseeable*) przez sprawców dopuszczających się tej zbrodni na przełomie lat 40. i 50. XX w., to jednak polityka organów ścigania Litwy²⁵, aplikujących art.

22 Pierwsze postępowania karne w sprawach dotyczących nazistowskich kolaborantów i przedstawicieli reżimu sowieckiego toczyły się właśnie na podstawie ustawy z 1992 r. Zob. J. Žilinskas, *Broadening the Concept of Genocide...*, s. 336.

23 Ustawa kodeks karny Republiki Litewskiej, Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. Baudžiamasis kodeksas, 26.09.2000, „Valstybės žinios”, 25.10.2000, nr 89-2741.

24 Kategoria prawna zbrodni ludobójstwa nie została jednak inkorporowana do kodeksu karnego LSRS z 1961 r.

25 Justinas Žilinskas wskazuje wręcz, że dużo prostszym i pewniejszym pod względem prawnym wyjściem w większości spraw dotyczących np. masowych deportacji byłoby oparcie się na kategorii zbrodni przeciwko ludzkości, co do zasady dotyczącej rozległego lub systematycznego

99 do oceny wydarzeń ze wskazanego okresu również w oparciu o kategorię „grupy politycznej”, wzbudziła szereg kontrowersji prawnych, na czele z zarzutem pogwałcenia zasady zakazu karania bez podstawy prawnej. Innymi słowy, nawet w rozumieniu pewnej konstrukcji („fikcji”) prawnej sprawcy nie mogli przewidzieć w momencie czynu, że zostaną skazani za popełnienie zbrodni ludobójstwa na „grupie politycznej” w oparciu o przepisy prawa, które wejdą w życie niemal pół wieku później. Faktu tego nie zmienia konstatacja, że ludobójstwo, należąc do grupy zbrodni międzynarodowych, nie ulega przedawnieniu – dzieje się tak jednak w zakresie definicji przewidzianej przez rozwiązania traktatowe z 1948 r. oraz korespondujące z nimi prawo zwyczajowe. Część dodana przez prawo krajowe również nie podlega instytucji przedawnienia, jednak wyłącznie od momentu wejścia w życie danej ustawy, nie może być wykorzystana bowiem do oceny wydarzeń wcześniejszych.

Warto w tym miejscu nadmienić, że litewscy prokuratorzy poszczególne przypadki odnoszące się do zbrodni popełnionych na „leśnych braciach” kwalifikowali prawnie jako ludobójstwo w oparciu o zamiar zniszczenia w części lub całości właśnie „grupy politycznej”, jaką według śledczych stanowili partyzanci. W danych wyrokach skazujących litewskie sądy powoływały się najczęściej na kategorię „odrębnej grupy politycznej” chronionej przez art. 99 kodeksu karnego Litwy, choć nieraz w orzeczeniach pojawiało się również sformułowanie „odrębna grupa narodowo-etniczno-polityczna”, którą przedstawiciele podziemnego ruchu niepodległościowego mieli być emanacją. Sądy krajowe nie pokusiły się jednak o bliższe wyjaśnienie użytego pojęcia i jego relacji do definicji z Konwencji ONZ z 1948 r.²⁶ Ostatecznie prawnomiędzynarodową weryfikacją polityki przyjętej przez wymiar sprawiedliwości Litwy okazała się sprawa *Vasiliauskas przeciwko Litwie* przed ETPC²⁷.

ataku skierowanego przeciw ludności cywilnej. Por. J. Žilinskas, *Vasiliauskas vs. Lithuania: Battle Lost in the War to Come?*, „International Comparative Jurisprudence” 2016, vol. 2, s. 70.

26 Zob. N. Bruskina, *The Crime of Genocide Against the Lithuanian Partisans: A Dialogue Between the Council of Europe and the Lithuanian Courts*, „European Papers – A Journal on Law and Integration”, vol. 5, 2020, no. 1, s. 144.

27 Wyrok Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Vasiliauskas przeciwko Litwie*, 20.10.2015, skarga nr 35343/05.

W czasach LSRS Vytautas Vasiliauskas był pracownikiem MGB (od 1952 r.), do którego zadań należało m.in. rozpracowanie i zlikwidowanie wszelkich przejawów litewskiego ruchu oporu, określanego mianem zacieklego wroga władzy sowieckiej. W 1953 r. Vasiliauskas uczestniczył w operacji, w której zabito dwóch członków litewskiego ruchu niepodległościowego. Następnie w 2004 r. został on skazany za popełnienie zbrodni ludobójstwa poprzez likwidację „leśnych braci” jako przedstawicieli „grupy politycznej”, co zostało ostatecznie podtrzymane w wyroku Sądu Najwyższego Litwy (SNL) z 2005 r. Warto nadmienić, że w swoim orzeczeniu Sąd Apelacyjny podjął próbę pewnej interpretacji uczestników ruchu oporu jako „grupy politycznej”, stanowiącej jednocześnie istotną część „grupy narodowej” (chronionej przez prawo międzynarodowe). SNL podkreślił natomiast historyczną wagę przeciwstawienia się okupacyjnym formacjom sowieckim przez „leśnych braci” dla całego społeczeństwa litewskiego²⁸.

W 2005 r. Vasiliauskas złożył skargę przeciwko Litwie do ETPC, podnosząc zarzut naruszenia art. 7 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC)²⁹, tj. zakazu karania bez podstawy prawnej³⁰. Sędziowie Wielkiej Izby ETPC minimalną większością (9 głosów do 8) przychylił się do argumentacji skarżącego, orzekając 20 października 2015 r., że Litwa naruszyła postanowienia EKPC poprzez retroaktywne zastosowanie przepisów prawa krajowego penalizującego zbrodnię ludobójstwa w stosunku do „grupy politycznej”, nieprzewidzianej przez Konwencję ONZ z 1948 r. Trybunał wskazał w tym kontekście na brak dostatecznych wyjaśnień po stronie sądów litewskich i na poziomie przedstawienia oraz analizy stanu faktycznego, jak zarówno na poziomie zaprezentowanej argumentacji prawni-

28 *Vasiliauskas przeciwko Litwie*, par. 36-40.

29 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).

30 Art. 7 EKPC: „1. Nikt nie może być uznany za winnego popełnienia czynu polegającego na działaniu lub zaniechaniu działania, który według prawa wewnętrznego lub międzynarodowego nie stanowił czynu zagrożonego karą w czasie jego popełnienia. Nie będzie również wymierzona kara surowsza od tej, którą można było wymierzyć w czasie, gdy czyn zagrożony karą został popełniony. 2. Niniejszy artykuł nie stanowi przeszkody w sądzeniu i karaniu osoby winnej działania lub zaniechania, które w czasie popełnienia stanowiły czyn zagrożony karą według ogólnych zasad uznanych przez narody cywilizowane”.

czej, że litewscy partyzanci mogliby stanowić emanację („w części”) grupy chronionej („grupy narodowej”) w świetle Konwencji ws. ludobójstwa. W konsekwencji – w sensie prawnym – w momencie popełnienia czynu Vytautas Vasiliauskas nie mógł przewidywać, że jego zachowanie może zostać ocenione jako zbrodnia ludobójstwa dokonana na grupie chronionej przepisami Konwencji z 1948 r.³¹ Niemniej jednak kilku sędziów głosujących przeciw ostatecznej sentencji wyroku podniosło w swoich zdaniach odrębnych (*dissenting opinions*) brak dostatecznego wzięcia pod uwagę przez ETPC specjalnego kontekstu walki z sowieckim okupantem na Litwie. Ponadto sędziowie wskazywali okoliczność nieponiesienia odpowiedzialności prawnokarnej przez reprezentantów władzy sowieckiej za swoje bezprawne zachowania³².

Pomimo porażki w tej prestiżowej i ważnej również politycznie sprawie przed ETPC – czego dowodem była interwencja Federacji Rosyjskiej jako strony trzeciej w postępowaniu – Litwa nie ustała w wysiłkach wymierzenia sprawiedliwości dziejowej za zbrodnię ludobójstwa, wykonując jednocześnie w pełni ciężące na niej zobowiązania ze sprawy *Vasiliauskas*³³.

3. Sowieckie ludobójstwo w Strasburgu, czyli sprawa *Drelingas przeciwko Litwie* przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka

Jeszcze w trakcie toczącego się w Strasburgu postępowania ze skargi Vasiliauskasa część sądów krajowych zwróciła się z pytaniem prawnym do Sądu Konstytucyjnego Litwy (SKL) dotyczącym zgodności z konstytucją rozwiązania przyjętego w art. 99 kodeksu karnego (w zakresie rozszerzonej definicji zbrodni ludobójstwa)³⁴. Po starannym przeanalizowaniu sprawy SKL orzekł o niezgodności art. 99 kodeksu

31 *Vasiliauskas przeciwko Litwie*, par. 181-182.

32 Joint Dissenting Opinion of Judges Villiger, Power-Forde, Pinto De Albuquerque and Küris (*Vasiliauskas przeciwko Litwie*), s. 69-70.

33 Resolution CM/ResDH(2017)430: *Execution of the judgment of the European Court of Human Rights Vasiliauskas against Lithuania*, Adopted by the Committee of Ministers on 7 December 2017 at the 1302nd meeting of the Ministers' Deputies.

34 Sądy zostały w tej mierze wsparte przez grupę deputowanych Sejmu Republiki Litewskiej, którzy również podnieśli w skardze do SKL tę kwestię.

karnego z litewską konstytucją (z art. 31 ust. 2, statuującym prawo do sprawiedliwego i rzetelnego postępowania sądowego), w tym zasadą państwa prawa w części odnoszącej się do możliwości retroaktywnego stosowania fragmentu przepisu penalizującego zbrodnię ludobójstwa popełnioną na „grupie politycznej” lub „grupie społecznej”, wskazując również na naruszenie prawnomiędzynarodowych zobowiązań Litwy, w tym art. 7 EKPC³⁵. Jednocześnie, zestawiając najważniejsze elementy definicji ludobójstwa na gruncie prawa międzynarodowego (tj. zamiar zniszczenia w części lub całości jednej z czterech grup chronionych), SKL przedstawił rozbudowaną argumentację na poparcie tezy, że w istocie totalitarna polityka ZSRS prowadzona względem ludności podbijanych państw (w szczególności w następstwie aktu agresji przeciw trzem państwom bałtyckim) oparta była na próbie zniszczenia poszczególnych narodów, w tym poprzez masowe deportacje czy zabójstwa (populacja Litwy zmniejszyła się wówczas o ponad jedną piątą). SKL stwierdził, że również w przypadku Litwy, gdzie celem władzy sowieckiej stały się różne „grupy polityczne” oraz „grupy społeczne” (jak „leśni bracia”), zachowania te można zakwalifikować jako zbrodnię ludobójstwa pod warunkiem wykazania, że wskazane zbiorowości stanowiły istotną część „grupy narodowej” lub „grupy etnicznej” (chronionych w świetle prawa międzynarodowego) i ich zniszczenie wpływało destruktywnie na całe społeczeństwo litewskie³⁶. Przywoływane orzeczenie SKL – wraz z wyrokiem ETPC w sprawie *Vasiliauskas* – w zasadniczym stopniu wpłynęło na pracę litewskich sądów w podobnych sprawach, traktujących odąd przedstawicieli litewskiego podziemia niepodległościowego jako część „grupy narodowej”, a nie „politycznej”³⁷.

Drugim – i ostatecznym – testem dla litewskiej polityki prawno-karnego ścigania sprawców sowieckiego ludobójstwa stała się sprawa *Drelingas przeciwko Litwie* przed ETPC z 2019 r.³⁸ Stanislovas Drelingas, pracownik MGB, a następnie KGB, w 1956 r. uczestniczył w operacji specjalnej, podczas której schwytano Adolfa Ramanauskasa (ps. „Vanagas”, czyli „jastrzęb”) wraz z małżonką (ps. „Vanda”), kluczową

35 Wyrok Sądu Konstytucyjnego Litwy, 18.03.2014, sprawa nr KT11-N4/2014.

36 Ibidem, cz. III, par. 6.2-6.3.

37 N. Bruskiņa, *The Crime of Genocide...*, s. 151-152.

38 Wyrok ETPC w sprawie *Drelingas przeciwko Litwie*, 12.03.2019, skarga nr 28859/16.

postać i jednego z przywódców litewskich partyzantów. Ramanauskasa skazano na karę śmierci, a wyrok SN LSRS wykonano 29 listopada 1957 r. Drelingas został skazany w oparciu o art. 99 kodeksu karnego – już po orzeczeniu SKL i nowej wykładni wskazującej na właściwą metodologię aplikacji Konwencji ONZ z 1948 r. do przypadków zabójstw „leśnych braci”. Działający jako sąd ostatniej instancji SNL stwierdził, że pracujący w strukturach MGB/KGB Stanislovas Drelingas był świadomy celu polityki organów władzy sowieckiej względem litewskiego podziemia niepodległościowego (istnienia specjalnego zamiaru jego zniszczenia), a także roli „Vanagasa” w tym ruchu. Był zatem również świadomy losu, jaki spotka Adolfa Ramanauskasa po jego zatrzymaniu.

Drelingas złożył skargę przeciwko Litwie do ETPC na podstawie zarzutu naruszenia art. 7 EKPC przez państwo litewskie. W wyroku z 12 marca 2019 r. większość składu sędziowskiego (pięć głosów do dwóch) stwierdziła, że Litwa nie złamała postanowień Konwencji. ETPC wskazał, że sądy litewskie w sposób dostateczny i wyczerpujący wyjaśniły istniejące wcześniej wątpliwości co do kwalifikowania aktów wymierzonych w litewskich partyzantów jako zgodne z definicją zbrodni ludobójstwa stypulowaną przez prawo międzynarodowe – co w istocie doprowadziło do stworzenia pewnej hybrydy „etno-narodowo-politycznego ludobójstwa” w toku wykładni Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 r. Trybunał jednocześnie podkreślił, że to sądy krajowe znajdują się w najlepszym położeniu co do ustalenia stanu faktycznego oraz zastosowania właściwego prawa, zwłaszcza że to państwa-strony EKPC (a nie Trybunał) są pierwotnie odpowiedzialne za skuteczną gwarancję i realizację praw zawartych w Konwencji. Wreszcie, ETPC stwierdził, że Stanislovas Drelingas znajdował się w sytuacji możliwości przewidzenia konsekwencji swojego czynu wymierzonego w część chronionej „grupy narodowej” poprzez aresztowanie Adolfa Ramanauskasa, jednego z liderów litewskiego podziemia³⁹. 9 września 2019 r. sędziowie Wielkiej Izby ETPC odrzucili wniosek o ponowne rozpatrzenie sprawy, co spowodowało, że wyrok Izby strasburskiego Trybunału z 12 marca 2019 r. stał się ostateczny.

39 Drelingas przeciwko Litwie, par. 108-110.

4. Ocena orzeczenia *Drelingas przeciwko Litwie* i jego wpływ na możliwość osądzenia innych poważnych zbrodni ZSRS

Sprawa *Drelingas przeciwko Litwie*, która przyniosła aprobatę ETPC dla rozwiązań zastosowanych przez krajowy litewski wymiar sprawiedliwości, była jednocześnie pierwszym historycznym przypadkiem „wyniesienia” osądzenia zbrodni sowieckiego ludobójstwa na poziom międzynarodowy. Fakt ten – obciążenia, choć pośredniego, ZSRS za zbrodnię ludobójstwa (bezpośrednią i w sensie prawnym jedyną odpowiedzialność poniósł wyłącznie sam Stanislovas Drelingas) – nie umknął uwadze zarówno zainteresowanych państw, jak i doktryny, komentujących zasadność wyroku ETPC. Warto zatem przywołać kilka istotniejszych reakcji i odnieść się do potencjalnych implikacji prawnych – ale i politycznych – sprawy *Drelingas*.

Nie powinno dziwić, że wyrazy oburzenia wyraziła przede wszystkim Federacja Rosyjska. Kreml wskazał, że orzeczenie ETPC „otwiera drzwi dla niebezpiecznej rewizji uznanych faktów historycznych”, stanowiąc jednocześnie afirmację dla gloryfikacji „antysemickich bandytów” (tj. „leśnych braci”) przez władze litewskie⁴⁰. Ponadto działaniem niedopuszczalnym według Rosji było uznanie legalności przez ETPC retroaktywnego zastosowania rozszerzonej definicji względem Konwencji ONZ z 1948 r. (i równocześnie odejście od słusznych, w oczach Moskwy, ustaleń ze sprawy *Vasiliauskas*). Nie ulega przy tym wątpliwości, że dla Kremla, prowadzącego od pewnego czasu konsekwentną politykę rehabilitacji Związku Sowieckiego – czego normatywnym potwierdzeniem stało się wejście w życie 16 kwietnia 2021 r. w Federacji Rosyjskiej ustawy zakazującej rozpowszechniania nieprawdziwych informacji na temat weteranów II wojny światowej, a także złożona 5 maja 2021 r. przez grupę deputowanych do Dumy Państwowej poprawka do ustawy „O uwiecznieniu zwycięstwa narodu sowieckiego w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej” z 1995 r., mająca za zadanie wprowadzenie zakazu utożsamiania roli ZSRS z działaniami nazistowskich

40 В МИД РФ выразили возмущение в связи с решением ЕСПЧ по делу «Дрелингас против Литвы», „ТАСС” [V MID RF vyrazili vozmušenie v svázì s rešenìem ESPČ po delu „Drelingas protiv Litvy”, „TASS”, 14.09.2019, <https://tass.ru/politika/6885804>.

Niemiec⁴¹ – „pośrednia” porażka w Strasburgu w sprawie *Drelingas* była bardzo dotkliwa. Jak się wydaje, to orzeczenie ETPC może być kolejnym elementem składowym z płaszczyzny prawnej interpretacji ważkich wydarzeń historycznych, który ostatecznie „wypchnie” Federację Rosyjską z systemu Rady Europy (choć stanie się to ewentualnie na życzenie samego Kremla)⁴².

Przedstawione argumenty rosyjskie mają przede wszystkim charakter polityczny. Nie należy jednak zapominać, że i na poziomie czystej analizy prawnej orzeczenie ETPC budzi szereg wątpliwości.

Po pierwsze, wskazuje się na wprowadzenie „tylnymi drzwiami” pojęcia „etno-narodowo-politycznego ludobójstwa” do treści Konwencji z 1948 r. całkowicie wbrew ustaleniom państw, które na etapie prac przygotowawczych odrzuciły możliwość ochrony „grupy politycznej” na gruncie Konwencji. W tym świetle, w swoim zdaniu odrębnym do wyroku w sprawie *Drelingas* sędzia Ranzoni podniósł, że zaprezentowana przez sądy litewskie interpretacja pojęcia zbrodni ludobójstwa jest na wskroś współczesna, niebiorąca w ogóle pod uwagę kontekstu wykładni z początku lat 50. XX w., co powoduje, że „nawet z pomocą prawnika” Stanislovas Drelingas nie mógł przewidzieć prawnokarnych konsekwencji swojego czynu w momencie jego popełnienia⁴³. Po drugie, podkreśla się, że chwalone przez ETPC w orzeczeniu z 2019 r. wyjaśnienie wątpliwości faktycznych i prawnych w zakresie wagi partyzantów dla całego społeczeństwa litewskiego było w istocie niepełne (zwłaszcza dotyczące fragmentu definicji z 1948 r. „zniszczenia [...] w części grupy narodowej [...]”) – na co dowodem jest samo orzeczenie ETPC w sprawie *Vasiliauskas*, wydane však już *po* orzeczeniu SKL z 2014 r. W tym kontekście wydawać się może nieracjonalne, że ostatecznie „przeważało” orzeczenie Izby (składu siedmioosobowego) z 2019 r. nad wyrokiem Wielkiej Izby (składu

41 Szerzej: Ł. Adamski, *Pamięć pod specjalnym nadzorem. Ile lat więzienia grozi za zajmowanie się historią w Rosji?*, „Kresy24.pl”, 31.05.2021, <https://kresy24.pl/dr-lukasz-adamski-pamiec-pod-specjalnym-nadzorem-ile-lat-wiezienia-grozi-za-zajmowanie-sie-historia-w-rosji/>.

42 Podobnie należy oceniać wyrok Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Kononov przeciwko Łotwie* (skarga nr 36376/04) z 17 maja 2010 r., w którym Trybunał uznał, że skazanie przez Łotwę Wasilija Kononowa, weterana Armii Czerwonej, za popełnienie zbrodni wojennej w 1944 r. nie stanowiło naruszenia EKPC.

43 Dissenting Opinion of Judge Ranzoni (*Drelingas przeciwko Litwie*), s. 48.

siedemnastoosobowego) z 2015 r.⁴⁴ Wreszcie, po trzecie, krytyka dotyczy materialnoprawnej oceny ludobójstwa w tej konkretnej sprawie, kiedy za „współdział” w jego popełnieniu litewskie sądy uznały samo zatrzymanie Adolfa Ramanauskasa przez Stanisłova Drelingasa, nie zaś ewentualny udział skazanego pracownika MGB/KGB w jego pokazowym osądzeniu oraz następczym straceniu.

Nie odrzucając w pełni racjonalności przedstawionych powyżej argumentów – zwłaszcza odnoszących się do stricte prawnej analizy definicji zbrodni ludobójstwa i możliwości zakwalifikowania aktów wymierzonych w „leśnych braci” jako istotnej części („emanacji”) grupy narodowej (społeczeństwa litewskiego), chronionej postanowieniami Konwencji z 1948 r. – jak się wydaje, orzeczenie ETPC w sprawie *Drelingas* może być uznane przynajmniej w kilku punktach za przełomowe.

Warto bowiem uwypuklić, że wraz z orzeczeniem ETPC pojęcie sowieckiego ludobójstwa nabrało znaczenia prawnego, a nie wyłącznie historycznej lub politycznej oceny polityki Związku Sowieckiego prowadzonej względem zdominowanych narodów w celu utwierdzenia władzy komunistycznej i wdrożenia ideologii stworzenia nowego „człowieka sowieckiego” (*homo sovieticus*) w miejsce dotychczasowych (wolnych i odrębnych) nacji⁴⁵. Trzeba przypomnieć, że podczas *travaux préparatoires* do Konwencji z 1948 r. to właśnie Związek Sowiecki chciał powiązać konstrukcję ludobójstwa jedynie z ideologią faszystowsko-nazistowską w celu uniemożliwienia w przyszłości przypisania ZSRS zachowań, które mogłyby stanowić zbrodnię ludobójstwa⁴⁶.

Przywołany powyżej zarzut „przepchnięcia” ludobójstwa o charakterze „etno-narodowo-politycznym” do tekstu Konwencji z 1948 r. *ex post facto* (poprzez „postępową” interpretację) skłania natomiast do przypomnienia dyskusji, które poprzedziły przyjęcie Konwencji z 1948 r., i pierwotnej koncepcji zbrodni ludobójstwa zaprezentowa-

44 Por. P. Caroli, *Drelingas v. Lithuania* (N. 28859/16): The ECtHR Acknowledges the Lithuanian Ethno-Political Genocide, „International Law Blog”, 18.03.2020, <https://internationallaw.blog/2020/03/18/drelingas-v-lithuania-n-28859-16-the-ecthr-acknowledges-the-lithuanian-ethno-political-genocide/>.

45 N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, K. Bartošek i in., Warszawa 1999.

46 Szerzej: W. Schabas, *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*, Cambridge 2009, s. 59-116.

nej przez Rafała Lemkina⁴⁷. Polski prawnik w swoim fundamentalnym dziele pt. „Rządy państw Osi w okupowanej Europie” z 1944 r. podkreślał, że ludobójstwo nie musi oznaczać natychmiastowego zniszczenia danej grupy (np. narodowej) w sensie czysto fizycznym, ale bywa wynikiem skoordynowanej polityki, której celem jest unicestwienie danej wspólnoty poprzez rozkład instytucji politycznych, społecznych, kultury, religii czy języka danego narodu⁴⁸. W rezultacie Lemkin postrzegał represje sowieckie wymierzone w narody państw bałtyckich czy np. *Hołodomor* z lat 30. na sowieckiej Ukrainie jako przykłady ludobójstwa⁴⁹. W ostatecznej redakcji Konwencji z 1948 r. faktycznie zabrakło „grupy politycznej” jako grupy chronionej (która pojawiła się jeszcze w treści rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 96 (I) z 1946 r., po raz pierwszy potwierdzającej, że ludobójstwo stanowi zbrodnię w świetle prawa międzynarodowego w czasie zarówno wojny, jak i pokoju⁵⁰), natomiast w rozumieniu Lemkina „ludobójstwo polityczne” nie miało być wymierzone w „grupę polityczną”, ale właśnie w „grupę narodową” poprzez unicestwienie jej cech odrębnych i zastąpienie ich cechami narodu (państwa) dokonującego ludobójstwa. Ta konstatacja stanowi naturalne podważenie mitu stworzonego przez ZSRS – uwypuklonego również podczas procesu negocjacji Konwencji ws. ludobójstwa poprzez brak zgody Kremla na włączenie „grupy politycznej” w poczet grup chronionych – że ewentualne „przewinienia stalinizmu” wymierzone były właśnie w „grupy polityczne” lub „grupy społeczne” (np. inteligencję czy bogate chłopstwo, tzw. kułaków), a nie poszczególne narody, które miałyby wszak „dobrowolnie” przystąpić do Związku Sowieckiego. Orzeczenie ETPC w sprawie *Drelingas* ot-

47 Na temat (ewolucji) pojęcia zbrodni ludobójstwa w prawie międzynarodowym w okresie omawianym w opracowaniu zob. J. Sawicki, *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933-1948*, Kraków 1949; a także we współczesnym prawie międzynarodowym, w tym w orzecznictwie międzynarodowych sądów karnych, por. K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Warszawa 2010; D. Drózd, *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2010.

48 R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington D.C. 1944, s. 79 – za: R. Szawłowski, *Rafał Lemkin. Biografia intelektualna*, Warszawa 2020, s. 318-319.

49 R. Szawłowski, *Rafał Lemkin...*, s. 491-496.

50 Warto bowiem wspomnieć, że w świetle Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego (MTW) w Norymberdze oraz ostatecznego wyroku MTW z 1 października 1946 r. ludobójstwo nie stanowiło odrębnej zbrodni, będąc w istocie jedynie jednym z przejawów kategorii zbrodni przeciwko ludzkości, zespolonej jednak koncepcyjnie z konfliktem zbrojnym (*war nexus*). W. Schabas, *Genocide in International Law...*, s. 35-48.

wiera na nowo możliwość dyskusji w temacie zbrodni ZSRS oraz ich prawnokarnego lub przynajmniej symbolicznego osądzenia, na czele ze „zbrodnią nad zbrodniami”⁵¹.

Wreszcie, nie należy zapominać, że skazanie Stanisłovasa Drelingasa za zbrodnię ludobójstwa przez krajowy wymiar sprawiedliwości na Litwie stanowi przejaw suwerennej woli państwa w zakresie prawnej, ale i historyczno-politycznej oceny represji okupacyjnej władzy sowieckiej stosowanych przeciwko narodowi litewskiemu. Interpretacja własnego prawa krajowego przez pryzmat prawa międzynarodowego, również poprzez rozbudowany dialog SKL i SNL z ETPC, świadczy o kompleksowości podejścia sądów litewskich do ważkich spraw historycznych. W tym kontekście prawnokarny filar rozrachunków z sowiecką przeszłością, a w rezultacie „prawda sądowa” wynikająca z poszczególnych orzeczeń, mogą być rozumiane jako dopełnienie „prawdy historycznej” ustalanej przez inne (pozasądowe) organy państwa litewskiego, na czele z Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, w toku rozliczeń ze zbrodniami *ancien régime'u*.

Podsumowanie

Zaprezentowane w niniejszym artykule wysiłki państwa litewskiego zorientowane na prawne osądzenie zbrodni Związku Sowieckiego są z pewnością jednymi z najdalej idących działań normatywnych w tym względzie w całym regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Sformułowana niemal od razu po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. polityka historyczna oparta na tezie „podwójnego ludobójstwa”, dokonanego przez oba reżimy okupacyjne (niemiecki i sowiecki) na narodzie litewskim, została wsparta przez wymiar sprawiedliwości Litwy poprzez próbę pociągnięcia do odpowiedzialności prawno-karnej sprawców konkretnych zbrodni, w tym właśnie „zbrodni nad zbrodniami”. Co więcej, rozszerzenie definicji zbrodni ludobójstwa w litewskim prawie krajowym względem definicji z Konwencji ONZ

51 M. Гнатівський, *Удар по злочинах СРСР: що змінює рішення ЄСПЛ у справі про геноцид у Литві, „Європейська правда”* [M. Gnatovs'kij, *Udar po zločinah SRSR: šo zminûê rišennâ ÊSPL u spravi pro genocid u Litvi, „Êvropejs'ka pravda”*], 21.03.2019, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/03/21/7094191/>.

w sprawie zapobiegania i karania zbrodni z 1948 r. (o „grupy polityczne” i „grupy społeczne”) miało w istocie odzwierciedlić tragedię społeczeństwa litewskiego (masowe deportacje, represje, zabójstwa członków antysowieckiego podziemia niepodległościowego) również na poziomie normatywnym.

Wskazana polityka ścigania przypadków genocydu, korygowana poprzez dialog sądów litewskich z ETPC, została ostatecznie zaaprobowana przez Strasburski Trybunał w wyroku z 12 marca 2019 r. w sprawie *Drelingas przeciwko Litwie*, który potwierdził słuszność kwalifikacji prawnej czynów zbrodniczych organów okupacyjnej władzy sowieckiej wymierzonych w „leśnych braci” z zamiarem ich częściowego zniszczenia jako ludobójstwa w zgodzie z rozwiązaniami prawa międzynarodowego. Co warto podkreślić, to nowatorskie „etno-narodowo-polityczne ludobójstwo” litewskich partyzantów otwiera na nowo dyskusję w przedmiocie prawnomiędzynarodowego osądzenia zbrodni Związku Sowieckiego względem podbijanych przez komunistyczną władzę na Kremlu – w pełni suwerennych – narodów, mających stać się częścią „nowego społeczeństwa”, osadzonego na ideologicznej konstrukcji *homo sovieticus*. Przedstawiona przez litewskie sądy, a następnie ETPC, argumentacja nie jest co prawda wolna od zaprezentowanych w opracowaniu pewnych luk czy słabości interpretacyjnych, ale jednocześnie odzwierciedla jasne dążenie Litwy do ostatecznego rozliczenia okresu sowieckiej dominacji nad niepodległym państwem litewskim. W trzy dekady po rozpadzie ZSRS i w czasie, kiedy niejednokrotnie zbrodnicza polityka Związku Sowieckiego podlega procesowi prawnej oraz politycznej rehabilitacji w Federacji Rosyjskiej, aktywność Litwy przypomina, że prawny, polityczny oraz moralny rozrachunek ze zbrodniami przeszłości jest jedną z gwarancji niepowtórzenia się podobnych praktyk w przyszłości.

Bibliografia

- Adamski Ł., *Pamięć pod specjalnym nadzorem. Ile lat więzienia grozi za zajmowanie się historią w Rosji?*, „Kresy24.pl”, 31.05.2021, <https://kresy24.pl/dr-lukasz-adamski-pamiec-pod-specjalnym-nadzorem-ile-lat-wiezienia-grozi-za-zajmowanie-sie-historia-w-rosji/>.
- Bartošek K., Courtois S., Margolin J.-L., Paczkowski A., Panné J.-L., Werth N., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999.

- Bruskinė N., *The Crime of Genocide Against the Lithuanian Partisans: A Dialogue Between the Council of Europe and the Lithuanian Courts*, „European Papers – A Journal on Law and Integration”, vol. 5, 2020, no. 1.
- Caroli P., *Drelingas v. Lithuania* (N. 28859/16): *The ECtHR Acknowledges the Lithuanian Ethno-Political Genocide*, „International Law Blog”, 18.03.2020, <https://internationallaw.blog/2020/03/18/drelingas-v-lithuania-n-28859-16-the-ecthr-acknowledges-the-lithuanian-ethno-political-genocide/>.
- Drózd D., *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2010.
- Gnatovs'kij M., *Udar po zločinah SRSR: šo zminûê rišennâ ÊSPL u spravi pro genocid u Litvi*, „Êvrops'ka pravda”, 21.03.2019, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/03/21/7094191/>.
- Grzywaczewski: *dzisiaj sąd wydał prawomocny wyrok skazujący sprawców masakry w Wilnie z 1991 roku*, „PolskieRadio24.pl”, 31.03.2021, <https://www.polskieradio24.pl/130/5555/Artykul/2708191,Grzywaczewski-dzisiaj-sad-wydal-prawomocny-wyrok-skazujacy-sprawcow-masakry-w-Wilnie-z-1991-roku>.
- Hyndle J., Kutysz M., Litwa, [w:] *Lustracja w krajach Europy Środkowej i Państwach Bałtyckich*, Raport Ośrodka Studiów Wschodnich, Warszawa 2009.
- Iwanek T., *Zbrodnia ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2015.
- Karski K., *Rozpad Związku Radzieckiego a prawo międzynarodowe*, Warszawa 2015.
- Kędzierski D. van, *Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2018, nr 3.
- Kuczyńska-Zonik A., Wilczewski D., *Okupacje, dekomunizacja i walka o niepodległość w polityce historycznej państw bałtyckich*, „Prace Instytutu Europy Środkowej” 2019, nr 2.
- Kurkuć M., *Związek Sowiecki czy Radziecki? Sowiety czy rady?*, „Arcana”, 27.01.2015, http://www.portal.arcana.pl/Zwiazek-sowiecki-czy-radziecki-sowiety-czy-rady,4294.html?fbclid=IwAR1u345CKISA2N8aS8tw53mGKX4uBMUPndfSmqsVI_d-97qEjPS5oxIC72c.
- Mälksoo L., *Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law*, „Leiden Journal of International Law”, vol. 14, 2001.
- Pettai V., *Overcoming Occupation in the Baltic States: How Much Truth and Justice Has Been There Since 1989?*, [w:] *25 Years after. The Baltic Way and the Collapse of Totalitarian Communism: European Memory and Political Inspirations*, ed. K. Bekere, Riga 2015.
- Sawicki J., *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933-1948*, Kraków 1949.
- Schabas W., *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*, Cambridge 2009.
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin. Biografia intelektualna*, Warszawa 2020.
- V MID RF vyrazili vozmušenie v svâzi s rešeniem ESPČ po delu „Drelingas protiv Litvy”, „TASS”, 14.09.2019, <https://tass.ru/politika/6885804>.

- Wierczyńska K., *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Warszawa 2010.
- Wilczewski D., *Duchy przeszłości krążą nad Wilnem. Litwini spierają się o swoich bohaterów*, „Przegląd Bałtycki”, 22.08.2019, <https://przegladbaltycki.pl/13296,duchy-przeszlosci-kraza-nad-wilnem-litwini-spieraja-sie-o-swoich-bohaterow.html>.
- Wnuk R., *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944-1956*, Warszawa–Lublin 2018.
- Žilinskas J., *Broadening the Concept of Genocide in Lithuania's Criminal Law and the Principle of Nullum Crimen Sine Lege*, „Jurisprudence” 2009, 4(118).
- Žilinskas J., *Vasiliauskas vs. Lithuania: Battle Lost in the War to Come?*, „International Comparative Jurisprudence” 2016, vol. 2.

Orzeczenia sądowe

- Wyrok ETPC w sprawie *Drelingas przeciwko Litwie*, 12.03.2019, skarga nr 28859/16.
- Wyrok Sądu Konstytucyjnego Litwy, 18.03.2014, sprawa nr KT11-N4/2014.
- Wyrok Wielkiej Izby ETPC w sprawie *Vasiliauskas przeciwko Litwie*, 20.10.2015, skarga nr 35343/05.

Akty prawne

- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), (Dz.U. 1952 nr 2 poz. 9).
- Uchwała Sejmu Republiki Litewskiej w sprawie uznania Jonasa Žemaitisa za przywódcę Państwa Litewskiego, Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu, „Valstybės žinios”, 19.03.2009, nr 30-1166.
- Ustawa kodeks karny Republiki Litewskiej, Lietuvos Respublikos baudžiamojų kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. Baudžiamasis kodeksas, 26.09.2000, „Valstybės žinios”, 25.10.2000, nr 89-2741.
- Ustawa o Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras įstatymas, 16.07.1993, „Valstybės žinios”, 28.07.1993, nr 32-735.
- Ustawa o ocenie Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRS (NKWD, NKGB, MGB, KGB) i bieżącej działalności sztabu tej organizacji, Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų

- dabartinės veiklos” 3 straipsnio pakeitimo įstatymas, 22.04.1999, „Valstybės žinios”, 5.05.1999, nr 39-1199.
- Ustawa o odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy, Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą, 9.04.1992, „Valstybės žinios”, 10.05.1992, nr 13-342.
- Ustawa ograniczająca prawo zatrudniania byłych kadrowych pracowników NKWD, NKGB, MGB, KGB, Lietuvos Respublikos įstatymas dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos, 16.07.1998, „Valstybės žinios”, 22.07.1998, nr 65-1877.
- Ustawa w sprawie Deklaracji Rady Ruchu Walki o Wolność Litwy z 16 lutego 1949 r., Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos, „Valstybės žinios”, 27.01.1999, nr 11-241.

Tomasz Pawłuszko *

Europa wielu prędkości i kwestia Europy Wschodniej. Ujęcie centro-peryferyjne

Multi-speed Europe and the problem of Eastern Europe. Centre-periphery approach

Abstract: This article examines the issue of insecurity in the European Union. The analysis is based on the centre-periphery approach with the starting hypothesis that the asymmetry of potentials in the states and regions within the European Union is a result of historical social and economic differences. Contemporary discourse on the concept called “Multi-speed Europe” is perceived as a creation of the concrete political and institutional framework for defined disparities. Therefore, this concept is criticized by the new members of the EU, which remain insecure and dependent on European cohesion policies. During my research, I have engaged several achievements of economic security and development studies.

Keywords: inequality, centre-periphery, European Union, integration, cohesion

Streszczenie: Artykuł przedstawia zagadnienie niepewności wynikającej z ekonomicznej nierówności państw członkowskich w Unii Europejskiej. Autor opiera się na perspektywie centro-peryferyjnej i stawia tezę, że nierówność potencjału państw i regionów w UE wynika ze zróżnicowania historycznego o charakterze społeczno-gospodarczym. Współczesny dyskurs wokół koncepcji „Europy wielu prędkości” jest próbą nadania kwestii centro-peryferyjnej w Europie konkretnych ram politycznych i instytucjonalnych. Koncepcja ta jest krytykowana w nowych krajach członkowskich UE, które obawiają się peryferyzacji i pozostają zależne od europejskiej polityki spójności. W analizie wykorzystano także ustalenia z zakresu studiów nad bezpieczeństwem ekonomicznym i rozwojem.

Słowa kluczowe: nierówność, centra-peryferie, Unia Europejska, integracja, spójność

* Tomasz Pawłuszko – dr, Uniwersytet Opolski, Polska, <https://orcid.org/0000-0002-5572-3199>, tomasz.pawluszko@gmail.com.

Wstęp

Celem artykułu jest dokonanie analizy wybranej koncepcji „Europy wielu prędkości” (*multiple-speed Europe*) w perspektywie teorii centrum-peryferie, a więc takich, które opisują asymetryczność relacji społecznych na różnych polach (polityka, ekonomia, kultura). Asymetria ta wynika zazwyczaj z nierównego dostępu do zasobów, których ilość i znaczenie zmieniają się na przestrzeni epok. W analizie odnośnie się do modeli centrum-peryferie sformułowanych na kilka sposobów. Ujęcie Immanuela Wallersteina podkreśla systemowy charakter zależności pomiędzy regionami tzw. Europy Zachodniej i Wschodniej¹. Kluczową cechą peryferyjności jest tu zależność gospodarcza. Podejście Steina Rokkana cechuje próba zrozumienia przestrzeni interakcji pomiędzy regionami w Europie². Peryferyjność u Rokkana oznacza niezdolność do wpływania na otoczenie w obszarze polityki, gospodarki i kultury³. Komplementarne do ustaleń Rokkana prace Pierre’a Bourdieu podkreślają znaczenie teorii kapitałów oraz pól ich oddziaływania na regiony⁴. Wreszcie najnowsza koncepcja Barry’ego Buzana i George’a Lawsons pokazuje współczesny projekt europejski jako przykład historycznej anomalii, która wynika z nagłej, uzyskanej w XIX w. dominacji państw europejskich nad resztą świata. W wyniku ekspansji Zachodu i popularyzacji zachodnich idei modernizacji powstał globalny system centro-peryferyjny z wiodącą rolą Europy w światowym obiegu gospodarczym i ideowym⁵. Świat Zachodu ustanawia standardy, a reszta świata jest peryferią, czyli światem zdominowanym i podległym. Peryferyjność to niezdolność do wpływania na struktury władzy⁶.

Współcześnie powstający policentryczny ład międzynarodowy powoduje, że model centro-peryferyjny wynikający z dominacji Zachodu

- 1 I. Wallerstein, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, „Comparative Studies in Society and History” 1974, no. 16, s. 387-415.
- 2 S. Rokkan, *Territories, Centres, and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation Within Western Europe*, [w:] *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics*, ed. J. Gottmann, London 1980, s. 37-57.
- 3 S. Rokkan, D. Urwin, *Economy, Territory, Identity. Politics of West European Peripheries*, London 1982.
- 4 P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, ed. J.G. Richardson, New York 1986, s. 241-258.
- 5 B. Buzan, G. Lawson, *The Global Transformation. History, Modernity and the Making of International Relations*, Cambridge 2015, s. 2-10.
- 6 Por. T. Zarycki, *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Warszawa 2009.

w dawnym, XIX-wiecznym rozumieniu ma się ku końcowi. Ukształtowany przez dekady wzorzec globalizacji doprowadził do rozwoju nierówności na skalę światową. Polityka regionalna UE, której celem było wyrównanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, od kilku lat znajduje się w stanie kryzysu. Obecne próby usankcjonowania modelu wielu prędkości (*multiple-speed*) integracji pozostają próbą politycznego zapanowania nad tym kryzysem UE.

Struktura mojego artykułu jest następująca. Na początku rozważam genezę nierówności gospodarczej w Europie, która sięga początków nowożytności. Korzystam tu z tradycji polskiej szkoły historii gospodarczej (prace Witolda Kuli, Jerzego Topolskiego, Mariana Małowista, Jacka Kochanowicza i innych). Następnie analizuję wybrane koncepcje „Europy wielu prędkości” (*multiple-speed Europe*) w perspektywie teorii centrum-peryferie. Kolejną kwestią jest podjęcie głównych problemów współczesnej asymetrii między europejskimi regionami. Ze szczególnym zainteresowaniem przyglądam się protestom państw Europy Wschodniej przeciw popularyzacji koncepcji Europy dwóch / wielu prędkości. Państwa te mają w pamięci stulecia, w których były zdominowane przez mocarstwa ościenne, i dlatego obawiają się o swoje bezpieczeństwo ekonomiczne, które zostałoby naruszone poprzez utratę wpływu na własny rozwój, czyli peryferyzację. W pracy staram się wykazać, że teorie centro-peryferyjne mają potencjał wyjaśniania przyczyn procesów integracji oraz dezintegracji.

Główną hipotezą mojego tekstu jest twierdzenie, że gospodarkę UE cechuje strukturalna i ukształtowana historycznie asymetria potencjałów rozwoju. Do uzasadnienia tej hipotezy zostanie wykorzystane wspomniane podejście centro-peryferyjne. Hipotezy pomocnicze dotyczą powiązanych kwestii. Autor uważa, że nierówności regionalne w UE są modelowym przykładem relacji centro-peryferyjnych, ponieważ spełniają cechy zdefiniowane w teoriach centrum-peryferie jako kluczowe dla powstawania mechanizmów asymetrii. Polityka regionalna, której celem jest konwergencja i wzrost spójności UE, *de facto* potwierdza istnienie strukturalnych nierówności, choć sama stanowi dość efektywny mechanizm korekcyjny i kompensacyjny (zwłaszcza w sferze symbolicznej). Próby pogłębienia instytucjonalizacji mechanizmu „Europy wielu prędkości” oznaczałyby uznanie trwałości centro-peryferijnego charakteru gospodarki europejskiej. Kolejna powiązana hipoteza pomocnicza zakłada uży-

teczność perspektywy centro-peryferyjnej w opisie i wyjaśnianiu procesów integracyjnych.

Wskazano problem, który rzadko podejmowano w literaturze przedmiotu dotyczącej teorii integracji, gdzie dominują ujęcia liberalne. W pracy badawczej wykorzystałem wyniki analizy kilku ujęć „Europy wielu prędkości” oraz zastosowałem analizę porównawczą na bazie wybranej tradycji teoretycznej. Artykuł wpisuje się w zainteresowania badawcze autora dotyczące zależności między rozwojem a bezpieczeństwem europejskim.

1. Geneza nierówności gospodarczej w Europie

Debata nad nierównością ekonomiczną w Europie ma bogatą tradycję. W dotychczasowych pracach odwoływałem się do koncepcji World-Systems Analysis (WSA) spopularyzowanej przez Immanuela Wallersteina oraz dorobku polskiej szkoły historii gospodarczej⁷.

Według ujęcia I. Wallersteina w gospodarce światowej istnieją centra, półperyferie i peryferie rozwoju. O ich wyodrębnieniu decydują: sposób produkcji, wielkość akumulacji i organizacja polityczna. Kraje najnowocześniejsze (centrum) w danej epoce mają największą zasobność kapitału, potencjał inwestycyjny, technologie, wydajność pracy i sprawne instytucje. Kraje peryferyjne stanowią ich przeciwieństwo – posiadają niewielki kapitał, niskie płace, słabo wykształconych pracowników, stare technologie i mało sprawne instytucje państwowe. Kraje półperyferyjne łączą cechy centrum i peryferii⁸. Autorzy związani z podejściem WSA, tacy jak Ch. Chase-Dunn i G. Arrighi, przez dekady badali historyczne przypadki rozwoju i schyłku potęg gospodarczych, takich jak Wenecja, Niderlandy czy Anglia⁹. Gdy prace Wallersteina spopularyzowały na świecie podejście WSA, kwestia rozwoju regionu Europy Wschodniej w odniesieniu do państw Euro-

7 T. Pawłuszko, *Między zachodem a wschodem. Polska w perspektywie długiego trwania*, „Miscellanea Oeconomicae”, vol. 2, 2017, s. 49-74; idem, *Czy Polska jest zacołana?*, „Studia Polityczne PAN”, t. 46, 2018, nr 2; idem, *Model Rokkana-Urwina w relacjach centro-peryferyjnych*, „Cywilizacja i Polityka”, t. 26, 2018.

8 Por. I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007, rozdz. 2.

9 Ch. Chase-Dunn, *Global Formation. Structures of the World-Economy*, Lanham 1998; G. Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, London 2004.

py Zachodniej stała się jednym z globalnych tematów badawczych¹⁰. Wątek różnicowania się modeli gospodarczych Europy Zachodniej i Wschodniej był bowiem jednym z fundamentalnych zagadnień w badaniach nad „wielkim rozejściem się” (*great divergence*) dróg rozwojowych Europy i reszty świata¹¹.

Zdaniem Wallersteina, Europa Wschodnia jest kluczową peryferią systemu-świata (*world-system*). Europa Zachodnia w okresie nowożytnym była wprawdzie nadal regionem rolniczym, ale kupcy i przedsiębiorcy europejscy wzmocnili branżę handlu i produkcję towarów przetworzonych, tworząc alternatywę dla tradycyjnego rolnictwa. W tym samym czasie Europa Wschodnia przyjęła rolę eksportera surowców na zachód kontynentu. Zachód zaczął rozwijać miasta, rzemiosło i handel. Na Wschodzie folwarki szlacheckie zmonopolizowały handel, osłabiły miasta i pozbawiały rzemiosło racji bytu¹². Tendencją rozwojową na Zachodzie stało się dążenie do różnorodności i specjalizacji, podczas gdy we wschodnioeuropejskiej peryferii zwyciężyła monokultura surowcowa.

Zwróćmy uwagę na fakt, że refeudalizacja stosunków społecznych w Europie Wschodniej nie była wówczas postrzegana jako przejaw „zacofania”. W XV i XVI w. region ten „nie odstawał” gospodarczo od innych monarchii europejskich¹³. Gęstość zaludnienia i poziom urbanizacji dorównywały niemieckiemu, francuskiemu czy hiszpańskiemu, sięgając 20%¹⁴. Wspólne dla Europy Zachodniej i Wschodniej były prądy kulturalne, architektura i religia. O słabości Europy Wschodniej zdecydowały długofalowo: słabość demograficzna, słabość miast i słabość władzy politycznej. Dominacja gospodarcza elit szlacheckich przełożyła się na ich supremację polityczną i osłabienie władzy centralnej. Doprowadziło to do zatrzymania procesu urbanizacji, zahamowało rozwój kultury mieszczańskiej i osłabiło formalne instytucje władzy

10 D. Chirot, *Causes and Consequences of Backwardness*, [w:] *Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1991, s. 1-9.

11 K. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2001; por. N. Ferguson, *Cywilizacja. Zachód i reszta świata*, Kraków 2011; D. Landes, *Bo-gactwo i nędza narodów*, Warszawa 2015.

12 J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

13 J. Topolski, *Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku*, Poznań 1977; W. Kula, *Rozwój gospodarczy Polski XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1993.

14 A. Wyczański, *Wschód i zachód Europy w początkach doby nowożytnej*, Warszawa 2003, s. 12-15.

w państwach¹⁵. Główne państwa Europy Wschodniej stopniowo ulegały silniejszym sąsiadom: Węgry upadły w XVI w. (podbój turecki), Czechy w XVII w. (wojna trzydziestoletnia), a Polska w XVIII w. (rozbiory)¹⁶.

Gdy w Europie tworzył się porządek westfalski suwerennych państw (traktaty westfalskie z 1648 i traktat utrechcki z 1713 r.), region Europy Wschodniej utracił podmiotowość na ponad dwa stulecia. Oprócz zmian politycznych dochodziło do znacznych zmian gospodarczych. Ziemie wschodnioeuropejskie trwały w feudalizmie, a kraje zachodnioeuropejskie rozpoczynały ekspansję kolonialną na globalną skalę. Ponadto w tym samym okresie w Anglii i Holandii doszło do rozwoju instytucji gospodarki rynkowej. Ziemia i praca stały się towarem. W Europie Wschodniej stało się to możliwe dopiero w XIX w. wraz z próbami scalenia podbitych ziem tego regionu ze strukturami imperium rosyjskiego, pruskiego, habsburskiego oraz tureckiego¹⁷.

Wiek XIX i początek XX w. to czas dyskusji nad kierunkami modernizacji Europy Wschodniej. W wyniku wielowiekowej specjalizacji gospodarczej tego regionu głównym obszarem wytwórczości większej części ludności nadal pozostawało rolnictwo. W Polsce pracowało w nim ok. 70% populacji (dane z 1931 r.). Czechosłowacja miała ten wskaźnik na poziomie 35% (ziemie czeskie 26%, słowackie 59%), Niemcy osiągnęły 25%, Węgry 52%, Rumunia 72%, a Bułgaria 73%¹⁸. Udział przemysłu w produkcji w Polsce stanowił tylko 26%, Węgry wykazywały 29%, w Hiszpanii (przed wojną domową) było to 40%, a we Włoszech 62%. Tuż przed I wojną światową ziemie polskie wytwarzały *per capita* 24% średniej produkcji europejskiej, a w latach 1936-1938 już tylko 20%. Dla porównania, Rumunia odpowiednio 10% i 16%, Węgry 35% i 43%, Czechosłowacja 50% i 67%, Finlandia 48% i 115%, a Norwegia 69% i 96%¹⁹. Odrodzone na gruzach imperiów państwa Europy Wschodniej rozwijały się wolniej niż Europa Zachodnia. Kolejnym problemem regionu były liczne spory graniczne i konflikty etniczne

15 R. Brenner, *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West*, [w:] *Origins of Backwardness in Eastern Europe...*, s. 17-47.

16 J. Kochanowicz, *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, [w:] *Origins of Backwardness in Eastern Europe...*, s. 94-119.

17 A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią 1947-1994*, Warszawa 2004, s. 48-78.

18 Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995, s. 22-25.

19 Ibidem, s. 81.

między nowymi państwami. Próby współpracy politycznej i gospodarczej państw regionu, takie jak idea federalna J. Piłsudskiego, projekt „Rzeszy Słowiańskiej” K. Kramara czy „Pentarchii” O. Jásziego, zostały skazane na porażkę²⁰. Okres międzywojenny trwał dwie dekady. II wojna światowa zniszczyła wschodnią część kontynentu bardziej niż zachodnią.

Około 1950 r. poziom PKB *per capita* w krajach Europy Wschodniej szacowano na od ok. 30% średniej europejskiej w Rumunii i Albanii, poprzez ok. 45% w Jugosławii i Bułgarii, po ok. 67% w Polsce i na Węgrzech, 80% w ZSRR i 96% w niezniszczonej przez wojnę Czechosłowacji. Jak podaje Witold Orłowski, według tych samych kalkulacji wynik Grecji był na poziomie 50%, Hiszpanii 60%, Włoch 96%, RFN 106%, Francji 144%, a Wielkiej Brytanii 190%. Cztery dekady później, ok. 1989 r. poziom rozwoju wynosił 35% średniej europejskiej w Rumunii, 51% w Polsce, 62% na Węgrzech, 64% w ZSRR, a 79% dla Czechosłowacji. Dla porównania: Grecja miała 91%, Hiszpania 104%, Włochy 144%, UK 148%, Francja 160%, a RFN aż 170%. Należy zgodzić się z W. Orłowskim, że trudno ocenić wiarygodność tych liczb. Statystyki w okresie komunizmu były fałszowane, nie prowadzono ich regularnie lub je utajniano z powodów politycznych. Sumarycznie należy jednak przyjąć, że po chwilowym dynamicznym wzroście w okresie powojennym dystans rozwojowy Europy Wschodniej do krajów zachodnioeuropejskich znacznie się zwiększył²¹. Dopiero na początku XXI w. udało się części państw wschodnioeuropejskich przekroczyć umowną granicę poziomu 50% zamożności integrujących się państw zachodnioeuropejskich (UE-15) i upodobnić strukturę prawno-instytucjonalną, infrastrukturalną i ekonomiczną do wzorów zachodnich²². Nadal jednak poziom zamożności pozostaje znacząco mniejszy²³.

20 Por. G. Baziur, *Trójmorze jako koncepcja bezpieczeństwa i rozwoju ekonomicznego Europy Wschodniej*, „Przegląd Geopolityczny”, 23, 2018, s. 24-38; M. Sima, *Geopolityczne znaczenie idei Wielkich Węgier*, „Przegląd Geopolityczny”, 28, 2019, s. 9-30; P. Eberhardt, *Koncepcja Rzeszy Słowiańskiej według Karela Kramáře*, „Przegląd Geopolityczny”, 18, 2016, s. 19-37.

21 W. Orłowski, *W pogoni za straconym czasem. Wzrost gospodarczy w Europie Środkowo-Wschodniej 1950-2030*, Warszawa 2010, s. 48-53.

22 *Polskie 10 lat w UE. Raport*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 2014.

23 *GDP per capita in EU Regions. Eurostat Regional GDP per capita Ranged from 30% to 263% of the EU Average in 2018*, Eurostat, 38/2020, 5.03.2020, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10474907/1-05032020-AP-EN.pdf/81807e19-e4c8-2e53-c98a-933f5bf30f58> [14.10.2021].

Biorąc pod uwagę powyższe dane, należy przyznać, że w okresie XVI-XVII w. region Europy Wschodniej stanowił stabilną półperyferię świata Zachodu. W XVII-XVIII w. nastąpiła degeneracja instytucji i upadek militarny. Zaniechanie reform doprowadziło do peryferyzacji regionu. Długi XIX w. przyniósł Europie rewolucję przemysłową i naukową. Pojawiła się też kwestia rozwoju gospodarczego względnie niezależnego od ekstensywnej ekspansji militarnej. Ziemie wschodnioeuropejskie włączone były w europejski obieg gospodarczy w ramach imperiów niemieckiego, rosyjskiego, tureckiego i austro-węgierskiego. Pierwsza wojna światowa to rozpad tych imperiów. Początek XX w. w Europie Wschodniej to próby zbudowania kilkunastu nowych państw na ich gruzach. Okres ten zakończony jest kolejną wojną światową i dewastacją regionu. Po tej wojnie Europa Wschodnia staje się polityczną i gospodarczą peryferią ZSRR. Co ciekawe, w wyniku procesów edukacji, urbanizacji i industrializacji znaczna część populacji regionu wyraźnie poprawiła w tym czasie swój byt materialny²⁴. Jednak rosnące zadłużenie państw i upadek niewydolnego systemu gospodarczego powoduje bankructwo komunizmu w końcu lat 80. XX w. Po upadku sowieckiego imperium Europa Wschodnia stała się peryferią integrującego się Zachodu, by już w XXI w. ponownie awansować do statusu półperyferii. Wiąże się to z włączeniem w procesy integracyjne w ramach NATO i UE²⁵. Współcześnie problemami Europy Wschodniej są takie kwestie, jak: luka technologiczna, niższa wydajność pracy, niewielka zasobność lokalnego kapitału, słabość infrastruktury i kapitału społecznego²⁶. Są to główne wyzwania dla państw regionu w pierwszej połowie XXI w.

2. Nierówność jako problem w Unii Europejskiej

Debaty na temat integracji europejskiej zawsze uwzględniały kwestię zróżnicowanych celów politycznych państw członkowskich.

24 M. Piątkowski, *Poland's New Golden Age. Shifting from Europe's Periphery to Its Center*, The World Bank, „Policy Research Working Paper” 2013, no. 6639.

25 L.J. Jasiński, *Bliżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*, Warszawa 2011.

26 Por. Z. Lach, *Analiza poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego i potęgi państw Europy Środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Geopolityczny”, 9, 2014, s. 31-52.

Przez większość dekad istnienia Wspólnot Europejskich zakres ich działania był jednak znacznie mniejszy niż dzisiaj. Przełom nastąpił w późnych latach 80. XX w. W ciągu piętnastu lat po zakończeniu zimnej wojny upadł ZSRR, w Europie Zachodniej powołano Unię Europejską, uchwalono nowe traktaty (w Maastricht, Amsterdamie i Nicei), powstała europejska waluta, rozwinęto politykę regionalną oraz współpracę w zakresie bezpieczeństwa i obrony. Dynamika zmian w Europie w latach 1989-2004 sprawiła, że procesy integracyjne stały się priorytetem na całym kontynencie²⁷. Na początku lat 90. XX w. Unia Europejska składała się z 12 państw, podczas gdy w 2004 r. było to już 25 państw, a w 2007 – 27. Szybki rozwój UE doprowadził do dyskusji nad spójnością procesu integracji. Zróżnicowanie społeczne, ekonomiczne i kulturowe państw „starej” i „nowej” Europy wykreowało obawy w sprawie potencjalnych konfliktów regionalnych. W dłuższej perspektywie obawiano się utraty legitymizacji instytucji europejskich i stosowanych przez nie mechanizmów, które stały się dość abstrakcyjne dla obywateli prawie 30 krajów członkowskich.

Przypomnijmy, że na poziomie filozoficznym proces integracji europejskiej był związany z ideami Oświecenia, takimi jak równość i rozumność ludzi²⁸. Dlatego ustawodawstwo europejskie przyjęło, że każdy mieszkaniec UE ma jednakowe prawa, szanse i możliwości korzystania z różnych aspektów dobrobytu. Jednocześnie zauważano, że istniejący w Europie nierównomierny podział dochodów wynika z długotrwałych uwarunkowań geograficznych i historycznych. Stąd też pojawiły się obawy, że różnice w standardzie życia w różnych krajach członkowskich mogą doprowadzić do erozji poparcia dla Unii Europejskiej. Na takie ryzyko wskazywał już Raport Thomsona z 1973 r., na którego podstawie powołano Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego. Nowa polityka regionalna była mechanizmem zarządzania funduszami pomocowymi, wokół których zbudowano konsensus państw europejskich. Co do zasady kraje bogatsze żądały subwencji z funduszy europejskich jako rekompensaty za wkłady finansowe w proces in-

27 Z. Czachór, *Zmiany i rozwój w systemie Unii Europejskiej po traktacie z Maastricht*, Wrocław 2004, s. 63-67; A. Podraza, *Unia Europejska w procesie reform traktatowych*, Lublin 2007, s. 38-44; J. Węc, *Spór o kształt instytucjonalny Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej 1950-2005*, Kraków 2006, s. 245-249.

28 I. Kant, *Wieczny pokój*, Toruń 1992.

tegracji, a kraje uboższe traktowały fundusze wspierające biedniejsze regiony jako rekompensatę za zgodę na liberalizację handlu²⁹. Jak widzimy, początkowo wypłaty z EFRR traktowano jako „rekompensaty”, ale po 1984 r. zaczęto wspierać systemowo całe programy działań zamiast pojedynczych inwestycji. Po reformie Jacques’a Delorsa aż 85% środków rozdzielano pomiędzy państwa i trzy wiodące cele (pomoc dla regionów zacofanych, wspieranie zmian strukturalnych w rolnictwie, walka z bezrobociem). W latach 90. zaczęły też funkcjonować programy ETC (European Territorial Cooperation), zwane też Interreg. Bazując na doświadczeniach polityki regionalnej, przygotowując się na kolejne rozszerzenia i szkicując globalne role dla Europy w erze globalizacji, zwolennicy integracji europejskiej zaprojektowali szerszą politykę. W ten sposób głównym mechanizmem zarządzania nierównościami w UE stała się polityka spójności.

Rycina 1. Powstawanie założeń polityki spójności w Europie



Źródło: opracowanie własne.

Termin „spójność” (*cohesion*) został po raz pierwszy wprowadzony do prawodawstwa Wspólnot Europejskich w Jednolitym Akcie Europejskim z 1986 r. Artykuł 138a aktu wskazywał potrzebę zwiększania spójności społecznej i ekonomicznej Wspólnoty Europejskiej w celu niwelowania nadmiernych różnicowań w rozwoju regionów oraz ich potencjalnego wzrostu, którego spodziewano się w wyniku wprowadzenia jednolitego rynku. Traktat z Maastricht, ustanawiający Unię Europejską, utrwalił pojęcie spójności w debacie światowej. Zgodnie z nim osiągnięcie „harmonijnego rozwoju” w drodze wzmacniania spójności społecznej i ekonomicznej będzie „w szczególności”

²⁹ S. Pastuszka, *Polityka regionalna UE. Cele, narzędzia, efekty*, Warszawa 2012.

realizowane dzięki „zmniejszaniu dysproporcji w poziomach rozwoju poszczególnych regionów oraz zacofania regionów znajdujących się w najtrudniejszej sytuacji (art. 130a). Uzyskanie „spójności” jest tu równoznaczne z wyeliminowaniem terytorialnych różnicowań w poziomie rozwoju gospodarczego (spójność ekonomiczna) oraz w dostępie do pracy i dochodu (spójność społeczna).

Pierwszymi państwami objętymi szeroko pojętą polityką spójności były „zachodnie peryferie” UE, czyli Portugalia, Hiszpania, Irlandia oraz położona na południu Grecja i tereny południowych Włoch. W latach 90. XX w. projekt polityki spójności okazał się względny sukcesem. We wszystkich państwach kohezyjnych wzrost PKB był większy niż w pozostałej części Unii Europejskiej. Dlatego wskaźnik PKB na mieszkańca w Grecji, Hiszpanii i Portugalii wzrósł łącznie z poziomu 68% średniej unijnej w 1988 r. do 81% w 2002 r. Na szczególną uwagę zasługuje rozwój Irlandii. W 2001 r. poziom irlandzkiego PKB na mieszkańca był wyższy aż o 17,6% od średniej UE-15, podczas gdy na początku lat 90. stanowił tylko 70% średniej unijnej³⁰. Kraje „doganiające” potrafiły zadbać o nowoczesne rozumienie uwarunkowań rozwoju. Chodzi o triadę 3D (density, distance, division), czyli gęstość (lokalny wymiar koncentracji inwestycji), odległość (między ośrodkami koncentracji) i podział specjalizacyjny (w skali międzynarodowej). Względne powodzenie w zakresie „doganiania” gospodarek wiodących przez południowoeuropejskie peryferia sprawiło, że polityka spójności stała się ważnym narzędziem w Unii Europejskiej. Okres 2004-2007 przyniósł akcesję 12 nowych państw do UE i praktycznie cała Europa Środkowo-Wschodnia stała się obszarem oddziaływania polityki spójności. Usankcjonowanie w UE wymiaru terytorialnego spójności stało się możliwe dzięki traktatowi lizbońskiemu, który wprowadził nowe brzmienie tytułu XVII TWE: Spójność gospodarcza, społeczna i terytorialna. W art. 3 traktatu znalazł się zapis: „[Unia] wspiera spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną oraz solidarność między państwami członkowskimi”. Dążenie do spójności ma charakter wyrównawczy. Oznacza wysiłek nakierowany na osiągnięcie zbieżności poszczególnych jednostek, a samo uzyskanie spójności powinno oznaczać zniwelowanie różnicowań w poziomie

30 Ibidem.

rozwoju gospodarek pomiędzy obszarami ubogimi i zamożnymi. Jest to zadanie trudne, bo rzadko regiony peryferyjne są w stanie rozwijać się prężniej niż te centralne, gdyż nie posiadają na starcie porównywalnych zasobów³¹.

W okresie 2007-2013 głównymi celami polityki spójności były: wzrost gospodarczy, zatrudnienie, konwergencja i współpraca terytorialna. Ilość funduszy wzrosła o 60%, z czego aż 82% przeznaczono na konwergencję regionalną. Nowocześniejsze metody zarządzania przyjęte w UE pozwoliły kierować fundusze na złożone projekty wielosektorowe. Zmieniono też kryteria zamożności. Przyjęto, że poziom dofinansowania projektów unijnych w regionach biedniejszych (PKB *per capita* poniżej 75% średniej unijnej) wyniesie 75-85%, w regionach w fazie przejściowej (75-90% średniej zamożności UE) wyniesie 60%, a w regionach rozwiniętych (powyżej 90%) dofinansowanie będzie wynosić do 50%. Również uchwalona w 2010 r. nowa strategia „Europa 2020” postulowała skupienie pomocy strukturalnej na nowym modelu wzrostu: inteligentnym, trwałym i sprzyjającym włączeniu społecznemu. Do 2020 r. celami UE miały się stać: zwiększenie wskaźnika zatrudnienia do co najmniej 75%, osiągnięcie 3% PKB wydatków na B+R, reedukacja emisji gazów cieplarnianych do poziomu mniejszego niż w 1990 r., wzrost liczby osób z wyższym wykształceniem do blisko 40% w kohorcie 30-34 lata oraz redukcja liczby Europejczyków żyjących poniżej krajowych granic ubóstwa o 25%, skutkujące wyciągnięciem z ubóstwa 20 mln ludzi³². Realizacja tych programów zetknęła się jednak z rosnącymi problemami politycznymi. W kolejnych latach UE wstrząsnął jednak globalny kryzys finansowy, a następnie kryzysy migracyjny i brytyjski (tzw. brexit), które podważyły zaufanie do UE, polityki spójności i spopularyzowały koncepcje zróżnicowanych modeli integracji.

3. Czy istnieje „Europa wielu prędkości”?

Omawiane wyżej procesy rozszerzenia UE w okresie 1995-2007 były szeroko komentowane przez licznych specjalistów. W wy-

31 G. Gorzelak, *Fakty i mity rozwoju regionalnego*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 4(6) 2008, s. 73-89.

32 Strategia „Europa 2020”, <https://www.gov.pl/web/rozwoj/strategia-europa-2020> [14.10.2021].

niku rozszerzenia w pierwszej dekadzie XXI w. powierzchnia UE wzrosła w przybliżeniu o 30%, ale europejski PKB wzrósł jedynie o 10%. Na początku stulecia poziom PKB *per capita* w UE-15 stanowił tylko dwie trzecie dochodu amerykańskiego. Średni czas pracy w Europie był krótszy niż w USA, a wydajność niższa. W Europie spadała też aktywność zawodowa, natomiast procesy demograficzne zaczęły prowadzić do spadku populacji w wieku produkcyjnym. Celem strategii lizbońskiej, przyjętej w 2000 r. na okres 10 lat, było uczynienie Europy najbardziej dynamicznym i konkurencyjnym regionem gospodarczym na świecie, rozwijającym się szybciej niż Stany Zjednoczone³³. W obliczu akcesji nowych, biedniejszych państw do UE strategia lizbońska, która zakładała dogonienie USA, stawała się mrzonką. Coraz popularniejszy był pogląd, że nie da się pogodzić kosztownej polityki spójności i aspiracji do bycia liderem gospodarki światowej. W związku z tym postulowano, aby integracja europejska podlegała dywersyfikacji. Pogląd ten nie był specjalnie nowy³⁴.

W tradycji myśli integracyjnej pojawiły się liczne próby nazwania różnic w poziomie rozwoju procesu integracji państw europejskich. Generalnie do dziś wyróżnia się trzy wiodące koncepcje zróżnicowania integracji: Europę wielu prędkości, Europę zmiennej geometrii i Europę *à la carte*. Historycznie pierwszą była idea Europy *à la carte*, zaproponowana przez filozofa Ralfa Dahrendorfa w 1979 r. w jego wykładzie dla Europejskiego Instytutu Uniwersyteckiego we Florencji (EUI)³⁵. Idee te okazały się niezwykle wpływowe³⁶. Warto dodać, że do dziś florencki EUI rozwija serwis internetowy „InDiVeu” (skrót od *Integrating Diversity in the European Union*), gdzie analizuje się

33 Presidency Conclusions, Lisbon – European Council, 23-24 March 2000, https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.eno.htm [14.10.2021].

34 E. Lesiewicz, *The Flexible Integration in the European Integration Process. Selected Issues*, „Acta Politica Polonica” 2015, 18, s. 27-44.

35 R. Dahrendorf, *A Third Europe?* Third Jean Monnet Lecture by Professor Ralf Dahrendorf, Director of the London School of Economics, Florence, 26 November 1976, Archive of European Integration, <http://aei.pitt.edu/11346/> [14.10.2021].

36 Por. K. Popowicz, *Rozwój podstaw prawnych Unii Europejskiej*, Warszawa 2010; J. Barcz, *Europa à la carte: konsolidacja czy fragmentacja Unii Europejskiej?*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 3, s. 17-28.

idee zróżnicowanej integracji i gdzie stworzono cały dział zawierający liczne publikacje eksperckie do pobrania³⁷.

W 1989 r. doradcy kanclerza Republiki Federalnej Niemiec zaproponowali koncepcję Europy kręgów koncentrycznych (*Europe of concentric circles*)³⁸. W tej idei zakładano, że rdzeń (*core*) UE powinien składać się z kilku wiodących krajów o najwyższym poziomie spójności. Kilkanaście pozostałych państw należących do kręgów o różnym poziomie integracji stopniowo wchodziłoby w unię gospodarczo-walutową. Kilka lat później, gdy ZSRR przestał istnieć, a kraje Europy Środkowo-Wschodniej (CEE / EŚW) zgłosiły akces do UE, autorzy ci przeformułowali pierwotną koncepcję. Tak powstała idea Europy kręgów olimpijskich (*Europe of olympic rings*), gdzie ubogie kraje CEE mogły również stopniowo dołączać do kolejnych obszarów współpracy Unii Europejskiej³⁹. Porównując te propozycje z teorią centro-peryferijną, możemy zauważyć, że zaistniał tu ponownie podział na zintegrowany rdzeń (unia gospodarcza i walutowa), integrujące się z nim półperyferie (państwa poza unią gospodarczą i walutową) oraz peryferie (region CEE / EŚW).

W połowie lat 90. skutki rozpadu ZSRR, Czechosłowacji i Jugosławii oraz wybuch sporów nacjonalistycznych w Europie Wschodniej budziły obawy europejskich liderów i ekspertów, którzy apelowali, aby kraje UE były wzorcem integracji dla pozostałych. Celowali w tym zwłaszcza zwolennicy funkcjonalizmu. Był to model typowo centro-peryferijny, gdzie „niepewne” peryferie miały się dostosować do standardów kulturowych, politycznych i gospodarczych lansowanych przez UE-15. W tym samym czasie pojawiły się koncepcje „zmiennej geometrii integracji” (*variable geometry of integration*) w Europie, która akceptowała różne wymiary zaangażowania państw członkowskich w przyjęcie wspólnej waluty, w udział we współpracy obronnej i inne⁴⁰. Traktat amsterdamski z 1997 r. przyniósł oficjalne

37 R. Riedel, *Zróżnicowana integracja w Europie – źródła, mechanizmy, konsekwencje*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 352, s. 213–222. Por. *Integrating Diversity in the European Union*, EUI, <http://indiveu.eui.eu/about/> [14.10.2021].

38 M. Mertes, N. Prill, *Eine Vision für Europa*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 19.07.1989.

39 M. Mertes, N. Prill, *Es wächst zusammen, was zusammengehören will. „Maastricht Zwei” muss die Europäische Union flexibel machen*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 9.12.1994.

40 *Visegrad Countries and Multispeed Europe: Perceptions, Positions, Strategies*, europolicy.sk, December 2018, <https://euractiv.sk/wp-content/uploads/sites/8/2018/12/EUROPOLICY-ANALYSIS-Visegrad-countries-and-multispeed-Europe1.pdf> [14.10.2021].

postanowienie o wzmocnionej współpracy (*enhanced cooperation*), która była wyrazem akceptacji tzw. podejścia międzyrządowego do integracji europejskiej.

Kolejnym wstrząsem dla procesu integracji europejskiej był kryzys wokół Traktatu Konstytucyjnego, który miał być jakościowym skokiem dla Unii Europejskiej. Znowu powrócił temat „Europy różnych prędkości”. We wrześniu 2004 r. w tygodniku „The Economist” ukazał się artykuł ponownie sugerujący integrację w ramach „Europy *à la carte*”⁴¹, koncepcji, według której każde państwo powinno mieć możliwość wyboru, w jakich aspektach integracji będzie brało udział. Koncepcji tej zdecydowanie sprzeciwiały się Niemcy, wskazując, że integracja wedle modelu „Europy *à la carte*” mogłaby doprowadzić do efektu domina i rozbitcia jednności podstawowych mechanizmów integracyjnych. Kolejne lata przyniosły liczne kryzysy integracji europejskiej. Należały do nich: odrzucenie Traktatu Konstytucyjnego, późniejszy kryzys finansowy, kryzys zadłużeniowy i migracyjny. Spowodowały one powrót do sformułowania kolejnych politycznych koncepcji „Europy wielu prędkości” w latach 2011 i 2017. Osobnymi pomysłami były: idea „różnicowanej integracji”, wyłożona przez Jana Zielonkę w pracy „Europa jako imperium” (która odwoływała się raczej do idei wielopoziomowego zarządzania i pluralizmu władzy)⁴² oraz ekonomiczna idea Europy jako „klubu klubów”, przedstawiona przez Giandomenico Majone w 2014 r.⁴³ Koncepcje te odwołują się do zatrzymania procesu centralizacji i transferu kompetencji państw na poziom europejski oraz proponują uelastycznienie modelu integracji, nawiązując tym samym do dawnego przesłania R. Dahrendorfa.

W marcu 2017 r. po spotkaniu w Wersalu przywódcy Francji, Niemiec, Hiszpanii i Włoch ogłosili oficjalnie swoje poparcie dla idei „Europy wielu prędkości”. Prezydent Emmanuel Macron mówił w wywiadach wprost o potrzebie „koalicji chętnych”, którzy popchną proces integracji europejskiej o krok do przodu⁴⁴. Liderzy dużych państw eu-

41 *Europe à la carte. Special Report*, „The Economist”, 23.09.2014, <https://www.economist.com/special-report/2004/09/23/europe-a-lacarte> [14.10.2021].

42 J. Zielonka, *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa 2007.

43 Szerzej idee te omawia A.K. Cianciara, *W poszukiwaniu alternatywnych modeli integracji: Europa jako klub klubów*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2015, 4, s. 165-186.

44 E. Maurice, *Macron Revives Multi-Speed Europe Idea*, 30.08.2017, <https://euobserver.com/institutional/138832> [14.10.2021].

ropejskich chcieli również pokazać światowej opinii publicznej, że po zaskakującej decyzji ludności Wielkiej Brytanii o wyjściu z UE kondycja projektu zjednoczonej Europy nadal ma się dobrze. Nieco wcześniej Komisja Europejska pod przewodnictwem Jeana-Claude'a Junckera opublikowała Białą Księgę dla przyszłości Europy, w której zarysowała kilka scenariuszy rozwoju integracji europejskiej do 2025 r.⁴⁵ Scenariusz trzeci zarysował perspektywę podziału UE na centra i peryferie pod postacią „Europy dwóch prędkości”, którą promowali uczestnicy spotkania wersalskiego. Sam Juncker opowiedział się wyraźnie za scenariuszem piątym, który czyni integrację nieco wolniejszą, ale bardziej spójną. Przedstawione koncepcje nie stały się oficjalną polityką unijną ani nie zostały wpisane do traktatów, ale należy zauważyć, że stały się jedną z doktryn politycznych, stanowiących o dyskusji nad przyszłością integracji europejskiej.

Podsumowując ten wątek, chciałbym zauważyć, że w różnych koncepcjach idea „Europy wielu prędkości” opisuje sytuację, w której centrum i peryferie akceptują odmienne tempo rozwoju, przy czym centrum pełni rolę klubu liderów i korzysta z większych możliwości współpracy oferowanych przez integrację, a peryferie próbują „dogonić” i „naśladować” tak zwane „dobre praktyki” wypracowane w centrum. Peryferia stają się w takim ujęciu regionami drugiej kategorii. Idea „Europy dwóch prędkości” spotkała się z protestami zwolenników polityki spójności, ponieważ jeśli traktaty usankcjonują nierówności decyzyjne, to możliwości zasypywania podziałów gospodarczych w Europie będą utrudnione. Istnieje ryzyko, że nierówność gospodarcza będzie przenoszona na podziały symboliczne i polityczne.

Co szczególnie ważne, idee „Europy wielu prędkości” pojawiały się zawsze w momencie kryzysu danego etapu integracji europejskiej, związanego z takimi wydarzeniami, jak konflikty o traktaty, kryzysy finansowe, budżet UE czy różnice w polityce państw członkowskich. W optyce teorii centrum-peryferie koncepcja „Europy wielu prędkości” może pogłębiać różnice między państwami, zwłaszcza na poziomie symbolicznym, czego przykłady zamieszczam poniżej. Zasugerowa-

45 *White Paper on the Future of Europe. Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025*, European Commission, COM (2017) 2025 of 1 March 2017.

na teoria wydaje się przydatna w wyjaśnianiu genezy różnic i podejść państw do procesów integracyjnych.

4. Przyszłość „Europy wielu prędkości”

Dane ekonomiczne potwierdzają, że państwa Europy Środkowo-Wschodniej (CEE) przez kilkanaście lat członkostwa w UE szybko nadrobiły dystans rozwojowy w stosunku do UE-15, choć nadal pozostają najuboższym makroregionem UE⁴⁶. Największym beneficjentem integracji europejskiej stały się w tych krajach regiony stołeczne (miasta takie jak Warszawa, Praga, Budapeszt czy Bukareszt), które cechują się najwyższym poziomem zamożności i umiędzynarodowienia współpracy gospodarczej. Są one lokalnymi centrami, pośród gorzej rozwiniętych i mniej zamożnych peryferii. Regiony centralne nie tylko dominują gospodarczo, ale też politycznie, gdyż są siedzibą władz państwowych. Władze te spotykają się więc zarówno ze znacznym poparciem dla UE w regionach centralnych w obrębie państw, jak z silnym naciskiem na rzecz wspierania procesów integracji europejskiej⁴⁷. Wszystkie praktycznie kraje EŚW protestują przeciwko koncepcjom „Europy wielu prędkości”. Najczęstszą obawą jest również załamanie się polityki spójności, co uderzyłoby przede wszystkim w regiony uboższe państw CEE, które są zapleczem dla regionów centralnych oraz stanowią elektorat wyborczy polityków z każdej opcji. Elity państw CEE obawiają się, że „Europa wielu prędkości” utrwali historyczny podział na Europę „lepszą” (zachodnią) i „gorszą” (wschodnią), czyli tę „zaćofaną”, „biedniejszą” i „bez znaczenia”. Dziesięć państw tzw. nowej Europy stanowi 28% terytorium UE i 22% jej ludności (103,5 mln), ale wytwarza zaledwie 10% unijnego PKB⁴⁸ i jest to mniej niż Republika Federalna Niemiec⁴⁹. Pomimo zainwestowania w ostatnich latach blisko 150 mld euro w infrastrukturę gospodarczą, potrzeby inwestycyjne

46 M. Smętkowski, *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa 2013.

47 Por. W. Misiak, *Globalizacja Berlina, Pragi i Warszawy*, Warszawa 2012.

48 *The Road Ahead – CEE Transport Infrastructure Dynamics*, Joint Atlantic Council – PwC Report, 2017, <https://www.pwc.pl/en/publikacje/2017/the-road-ahead-cee-transport-infrastructure-dynamics.html> [14.10.2021].

49 J. Dutka, *Wpływ realizacji geopolitycznej koncepcji Międzymorza na bezpieczeństwo militarne Polski i Europy Wschodniej w XXI wieku*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 16, s. 120-137.

regionu wciąż oceniane są na powyżej 600 mld euro. Środki w dużej mierze pochodzą z funduszy strukturalnych UE, przyznawanych zwłaszcza w ramach omówionej wyżej polityki spójności.

Jak wykazano wyżej, kraje CEE od kilku stuleci są uboższym regionem gospodarki europejskiej. Peryferyjność tego regionu ma charakter historyczny i przejawia się na wielu poziomach: gospodarczym, politycznym i kulturowym. W tym kontekście UE stała się dla nich historyczną szansą na rozwój gospodarczy i społeczny. Polityka spójności wprowadzona pod koniec lat 80. XX w. stała się symbolem integracji europejskiej przede wszystkim w regionach peryferyjnych, takich jak CEE, gdzie była i jest wiązana z modernizacją i doganianiem europejskiego „rdzenia”. Współczesne ruchy eurosceptyczne w CEE podkreślają jednak presję, jaką na państwa wywierają struktury europejskie, co paradoksalnie wzmacnia zwolenników „Europy wielu prędkości”. Poglądy te mają złożone podłoże. Spróbujemy je podsumować za pomocą teorii centro-peryferijnej.

Koncepcja centrum-peryferie oferuje interesującą perspektywę badania asymetrii między różnymi zasobami, pozostającymi w dyspozycji społeczeństw i państw. Podstawowy mechanizm centrum-peryferie opisuje wzory dominacji centrów nad peryferiami. Chodzi o to, że centra posiadają: 1) kontrolę polityczną nad procesami władzy, 2) dominację ekonomiczną nad zacofanymi regionami oraz 3) potencjał tworzenia norm i standardów⁵⁰. Wszystkie te wzory łatwo odnieść zarówno do tradycyjnej dominacji mocarstwa nad państwami zależnymi, jak też do procesu integracji europejskiej. Spójrzmy na tabelę poniżej. Prezentuje ona porównanie wzorców zależności, którym podlegała Europa Wschodnia w XX w. (peryferia ZSRR) i XXI w. (peryferia w UE). Powyższe porównanie wydaje się istotne tak w perspektywie historycznej, jak i w kontekście współczesnej debaty środkowoeuropejskiej, gdzie w sposób błędny porównuje się (a niekiedy i utożsamia) wymuszoną siłą podległość państw regionu wobec ZSRR z dobrowolnym udziałem państw w procesach integracji w Unii Europejskiej.

50 S. Rokkan, D. Urwin, *Economy, Territory, Identity...*, s. 3-15.

Tabela 1. Wzory peryferyjności, którym podlegał region Europy Środkowo-Wschodniej

Region EŚW jako peryferia ZSRR	Kategoria	Region EŚW jako peryferia w Unii Europejskiej
Gospodarka rolnicza w erze przemysłowej	Status	Gospodarka poprzemysłowa w erze informacji
Militarne	Bezpieczeństwo	Ekonomiczne
Imperialna	Polityka centrów	Spójności
Wymuszona	Standaryzacja	Dobrowolna
Przetrawianie	Strategia państw	Doganianie najbogatszych

Źródło: opracowanie własne.

Powyższa tabela pokazuje, że region CEE w przeszłości podlegał militarnej dominacji ZSRR, co jedynie okresowo wzmocniło jego pozycję geopolityczną. Biorąc pod uwagę trzy obszary dominacji zdefiniowane przez Rokkana, zwróćmy uwagę na fakt, że imperium radzieckie próbowało zdominować 1) zasoby kulturowe regionu, wymusiło 2) ideologizację polityki oraz 3) upaństwowienie gospodarki pod kątem własnych interesów militarnych. Politycy regionu nie mieli szans oddziaływać na politykę ZSRR, a społeczeństwa po początkowym okresie wzrostu zaczęło ubożeć względem szybko rozwijających się gospodarek Europy Zachodniej⁵¹. Obecnie region CEE podlega korzystnym dla siebie wpływom państw zrzeszonych w Unii Europejskiej. W przeciwieństwie do „imperialnej integracji” stosowanej przez ZSRR obecne modele integracji europejskiej akcentują dobrowolność udziału we współpracy państw demokratycznych. Członkostwo w UE przypomina tradycyjny sojusz: jest dobrowolne i opiera się na przestrzeganiu przez władze państw wspólnie przyjętych zasad i traktatów. Kolejną różnicą pomiędzy dawnym wzorem imperialnym a współczesnym modelem europejskim jest fakt, że rośnie względna zamożność i poziom materialny życia ludności, a politycy krajowi mają szansę wpływać na instytucje europejskie i agendy innych państw. W dawnym „bloku wschodnim” było to praktycznie niemożliwe, gdyż hierarchia stosunków międzynarodowych miała charakter typowo „promienisty” (jeden ośrodek decyzyjny oddziałujący na wszystkie pozostałe). Wspólny dla państw członkowskich UE pozostaje rdzeń kulturowy oraz mechanizmy tworzenia prawa i polityki demokratycznej. Z punktu widzenia

51 Por. M. Tymiński, P. Koryś, *Ucieczka od zacofania? Polska transformacja jako projekt modernizacyjny*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2015, t. LXXV, s. 59-76.

wybranej teorii istnieją różne wzorce centralności i peryferyjności, a o ich różnicach decyduje treść i zakres relacji dominacji.

Obecnie region CEE cechuje się najwyższym poziomem poparcia dla UE, ponieważ wzrost jakości życia w porównaniu z wciąż pamiętanym okresem brutalnego podporządkowania ZSRR jest wyraźny. Masowym poparciem cieszą się swobody podróżowania, zarabiania, mieszkania i inwestowania oraz liczne praktyki i instytucje wdrożone dzięki europejskim mechanizmom decyzyjnym (np. strefa Schengen). Wśród polityków regionu pojawia się jednak „strach przed peryferyzacją” (*peripheral fear*), oparty na pamięci historycznych form dominacji politycznej, gospodarczej i symbolicznej, co prowokuje trudne konflikty ideologiczne zarówno wewnątrz państw CEE, jak i na arenie europejskiej (np. spór o koncepcję suwerenności). Obawy te odnoszą się również do powracających koncepcji „Europy wielu prędkości”.

Zgodnie z przyjętymi hipotezami wykazano, że gospodarka europejska ma od wieków charakter centro-peryferyjny. Ponadto po raz pierwszy w historii dysponuje ona mechanizmami korekcyjnymi o charakterze politycznym, w postaci instytucji unijnych i polityki spójności. Wybrane do analizy podejście centrum-peryferie pokazuje, że fenomen polityki spójności, w postaci politycznie aprobowanej i merytorycznie uzasadnionej korekty dochodów jest jedną z największych politycznych innowacji końca XX w. W perspektywie historycznej jest też jednym z najbardziej przekonujących narzędzi utrzymywania poparcia dla Unii Europejskiej. Mechanizm ten działa, nawet jeśli realna konwergencja zachodzi jedynie w ograniczonym zakresie i jest uzależniona od koniunktury, specjalizacji regionalnej, położenia czy kapitału społecznego ludności.

Podejście centrum-peryferie podkreśla również, że koncepcje „Europy wielu prędkości” mogą nieść potencjał symboliczny, dzielący członków UE z definicji na „lepszyc” i „gorszych” (różnice w zakresie uprawnień, sposobów wpływania na UE, dostęp do programów wspólnotowych etc.). Poziom symboliczny pozostaje trudno mierzalnym aspektem relacji centro-peryferyjnych. W epoce mediów jego wpływ na politykę europejską nie może być jednak przeceniony. Wcześniej różnice gospodarcze były neutralizowane i akceptowane dzięki mechanizmom korekcyjnym, na które wpływ mieli wszyscy członkowie Unii Europejskiej. Ponadto już wspomniany traktat amsterdamski umożliwił tworzenie mechanizmów wzmocnionej współpracy w UE

w wybranych przez państwa dziedzinach. Z jednej strony nawoływanie do pogłębienia „wielu prędkości” może być interpretowane jako mobilizacja liderów państw europejskich na rzecz wzmacniania rdzenia Unii Europejskiej. Z drugiej jednak publiczne wzmacnianie kolejnych wymiarów asymetrii wewnątrz UE, zwłaszcza tych o dużym potencjale symbolicznym, może zostać wykorzystane przez przeciwników integracji europejskiej do pogłębiania antagonizmu w obrębie wspólnoty europejskiej, na czym najbardziej tracą oczywiście regiony peryferyjne, które – używając terminologii Pierre’a Bourdieu – wciąż mają niewielkie możliwości konwersji posiadanego kapitału społecznego i symbolicznego na ekonomiczny i odwrotnie. Podsumowując, artykuł przedstawił różne wymiary użyteczności teorii centro-peryferyjnej w wyjaśnianiu zjawisk z zakresu integracji europejskiej, zwłaszcza w obszarze jej zróżnicowania.

Bibliografia

- Arrighi G., *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, London 2004.
- Barcz J., *Europa à la carte: konsolidacja czy fragmentacja Unii Europejskiej?*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2012, nr 3.
- Baziur G., *Trójmorze jako koncepcja bezpieczeństwa i rozwoju ekonomicznego Europy Wschodniej*, „Przegląd Geopolityczny”, 23, 2018.
- Bourdieu P., *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, ed. J.G. Richardson, New York 1986.
- Brenner I., *Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West*, [w:] *Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1991.
- Buzan B., Lawson G., *The Global Transformation. History, Modernity and the Making of International Relations*, Cambridge 2015.
- Chase-Dunn Ch., *Global Formation. Structures of the World-Economy*, Lanham 1998.
- Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1991.
- Cianciara A.K., *W poszukiwaniu alternatywnych modeli integracji: Europa jako klub klubów*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2015, 4.
- Czachór Z., *Zmiany i rozwój w systemie Unii Europejskiej po traktacie z Maastricht*, Wrocław 2004.

- Dahrendorf R., *A Third Europe?* Third Jean Monnet Lecture by Professor Ralf Dahrendorf, Director of the London School of Economics, Florence, 26 November 1976, Archive of European Integration, <http://aei.pitt.edu/11346/>.
- Dutka J., *Wpływ realizacji geopolitycznej koncepcji Międzymorza na bezpieczeństwo militarne Polski i Europy Wschodniej w XXI wieku*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 16.
- Eberhardt P., *Koncepcja Rzeszy Słowiańskiej według Karela Kramáča*, „Przegląd Geopolityczny”, 18, 2016.
- Europe à la carte. Special Report*, „The Economist”, 23.09.2014, <https://www.economist.com/special-report/2004/09/23/europe-a-lacarte>.
- Ferguson N., *Cywilizacja. Zachód i reszta świata*, Kraków 2011.
- GDP per capita in EU Regions. Eurostat Regional GDP per capita Ranged from 30% to 263% of the EU Average in 2018*, Eurostat, 38/2020, 5.03.2020, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/10474907/1-05032020-AP-EN.pdf/81807e19-e4c8-2e53-c98a-933f5bf30f58>.
- Gorzela G., *Fakty i mity rozwoju regionalnego*, „Zarządzanie Publiczne”, nr 4(6) 2008.
- Integrating Diversity in the European Union*, EUI, <http://indiveu.eui.eu/about/>.
- Jasiński L.J., *Blżej centrum czy na peryferiach? Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*, Warszawa 2011.
- Kant I., *Wieczny pokój*, Toruń 1992.
- Kochanowicz J., *The Polish Economy and the Evolution of Dependency*, [w:] *Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Twentieth Century*, ed. D. Chirot, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1991.
- Kula W., *Rozwój gospodarczy Polski XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1993.
- Lach Z., *Analiza poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego i potęgi państw Europy Środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Geopolityczny”, 9, 2014.
- Landau Z., Roszkowski W., *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Druga Rzeczpospolita. Gospodarka. Społeczeństwo. Miejsce w świecie*, Warszawa 1977.
- Landes D., *Bogactwo i nędza narodów*, Warszawa 2015.
- Lesiewicz E., *The Flexible Integration in the European Integration Process. Selected Issues*, „Acta Politica Polonica” 2015, 18.
- Maurice E., *Macron Revives Multi-Speed Europe Idea*, 30.08.2017, <https://euobserver.com/institutional/138832>.
- Mertes M., Pril N., *Eine Vision für Europa*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 19.07.1989.
- Mertes M., Prill N., *Es wächst zusammen, was zusammengehören will. „Maastricht Zwei“ muss die Europäische Union flexibel machen*, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 9.12.1994.
- Misiak W., *Globalizacja Berlina, Pragi i Warszawy*, Warszawa 2012.
- Orłowski W., *W pogoni za straconym czasem. Wzrost gospodarczy w Europie Środkowo-Wschodniej 1950-2030*, Warszawa 2010.

- Pastuszka S., *Polityka regionalna UE. Cele, narzędzia, efekty*, Warszawa 2012.
- Pawłuszko T., *Czy Polska jest zacofana?*, „Studia Polityczne PAN”, t. 46, 2018, nr 2.
- Pawłuszko T., *Między zachodem a wschodem. Polska w perspektywie długiego trwania*, „Miscellanea Oeconomicae”, vol. 2, 2017.
- Pawłuszko T., *Model Rokkana-Urwina w relacjach centro-peryferyjnych*, „Cywilizacja i Polityka”, t. 26, 2018.
- Piątkowski M., *Poland's New Golden Age. Shifting from Europe's Periphery to Its Center*, The World Bank, „Policy Research Working Paper”, no. 6639, October 2013.
- Polskie 10 lat w UE. Raport*, Departament Ekonomiczny UE, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 2014.
- Podraza A., *Unia Europejska w procesie reform traktatowych*, Lublin 2007.
- Pomeranz K., *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2001.
- Popowicz K., *Rozwój podstaw prawnych Unii Europejskiej*, Warszawa 2010.
- Presidency Conclusions*, Lisbon – European Council, 23-24 March 2000, https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.eno.htm.
- Riedel R., *Zróźnicowana integracja w Europie – źródła, mechanizmy, konsekwencje*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 352.
- Rokkan S., *Territories, Centres, and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation Within Western Europe*, [w:] *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics*, ed. J. Gottmann, London 1980.
- The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalism*, ed. S. Rokkan, D. Urwin, London – Beverly Hills – New Delhi 1982.
- Rokkan S., Urwin D., *Economy, Territory, Identity. Politics of West European Peripheries*, London 1982.
- Sima M., *Geopolityczne znaczenie idei Wielkich Węgier*, „Przegląd Geopolityczny”, 28, 2019.
- Sosnowska A., *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią 1947-1994*, Warszawa 2004.
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.
- Smętkowski M., *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa 2013.
- Strategia „Europa 2020”, <https://www.gov.pl/web/rozwoj/strategia-europa-2020>.
- The Road Ahead – CEE Transport Infrastructure Dynamics*, Joint Atlantic Council – PwC Report, 2017, <https://www.pwc.pl/en/publikacje/2017/the-road-ahead-cee-transport-infrastructure-dynamics.html>.
- Topolski J., *Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku*, Poznań 1977.

- Tymiński M., Koryś P., *Ucieczka od zacofania? Polska transformacja jako projekt modernizacyjny*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. LXXV, 2015.
- Visegrad Countries and Multispeed Europe: Perceptions, Positions, Strategies*, europolicy.sk, December 2018, <https://euractiv.sk/wp-content/uploads/sites/8/2018/12/EUROPOLICY-ANALYSIS-Visegrad-countries-and-multispeed-Europe1.pdf>.
- Wallerstein I., *Analiza systemów-światów*, Warszawa 2007.
- Wallerstein I., *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, „Comparative Studies in Society and History” 1974, no. 16.
- Węc J.J., *Spór o kształt instytucjonalny Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej 1950-2005*, Kraków 2006.
- White Paper on the Future of Europe. Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025*, European Commission, COM (2017) 2025 of 1 March 2017.
- Wyczański A., *Wschód i zachód Europy w początkach doby nowożytnej*, Warszawa 2003.
- Zarycki T., *Peryferie. Nowe ujęcia zależności centro-peryferyjnych*, Warszawa 2009.
- Zielonka J., *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa 2007.

Marzena Czernicka*

Ewolucja systemu partyjnego i sceny politycznej w Bułgarii w latach 1990-2017 – od dwublokowości do wielopartyjności

The evolution of the party system and the political scene in Bulgaria in 1990-2017 – from two-block to multiparty system

Abstract: This article concerns the evolution of the party system and the political scene of Bulgaria after the system transformations. The foundations of this analysis are the results of the elections to the National Assembly in the years 1990-2017. In order to identify the type of the party system, official election results and the effective number of parties index (ENP) were used. This index was used to characterise the party system after 2001. Some conditions from communism time had an influence on the shape and kind of how the Bulgarian party system and political scene evolved after system transformation. Between 1990-2001 in Bulgaria, a two-block or two and a half-block party system existed. From 2001 it evolves in the direction of a multiparty system.

Keywords: Bulgaria, political scene, party system, political transformation, collapse of the USSR

Streszczenie: Artykuł dotyczy ewolucji systemu partyjnego i sceny politycznej w Bułgarii po przemianach ustrojowych. Podstawą analizy są wyniki wyborów do Zgromadzenia Narodowego z lat 1990-2017. Do określenia typu systemu partyjnego, oprócz oficjalnych wyników wyborczych, wykorzystany został indeks efektywnej liczby partii (ELP). Użyto go do charakterystyki systemu partyjnego po 2001 r. Na kształt i sposób, w jaki ewoluował bułgarski system partyjny i scena polityczna po przemianach ustrojowych, duży wpływ miały niektóre uwarunkowania z czasów komunizmu. Bułgarski system partyjny z lat 1990-2001 określić można jako dwublokowy lub dwuipółpartyjny. Od 2001 r. ewoluuje on w kierunku wielopartyjnego.

Słowa kluczowe: Bułgaria, scena polityczna, system partyjny, transformacja ustrojowa, upadek ZSRR

* Marzena Czernicka – dr, Instytut Studiów Politycznych PAN, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2317-2169>, e-mail: marzena.czernicka@isppan.waw.pl

Wstęp

W grudniu 1991 r. nastąpił rozpad Związku Radzieckiego (ZSRR). Dla Bułgarii, będącej państwem satelickim ZSRR, jak i dla państw poradzieckich oznaczało to nieznaną dotychczas rzeczywistość polityczną, społeczną i ekonomiczną, jak również nową sytuację w obszarze bezpieczeństwa. Andrzej Antoszewski wydarzenia, które zachodziły wówczas w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, nazywa „krytycznymi”¹, tzn. takimi, które pojawiają się w określonej kolejności i ułatwiają bądź utrudniają nagromadzenie się zasobów potrzebnych w pierwszej kolejności do ustanowienia, a następnie do utrwalenia demokracji lub autorytaryzmu.

W Bułgarii upadek komunizmu datowany jest na kilka wydarzeń z przełomu lat 80. i 90. XX w. Za wydarzenia przełomowe, czy też „krytyczne”, uznawane są m.in. odsunięcie Todora Żiwkowa od władzy (listopad 1989 r.), ustanowienie demokratycznej konstytucji (lipiec 1991 r.), jak również pierwsza alternacja władzy (październik 1991 r.)². Niewątpliwie wszystkie te wydarzenia przyczyniły się do obalenia komunizmu w tym kraju. Jednak wydarzeniem, które formalnie dopełniło upadek systemu komunistycznego w Bułgarii i w Europie Środkowo-Wschodniej, był właśnie rozpad ZSRR. Dla uwolnionych spod komunizmu państw rozpoczął się nowy etap – transformacja ustrojowa, oznaczająca demokratyzację państwa. Każde z tych państw we własnym tempie i w indywidualny sposób przeprowadzało transformację ustrojową. Wynikało to z różnych pozycji startowych, w jakich znalazły się te państwa w momencie rozpadu ZSRR, oraz modelu transformacji, jaki wybrały. Bułgarski komunizm i transformacja systemowa również miały swoją specyfikę. Co więcej, niektóre uwarunkowania z czasów komunizmu znacząco wpłynęły na to, jak kształtował się, a następnie ewoluował system partyjny i scena polityczna w tym kraju.

W artykule analizie poddaję zagadnienie systemu partyjnego i sceny politycznej współczesnej Bułgarii. Analizuję, jak ewoluował system

- 1 A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne” 2014, nr 16, s. 10.
- 2 Е. Калинова, И. Баева, *Българските преходи 1939-2010*, София 2010 [E. Kalinowa, I. Baewa, *Bulgarskite Prehodi 1939-2010*, Sofia 2010]; J. Jackowicz, *Bulgaria. Od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988-1991*, Warszawa 1992.

partyjny od 1990 r. do czasów współczesnych, tj. do 2017 r.³, oraz jaki typ systemu partyjnego obowiązywał w danym czasie w Bułgarii. Przy zastosowaniu indeksu efektywnej liczby partii⁴ (ELP) określam liczbę partii relewantnych, tzn. mających realny wpływ w parlamencie w badanym okresie. Dzięki zastosowaniu indeksu możliwe jest określenie typu systemu partyjnego. Indeks ten stosuję do wyników wyborów z lat 2001-2017. Interesuje mnie również kwestia cykliczności przeprowadzonych wyborów oraz konkurencyjności systemu, tzn. czy istniały jakieś ograniczenia w kwestii rywalizacji wyborczej. Pomocne przy analizie systemu partyjnego i sceny politycznej współczesnej Bułgarii jest przyjrzenie się w ogólnym stopniu elektoratowi. Jest to istotne, gdyż postawy wyborcze w dużym stopniu determinowały obecność niektórych partii na scenie politycznej Bułgarii. Podstawę analizy stanowią wyniki wyborów do Zgromadzenia Narodowego z lat 1990-2017.

1. Specyfika przełomu w Bułgarii

Pojawienie się pluralizmu politycznego było jedną z najważniejszych tendencji po rozpoczęciu procesu demokratyzacji we wszystkich państwach postkomunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej. Bułgarski politolog Anton Todorow wymienia trzy główne sposoby, bądź też formy budowania owego pluralizmu w Bułgarii⁵. Pierwszą z nich jest przekształcenie ruchów dysydenckich w partie polityczne w przeddzień obalenia systemu komunistycznego. Drugą jest wznowienie działalności partii historycznych, które istniały przed II wojną światową lub przestały funkcjonować w latach 1947-1948. Natomiast trzecią z nich są podziały zachodzące wewnątrz byłej partii komunistycznej lub też procesy służące zmianie profilu politycznego partii w ramach nowego, demokratycznego środowiska. Przykładem tego

3 W tekście celowo nie uwzględniam wyników wyborów parlamentarnych z kwietnia, lipca i listopada 2021 r., gdyż będą one przedmiotem analizy w odrębnym artykule.

4 Wskaźnik ten stworzyli M. Laakso i R. Taagepera w 1979 r. Służą on do określenia relatywnego rozmiaru konkretnej partii politycznej, a przez to do określenia typu systemu partyjnego. Pod uwagę brana jest proporcja miejsc (mandatów), jakie posiada dana partia w parlamencie. Zob. M. Laakso, R. Taagepera, *Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe*, „Comparative Political Studies”, vol. 1, 1979, no. 1. Zob. też: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005, s. 112-122.

5 A. Todorow, *The Evolution of the Post-Communist Bulgarian Party System*, [w:] *The Impact of European Union: Case of Bulgaria, Case of Turkey*, ed. M. Getova, A.N. Uste, Sofia-Izmir 2007, s. 115-131.

typu zmiany jest np. wewnątrzpartyjne referendum w sprawie zmiany nazwy Bułgarskiej Partii Komunistycznej (BPK) na Bułgarską Partię Socjalistyczną (BPS).

W odniesieniu do Bułgarii wymienione przez A. Todorowa sposoby budowania pluralizmu są niewątpliwie zauważalne. Dla systemu partyjnego i sceny politycznej w tym kraju szczególne znaczenie miały ruchy dysydenckie, których członkowie z biegiem czasu zasilili szeregi Związku Sił Demokratycznych (ZSD). Ważna była też sytuacja wewnętrzna w byłej partii komunistycznej i zachodzące w niej podziały. Dla zrozumienia systemu partyjnego Bułgarii konieczne jest dokonanie odniesień do specyfiki reżimu komunistycznego. W szczególności ważne jest podkreślenie tak wiodącej roli partii komunistycznej, jak i pozycji opozycji antykomunistycznej w początkowym okresie przemian ustrojowych.

Cechą bułgarskiego komunizmu i transformacji, która miała znaczenie dla tworzącego się systemu partyjnego, zwłaszcza na początku przemian, był fakt, że zmiany polityczne zainicjowali *de facto* sami komuniści. W połowie lat 80. XX w. wśród członków partii komunistycznej utworzyło się reformatorskie skrzydło polityków, którzy skłonni byli przeprowadzić reformy *pierestrojki* i *glasnosti* narzucone im przez ZSRR⁶. Na początku przemian politycznych to właśnie komuniści, a w zasadzie już socjaliści skupieni wokół BPS mieli przewagę negocjacyjną nad formującą się wówczas opozycją antykomunistyczną. Fakt, że to BPS była stroną dominującą, spowodował, że w procesie transformacji to właśnie członkowie tej partii narzucali swoje rozwiązania wyborcze, które często ograniczały współzawodnictwo. Nie bez przyczyny reformy systemowe w Bułgarii określa się mianem zmiany kontrolowanej⁷. Jednym z przykładów ograniczania rywalizacji były próby przeforsowania rozwiązań w kwestii ustalenia

6 M. Spirowa, *The Bulgarian Socialist Party. The Long Road to Europe*, „Journal of Communist and Post-Communist Studies”, vol. 41, 2008, no. 4, s. 481-495; И. Баева, *Българският преход към демокрация и пазарна икономика – връщане към европейския модел*, [w:] Е. Калинова, И. Баева, *Българските преходи 1939-2010...* [I. Baewa, *Bylgarskiat prehod kym demokraciia i pazarna iko-nomika – wryszatane kym ewropejskijat model*, [w:] E. Kalinowa, I. Baewa, *Bylgarskite prehodi 1939-2010...*], s. 239-276.

7 W. Sokół, *Polityka reform systemów wyborczych do Zgromadzenia Narodowego w Bułgarii w latach 1990-2016*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio M, vol. 2(2017), s. 43-65; J. Wojnicki, *Trudna droga do demokracji. Europa Środkowo-Wschodnia po 1989 roku*, Warszawa 2002, s. 41-45.

typu systemu wyborczego, struktury okręgów wyborczych i formuły wyborczej, jak również próby zmiany progu wyborczego.

Kolejną cechą bułgarskiej transformacji istotną dla jej charakteru i przebiegu był brak dojrzałej opozycji antykomunistycznej. ZSD, który spośród powstających pod koniec lat 80. formacji opozycyjnych⁸ wybił się na lidera opozycji, był bardzo kruchy. W skład koalicji wchodziło kilkanaście organizacji, które programowo zasadniczo się od siebie różniły, i to było dużą słabością opozycji. Jak podkreśla A. Todorow, koalicję tworzyły zarówno ugrupowania socjalno-demokratycznej lewicy, liberalnego centrum, jak i konserwatywnej prawicy. Tym samym opozycja była bardzo heterogeniczna, a jedyną wspólną ideologią dla wszystkich tych ugrupowań była postawa antykomunistyczna⁹. Te słabości po stronie opozycji powodowały, że w negocjacjach dominowali komuniści. Niedojrzałość bułgarskiej opozycji¹⁰ na początku transformacji pogłębiał też fakt, że w jej szeregach brakowało profesjonalnej kadry. Liderzy opozycji nie byli też rozpoznawalni i brakowało im doświadczenia w funkcjonowaniu na scenie politycznej i w życiu publicznym. Te wszystkie słabości przemawiały z kolei na korzyść komunistów skupionych w ramach BPS. Byli oni bowiem dobrze zorganizowani na poziomie zarówno krajowym, jak i lokalnym. Posiadali duże zasoby materialne, doświadczenie, a ich liderzy cieszyli się popularnością.

Brak dojrzałej opozycji antykomunistycznej wynikał po części z kilku uwarunkowań obowiązujących w bułgarskim systemie komunistycznym. Otóż komunizm był niezwykle brutalny, gdyż głęboko ingerował w życie swoich obywateli. Najogólniej rzecz ujmując, wypenił on ze społeczeństwa bułgarskiego jakiejkolwiek możliwości i umiejętności angażowania się w życie polityczne. Ponadto głęboka internalizacja przez Bułgarów założeń ideowych reżimu doprowadziła do wytworzenia się wśród społeczeństwa tzw. syndromu człowieka

8 Powstały wówczas np. Obywatelski Komitet Obrony Ekologicznej Ruse, Niezależne Stowarzyszenie „Ekogłasnost”. Zob. E. Иванова, *Историята се завръща. Българското дисидентство 1988-1989*, София 1997 [E. Iwanowa, *Istorijata se zawryshta. Bylgarskoto disidentstwo 1988-1989*, Sofia 1997]; A. Burakowski, *Bułgaria – w poszukiwaniu końca komunizmu*, [w:] 1989 – Jesień Narodów, red. A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, Warszawa 2009; J. Jackowicz, *Bułgaria. Od rządów komunistycznych...*

9 A. Todorow, *The Evolution of the Post-Communist...*

10 W. Sokół, *Polityka reform systemów wyborczych...*

radzieckiego. Cechami charakterystycznymi dla tego typu człowieka było m.in. dobrowolne podporządkowanie się, brak odpowiedzialności i samodzielnego myślenia. System komunistyczny doprowadził społeczeństwo do powszechnego marazmu¹¹. Wraz z upadkiem komunizmu syndrom człowieka tamtej epoki ciężko było zamienić na nowy typ obywatela – świadomego swoich praw, aktywnego społecznie i politycznie, otwartego i odpowiedzialnego.

W odniesieniu do systemu partyjnego i sceny politycznej ta społeczna inercja – szczególnie w początkowym okresie – wyrażała się głównie w braku dojrzałej opozycji antykomunistycznej. Natomiast w następnych latach – co pokazują wyniki wyborów parlamentarnych – miało to swoje odbicie m.in. w ogólnie niskim stopniu zaufania do instytucji państwa i polityków, jak również w braku trwałych postaw wyborczych.

Bułgarski politolog Iwan Krastew mianem „niczyich wyborców”¹² określa tę część społeczeństwa, której poglądy diametralnie się zmieniają między dwoma kolejnymi cyklami wyborczymi. „Niczyi wyborcy” potrafią zagłosować na zupełnie nową partię, utworzoną kilka tygodni przed wyborami. W historii współczesnej Bułgarii są partie polityczne, które powstawały kilka miesięcy przed wyborami i które odnosiły sukces wyborczy. Co więcej, wygrywały i tworzyły rząd.

Chwiejność poglądów bułgarskiego społeczeństwa pokazuje również inną ważną cechę systemu partyjnego Bułgarii, a mianowicie słabe zakorzenienie partii w społeczeństwie. Taka chwiejność poglądów sprzyja również łatwej manipulacji elektoratem. Częste zmiany preferencji wyborczych wśród społeczeństwa bułgarskiego mają znaczny wpływ na to, jak wygląda i kształtuje się system partyjny i scena polityczna w tym kraju.

Istotną cechą, którą można było zaobserwować szczególnie w latach 90. XX w. była silna polaryzacja bułgarskiej sceny politycznej, która w tamtym czasie przejawiała się utworzeniem dwóch przeciwstawnych obozów politycznych, tj. podziałem na zwolenników i przeciwników zmian systemowych. Również współcześnie mamy do czynienia

11 Szerzej na temat bułgarskiego komunizmu zob. np. I. Znepolski et al., *Bulgaria under Communism*, London 2018; E. Калинова, И. Баева, *Българските преходи 1939-2010...* [E. Kalinowa, I. Baewa, *Bylgarskite Prehodi 1939-2010...*].

12 I. Krastew, *Demokracja: przepraszamy za usterki*, tłum. M. Sutowski, Warszawa 2015.

z polaryzacją bułgarskiej sceny politycznej, gdzie osią podziału są np. kwestie polityki zagranicznej Bułgarii.

2. Dwublokowość lub dwuipółpartyjność: 1990-2001

W pierwszym dziesięcioleciu po upadku komunizmu bułgarski system partyjny był najbardziej zbliżony do systemu dwublokowego lub dwuipółpartyjnego. Już na początku przemian politycznych nastąpiła silna polaryzacja na scenie politycznej, ponieważ wytworzył się podział na przeciwników reform (BPS) i zwolenników zmian (ZSD). Taka sytuacja trwała do czasu wyborów w 2001 r., kiedy na scenie politycznej pojawiła się zupełnie nowa partia polityczna – Ruch Narodowy Symeona II (NDSV) na czele z byłym carem Symeonem Sakskoburggotskim. Powołując się na typologię systemów partyjnych Gordona Smitha¹³, był to – inaczej mówiąc – system równowagi, dwupartyjny, właśnie system dwublokowy. Tego typu system charakteryzuje wyraźna polaryzacja sił politycznych. Dominuje jeden rodzaj konfliktu, np. wynikający z podziału o charakterze społeczno-ekonomicznym układ lewica – prawica. W tym systemie dwa bloki polityczne regularnie zamieniają się rolami. Są siłą opozycyjną albo rządzącą – w zależności od woli wyborców.

Należy jednak wspomnieć, że w tym czasie pomiędzy dwoma wymienionymi obozami politycznymi istniała na scenie politycznej jeszcze jedna znacząca partia polityczna, która potwierdza to, że ówczesny system partyjny Bułgarii można nazwać również systemem dwuipółpartyjnym¹⁴. Jean Blondel, charakteryzując ten typ, zwraca uwagę na istnienie w systemie dwóch silnych ugrupowań i jednej znacznie słabszej partii, ale równie ważnej dla funkcjonowania całego systemu partyjnego. Zgodnie z typologią J. Blondela najsilniejsza partia uzyskuje około 45% poparcia, druga niewiele mniej niż 40%, a trzecia około 15%. Ta trzecia partia jest ważna (relewantna) dla systemu ze względu na to, że posiada zdolność koalicyjną i odgrywa ważną rolę w trakcie tworzenia koalicji. W przypadku Bułgarii tego typu partią od począt-

13 G. Smith, *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, Warszawa 1992, s. 103-126; idem, *Western European Party Systems: On the Trail of Typology*, „West European Politics”, vol. 2, 1978, s. 133. Zob. też: *Współczesne partie i systemy partyjne...*, s. 108-127.

14 Zob. K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2006, s. 103-114.

ku przemian politycznych był Ruch na rzecz Praw i Swobód (DPS), tj. partia skupiająca mniejszość turecką.

Niezależnie jednak od tego, którą z tych typologii przyjmujemy, niewątpliwie największą rolę w tym okresie odegrały dwa obozy polityczne, BPS i ZSD. Zarówno dla socjalistów, jak i dla opozycji zachodziły w tym czasie głębokie zmiany, które wpływały na stabilność systemu partyjnego¹⁵. Oba obozy polityczne zabiegały o uzyskanie legitymizacji na poziomie krajowym i międzynarodowym. Socjaliści dążyli do uzyskania legitymizacji dla swojego nowego programu politycznego w nowej, pokomunistycznej rzeczywistości. Wraz z upadkiem komunizmu partia komunistyczna po przemianowaniu jej na partię socjalistyczną stawała się stopniowo partią zorientowaną na wyborców. Przyjęła program socjaldemokratycznej partii lewicowej i w tym duchu starała się przekonać do siebie jak najwięcej wyborców. Przez cały ten okres zabiegała również o międzynarodową legitymizację. Pomimo faktu, że w porównaniu z koalicją antykomunistyczną BPS była w początkowym okresie transformacji partią dobrze zorganizowaną i posiadającą wielu członków, to wraz ze zmianą ustroju liczebność partii bardzo zmalała¹⁶. Pod tym względem można powiedzieć, że socjaliści wyszli osłabieni z komunizmu. Tym bardziej próbowali pozyskać nowy elektorat.

Głębokie zmiany zachodziły również w obozie koalicji antykomunistycznej. Głównym zadaniem opozycji było doprowadzenie do jej zjednoczenia. ZSD dążyło do przekształcenia kilkunastu różnych ugrupowań w jedną, stabilną, antykomunistyczną i prawicową partię. W początkowym okresie tworzenia podstaw koalicji nastąpiło jednak jej mocne osłabienie spowodowane odejściem ugrupowania Ekogłasnost. Ponadto istniał bardzo szeroki wachlarz poglądów wśród istniejących ugrupowań opozycyjnych. Z wymienionych względów początkowo trudno było zintegrować te ugrupowania w jedną koalicję antykomunistyczną.

¹⁵ A. Todorow, *The Evolution of the Post-Communist...*

¹⁶ W 1990 r. BPS, zmieniając orientację na nowoczesną socjaldemokratyczną partię, straciła około 2/3 członków. W 1990 r. partia liczyła ok. 1 miliona członków, a w czasach komunizmu było to ok. 2,8 miliona. Zob. *ibidem*.

Dokonujące się zatem w latach 90. XX w. alternacje władzy odbywały się przy równoczesnych głębokich zmianach, jakie zachodziły w obu blokach politycznych.

W latach 90. XX w. przeprowadzono w Bułgarii czterokrotnie wybory parlamentarne, z tym że pierwsze z nich były wyborami do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego (WZN), tzw. Konstytuanty (400). Były to wybory mocno ograniczone w kwestii konkurencyjności i współzawodnictwa. Sytuację tę dobrze obrazuje mobilizacja BPS do przeprowadzenia wyborów¹⁷ jak najszybciej, przy uwzględnieniu systemu mieszanego, który faworyzował duże, dobrze zorganizowane partie. Na korzyść BPS przemawiała dobrze zorganizowana struktura oraz popularność liderów partii. Opozycja natomiast zabiegała o przeprowadzenie tych wyborów w systemie proporcjonalnym, który z kolei dla niej był korzystny. Faworyzował bowiem mniejsze partie, z bardziej rozproszoną strukturą organizacyjną. Tym samym ZSD próbował przesunąć datę wyborów, by móc zmobilizować potencjalny elektorat.

W ostateczności wybory do WZN odbyły się w wariacie systemu mieszanego¹⁸. Wygrali¹⁹ je socjaliści, zdobywając bezwzględną większość mandatów (211 z 400, 54%). Zdobyć przez ZSD drugiego miejsca czyniło z niego silną opozycję polityczną, ale nie w pełni gotową do całkowitego przejścia władzy bez udziału innych partii. Dzięki wyborom ZSD stał się rzeczywistym komponentem w strukturach władzy politycznej Bułgarii. Zdobyć przez niego 36% głosów (144 mandaty) było wyrazem akceptacji i legitymizacji partii politycznej na bułgarskiej scenie politycznej. Trzecią siłą polityczną, która zdobyła największą liczbę mandatów, był wspomniany DPS (23 mandaty).

Ówczesne działania socjalistów polegające na przeforsowaniu systemu mieszanego czy szybkim przeprowadzeniu wyborów niewątpliwie służyły ograniczaniu rywalizacji politycznej i tym samym

17 W. Sokół, *Polityka reform systemów wyborczych...*

18 200 deputowanych wybierano w JOW na zasadzie większości bezwzględnej, a pozostałych 200 na zasadzie proporcjonalności w WOW, przy zastosowaniu metody d'Hondta. Obowiązywał 4-procentowy próg wyborczy. Wyborca dysponował dwoma głosami. Kraj podzielono na 200 okręgów jednomandatowych przy zastosowaniu systemu większościowego i 28 wielomandatowych okręgów przy zastosowaniu systemu proporcjonalności. Zob. ibidem, s. 46. Zob. także: Г. Карасимеонов, *Партийната система в България*, София 2010 [G. Karasimeonow, *Partijnata sistema w Bylgaria*, Sofia 2010], s. 59-77.

19 Ibidem.

marginalizowaniu wciąż niedojrzałej opozycji antykomunistycznej. Dlatego z całą pewnością z początkiem przemian ustrojowych nie był to system konkurencyjny. Argumentem przemawiającym za tym była również próba delegalizacji niektórych partii, np. uniemożliwianie zarejestrowania partii o czysto etnicznym profilu, DPS²⁰.

Do pierwszej alternacji władzy doszło w 1991 r. Tym razem mandaty przeliczano w formule proporcjonalnej (31 WOW, metoda d'Hondta i 4-procentowy próg wyborczy)²¹. W wyniku wyborów²² do Zgromadzenia Narodowego (ZN, 240) mandaty otrzymały trzy partie. Wygrała je opozycja skupiona w ramach ZSD. Nie było to jednak zwycięstwo bezwzględne. Niewiele mniej głosów zdobyli socjaliści. Trzecią znaczącą siłą był DPS.

Mimo minimalnego zwycięstwa w wyborach w 1991 r., pozycja ZSD była niestabilna. Układ sił w parlamencie nie pozwalał na wyłonienie trwałej większości, w konsekwencji czego przeprowadzono kolejne wybory parlamentarne w 1994 r. W ten sposób doszło do następnej alternacji władzy. W wyniku przedterminowych wyborów ponownie sukces odnieśli socjaliści²³. Do parlamentu weszło pięć partii, w tym mniejsze ugrupowania, które łącznie uzyskały 31 mandatów (BBB – Bułgarski Blok Biznesu, i Związek Ludowy – ZL).

W połowie lat 90. XX w. Bułgaria znalazła się w głębokim kryzysie gospodarczym. Trudną sytuację w kraju pogłębiała błędnie prowadzona polityka socjalistów, w tym głównie premiera Żana Widenowa. Kryzys gospodarczy doprowadził do kolejnych przedterminowych wyborów parlamentarnych, które odbyły się w 1997 r.²⁴ W wyniku wyborów dokonała się kolejna alternacja władzy. Zwycięstwo odniosła koalicja antykomunistyczna, uzyskując miano największej siły w parlamencie. Natomiast socjaliści zdobyli najsłabszy wynik wyborczy od 1989 r. W wyniku wyborów do parlamentu weszło 5 ugrupowań. Zwycięstwo ZSD umożliwiło koalicji antykomunistycznej uzyskanie

20 Ibidem, s. 70-79.

21 W ten sposób mandaty będą przeliczane łącznie do wyborów w 2005 r. Do systemu mieszanego powrócono w wyborach w 2009 r. Potem znów zaczęto stosować i stosuje się nadal system proporcjonalny, z tym że przy zastosowaniu metody liczenia głosów Hare'a-Niemeyera. Zob. W. Sokół, *Polityka reform systemów wyborczych...*

22 Г. Карасимеонов, *Партийната система...* [G. Karasimeonow, *Partijnata sistema...*], s. 77-90.

23 Ibidem, s. 93-100.

24 Ibidem, s. 100-111.

pierwszy raz od początku przemian politycznych realnych możliwości do zrealizowania swojego programu wyborczego. Sformowany przez ZSD rząd był pierwszym w historii współczesnej Bułgarii rządem, który przetrwał pełną czteroletnią kadencję, tj. do 2001 r.

3. W kierunku wielopartyjności

Kolejne wybory parlamentarne w 2001 r. przyniosły duże zmiany na scenie politycznej Bułgarii. Następowало odejście od podziału dwubiegunowego na rzecz systemu wielopartyjnego. Trudno jednak jednoznacznie określić typ systemu partyjnego ówczesnej Bułgarii. Analiza wyborów z lat 2001-2017 skłania mnie do stwierdzenia, że na początku system przyjął formę umiarkowanej wielopartyjności, a następnie w wyniku wyborów w 2014 r. osiągnął ekstremalną wielopartyjność (8 partii).

Jednak z drugiej strony, gdy weźmiemy pod uwagę, że od 2009 r. głównym ugrupowaniem politycznym była partia GERB – Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii, można założyć, że system partyjny przyjął formę wielopartyjnego z jedną partią dominującą. Nie jest to jednak klasyczna forma tego typu systemu²⁵ – co prawda partia GERB wygrywała od 2009 r. wszystkie kolejne wybory parlamentarne, ale jednak nie zdobywała w nich takiej liczby głosów (ok. 45%), by móc samodzielnie sprawować rządu.

O istnieniu tego typu systemu może świadczyć także indeks efektywnej liczby partii (ELP). W latach 2001-2017 wybory odbyły się sześciokrotnie. Uzyskany wynik ELP dla wyborów przeprowadzonych w latach 2009, 2013 i 2017 jest najbardziej zbliżony do wyniku, który określa istnienie systemu wielopartyjnego z jedną partią dominującą²⁶. Natomiast indeks ELP wykorzystany do analizy wyborów z 2005 r. i 2014 r. potwierdza, że w tych latach doszło do dużego rozdrobnienia na scenie politycznej i nie było wówczas partii dominu-

25 W tego typu systemie pozostałe partie uzyskują ok. 15-20% poparcia. Główna partia wyróżnia się rozmiarem i jest niezbędna do stworzenia większościowej koalicji gabinetowej, której również sama, nie posiadając większości bezwzględnej, nie jest w stanie stworzyć. Szerzej w: *Współczesne partie i systemy...*, s. 119.

26 Według M. Laakso i R. Taagepera o istnieniu tego typu systemu świadczy $ELP = 3,5$. Zob. ibidem, s. 116-117.

jącej. Szczególnie sytuacja ta dotyczyła 2014 r., kiedy w parlamencie znalazło się aż 8 partii politycznych²⁷.

Wyniki wyborów z 2001 r.²⁸ i zwycięstwo w nich nowej partii utworzonej przez byłego cara Bułgarii pokazało, że dotychczasowy podział dwublokowy przestał być interesujący i w pewnym sensie też wystarczający dla wyborców. Wygrana NDSV pokazała również zmęczenie społeczeństwa dotychczasowym podziałem na lewicę i prawicę. W początkowym okresie formowania się partii NDSV, jej lider był bardzo pozytywnie odbierany przez społeczeństwo. Były car dawał bowiem nadzieję na realne zmiany, w tym m.in. na przyspieszenie kursu proeuropejskiego, poprawę wskaźników ekonomicznych i wzrost gospodarczy kraju. Symeon II był postrzegany jako osoba z zewnątrz, mająca obycie międzynarodowe. Na korzyść Symeona przemawiał również fakt, że nie był on dotychczas powiązany z polityką. Drugą najsilniejszą partią okazała się koalicja ODS – Zjednoczone Siły Demokratyczne (lider ZSD). Kolejne pozycje zajęli socjaliści (KzB – Koalicja dla Bułgarii) oraz partia DPS. W wyniku wyborów zawiązała się koalicja między partią Symeona II i DPS. Pomimo faktu, że ODS była drugim najsilniejszym ugrupowaniem (ok. 18%), to w 2001 r. doszło do głębokiego wewnątrzpartyjnego kryzysu, który spowodował osłabienie koalicji antykomunistycznej. W wyniku kryzysu, z ODS wyłoniły się trzy partie, które w kolejnych wyborach startowały oddzielnie (ODS, BNS – Bułgarski Sojusz Narodowy, i DSB – Demokraci na rzecz Silnej Bułgarii).

Dowodem na to, że w kolejnych latach system partyjny Bułgarii ewoluował w kierunku wielopartyjności, było uzyskanie w 2005 r.²⁹ mandatów aż przez siedem różnych partii politycznych. Zaskoczeniem okazało się wejście do parlamentu nowo powstałej partii Ataka, założonej przez populistę Wolena Siderowa³⁰. Zaskoczeniem okazała się również porażka NDSV – partii zwycięskiej w poprzednich wyborach. Co prawda wynik wyborczy partii Symeona II pozwolił jej na wejście

27 ELP = 4,5 określa brak partii dominującej. Dla Bułgarii wskaźnik ten w 2005 r. wynosił 4,80, a w 2014 r. 5,06. Zob. ibidem.

28 Г. Карасимеонов, *Партийната система...* [G. Karasimeonow, *Partijnata Sistema...*], s. 118-125.

29 Ibidem, s. 147-157.

30 M. Popova, *Who Brought Ataka to the Political Scene? Analysis of the Vote for Bulgaria's Radical Nationalists*, [w:] *Beyond Mosque, Church and State. Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*, ed. T. Dragastoinova, Y. Hashamova, Budapest – New York 2016, s. 259-286.

do parlamentu (ok. 20%), ale przy zdobyciu o wiele mniejszej liczby mandatów niż w poprzednich wyborach. NDSV nie miała zatem już takiego potencjału, jakim dysponowała cztery lata wcześniej. Najlepszy rezultat wyborczy osiągnęli socjaliści (ok. 31%). Wynik uzyskany przez partię NDSV i poparcie dla partii Ataka (ponad 8%) pokazało także dwie ważne cechy systemu partyjnego i sceny politycznej Bułgarii, tj. słabe zakorzenienie partii w społeczeństwie i dużą zmienność poglądów wśród wyborców. W tym cyklu wyborczym na znaczeniu zyskały bowiem skrajnie nacjonalistyczne i rasistowskie poglądy głoszone przez liderów partii Ataka. W wyniku wyborów zawiązано koalicję trzech partii: KzB, NDSV i DPS. Ponownie porażkę wyborczą poniosła prawica, która była podzielona na trzy partie. Dwie z nich – DSB i BNS, nawet nie uzyskały więcej niż 6,5% poparcia.

W wyniku kolejnych wyborów w 2009 r. powtórzył się scenariusz z poprzednich lat i sukces odniosła nowo powstała partia polityczna. Była to partia założona przez byłego burmistrza Sofii, Bojko Borisowa – Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (GERB)³¹. Zaskoczeniem była zmiana na kilka miesięcy przed wyborami ordynacji wyborczej z proporcjonalnej na mieszaną. W wyniku zastosowania tego typu formuły sześć ugrupowań weszło do parlamentu. Partia Symeona II została całkowicie zmarginalizowana, nie przekraczając wymaganego progu wyborczego. Ordynację mieszaną zastosowano jedynie w 2009 r. Już w kolejnych wyborach powrócono do ordynacji proporcjonalnej, zmieniono jednak sposób liczenia głosów³².

W początkowym okresie formowania się partii GERB zarówno jej lider, jak i cały program wyborczy partii również byli pozytywnie odbierani przez społeczeństwo. Borisow deklarował gruntowne zmiany w kwestii wymiaru sprawiedliwości, walki z korupcją i przestępczością. Dodatkowo zapowiadał zwiększenie wydatków na ochronę zdrowia, a przede wszystkim w odniesieniu do polityki zagranicznej obiecał pogłębienie i przyspieszenie procesu integracji Bułgarii z UE.

Od czasu wyborów w 2009 r. partia Borisowa jest na stałe obecna w bułgarskim parlamencie i – co więcej – do 2017 r. była partią zwy-

31 Г. Карасимеонов, *Партийната система в България*, Фондация Фридрих Еберт 2019 [G. Karasimeonow, *Partijnata sistema w Bylgaria*, Friedrich Ebert Stiftung, 2019], <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15752.pdf> [8.02.2021].

32 Było d'Hondta, jest Hare'a-Niemeyera.

cięską. Z tego właśnie powodu można przyjąć, że system partyjny Bułgarii przyjął formę wielopartyjnego z jedną partią dominującą, z tym wyjątkiem, że GERB nie zdobywała w tym czasie wystarczającej liczby głosów, by móc samodzielnie sprawować rządy. Z tego względu partia zawierała różne koalicje.

Wraz ze zwycięstwem partii Borisowa, GERB zajęła prawicowo-centrystyczne miejsce na scenie politycznej, zastępując dotychczasowe partie prawicowe (ZSD). Tym samym od lat obserwuje się systematyczny spadek poparcia dla „tradycyjnej prawicy”. Rozłam w koalicji ZSD widoczny jest od 2001 r., kiedy to pomimo faktu, że koalicja była drugim najsilniejszym ugrupowaniem, doszło do głębokiego wewnątrzpartyjnego kryzysu, który spowodował generalne osłabienie koalicji antykomunistycznej. Powstanie GERB, moim zdaniem, uwydatniło i przyspieszyło proces rozpadu partii „tradycyjnej prawicy”. Dużym zaskoczeniem jest fakt, że w wyniku przedterminowych wyborów parlamentarnych, które odbyły się w 2013 r.³³, po raz pierwszy od 1989 r. ZSD znalazł się poza parlamentem³⁴.

Georgi Karasimeonow porażki ZSD upatruje w dwóch głównych przyczynach. Po pierwsze, hasła antykomunistyczne głoszone w latach 90. XX w. przez tę partię obecnie straciły na atrakcyjności. Po drugie, główny cel polityki zagranicznej ZSD, jakim była integracja z UE i NATO, obecnie został zrealizowany. Tym samym „tradycyjna prawica” nie dysponuje już takim potencjałem, jakim dysponowała w latach 90. XX w. W związku z tym po prawej stronie sceny politycznej znalazło się miejsce dla nowych ugrupowań politycznych.

Kolejne wyniki z 2014 r.³⁵ nie świadczyły o tym, aby scena polityczna się stabilizowała. Mandaty zdobyło aż osiem ugrupowań. Sukces wyborczy, podobnie jak w 2009 i 2013 r., odniosła partia Borisowa. Największą porażkę ponieśli natomiast socjaliści, wielu dotychczasowych wyborców BPS tym razem zagłosowało bowiem na nowo powstałą partię Alternatywa na rzecz Bułgarskiego Odrodzenia (ABW). Wy-

33 R. Kolarova, M. Spirova, *Bulgaria*, „European Journal of Political Research”, vol. 52, 2013, issue 1, s. 35-38; P. Kostadinova, M. Popova, *The 2013 Parliamentary Elections in Bulgaria*, „Electoral Studies”, vol. 34, 2014, s. 365-368.

34 Г. Карасимеонов, *Партийната система в България...* [G. Karasimeonow, *Partijnata sistema w Bylgaria...*].

35 Ibidem. Zob. też: P. Kostadinova, M. Popova, *The 2014 Parliamentary Elections in Bulgaria*, „Electoral Studies”, vol. 38, 2015, s. 114-118.

bory potwierdzały również systematyczny spadek poparcia dla ZSD. Do parlamentu weszły także ugrupowania nacjonalistyczne.

Ostatnie wybory z 2017 r.³⁶ również zakończyły się zwycięstwem GERB. Drugie miejsce uzyskali socjaliści, a trzecią siłą w parlamencie była koalicja partii nacjonalistycznych, Zjednoczeni Patrioci (OP), która wraz z partią Borisowa utworzyła rząd.

Tabela nr 1

Wyniki wyborów do parlamentu w latach 2001-2017 (w procentach, liczba zdobytych mandatów)

2001	2005	2009*	2013	2014	2017
NDSV (42,74%, 120)	KzB (30,95%, 82)	GERB (39,71%, 116)	GERB (30,54%, 97)	GERB (32,67%, 84)	GERB (33,54%, 95)
ODS (18,18%, 51)	NDSV (19,88%, 53)	KzB (17,70%, 40)	KzB (26,61%, 84)	KzB (15,40%, 39)	BPS (27,93%, 80)
KzB (17,15%, 48)	DPS (12,81%, 34)	DPS (14,46%, 38)	DPS (11,31%, 36)	DPS (14,84%, 38)	OP (9,31%, 27)
DPS (7,4%, 21)	Ataka (8,14%, 21)	Ataka (9,36%, 21)	Ataka (7,30%, 23)	RB (8,89%, 23)	DPS (9,24%, 26)
Inne	ODS (7,68%, 20)	SK (6,76%, 15)	Inne	PF (7,28%, 19)	Wola (4,26%, 12)
	DSB (6,44%, 17)	RZS (4,13%, 10)		BBC (5,69%, 15)	Inne
	BNS (5,19%, 13)	Inne		Ataka (4,52%, 11)	
	Inne			ABW (4,15%, 11)	
				Inne	
ELP=2,92	ELP=4,80	ELP=3,34	ELP=3,15	ELP=5,06	ELP=3,39

Opracowanie własne.

Źródło: Centralna Komisja Wyborcza [Централна избирателна комисия], <https://www.cik.bg/>.

* Łączna liczba zdobytych mandatów (system proporcjonalny i większościowy – ordynacja mieszana).

Legenda:

NDSV – Ruch Narodowy Symeon II

ODS – Zjednoczone Siły Demokratyczne (w tym ZSD)

Ataka

BNS – Bułgarski Sojusz Narodowy

KzB – Koalicja dla Bułgarii (w tym BPS)

SK – Koalicja Błękitna (w tym ZSD)

DPS – Ruch na Rzecz Praw i Swobód

DSB – Demokraci na rzecz Silnej Bułgarii

RZS – Porządek Prawo i Sprawiedliwość

GERB – Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii

RB – Blok Reformatorski (w tym DSB, ZSD)

PF – Front Patriotyczny

Wola

BBC – Bułgaria bez Cenzury

BPS – Bułgarska Partia Socjalistyczna

ABW – Alternatywa na rzecz Bułgarskiego Odrodzenia

OP – Zjednoczeni Patrioci (w tym Ataka).

36 Г. Карасимеонов, *Партийната система в България...* [G. Karasimeonov, *Partijnata sistema w Bylgaria...*]; T. Jones, *The 2017 Parliamentary Elections in Bulgaria: Stabilizing the Status Quo and Normalizing the Far Right*, Balticworld.com, 22.11.2017, <http://balticworlds.com/stabilizing-the-status-quo-and-normalizing-the-far-right/> [11.02.2021].

Wnioski

System partyjny i scena polityczna Bułgarii od początku przemian politycznych podlega zmianom. W początkowych latach rodzącej się demokracji system ten przyjął formę dwublokowego lub dwuipółpartyjnego, a od 2001 r. ewoluuje on w kierunku wielopartyjności. Początkowe lata charakteryzowała silna polaryzacja sił politycznych i jasny podział na zwolenników (ZSD) i przeciwników reform (BPS). W związku z tym istniały też silne podziały społeczne. Oprócz dwóch obozów politycznych, tj. BPS i ZSD, istniała także mniejsza, ale licząca się na scenie politycznej partia – DPS. W związku z tym ówczesny system partyjny Bułgarii można nazwać również systemem dwuipółpartyjnym. Obowiązujący wówczas system partyjny można uznać za stabilny. Od 2001 r., kiedy sukces wyborczy odniosła nowo powstała partia polityczna NDSV, system zaczął ewoluować w kierunku wielopartyjnego. Od tego momentu obecne są na scenie politycznej również inne partie polityczne, takie jak Ataka czy GERB, które świadczą o wielopartyjności systemu partyjnego w Bułgarii. Analiza wyborów z lat 2001-2017 skłania mnie do stwierdzenia, że na początku system partyjny przyjął formę umiarkowanej wielopartyjności, by w wyniku wyborów w 2014 r. osiągnąć ekstremalną wielopartyjność. Z drugiej jednak strony system ten można uznać też za wielopartyjny z jedną partią dominującą (GERB).

Analiza sceny politycznej pokazuje również brak trwałych postaw wyborczych wśród społeczeństwa. Świadczą o tym sukcesy wyborcze partii powstałych kilka miesięcy przed wyborami. Ta sytuacja ukazuje również inną ważną cechę bułgarskiego systemu partyjnego, tj. słabe zakorzenienie partii w społeczeństwie.

Niepokojący jest fakt, że od 2013 r. obserwuje się w Bułgarii kryzys polityczny, którego symptomem jest m.in. częste przeprowadzanie przedterminowych wyborów parlamentarnych. W latach 2013-2017 trzykrotnie odbyły się wybory parlamentarne i wszystkie one kończyły się zwycięstwem tej samej partii politycznej – GERB.

Częste przeprowadzanie wyborów parlamentarnych nie sprzyja stabilności politycznej. Zakładając, że wraz z postępującą demokratyzacją państwa system partyjny powinien się stabilizować, a partie polityczne powinny cieszyć się większym zaufaniem społecznym – w Bułgarii obserwuje się tendencję przeciwną.

Bibliografia

- Antoszewski A., *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2014, nr 16.
- Baewa I., *Bylgariskiat prehod kym demokracia i pazarna ikonomika – wrysz-tane kym ewropejskijat model*, [w:] E. Kalinowa, I. Baewa, *Bylgarskite pre-hodi 1939-2010*, Sofia 2010.
- Burakowski A., *Bułgaria – w poszukiwaniu końca komunizmu*, [w:] 1989 – *Jesień Narodów*, red. A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, Warszawa 2009.
- Centralna Komisja Wyborcza [Централна избирателна комисија], <https://www.cik.bg/>.
- Iwanowa E., *Istorijata se zawryszta. Bylgarskoto disidentstwo 1988-1989*, Sofia 1997.
- Jackowicz J., *Bułgaria. Od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988-1991*, Warszawa 1992.
- Jones T., *The 2017 Parliamentary Elections in Bulgaria: Stabilizing the Status Quo and Normalizing the Far Right*, Balticworld.com, 22.11.2017, <http://balticworlds.com/stabilizing-the-status-quo-and-normalizing-the-far-right/>.
- Kalinowa E., Baewa I., *Bylgarskite Prehodi 1939-2010*, Sofia 2010.
- Karasimeonow G., *Partijnata sistema w Bylgaria*, Sofia 2010.
- Karasimeonow G., *Partijnata sistema w Bylgaria*, Friedrich Ebert Stiftung 2019, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/15752.pdf>.
- Kolarova R., Spirova M., *Bulgaria*, „European Journal of Political Research”, vol. 52, 2013, issue 1.
- Kostadinova P., Popova M., *The 2013 Parliamentary Elections in Bulgaria*, „Electoral Studies”, vol. 34, 2014.
- Kostadinova P., Popova M., *The 2014 Parliamentary Elections in Bulgaria*, „Electoral Studies”, vol. 38, 2015.
- Krastew I., *Demokracja: przepraszamy za usterki*, tłum. M. Sutowski, Warszawa 2015.
- Laakso M., Taagepera R., *Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe*, „Comparative Political Studies”, vol. 1, 1979, no. 1.
- Popova M., *Who Brought Ataka to the Political Scene? Analysis of the Vote for Bulgaria's Radical Nationalists*, [w:] *Beyond Mosque, Church and State. Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*, ed. T. Dragastoinova, Y. Hashamova, Budapest – New York 2016.
- Smith G., *Western European Party Systems: On the Trail of Typology*, „West European Politics”, vol. 2, 1978.
- Smith G., *Życie polityczne w Europie Zachodniej*, Warszawa 1992.
- Sobolewska-Mysłik K., *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2006.
- Sokół W., *Polityka reform systemów wyborczych do Zgromadzenia Narodowego w Bułgarii w latach 1990-2016*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio M, vol. 2(2017).

- Spirowa M., *The Bulgarian Socialist Party. The Long Road to Europe*, „Journal of Communist and Post-Communist Studies”, vol. 41, 2008, no. 4.
- Todorow A., *The Evolution of the Post-Communist Bulgarian Party System*, [w:] *The Impact of European Union: Case of Bulgaria, Case of Turkey*, ed. M. Getova, A.N. Uste, Sofia – Izmir 2007.
- Wojnicki J., *Trudna droga do demokracji. Europa Środkowo-Wschodnia po 1989 roku*, Warszawa 2002.
- Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005.
- Znepolski I. et al., *Bulgaria under Communism*, London 2018.

Tomasz Stryjek*

Demokracja w Serbii i Chorwacji w XXI wieku: w koleinach historii?

Democracy in Serbia and Croatia in the 21st century: in the ruts of history?

Abstract: The author shows the contemporary political regime in Serbia, focusing on the role of the president and the party system. He traces Serbia's evolution in the last decade from non-consolidated democracy to hybrid regime or even non-consolidated authoritarianism from the historical experiences that shaped her political culture. He identifies the sources of autocratism and monism in her state, church and intellectual history. He compares Serbia with Croatia, which for twenty years is a non-consolidated democracy. The article shows that Serbian and Croatian historical pre-1991 cultural and political traditions influenced the perceptions of democracy and “strong leaders” rules of their contemporary inhabitants no less than experience from the transformation period.

Keywords: political regime, political culture, democracy, autocratism, monism, social values, the Western Balkans

Streszczenie: Autor przybliży temat współczesnego reżimu politycznego w Serbii, koncentrując uwagę na roli głowy państwa oraz systemie partyjnym. Wyprowadza ewolucję Serbii w ostatniej dekadzie od nieskonsolidowanej demokracji do reżimu typu hybrydowego czy nawet autorytaryzmu nieskonsolidowanego z historycznych doświadczeń, które ukształtowały jej kulturę polityczną. Wskazuje źródła autokratyzmu i monizmu w jej historii państwowej, kościelnej i intelektualnej. Porównuje ją z Chorwacją, która od około 20 lat pozostaje demokracją nieskonsolidowaną. Tekst pokazuje, że tradycje kulturowe i polityczne Serbii i Chorwacji sprzed 1991 r. wpłynęły na wyobrażenia ich współczesnych mieszkańców o demokracji i rządach „silnych liderów” w nie mniejszym stopniu niż doświadczenia z okresu transformacji.

Słowa kluczowe: reżim polityczny, kultura polityczna, demokracja, autokratyzm, monizm, wartości społeczne, Bałkany Zachodnie

* Tomasz Stryjek – dr hab., Instytut Studiów Politycznych PAN ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9137-7537>, e-mail: tstryjek@wp.pl.

Wprowadzenie. Założenia badawcze

W 2020 r. trzecia fala demokratyzacji na świecie z lat 70.-90. XX w. w Europie Środkowej i Wschodniej była już tylko wspomnieniem. W raporcie Freedom House z 2021 r. Serbia, otrzymawszy jedynie 48 punktów (na 100), spadła z kategorii demokracji nieskonsolidowanych do reżimów hybrydowych i tranzycyjnych. W latach 2015-2020 straciła 7 punktów. Natomiast w Chorwacji spadek w tym okresie zatrzymał się już w 2017 r. i wyniósł jedynie 2 punkty, dzięki czemu państwo to utrzymało się w grupie demokracji nieskonsolidowanych (54 punkty). Z kolei w siedmiu kategoriach oceny wymiarów reżimu politycznego FH w skali od 1 do 7 w 2021 r. średni wynik Serbii wynosił 3,89, zaś Chorwacji 4,25, podczas gdy w 2010 r. w obu – 4,29. W 2020 r. największa różnica występowała w najogólniejszej kategorii „demokratyczne rządy w państwie”, w której Serbia uzyskała 3,25, a Chorwacja 4,25¹. Podobny dystans dzielił Serbię od Chorwacji w raporcie Bertelsmann Transformation Index z początku 2020 r. Średni wynik z 49 kategorii oceny w skali od 1 do 10 wyniósł dla pierwszej 6,94, dla drugiej zaś 7,91. Chorwacja uzyskała aż trzy punkty przewagi w kategorii „wolne i uczciwe wybory” oraz „podział władz”².

Najsurowsza dla Serbii była ocena V-dem Institute z początku 2021 r., w której uwzględniono już wyniki wyborów parlamentarnych z lata poprzedniego roku w obu państwach. W rankingach Liberal Democracy Index (LDI) oraz Electoral Democracy Index Serbia zajmowała odpowiednio aż 119 i 125 miejsce na 179 państw na świecie, Chorwacja zaś w obu – 44. W latach 2010-2020 w LDI w skali od 0 do 1 Serbia straciła połowę wartości oceny – z 0,51 do 0,24, zaś Chorwacja tylko 1/8 – z 0,73 do 0,64. W efekcie w czteroczęściowej klasyfikacji – liberalna demokracja, elektoralna demokracja, elektoralna autokracja i zamknięta autokracja – Serbia spadła z drugiej

- 1 *Serbia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021> [24.09.2021]; *Croatia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/croatia/nations-transit/2021> [24.09.21]. Pozostałymi reżimami według skali Freedom House są: nieskonsolidowany autorytaryzm i skonsolidowany autorytaryzm.
- 2 *BTI 2020 Country Report Croatia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_HRV.pdf [3.04.2021]; *BTI 2020 Country Report Serbia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_SRB.pdf [3.04.2021].

kategorii daleko w głąb trzeciej, zaś Chorwacja z dużym „zapasem” utrzymała się w drugiej³.

W ocenach tych wskazywano przede wszystkim na dwa zjawiska odróżniające Serbię od Chorwacji:

- nieformalne podporządkowanie prezydentowi Aleksandarowi Vučićowi (od 2017 r.) rządu i całej władzy wykonawczej, zagrożenie dla niezależności sądownictwa i mediów, wykorzystywanie zasobów państwa przez Serbską Partię Postępową (SNS);
- załamanie realnej alternatywy wyborczej dla rządzącej od 2012 r. koalicji prawicowej SNS i lewicowej Serbskiej Partii Socjalistycznej (SPS) oraz w efekcie brak opozycji parlamentarnej.

Dążąc do udzielenia odpowiedzi na pytanie, dlaczego w ostatniej dekadzie w Serbii nastąpił odwrót od demokracji, zaś sytuacja w Chorwacji była pod tym względem dość stabilna, opieram się na dwu założeniach. Po pierwsze, w badaniach przemian w państwach pokomunistycznych należy zwracać uwagę na specyfikę ich kultur politycznych. Szczególnie chodzi o wartości i przekonania dominujące w danym społeczeństwie jako ten komponent kultury politycznej, który wpływa na trzy pozostałe komponenty: poznawczy, motywacyjny i działania. Trwałe przejście do demokracji jest możliwe dopiero wtedy, gdy w społeczeństwie nastąpią zmiany wartości⁴. Po drugie, wartości i przekonania kształtują się w procesach długiego trwania, zależą od doświadczeń zbiorowych i tradycji danego społeczeństwa. Zależność ta jest tym silniejsza, im bardziej intensywna jest polityka pamięci współczesnych władz, zwłaszcza taka, która kładzie nacisk na przesłania tradycjonalistyczne, unifikacyjne i ekskluzywności narodowej.

Poszukując korzeni zjawisk różniących te dwa państwa, w tekście ukazuję historyczne źródła autokratyzmu oraz monizmu w kulturze politycznej Serbii. Po zarysowaniu ewolucji reżimów politycznych od 2000 r. przechodzę do części historycznej, w której przedstawiam polityków autokratycznych w historii Serbii w XX w. oraz dotychczasowe próby jej modernizacji „od góry”, opór wobec nich i tradycje partii politycznych. Następnie przywołuję sposoby rozumienia demokracji

3 *Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021*, s. 31-35, <https://www.v-dem.net/files/25/DR%202021.pdf> [3.04.2021].

4 Ch. Welzel, R.F. Inglehart, *Political Culture, Mass Beliefs and Value Change*, [w:] *Democratization*, red. Ch. Haerpfer et al., Oxford 2019, s. 134-157.

przez współczesnych Serbów i Chorwatów za Europejskim Sondażem Wartości. Z braku miejsca nie charakteryzuję polityki pamięci, zapewniając czytelnika, że władze Serbii oraz władze Chorwacji w kadencjach rządów prawicy w okresie od 1991 r. prowadzą ją w sposób utrwalający przesłania tradycjonalistyczne, i odsyłając go do swoich wcześniejszych opracowań⁵.

1. Reżimy polityczne w Chorwacji i Serbii w latach 2000-2020

W Chorwacji od przejścia z autokracji elektoralfnej do demokracji elektoralfnej na początku 2000 r. system partyjny jest bliski modelowi dwublokowemu. Zdolność tworzenia koalicji rządowych zachowały dwie partie: prawicowa Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (HDZ; rządy 2004-2011 i od 2015) oraz lewicowa pokomunistyczna Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji (SDP; rządy 2000-2003, 2011-2015). Po śmierci Franjo Tuđmana w 1999 r. nie powróciły już rządy „silnego lidera”. W latach 2000-2020 w wyborach żadna lista nie zdobyła absolutnej większości mandatów – gabinety były zawsze koalicyjne z udziałem partii centrowych. Po wyborach prezydenckich i parlamentarnych w 2020 r. dodatkową gwarancją równowagi stała się *cohabitation*. Stery władzy znalazły się w rękach polityków, którzy reprezentowali centrowe orientacje w swych partiach: w HDZ premiera Andreja Plenkowicia (od 2016) i w SDP prezydenta Zorana Milanowicia (od 2020).

Natomiast Serbia z elektoralfnej autokracji do elektoralfnej demokracji przeszła po rewolucji 5 października 2000 r., która obaliła prezydenta Slobodana Milošewicia i rząd SPS. W latach 2000-2012 rządziły partie demokratyczne, które czynnie występowały przeciwko poprzedniemu reżimowi, zaś antymodernizacyjną i nacjonalistyczną opozycję stanowiła Serbska Partia Radykalna (SRS)⁶. Jednak w 2012 r. wybory zarówno prezydenckie, jak i parlamentarne wygrała SNS, ugrupowanie rozłamowców z SRS. Utworzyło ono rząd ze zmarginalizowaną od 2000 r. SPS. Był to powrót do władzy „starych” aktorów w sensie

5 T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.

6 D. Mikucka-Wójtowicz, *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014.

personalnym: Tomislav Nikolić (prezydent 2012-2017, SNS), Vučić (premier 2014-2017, prezydent od 2017, SNS) i Ivica Dačić (premier 2012-2014, wicepremier od 2014, SPS) – rozpoczęli kariery jako ministrowie rządu SPS i SRS, który zrealizował czystkę etniczną w Kosowie w latach 1998-1999. A także w sensie strukturalnym – odżyły nieformalne struktury władzy wcześniej podważone przez reformy demokratów. Natomiast jeśli chodzi o program, koalicja SNS i SPS faktycznie przejęła proeuropejską wizję demokratów.

Argumentacja moralna dawnych demokratów przeciw rządowi SNS i SPS oraz próby zamknięcia im ust przez rządzących przyczyniły się do fali masowych protestów w Belgradzie od końca 2018 r. Jednak opadła ona jeszcze przed wprowadzeniem przez władze przeciw-pandemicznego stanu wyjątkowego w marcu 2020 r. Wobec silnego uzależnienia mediów od władz opozycja podjęła decyzję o bojkocie wyborów parlamentarnych. Zdarzyło się to po raz pierwszy od przywrócenia pluralizmu politycznego w 1990 r. Wprawdzie ostatecznie część opozycji złamała zobowiązanie w tej sprawie złożone wobec uczestników protestów, jednak nie zdobyła ani jednego mandatu.

Wyniki SNS w wyborach parlamentarnych z lat 2012-2020 (startowała wraz z małymi koalicjantami) wyniosły w: 2012 r. 24%, 2014 r. 48,3%, 2016 r. 48,2%, wreszcie w 2020 r. 60,7%. W 2020 r. władze nie dały opozycji szans prowadzenia równej kampanii. Odnotowano wywieranie nacisku na pracowników sektora publicznego, a nawet przypadki karuzeli wyborczej⁷. Wyniki ukazały dalszy wzrost akceptacji silnego i zjednoczonego przywództwa. Koalicja zawiązana wokół SNS zdobyła aż 188 mandatów z 250 w ogóle w Skupstynie, zaś koalicja zbudowana wokół SPS – 32. Powstała koalicja rządowa dysponowała większością aż 221 głosów. Pozostałych 19 deputowanych reprezentowało mniejszości narodowe i nie zadeklarowało opozycyjności wobec rządu. Zarówno koalicje wyborcze zbudowane wokół SNS i SPS, jak też koalicja rządowa między nimi były stworzone na zasadzie podziału wpływów w państwie, nie zaś kompromisu programowego – partie prawicowe współpracowały z lewicowymi. Formalnie biorąc, demokracja istniała, jednak wybory służyły już tylko „fasadowej” legitymizacji władz.

7 OSCE *Republic of Serbia. Parliamentary Elections 21 June 2020*, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/3/466026.pdf> [3.04.2021].

2. Politycy w autokratycznych rolach w Serbii i Chorwacji w XX wieku

Dramatyczny okres w polityce w Serbii w latach 1990-2000 był wypełniony postaciami silnych liderów. Takie nazwiska, jak: Milošević (socjaliści), Vuk Drašković (monarchiści), Zoran Đinđić (liberalni demokraci), Vojislav Koštunica (konserwatywni demokraci) i Vojislav Šešelj (nacjonalistyczni radykałowie) stale gościły w światowych mediach. Po wspomnianym przełomie z 2000 r. urzędy premiera i prezydenta nadal były obsadzone przez silne osobowości: Đinđića, Koštunicę i Borisa Tadicia. Popularnością cieszyli się też poszukiwani przez Międzynarodowy Trybunał ds. Zbrodni w b. Jugosławii (MTZJ) b. prezydent Republiki Serbskiej w BiH Radovan Karadžić i b. dowódca wojsk tego państwa Ratko Mladić.

Ten stan rzeczy w Serbii nie był nowy. W latach 1944-1980 w jej polityce dominował Josip Broz Tito. Estymą cieszył się też Aleksandar Ranković, szef służb bezpieczeństwa Jugosławii od 1944 r., odsunięty od władzy w 1966 r. W latach 1941-1945 otoczony charyzmą był dowódca czetników Dragoljub Mihajlović (w 2015 r. za bezprawny uznano proces skazujący go na karę śmierci w 1946 r.). Z kolei w okresie międzywojennym w Jugosławii faktycznie rządził król Aleksander I Karađorđević, sprawca autorytarnego przewrotu z 1929 r. Po jego śmierci w zamachu z 1934 r. w okresie do 1941 r. regent ks. Paweł i premier Milan Stojadinović też podejmowali arbitralne decyzje polityczne.

Natomiast w polityce w Chorwacji w całym ostatnim stuleciu można wskazać tylko pięć postaci odgrywających podobne role. Byli to: *poglavnik* NDH Ante Pavelić (1941-1945), przywódca chorwackich komunistów w czasie wojny Andrija Hebrang, arcybiskup Zagrzebia Alojzije Stepinac (1937-1960), generał, następnie dysydent, wreszcie prezydent Chorwacji (1990-1999) Franjo Tuđman oraz dowódca operacji „Burza” w Krajinie w 1995 r. gen. Ante Gotovina. Z nich jedynie Pavelić i Tuđman⁸ rządzili państwem. Hebranga Tito odsunął już w końcu 1944 r. (zm. w 1949 r. w więzieniu w Belgradzie). Stepinac był autorytetem dla tych, którzy zachowywali dystans wobec ustaszy i w ogóle odrzucali komunistów, za co w latach 1946-1960 był przez tych ostatnich więziony. Jednak faktycznie, stawiając władzom opór,

8 I. Goldstein, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb 2010, s. 209-283.

przyczynił się do zachowania pluralizmu i utrudnił im ustanowienie totalnej kontroli. W ostatniej dekadzie XX w. Tuđman okazał się jedynym popularnym politykiem o autokratycznych ambicjach. Wreszcie miejsce Gotoviny, ukrywającego się przed prokuraturą MTZJ w latach 2001-2005, w wyobrażeniach zbiorowych można porównać do miejsca Karadžicia i Mladicia w Serbii, wszakże z tą różnicą, że nigdy nie przejawiał osobistych ambicji politycznych.

3. Historyczne źródła cech kultury politycznej w Serbii
Kwestia narodowa. Dwa odmienne doświadczenia w XIX i XX w. wpłynęły na ograniczenie autokracji w polityce w Chorwacji w porównaniu z Serbią. Po pierwsze, politycy chorwaccy, działając w latach 1867-1918 w Austro-Węgrzech, państwie o skomplikowanej strukturze centrów władzy, oraz reprezentując ludność z czterech prowincji: autonomicznej Chorwacji, Dalmacji, Istrii oraz Bośni i Hercegowiny, musieli nauczyć się sztuki zawierania politycznych kompromisów. Po drugie, pozycja Chorwacji w Jugosławii, wprost podporządkowana Belgradowi w latach 1918-1939 oraz słabsza niż Serbii w latach 1945-1990, także skłaniała ich do polityki drobnych kroków. Jedynie w okresach gwałtownych zmian sytuacji międzynarodowej, gdy pojawiała się szansa na niepodległość, następowała koncentracja władzy w rękach silnych przywódców (w latach 1941-1945 nawet w formie *führerprinzip*). Po przejściu Chorwacji do demokracji w 2000 r. czołowi reprezentanci orientacji liberalnej w historiografii⁹ i naukach politycznych¹⁰ wskazywali w historii jej doświadczeń i myśli politycznej XIX i XX w. na słabość liberalizmu i siłę ideologii kolektywistycznych (nacjonalizm, agraryzm, narodowy komunizm), ale nie autokracji¹¹.

Natomiast Serbia suwerenność państwową uzyskała już w 1882 r. Z uwagi na rozproszenie terytorialne Serbów poza jej ów-

9 I. Banac, *Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću*, [w:] *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, red. A. Feldman, V. Stipetić, F. Zenko, Zagreb 2000, s. LV-LXVI.

10 T. Cipek, *Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, [w:] *Dijalog povijesničara-istoričara*, t. 3, red. H.G. Fleck, I. Graovac, Zagreb 2000, s. 275-290.

11 Zob. też niedawno: D. Jović, *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb 2017.

czesnymi granicami źródło autokratyzmu było przede wszystkim nie niepodległościowe, lecz zjednoczeniowe. Program *Načertanije* Ilji Garašanina z 1844 r., odwołujący się do granic państwa Stefana IV Urosha Duszana (1331-1355), wskazywał jako cel zjednoczenie Słowian spod panowania tureckiego z Bośni i Hercegowiny, Macedonii, Kosowa i północnej Albanii¹². W 1918 r. w akcie proklamowania Królestwa SHS w wymiarze terytorialnym został on w dużej mierze zrealizowany. Jednak powstało wtedy nie rozszerzone państwo serbskie, lecz państwo trójnarodowe. Dlatego trzy późniejsze działania w XX w. wyznaczyły próby ukończenia tego programu: polityka jugosłowiańskiej unitaryzacji tożsamościowej Karađorđevićów (1929-1939), czetnickie projekty powojennych przesiedleń ludności i związane z tym czystki Muzułmanów i Chorwatów (1942-1944), wreszcie seria wojen o granice Serbii (1991-1999). Źródło to nie wygasło do dziś ze względu na zapis o niezbywalności Kosowa w konstytucji z 2006 r. Ogólnie biorąc, misja zjednoczenia pomagała politykom odkładać projekty modernizacji na czas po jej ukończeniu i jednocześnie legitymizowała ich rolę przywódczą¹³.

Relacje państwo (polityka) – Kościół (religia). Ponieważ w XIX i XX w. oba narody kształtowały się w dużej mierze na podstawie konfesyjnej, odpowiednio Kościół w Chorwacji i Cerkiew w Serbii, instytucje wewnętrznie autokratyczne miały znaczący wpływ na politykę. Był on jednak w pewnej mierze inny. Kościół w Chorwacji przez cały XX w. pozostał ostoją tradycjonalizmu, a w latach 30.-40. był dodatkowo krzewicielem nacjonalizmu, jednak zawsze był niezależny od władzy świeckiej. Jej podporą stał się dopiero w latach 90. i jest nią do dziś w okresach rządów HDZ. Co najważniejsze, zawsze pozostał podległy zewnętrznemu zwierzchnictwu uniwersalnemu¹⁴.

Natomiast ukształtowany w okresie Nemanjiciów (XII-XIV w.) model diarchii (symfonii monarchii i Cerkwi) wywodził się z bizantyjskiej relacji między władzą świecką a duchowną. Ponadto już w 1219 r. Cerkiew w Serbii zyskała status patriarszy, zatem stała się autokefaliczna. Następnie państwo upadło, ale panowanie tureckie, preferujące

12 W niektórych interpretacjach także Bułgarii i Tracji. Zob. I. Garašanin, *Načertanije*, Beograd 1998.

13 L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd 2006.

14 I. Banac, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb 2013.

islam, przyczyniło się do zacieśnienia bliskości między duchownymi prawosławnymi a ludem¹⁵. W związek z państwem Cerkiew ponownie weszła od powstań antytureckich z lat 1804-1815. Jedynie w okresie 1944-2000 nie cieszyła się jego protekcją. Utożsamiała wspólnotę swych wyznawców z narodem serbskim (tzw. etnofiletyzm). Kanonizowanie przez nią władców, m.in. założyciela dynastii Stefana Nemanji (1170-1196) i Łazarza Hrebeljanovicia, poległego w bitwie kosowskiej w 1389 r., wzmocniło postawę posłuszeństwa wobec władzy. Pojmowanie polityki, religii i tożsamości jako jedności wyraziło się w kształtowanej przez bpa Nikołaja Velimirovicia w okresie międzywojennym ideologii *svetosavlja* jako jakoby najdoskonalszego przejawu ludzkiej duchowości¹⁶. Nawiązywała ona do pierwszego patriarchy św. Sawy oraz martyrologii kosowskiej. Tendencje tradycjonalistyczne i nacjonalistyczne w Cerkwi w latach 90. XX w. wyraziły się w poparciu serbskich działań zbrojnych oraz antyzachodnich wypowiedziach prominentnych hierarchów. W 2006 r. rząd Koštunicy przywrócił Cerkwi status Kościoła uprzywilejowanego w państwie¹⁷. Pomimo publicznego podkreślania jej znaczenia dla tożsamości narodowej przez wszystkich prezydentów i rządy po 2000 r. nie wsparła ona jednoznacznie polityki państwa ukierunkowanej na akces Serbii do integracji europejskiej.

Autokratyzm modernizacyjny. Na drodze do nowoczesności w XIX i XX w. Chorwacja i Serbia przeszły dwa różne procesy – odpowiednio modernizacji i westernizacji. Drugi z nich oznaczał zmaganie się nie tylko z oporem tradycyjnych instytucji społecznych, lecz także z poczuciem dystansu lub obcości w stosunku do Zachodu. W XIX-XX w. w Serbii westernizatorzy walczyli z autokracją... autokratycznymi metodami. W efekcie demokracja powstawała nie tyle dzięki nim, ile w oporze przeciw nim, i jako taka miała więcej cech totalizujących niż w państwach Europy Zachodniej. Jak zauważają historyczki

15 D. Gil, *Prawosławie. Historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 65-88.

16 Ibidem, s. 19-42, 167-185.

17 Tzw. justynowcy, od imienia archimandryty Justyna Popovicia, kontynuatora poglądów Velimirovicia z okresu powojennego – M. Korzeniewska-Wiszniewska, *The Serbian Orthodox Church: Facing The Challenges of The Post-Yugoslav Space*, [w:] *Orthodoxy Versus (?) Post-Communism. Belarus, Serbia, Ukraine and the Russkiy Mir*, red. M. Wawrzonek et al., Cambridge 2016.

serbskie Latinka Perović¹⁸ i Dubravka Stojanović¹⁹, kultura polityczna Serbii nabrała charakteru monistycznego.

Zadanie modernizacji Serbii „od góry” na wzór zachodni podjęli dwaj przedstawiciele dynastii Obrenovićów, mając za punkt odniesienia Austrię. Ks. Michał (1860-1868) rządził absolutystycznie, wprowadzając elementy państwa prawnego i rozwijając biurokrację. Jednak został zamordowany wskutek waśni z potomkami innej rodziny uczestników powstania z 1815 r. Jego następcą Milan (1868-1889) w 1882 r. koronował się na króla. Rok wcześniej powstały dwa ugrupowania polityczne: Ludowa Partia Radykalna (NRS) oraz SNS²⁰. Między nimi do 1914 r. odbyła się walka o charakter kultury politycznej Serbii, ostatecznie zwycięska dla radykałów.

Rządzący w latach 1881-1887 postępowcy, przedstawiciele urzędników i zamożnego mieszczaństwa, narzucili reformy, starając się przybliżyć państwo do standardów monarchii europejskich. Natomiast radykałowie pod kierownictwem Nikoli Pašicia byli ugrupowaniem odwołującym się do chłopstwa, które stanowiło 80-90% ludności. Koncepcję władzy z jednej strony wyprowadzili z idei suwerenności ludu Rousseau, z drugiej – zaczerpnęli od narodników rosyjskich. Myśl tych ostatnich w Serbii recypował wcześniej Svetozar Marković, protoplasta socjalistów. Jego wizja nawiązywała do tradycyjnych bałkańskich wspólnot rodowych (*zadruga*), nad którymi postulował nadbudowanie terytorialnych wspólnot samorządowych (*opština*). Głosił zniesienie wszelkich struktur administracyjnych „oddzielających” lud od państwa. Wezwał też narody bałkańskie do utworzenia federacji²¹. W walce z postępowcami radykałowie w 1883 r. roznieścili bunt chłopstwa przeciw rozbrowieniu cywilnego społeczeństwa i wprowadzeniu stałej armii, za co ich przywódcy zostali uwięzieni. Jednak stopniowo partia Pašicia zrewidowała założenia Markovicia. Nadal uważała się za emanację narodu i w związku z tym przedstawiała zwolenni-

18 L. Perović, *Između...*, s. 11-78.

19 D. Stojanović, *Populism the Serbian Way*, Beograd 2017, s. 67-86, 153-172.

20 Po komunizmie pierwsza z nich została w Serbii odbudowana w 1990 r. pod nazwą Serbska Partia Radykalna (SRS), druga zaś w 2008 r.

21 L. Perović, *Između...*, s. 79-161; D. Stojanović, *Populism...*, s. 43-66. Wyobrażenie *zadrugi* stało się podstawą wizji politycznej nie tylko lewicy, ale także skrajnej prawicy. U szefa kolaboracyjnego rządu 1941-1944 Milana Nedicia i lidera faszystowskiej organizacji Zbor Dimitrije Ljoticia zostało uzgodnione ze svetosavljem Velimirovicia.

ków westernizacji jako reprezentantów wąskich i obcych interesów. Ale przeszła też do koncepcji scentralizowanego państwa narodowego, łącząc na tej płaszczyźnie swój monizm z autokratyzmem króla. Efektem porozumienia między nimi było uchwalenie liberalnej konstytucji w 1888 r. Jednak faktycznie pierwszy okres rządów radykałów (1889-1895), który nastąpił już po abdykacji Milana, nie był zgodny z jej duchem: w latach 1887-1896 w hajduckich samosądach zginęło aż 377 sympatyków postępowców²².

Z kolei pod panowaniem Aleksandra I Obrenovicia (1889-1903) nastąpił wewnętrzny chaos i podupadek zewnętrzny autorytet Serbii. Król przywrócił rządy osobiste (oktrojował nową konstytucję), ignorował wyniki wyborów do Skupstiny, w których radykałowie zdobywali ponad 80% mandatów. Wreszcie w 1903 r. para królewska została zamordowana przez spisek oficerski tajnej organizacji Czarna Ręka, kierowany przez Dragutina Dimitrijevicia Apisa. Zamachowcy osadzili na tronie Piotra I Karađorđevicia (1903-1921) oraz reorientowali Serbię ku Rosji i jej sojusznikom zachodnim.

Porównując epokę 1903-1914 z niestabilnym okresem międzywojennym, pierwszą z nich postrzegano później jako „złoty wiek serbskiej demokracji”²³. Z jednej strony postępowała demokratyzacja. Przywrócono konstytucję z 1888 r., rządy pod prezesurą przeważnie Pašicia aż do 1926 r. tworzyli najczęściej radykałowie. Jednak z drugiej strony przesunęli oni punkt ciężkości władzy z parlamentu na rząd. Ponadto armia po 1903 r. już nie odeszła z polityki. Dimitrijević miał na nią większy wpływ niż ministerstwo wojny. Kierował organizacją Zjednoczenie albo Śmierć, jawną następczynią Czarnej Ręki. Armia stała za wyznaczeniem przez króla następcą tronu syna Aleksandra (panował w latach 1921-1934), a następnie także powierzeniem mu naczelnej komendy nad sobą w 1914 r., co faktycznie pozbawiło Piotra władzy.

Z kolei kulturę polityczną Jugosławii międzywojennej też określili przede wszystkim radykałowie. Wraz z pozostałymi partiami serbskimi przegłosowali centralistyczną Konstytucję z 28 czerwca 1921 r., ignorując sprzeciw reprezentantów Chorwatów i Słoweńców. W 1929 r. król

22 L. Perović, *Između...*, s. 395.

23 D. Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijaska studija o "zlatnom dobu srpske demokratije"*, Beograd 2003.

Aleksander wprowadził rządy osobiste i w ogóle zakazał działalności partii politycznych. Wprawdzie po jego zamordowaniu przez nacjonalistów macedońskich i chorwackich w 1934 r. regencja przywróciła pluralizm partyjny i wybory, ale pozostawiła tak skonstruowaną ordynację wyborczą, aby większość zawsze miał obóz władzy.

Latinka Perović przekonuje, że druga szansa na modernizację Serbii nadeszła dopiero wraz ze zjednoczeniem terytorialnym wszystkich Serbów w drugiej Jugosławii. A ściślej biorąc, w latach 60.-70. wraz z zasadą równości republik w federacji, emancypacją kobiet i alfabetyzacją, wprowadzeniem samorządności, wreszcie względnym otwarciem na Zachód. Dopiero usunięcie przez Titę reformatorskich kierownictw partii chorwackiej w 1971 r. i serbskiej w 1972 r. zapoczątkowało okres wytracania dynamiki rozwojowej²⁴. Jednak nawet jeśli bez zastrzeżeń uznamy za tą historyczką, iż modernizacja komunistyczna zbliżyła Serbię do zachodniej nowoczesności, trzeba pamiętać, że aż do 2000 r. rządili w niej (po)komuniści, co z pewnością, zwłaszcza w latach 1990-2000, blokowało rozwój obywatelskiej kultury politycznej.

Podsumowując doświadczenia polityczne Serbii w XIX i XX w., trzeba podkreślić, że od pierwszego powstania w 1804 r. do śmierci Đindicia w zamachu w 2003 r. nie zaznała ona ani jednej zmiany najwyższej władzy, która byłaby wynikiem zwycięstwa wyborczego opozycji nad rządzącymi. Zmiana zawsze była konsekwencją przewrotu, a niekiedy zabójstwa (jak w 1903), abdykacji (jak w 1889) lub rewolucji (jak w latach 1944-1945 i 2000 r.)²⁵. Jedynym wyjątkiem w gronie przywódców był Tito, który jako sprawujący władzę dożył swych dni w 1980 r.

Drugim okresem bezdyskusyjnej recepcji wzorów z Zachodu były dopiero rządy w latach 2000-2012. Đinđić, lider Partii Demokratycznej (DS), był dawnym dysydentem i socjologiem wykształconym w zachodnich Niemczech, dążącym do wykorzystania historycznej szansy przełamania źródeł różnic rozwojowych. Jakkolwiek w przeciwieństwie do Obrenowiciów, on i Tadić byli z przekonania demokratami, to jednak w praktyce też nie odeszli od autokratycznych praktyk. Wejście w historyczne koleiny swych poprzedników wprost ogłosili natomiast

24 L. Perović, *Snaga lične odgovornosti*, Beograd 2008, s. 110-123.

25 D. Stojanović, *Populism...*, s. 29-31.

radykałowie. Niemniej faktycznie Šešelj (SRS) tylko pozornie walczył o to samo, co Pašić (NRS). O ile na przełomie XIX i XX w. radykałowie chcieli włączyć do polityki ogół mieszkańców Serbii (i osiągnęli ten cel), o tyle sto lat później chcieli wyłączyć z niej tych wszystkich, których nie uważali za Serbów.

Premier Đinđić (2001-2003), aby legitymizować porządek demokratyczny, odrzucił argument o potrzebie zachowania instytucjonalnej ciągłości państwa i odwołał się do rewolucyjnej woli ludu. Dla realizacji swego planu reform potrzebował też długoterminowego poparcia Zachodu. Natrafił na opór prezydenta Koštunicy (2000-2003), prawnika, który obstawał przy strategii legalistycznej oraz suwerennościowej. Konflikt między nimi wybuchł, gdy premier dekretem zdecydował o wydaniu MTZJ Miloševicia w czerwcu 2001 r., nadużywając swych uprawnień i nie respektując wyroku Trybunału Konstytucyjnego. Wobec tego stracił większości w Skupsztynie, gdyż deputowani związani z prezydentem przeszli do opozycji. Próbowali ich pozbawić miejsc w izbie, oskarżając o złamanie zasady mandatu imperatywnego, ale tym razem sprzeciw Trybunału okazał się skuteczny. 12 marca 2003 r. Đinđić został zamordowany na zlecenie gangu przestępczości zorganizowanej przez żołnierza jednostki specjalnej (pozostałością rządów Miloševicia było wzajemne przenikanie się tych dwu środowisk). W świetle tych wydarzeń jego próba bezkompromisowego budowania demokracji politologom przeważnie jawi się jako uzasadniona. Jako kontrowersyjny postrzegają oni natomiast wprowadzony przez demokratów po jego śmierci stan wyjątkowy (operacja „Szabla”). Powstrzymano wtedy powrót „starych” aktorów, ale m.in. za cenę czystki w prokuraturze i sądownictwie oraz likwidacji części opozycyjnych mediów²⁶.

Z kolei Koštunica, sprawując następnie władzę jako premier (2004-2008), rzeczywiście trzymał się litery prawa. Niemniej pozostaje bardzo wątpliwe, czy jego strategia wydawania MTZJ tylko tych oskarżonych, którzy się dobrowolnie zgłosili, i gwarantowania im wszechstronnej pomocy państwa, co nadawało im aurę samopoświęcających się bohaterów, wzmocniła podstawy demokracji.

26 M. Podunavac, *Srbija između liberalne revolucije i političke restauracije*, „Tragovi” 2(2019), nr 2, s. 120-137.

Z trzech liderów demokratów Tadić w końcu znalazł się w sytuacji najbardziej komfortowej dla przeprowadzenia reform. W swej drugiej kadencji prezydenckiej (2008-2012) miał poparcie większościowej koalicji rządowej DS i SPS. Jednak też przejawiał autokratyczne tendencje, faktycznie bowiem sam kierował władzą wykonawczą, wyznaczywszy na premiera posłusznego ekonomistę Mirko Cvetkovicia. Wprowadzone wtedy ustawy o sądach oraz o mediach nie zapewniły im niezależności. Władze starały się ograniczyć kontrolę ze strony instytucji ochrony prawa na czele z ombudsmanem i izbą kontroli, wzrósł też klientelizm w sektorze publicznym²⁷.

Ironią historii jest to, że sprawczynią przejścia Serbii od 2012 r. od demokracji delegacyjnej (od 2000 r.) do konkurencyjnego autorytaryzmu (zgodnie z ujęciem politologa Nebojšy Vladislavljevicia²⁸) okazała się SNS, której poprzedniczka w końcu XIX w. była partią najbardziej reformatorską i prozachodnią. Wybór przez Nikolicia i Vučića symbolu tej partii z przeszłości Serbii był podyktowany pragnieniem odcięcia się od radykałów i przedstawienia jako partia, która kojarzy się z europejską przyszłością, osiągniętą bez wyrzeczeń i upokorzeń, jakie dotknęły społeczeństwo w czasie rządów demokratów. Jednak w przeciwieństwie do tych ostatnich, neopostępowcy zdobyli pozycję w polityce, wysługując się autokracji Miloševicia.

4. „Niespójni demokraci” w Serbii i Chorwacji współcześnie

Różnice między kulturami politycznymi Serbii i Chorwacji znajdują wyraz w przekonaniach opinii publicznej na temat demokracji z sondaży Europejskiego Sondażu Wartości (EVS). W ostatnich dwu (2008 i 2017) respondenci odpowiadali na niezależne pytania dotyczące własnego kraju: „jak to jest mieć demokratyczny system polityczny” oraz „jak to jest mieć silnego lidera, który nie musi liczyć się z parlamentem i wyborami”, mając do wyboru cztery odpowiedzi. Na pierwsze pytanie w Chorwacji „bardzo dobrze” i „dość dobrze” odpowiedziało w 2008 r. 88%, zaś w 2017 r. 94%. W Serbii odpowiednie

²⁷ N. Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Beograd 2019, s. 277-314.

²⁸ Ibidem, s. 315-337.

wyniki wynosiły 90% i 92%. Mogło się zatem wydawać, że demokracja cieszyła się w tych państwach przytłaczającym poparciem, zaś liczba odpowiedzi „bardzo dobrze” i „dość dobrze” na drugie pytanie była równa liczbie tych, którzy na pierwsze pytanie wybrali „dość źle” lub „bardzo źle” (6-12 punktów proc.). Jednak w Chorwacji na pytanie o rządy silnego lidera pozytywnie (dwie odpowiedzi razem) odpowiedziało w 2008 r. tylko 31%, zaś w 2017 r. 40%. Większość z nich, nie zważając na powstanie zasadniczej niespójności, jednocześnie wybrała jedną z dwu pozytywnych odpowiedzi na pytanie o demokrację – zrobiło tak 26% w 2008 r. i 37% w 2017 r. Ale w Serbii wypowiadających się pozytywnie o rządach silnego lidera (dwie odpowiedzi razem) było prawie dwukrotnie więcej – w pierwszym badaniu aż 67%, a w drugim 66%. Co więcej, „niespójnych demokratów”, czyli ludzi, którzy wybrali odpowiedzi pozytywne na oba pytania, w Serbii też było prawie dwukrotnie więcej – w pierwszym sondażu 58%, a w drugim 61%²⁹.

Jednocześnie w 2017 r. Serbia była druga od końca w Europie, jeśli chodzi o liczbę osób, które odpowiadając na pytanie, „w jakim stopniu cenisz sobie życie w demokratycznym państwie”, wybrały najwyższy przedział z pięciu dostępnych (9-10 w skali od 1 do 10). Było ich tylko 38,9%, a w Rosji niewiele mniej – 35,7%. Natomiast w Chorwacji takich osób było wtedy 64,4%. Wśród ceniących demokrację tak wysoko rządy silnego lidera pozytywnie oceniło w Serbii aż 54%, zaś w Chorwacji tylko 34%³⁰.

Z sondaży EVS wynika, że liczba „niespójnych demokratów” jest wyższa oraz ceniących życie w demokratycznym państwie na poziomie 9-10 niższa w państwach o cywilizacyjnej tożsamości wschodniej w porównaniu z zachodnimi³¹. Można te różnice wyjaśnić konsekwencją wyższych gospodarczo-społecznych kosztów transformacji po komunizmie w państwach bardziej oddalonych od Zachodu (Europa Wschodnia, Bałkany). Sądzę jednak, że u podłoża takiego nastawienia tkwi coś więcej niż tylko rozczarowanie demokracją jako ustrojem, którego przyjęcie nie przynosi automatycznie dobrobytu. Nie przy-

29 Dr hab. Joannie Koniecznej-Sałamatin dziękuje za wykonanie powyższych wyliczeń ze zbioru EVS.

30 J. Konieczna-Sałamatin, *The Concept of Democracy in Poland and Other European Societies*, „Polish Sociological Review” 2021, no. 214(2), s. 145-162.

31 Ibidem.

padkiem najmniej cenili ją Rosjanie i Serbowie. Upokorzenia, jakich doznali w relacjach z Zachodem od 1991 r. wyrażają się w większym dystansie wobec demokracji liberalnej, którą postrzegają jako obcą. Historycznie uwarunkowany związek między większą liczbą „niespójnych demokratów” a negatywnym stosunkiem do Zachodu w Serbii pokazały wyniki sondażu fundacji GLOBSEC z 2020 r. W dwu kategoriach zajęła ona pierwsze miejsce z dziewięciu ankietowanych państw pokomunistycznych: w liczbie przekonanych, że USA stanowią zagrożenie dla niej – 46% (ex aequo z Czarnogórą) oraz udziale tych, którzy oceniają jako „bardzo dobre” i „dość dobre” rządy silnego lidera w liczbie tych, którzy sądzą, że Zachód jest propagatorem dekadentckiego stylu życia – aż 73%³².

Zakończenie

Po niepowodzeniu opozycyjnej akcji bojkotu wyborów w 2020 r.³³ droga do zawrócenia Serbii ze szlaku do autokracji wiodła już raczej nie przez wybory, lecz kolejną rewolucję. Jednak prawdopodobieństwo, iż masowe protesty nastąpią i doprowadzą do zmiany tego kierunku już po spodziewanej reelekcji Vučića w 2022 r., jest niewielkie. Proces autokratyzacji władzy w Serbii opiera się na wyznawanych wartościach oraz mechanizmach nieformalnych i jako taki obywa bez dużych zmian prawnych, szczególnie konstytucyjnych, jakie nastąpiły w ostatniej dekadzie na Węgrzech.

Czy zatem Serbia po 2012 r. nieodwracalnie wpadła w koleiny historii? W odpowiedzi na to pytanie chciałbym przestrzec przed popadnięciem w fatalizm, który pojawia się wtedy, kiedy upraszczając stosujemy teorię zależności od szlaku. Serbia w swych doświadczeniach historycznych obok autokratyzmu i monizmu ma także silną tradycję samoorganizacji i sukcesów ruchów społecznych. Stoję na stanowisku, iż posiadanie przez dany kraj w zasobach pamięci historycznej wzorów obywatelskiego nieposłuszeństwa, działań rewolucyjnych i walk

32 *Between Democracy and Authoritarianism in Central & Eastern Europe and the Western Balkans*, https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2021/03/spreads_Between-Democracy-Authoritarianism.pdf [3.04.2021].

33 W 2020 r. w porównaniu z 2016 r. frekwencja była wprawdzie niższa o 7 punktów (56% - 49%), ale nie na tyle, aby podważyć mandat zwycięzców.

powstańczych, czym Serbia wybija się na tle Europy Południowo-Wschodniej, zwiększa prawdopodobieństwo powtórzenia się takich wydarzeń w przyszłości. Problem w tym, że serbskie ruchy społeczne w XIX i XX w. miały przeważnie charakter gwałtownych zrywów i w efekcie często nie były udane oraz że nacjonalizm i tradycjonalizm brały w nich górę nad demokracją i liberalizmem. Dla powrotu na drogę do demokracji na nic zdają się współczesne wezwania intelektualistów, jeśli jednocześnie inteligencka opozycja nie potrafi przełamać barier między sobą a innymi warstwami społeczeństwa oraz między Belgradem i Nowym Sadem a pozostałą częścią Serbii. Dwanaście lat rządów demokratów po rewolucji z 2000 r. było okresem zbyt krótkim dla dokonania się głębszych zmian wartości i przekonań.

Wobec osłabienia potencjału społecznego sprzeciwu w kraju rośnie znaczenie wpływu zewnętrznego. Florian Bieber od kilku lat upowszechnia termin „stabilokracja”, który wyraża z jednej strony przechodzenie państw pojugosłowiańskich od nieskonsolidowanych demokracji do rywalizacyjnych autorytaryzmów, z drugiej – udzielanie ich władzom legitymizacji poprzez wizyty i wspierające wypowiedzi liderów państw zachodnioeuropejskich oraz UE. Przyjmują oni jako „dobrą monetę” deklaracje miejscowych prezydentów i „przymykają oczy” na ich autokratyczne praktyki z obawy, że alternatywą dla nich są rządy zdeklarowanych nacjonalistów i kolejne wojny. W efekcie w drugiej dekadzie XXI w. UE przestała być „dźwignią” modernizacji w państwach kandydujących do członkostwa w niej (2018).

Podzielam zastrzeżenia co do tej strategii (braku strategii?) Zachodu, jednak chcę zaznaczyć, że w świetle doświadczeń z przełomu XX i XXI w. trudno jest uzasadnić działania przeciwne. UE zdaje sobie sprawę, że zaostrzenie warunków współpracy wobec Serbii, Czarnogóry i Macedonii Północnej byłoby bardzo ryzykowne. Najbardziej właśnie wobec Serbii, w której silne jest przekonanie, że straciła dekadę lat 90., bo Zachód jednostronnie poparł jej wrogich sąsiadów. W opinii publicznej tych państw nie jest bez szans model suwerennej demokracji w Rosji, a ostatnio także Chiny jawią się jako alternatywne dla zachodniego źródło kapitału i technologii. Co więcej, UE od kilku lat zaczyna doświadczać nieefektywności „dźwigni” także wobec swych własnych członków. Mocny spadek Węgier i Polski, mniejsze straty Słowenii i Rep. Czeskiej, wreszcie brak poprawy „lokat” zajmowanych przez Chorwację, Rumunię i Bułgarię w rankingach FH, BTI

i V-dem, pokazują, iż przed spełzaniem państw pokomunistycznych w kierunku autokracji nie chroni ani transfer środków unijnych, ani jednoznaczna identyfikacja cywilizacyjna z Zachodem, ani wreszcie inne niż w Serbii doświadczenia historyczne i cechy współczesnej kultury politycznej.

Bibliografia

- Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021*, <https://www.v-dem.net/files/25/DR%202021.pdf>.
- Banac I., *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb 2013.
- Banac I., *Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću*, [w:] *Liberalna misao u Hrvatskoj. Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, red. A. Feldman, V. Stipe-tić, F. Zenko, Zagreb 2000.
- Between Democracy and Authoritarianism in Central & Eastern Europe and the Western Balkans*, https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2021/03/spreads_Between-Democracy-Authoritarianism.pdf.
- Bieber F., *Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans*, „East European Politics” 34(2018), nr 3.
- BTI 2020 Country Report Croatia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_HRV.pdf.
- BTI 2020 Country Report Serbia*, https://www.bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_SRB.pdf.
- Cipek T., *Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, [w:] *Dijalog povijesničara-istoričara*, t. 3, red. H.G. Fleck, I. Graovac, Zagreb 2001.
- Croatia Country Report*, <https://freedomhouse.org/country/croatia/nations-transit/2021>.
- Garašanin I., *Načertanije*, Beograd 1998.
- Gil D., *Prawosławie. Historia, naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- Goldstein I., *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb 2010.
- Jović D., *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb 2017.
- Konieczna-Salamatin J., *The Concept of Democracy in Poland and Other European Societies*, „Polish Sociological Review” 2021, no. 214(2).
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *The Serbian Orthodox Church: Facing The Challenges of The Post-Yugoslav Space*, [w:] *Orthodoxy Versus (?) Post-Communism. Belarus, Serbia Ukraine and the Russkiy Mir*, red. M. Wawrzonek, N. Bekus-Gonczarowa, M. Korzeniewska-Wiszniewska, Cambridge 2016.

- Mikucka-Wójtowicz D., *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014.
- Nations in Transit 2020. *Dropping the Democratic Facade*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.
- OSCE Republic of Serbia. *Parliamentary Elections 21 June 2020*, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/3/466026.pdf>.
- Perović L., *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, „Ogledi”, nr 8, Beograd 2006.
- Perović L., *Snaga lične odgovornosti*, „Svedočanstva”, nr 32, Beograd 2008.
- Podunavac M., *Srbija između liberalne revolucije i političke restauracije*, „Tragovi” 2(2019), nr 2.
- Serbia Country Report, <https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2021>.
- Stojanović D., *Populism the Serbian Way*, Beograd 2017.
- Stojanović D., *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”*, Beograd 2003.
- Stryjek T., *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.
- Vladislavljević N., *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Beograd 2019.
- Welzel Ch., Inglehart R.F., *Political Culture, Mass Beliefs and Value Change*, [w:] *Democratization*, red. Ch. Haerpfer, P. Bernhagen, R.F. Inglehart, Ch. Welzel, Oxford 2019.

Artur Adamczyk*

Ewolucja polityki zagranicznej Grecji na Bałkanach – wzloty i upadki greckiej dyplomacji w regionie

Evolution of Greek foreign policy in the Balkans – ups and downs of Greek diplomacy in the region

Abstract: The main aim of the article is to present and analyze the evolution of Greek policy towards the Balkans from the end of the Cold War to the present day. The article uses the chronological-descriptive method and a case study. The article indicates that initially Greek policy in the region was reactive, conservative, nationalist, and based on cooperation with the Serbian government of Milosevich, which led to the marginalization of its importance in the Balkans. Only the Europeanization of Greek politics and the reliance on Euro-Atlantic structures strengthens Athens' position among its Balkan neighbors. Undoubtedly, the financial crisis hampered the effectiveness of Greece's Balkan policy, which is currently ambitiously rebuilding its image as an advocate of the Balkan states in the EU and NATO.

Keywords: Greece, Balkans, foreign policy, North Macedonia

Streszczenie: Głównym celem artykułu jest przedstawienie i analiza ewolucji greckiej polityki wobec Bałkanów od zakończenia zimnej wojny do czasów współczesnych. W artykule zastosowano metodę chronologiczno-opisową oraz studium przypadku. Wskazano, że początkowo grecka polityka w regionie była reaktywna, zachowawcza, nacjonalistyczna i oparta na współpracy z serbskim rządem Miloszewicza, co doprowadziło do marginalizacji jej znaczenia na Bałkanach. Dopiero europeizacja greckiej polityki i oparcie się na strukturach euroatlantyckich wzmocniły pozycję Aten wśród bałkańskich sąsiadów. Niewątpliwie kryzys finansowy ograniczył skuteczność bałkańskiej polityki Grecji, która obecnie ambitnie odbudowuje swój wizerunek jako adwokata państw bałkańskich w UE i NATO.

Słowa kluczowe: Grecja, Bałkany, polityka zagraniczna, Macedonia Północna

* Artur Adamczyk – doc. dr, Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5444-3670>, e-mail: a.adamczyk@uw.edu.pl.

Wprowadzenie

Upadek bloku wschodniego i związane z tym zmiany polityczne na Bałkanach stanowiły wielkie wyzwanie dla polityki zagranicznej Grecji. Grecja, która w perspektywie państw zachodnioeuropejskich w czasie zimnej wojny była krajem peryferyjnym, odizolowanym od głównego trzonu Wspólnot Europejskich i NATO państwami socjalistycznymi, miała wreszcie szansę na zakończenie swojej regionalnej separacji politycznej i gospodarczej. Państwo to w momencie upadku socjalizmu miało bardzo silną pozycję polityczną, militarną i ekonomiczną w wymiarze regionalnym. Było członkiem struktur euroatlantyckich, posiadało stabilną demokrację i gospodarkę wolnorynkową¹. Politycy greccy liczyli na to, że Grecja, posiadając takie atrybuty, może być beneficjentem zmieniającego się układu sił dzięki budowaniu swoich wpływów ekonomicznych i politycznych na Bałkanach. Grecy zadeklarowali, że są za zachowaniem granicznego *status quo* i nie zgłaszają żadnych pretensji terytorialnych do swoich bałkańskich sąsiadów². Politycy greccy podkreślali, że ich kraj może pełnić rolę wzorca i pomostu dla byłych socjalistycznych republik szukających współpracy z Zachodem³. Grecki rząd szczególnie uwagę koncentrował na najbliższych sąsiadach, a więc Albanii, Jugosławii i Bułgarii. Zmiany w tych krajach były oceniane przez polityków greckich w wymiarze zarówno bilateralnym, jak i możliwości ich wpływu na napięte stosunki grecko-tureckie⁴. Obawiano się, że Turcja, szukając dla siebie politycznych sojuszników, może wykorzystać zmiany w regionie w celu wzmocnienia swojej pozycji wobec Grecji.

- 1 P.C. Ioakimidis, *Greece, The European Union and Southeastern Europe: Past Failures and Future Prospects*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomides, A. Gerylomas, New York 1999, s. 170.
- 2 G. Voskopoulos, *The Geographical and Systemic Influences on Greek Foreign Policy in the Balkans in the 1990s*, „Perspectives” 2006, no. 26, s. 80.
- 3 V. Coufoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerolymatos, *Greece as a Factor of Stability in the Post-Cold War Balkans*, [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 426.
- 4 T. Stępniewski, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin–Warszawa 2011, s. 233–236.

1. Determinanty wpływające na kształt greckiej polityki na Bałkanach w latach 90. XX wieku

Wielkim wyzwaniem dla Greków na Bałkanach był rozpad Jugosławii. To właśnie dezintegracja Federacji Jugosłowiańskiej była największym zaskoczeniem zarówno dla Grecji, jak i dla struktur euroatlantyckich. Okazało się, że istniejące w czasie zimnej wojny obawy przed zagrożeniami zewnętrznymi zostały zastąpione strachem przed nacjonalizmem i ruchami separatystycznymi. Grecja, która w zdecydowanej większości była krajem homogenicznym, posiadała jednak na swoim terytorium mniejszości narodowe i z niepokojem obserwowała sytuację w Jugosławii, starając się za wszelką cenę wspierać jej integralność terytorialną. Szczególną uwagę Ateny koncentrowały na Socjalistycznej Republice Macedonii, gdzie lokalni politycy regularnie artykułowali pretensje terytorialne wobec Grecji od lat 80. XX w. Ten lokalny nacjonalizm był tłumiony na poziomie federalnym przez rząd w Belgradzie, któremu zależało na poprawnych relacjach z Grecją. Trudno się zatem dziwić, że Ateny zabiegały o zachowanie istniejącego porządku międzynarodowego w regionie w oparciu o spójność terytorialną Jugosławii. Podobną optykę w stosunku do Bałkanów przyjęły także na początku 1990 r. pozostałe państwa Wspólnot Europejskich i Stany Zjednoczone. Obawiano się, że procesy odśrodkowe w Jugosławii mogą mieć wpływ na sytuację w regionie i mogą doprowadzić do eskalacji napięcia. Politycy greccy zabiegali o większe zaangażowanie państw zachodnich na Bałkanach, ale nie udało im się zrealizować tego planu. Stany Zjednoczone dały WE wyraźny sygnał, że sprawy bałkańskie pozostawiają pod kontrolą europejskich sojuszników, z kolei ci nie potrafili stworzyć jednolitej polityki wobec regionu⁵. Trudno się dziwić, że bez wsparcia sojuszników Grecja poczuła się osamotniona i usilnie starała się utrzymać *status quo* w Jugosławii⁶.

5 S.V. Papacosma, *NATO, Greece, and the Balkans in the Post-Cold War Era*, [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 55.

6 Wśród greckich ekspertów pojawiały się także opinie, że dla Grecji lepszy byłby rozpad Jugosławii. Argumentowali, że Jugosławia jako największe państwo na Bałkanach w przyszłości może być najgroźniejszym rywalem regionalnym Grecji. Co prawda do tej pory stosunki grecko-jugosłowiańskie były przyjazne, ale nikt nie mógł przewidzieć, czy w przyszłości nie ulegną pogorszeniu. W takiej sytuacji dla Grecji lepiej byłoby sąsiadować z grupą mniejszych państw, przy których Grecja stanowiłaby silniejszy organizm polityczny, militarny i ekonomiczny, za: D. Conostas, Ch. Papatotiriou, *Greek Policy Responses to the Post-Cold War Balkan Environment*, [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 227-228.

Szczególny niepokój w rządzie greckim kierowanym przez Konstantinosa Micotakisa wywołał akt ogłoszenia niepodległości przez Republikę Macedonii w 1991 r.⁷ To nowe państwo nie zawężyło w żaden sposób swojej nazwy do konkretnego regionu Macedonii, głosiło hasła ochrony Macedończyków w innych krajach i przyjęło symbole państwowe nawiązujące do antycznej Grecji. Dla Greków były to jawne oznaki wrogości i zakusów rewizjonistycznych, które przyczyniły się do narastania poczucia zagrożenia ze strony tego nowego tworu. Te odczucia były potęgowane przez Grecki Kościół Prawosławny i media, szybko też zostały wykorzystane przez polityków z różnych partii, co przełożyło się na definiowanie kierunków polityki zagranicznej⁸.

Rząd grecki całą swą energię skoncentrował na próbach zablokowania międzynarodowego uznania Republiki Macedonii. Wśród polityków reprezentujących różne partie panował konsensus uznający próby upodmiotowienia północnego sąsiada za największe, po tureckim, zagrożenie dla bezpieczeństwa kraju. W Grecji doszło do nakręcenia spirali strachu przed niepodległą Macedonią, nastrojom tym uległa ogromna część społeczeństwa greckiego, co wręcz zmusiło rząd Micotakisa do przyjęcia sztywnej antymacedońskiej postawy. W Grecji doszło do sytuacji, w której określenie północnego sąsiada „Republiką Macedonii” stało się swoistym tabu i traktowane było wręcz jako zdrada narodowa. Powszechnie używano określenia republika Skopje. W polityce zagranicznej Grecji powstał syndrom Skopje, który przez wielu ekspertów został nazwany „skopjanizacją” greckiej polityki. Polityka Grecji, zamiast skoncentrować się na kreowaniu i inicjowaniu fundamentów współpracy na Bałkanach, była zdecydowanie reakcyjna i zorientowana na torpedowanie prób międzynarodowego uznania Macedonii. Atenom nie udało się określić kompleksowej strategii wobec Bałkanów, nie zaproponowano żadnej regionalnej inicjatywy, choć to właśnie Grekom przede wszystkim powinno zależeć na stabilizacji i budowie trwałych struktur w najbliższym otoczeniu.

Tej polityki „skopjanizacji” absolutnie nie rozumieli partnerzy europejscy i USA. Trudno było im pojąć, jak mały, dwumilionowy kraj,

7 S.V. Papacosma, *NATO, Greece, and the Balkans...*, s. 55.

8 O. Anastasakis, *Greece and Turkey in the Balkans: Cooperation or Rivalry*, „Turkish Studies” 2004, no. 1, s. 52.

rozdarły wewnętrznymi problemami wynikającymi z obecności dużej mniejszości albańskiej, może zagrażać silnej regionalnie Grecji. Zarówno WE, jak i USA oceniały politykę Grecji jako emocjonalną, historyczną i odbiegającą od racjonalnej oceny rzeczywistych problemów na Bałkanach. W sytuacji trwającej otwartej wojny na północy dawnej Jugosławii, na terenie Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny torpedowanie kruchej państwowości Macedonii groziło rozlaniem się konfliktu jeszcze bardziej na południe Bałkanów, czyli na bezpośrednie sąsiedztwo Grecji. Paradoksalnie grecki strach przed niepodległą Macedonią, objawiający się blokowaniem jej suwerenności, generował zagrożenia dla bezpieczeństwa Grecji. Skopjanizacja greckiej polityki spowodowała, że rząd w Atenach na głównego sojusznika wybrał rząd w Belgradzie, który wydawał się naturalnym partnerem próbującym zapobiec dalszej dezintegracji swojego kraju⁹. Grecja, określając się jako sojusznik Serbii, tym samym zmarginalizowała swoją pozycję w regionie, utraciła autorytet w opinii społeczeństw innych państw bałkańskich i straciła szansę na odgrywanie roli bałkańskiego lidera i wzorca. Skopjanizacja przyczyniła się do samoizolacji Aten na arenie międzynarodowej, szczególnie wobec członków UE i USA.

Oprócz skopjanizacji drugim elementem kształtującym politykę zagraniczną Grecji wobec zmian na Bałkanach był strach przed islamskim otoczeniem – tzw. syndrom islamskiego łuku, który przekładał się, zdaniem L. Tsukalisa, na stworzenie w społeczeństwie greckim percepcji „syndromu obłożonej twierdzy”¹⁰. Upowszechnienie tego syndromu związane było z relatywizacją sytuacji Grecji w regionie wobec pozycji Turcji¹¹. Syndrom strachu przed islamskim okrążeniem pod przywództwem Turcji stał się powszechny po 1991 r., kiedy hasło to zostało rozpropagowane przez greckie media i Grecki Kościół Prawosławny. Istotą przekazu była argumentacja, że Ankara, wykorzystując obecność społeczności muzułmańskiej na Bałkanach, buduje sojusz islamski wymierzony w bezpieczeństwo Grecji¹². Sojusz

9 J. Koliopoulos, *Greece and the Balkans: A Historical Perspective*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 2, 2002, no. 3, s. 36.

10 L. Tsoukalis, *The Future of Greece in the European Union*, [w:] *Greece in the Twentieth Century*, ed. T. Couloumbis, T. Kariotis, F. Bellou, London – New York 2003, s. 328.

11 A. Huliaras, Ch. Tsardanidis, *(Mis)understanding the Balkans: Greek Geopolitical Codes of the Post-Communist Era*, „Geopolitics”, vol. 11, 2006, s. 468.

12 D. Conostas, Ch. Papasotiriou, *Greek Policy Responses...*, s. 231-232.

ten miał obejmować mniejszość muzułmańską w Bułgarii i w byłej Socjalistycznej Republice Macedonii, Albańczyków kosowskich, Bośniaków oraz mieszkańców Albanii¹³. Niepokoje greckie wzrosły, gdy Turcja podpisała na początku lat 90. porozumienia o współpracy wojskowej z Albanią i Macedonią oraz wzmocniła relacje polityczne i gospodarcze z Bułgarią¹⁴, gdzie partia muzułmańska tworzyła koalicję rządową¹⁵. Ponieważ na terenie greckiej Tracji Zachodniej mieszkało ok. 120 tys. muzułmanów, wśród Greków pojawiły się też obawy, że Turcja będzie starała się wykorzystać ich obecność do demontażu greckiego państwa. Hasła te padały na żyzny grunt, gdyż podobne problemy przyczyniły się do rozpadu Jugosławii. Grecki Kościół podsycił te nacjonalistyczne nastroje, używając dodatkowo argumentacji, że Grecy zostaną odseparowani islamskim półksiężycem od swych braci chrześcijan na północy Bałkanów. Hasła te skrzętnie podchwycili prawicowi politycy w Grecji, którzy głosili strategię budowania sojuszu państw chrześcijańskich rytu prawosławnego, który miał tworzyć chrześcijański „mur”, a głównym sojusznikiem Grecji w walce z muzułmańskim otoczeniem miała być Serbia. W syndrom „islamskiego łuku” wpisywały się także greckie obawy przed realizacją idei stworzenia Wielkiej Albanii, pomysłu sięgającego początków XX w., o którym pamięć odrodziła się w społeczeństwie greckim wraz z postępującym rozpadem federacji jugosłowiańskiej.

Podsycanie nastrojów nacjonalistycznych, szczególnie w sprawie Macedonii, wepchnęło polityków greckich w koleiny sztywniej, bezkompromisowej polityki zagranicznej, która deprecjonowała rolę Grecji jako stabilnego partnera i lidera na Bałkanach. Nieustępliwość ministra spraw zagranicznych Grecji Andonisa Samarasa w sprawie nazwy Macedonii i jego wsparcie dla Serbii doprowadziły do samoizolacji Grecji na arenie międzynarodowej. Jego wizja polityki zagranicznej

13 A. Huliaras, Ch. Tsardanidis, *(Mis)understanding the Balkans...*, s. 469; M. Aydin, *Cacophony in the Aegean Contemporary Turkish-Greek Relations*, „The Turkish Yearbook of International Relations”, vol. 27, 1997, s. 132.

14 F.S. Larrabee, I.O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, RAND – National Security Research Division, Santa Monica 2003, s. 94-95.

15 W czasie zimnej wojny stosunki bułgarsko-tureckie były bardzo napięte. Bułgaria pozbawiła praw własności do nieruchomości i wydalila ze swojego kraju ok. 300 tys. Turków. Po upadku żelaznej kurtyny rząd bułgarski przywrócił im te prawa, a do Bułgarii wróciło ok. 150 tys. wysiedlonych wcześniej muzułmanów. Umożliwiło to zacieśnienie stosunków bułgarsko-tureckich.

okazała się kontrproduktywna, gdyż coraz więcej państw sympatyzowało z rządem w Skopje i uznawało Republikę Macedonii. Okazało się także, że zagrożenie ze strony Turcji jest wyolbrzymione, gdyż rząd w Ankarze skoncentrował się na sytuacji na Bliskim Wschodzie oraz powstających poradzieckich republikach¹⁶. Sam też miał ogromne kłopoty z coraz bardziej aktywną mniejszością kurdyjską i daleki był od wspierania procesów dezintegracyjnych na niestabilnych Bałkanach. Bezkompromisowa i nacjonalistyczna polityka Samarasa wobec Macedonii zderzyła się z totalnie odmienną interpretacją sytuacji w regionie przez partnerów z NATO i UE. Ci obawiali się, że trwający w Bośni i Hercegowinie konflikt rozprzestrzeni się dalej na południe Bałkanów, dlatego też w 1993 r. część państw europejskich oraz USA zapobiegawczo wysłały siły pokojowe do Macedonii w celu powstrzymania wybuchu konfliktu na tle etnicznym¹⁷. Świadomość zagrożenia rozprzestrzenienia się walk na cały region była daleko większa u polityków państw zachodnioeuropejskich niż w samej Grecji, która bezpośrednio graniczyła z niestabilną Macedonią. Koncentracja mediów i Kościoła greckiego na sprawie macedońskiej była wykorzystywana przez część klasy politycznej jako swoista „kielbasa wyborcza”. Doraźne korzyści „kwestii macedońskiej” przysłały politykom dalekosiężne negatywne skutki takiej polityki dla Grecji.

Oprócz problemów z Macedonią pojawiły się także napięcia pomiędzy Grecją a Albanią. Wiosną 1993 r. rząd w Tiranie podjął decyzję o wydaleniu greckiego duchownego oskarżonego o podżeganie mniejszości greckiej zamieszkującej Epir Północny do antyalbańskiej działalności¹⁸. Samaras ujął się oczywiście za greckim duchownym, równocześnie otwierając kolejny „front” rywalizacji dyplomatycznej za północnymi granicami Grecji.

Jesienią 1993 r. w rezultacie wyborów parlamentarnych w Grecji doszło do powstania nowego rządu, tworzonego przez socjaldemokra-

16 I.O. Lesser et al., *Greece's New Geopolitics*, RAND Corporation, Santa Monica 2001, s. 66-67.

17 N. Zahariadis, *Nationalism and Small State Foreign Policy: The Greek Response to the Macedonian Issue*, „Political Science Quarterly” 1994, no. 4, s. 656-657.

18 R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting Greece's Relations with Balkan Countries and Greece's Standing in the Region? An Initial Impact Assessment*, The South-East Europe Programme, Athens 2014, s. 26, <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2017/12/How-is-sovereign-debt-crisis-affecting-Greeces-relations-with-the-Balkans-May-2014-FINAL.pdf> [12.09.2021].

tyczną partię PASOK, na czele którego stanął Andreas Papandreu¹⁹. Okazało się, że nie zamierza on diametralnie zmieniać kierunków polityki zagranicznej kraju, w szczególności wobec Skopje. Początkowo Papandreu odwoływał się do solidarności państw bloku zachodniego, jednak po uznaniu Macedonii pod nazwą FYROM przez część państw członkowskich UE²⁰ w grudniu 1993 r. i przez USA w lutym 1994 r. postanowił zerwać z tą polityką multilateralizmu i postawić na twarde stosunki bilateralne. Efektem było wprowadzenie embarga na handel Grecji z Macedonią, które miało uderzyć w gospodarkę macedońską i zmusić ją do przyjęcia warunków negocjacyjnych Grecji²¹. Nałożenie blokady ekonomicznej na Macedonię zostało negatywnie zrecenzowane przez euroatlantyckich sojuszników²². Polityka zagraniczna Grecji została oceniona jako agresywna i egoistyczna, nie uwzględniająca ogólnej sytuacji na Bałkanach. Okazało się, że embargo nie przyniosło Grekom żadnych korzyści, Macedończycy się nie ugięli, natomiast rząd w Atenach pogrążał się coraz bardziej w izolacji międzynarodowej²³. Jak twierdzi S. Larrabee, rząd w Atenach pod koniec 1994 r. miał otwarte trzy fronty w swojej polityce zagranicznej – dotyczyło to stosunków z Albanią, Macedonią i Turcją²⁴. Ta ostatnia zresztą zadeklarowała pomoc gospodarczą dla Macedonii po wprowadzeniu embarga przez Grecję²⁵. Politycy rządzącej partii PASOK coraz bardziej zdawali sobie sprawę z potrzeby redefinicji założeń polityki zagranicznej i bardziej pragmatycznego podejścia do dynamicznie zmieniającej się sytuacji na Bałkanach. Coraz częściej w wypowiedziach greckich polityków pojawiały się argumenty, że nacjonalistyczne podejście w dotychczasowej polityce powinno być zamienione na bardziej elastyczne, prak-

19 A. Floudas, *Pardon? A Conflict for a Name? FYROM's Dispute with Greece Revisited*, [w:] *The New Balkans*, ed. G.A. Kourvetaris et al., Columbia University Press, 2002, s. 101.

20 FYROM uznały wówczas Francja, RFN, Włochy i Wielka Brytania.

21 Th. Veremis, *Greece and the Balkans in the Post-cold War Era*, [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 44-45.

22 Th. Dokos, *Greece in a Changing Strategic Settings*, [w:] *Greece in the Twentieth Century...*, s. 52; E. Kofos, *Greece's Macedonian Adventure: The Controversy over FYROM's Independence and Recognition*, [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 380-381.

23 F.S. Larrabee, *Greece's Balkan Policy in a New Strategic Era*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 5, 2005, no. 3, s. 410.

24 F.S. Larrabee, *Greek Security Concerns in the Balkans* [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 322.

25 A. Vračić, *Turkey's Role in the Western Balkans*, „SWP Research Paper”, Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs, Berlin 2016, s. 24.

tyczne i realistyczne²⁶. We wrześniu 1995 r. Grecja podpisała z FYROM tymczasowe porozumienie w Nowym Jorku, kończące blokadę ekonomiczną i umożliwiające nawiązanie poprawnych relacji z rządem Skopje. Politycy greccy zdali sobie sprawę, że w interesie Grecji jest wspieranie państwowości macedońskiego sąsiada, gdyż osłabianie rządu w Skopje i utrzymywanie tego państwa w niepewności międzynarodowej i kruchej integralności terytorialnej może stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa Grecji. Coraz częściej padały stwierdzenia, że zagrożeniem dla Grecji nie jest nazwa macedońskiego państwa, ale jego niepewność polityczna i integralna jako podmiotu w regionie. Wzmocnienie pozycji międzynarodowej Macedonii oznaczało dla Greków utrzymywanie strefy buforowej niepozwalającej na ewentualną realizację założeń Wielkiej Albanii, która w opinii części greckich polityków, mediów i Kościoła stanowi daleko większe zagrożenie niż małe państwo macedońskie²⁷. W tym samym czasie doszło do ofensywy dyplomatycznej Grecji w stosunkach właśnie z Albanią i Bułgarią. Z oboma państwami rząd w Atenach podpisał porozumienia regulujące bilateralne relacje²⁸, co było dla Grecji niezwykle ważne ze względu na pogarszające się stosunki z Turcją. Uregulowanie relacji Grecji z północnymi sąsiadami zbiegło się z podpisaniem porozumienia w Dayton, kończącego wojnę w Bośni i Hercegowinie. Dla skonfliktowanych Bałkanów rozpoczynała się nowa era, dająca nadzieję na stopniowe odbudowywanie relacji i kształtowanie nowych powiązań politycznych i gospodarczych. Dużą rolę w tej odbudowie miały odegrać państwa zachodnie, UE oraz USA. Dawało to Grecji dużą szansę na zmianę swojego dotychczasowego wizerunku na Bałkanach, aby z kraju problematycznego zaistnieć jako państwo proeuropejskie, stabilne, przewidywalne, stanowiące wzór dla innych państw bałkańskich kierujących swoje wysiłki na członkostwo w UE i NATO.

26 F.S. Larrabee, *Greek Security Concerns...*, s. 323.

27 Th. Dokos, *Greece in a Changing Strategic Settings...*, s. 52-53.

28 D. Triantafyllou, *Recent Developments in Greece's Balkan Diplomacy Networks*, [w:] *Greece and New Balkans...*, s. 146; Th. Veremis, *Greece and the Balkans in the Post-Cold War Era...*, s. 44.

2. Nowe otwarcie w bałkańskiej polityce Grecji

Zmiany w regionie wpisywały się w zmiany w rządzącej w Grecji partii PASOK, gdzie główną rolę zaczął odgrywać postępowy, proeuropejski polityk, Kostas Simitis, który w styczniu 1996 r. objął funkcję premiera²⁹. W ocenie D. Keridisa zmiany, jakie nastąpiły na przełomie 1995 i 1996 r., oznaczały zakończenie ery „starej Grecji” kojarzonej z bałkanizacją, zacofaniem, nacjonalizmem, populizmem, szerzeniem mitów o islamskim okrażeniu, osamotnieniu, postrzeganiu środowiska międzynarodowego jako pełnego zagrożenia, wrogości i spisków, gdzie polityka zagraniczna Grecji była reaktywna, a nie kreatywna. Nowe otwarcie Grecji, które D. Keridis nazwał „nową Grecją”, identyfikowało ją jako państwo europejskie, otwarte, reformatorskie, postępowe, bazujące na współpracy i inspirujące pozostałe państwa do podejmowania inicjatyw regionalnych³⁰. Grecja przede wszystkim stała się państwem stabilnym, przewidywalnym, opierającym swoją obecność na Bałkanach na członkostwie w UE. Tradycyjna dyplomacja Grecji została wzmocniona o nowy wymiar, opierający się na pozytywnych instrumentach ekonomicznych, inwestycjach, handlu – dyplomacji ekonomicznej zorientowanej na budowanie polityki zagranicznej w oparciu o wpływy gospodarcze³¹.

Rząd Grecji kierowany przez Kostasa Simitisa na nowo zdefiniował bałkańską politykę państwa. Głównym jej założeniem było zaangażowanie dyplomacji greckiej w promowanie pokoju i stabilizacji na Bałkanach w oparciu o gwarancję istniejących granic oraz ładów konstytucyjnych państw regionu. Polityka ta miała opierać się na dwóch filarach: pierwszy dotyczył wzmocnienia stosunków bilateralnych pomiędzy Grecją a państwami bałkańskimi, drugi zakładał promowanie współpracy multilateralnej. W obu tych wymiarach Simitis stawiał na użycie atrybutów Grecji jako członka UE, UZE, NATO, RE, OBWE³². Ten zwrot w polityce Grecji miał służyć zmianie jej wizerunku: z bałkańskiego kraju generującego problemy na państwo zeu-

29 Andreas Papandreu zmarł w czerwcu 1996 r.

30 D. Keridis, *Greece and the Balkans: From Stabilization to Growth*, Hellenic Studies Unit at Concordia University in Montreal, 3 March 2006.

31 Th. Dokos, *Greece in a Changing Strategic Settings...*, s. 51.

32 C. Simitis, *Greece in the Emerging System of International Relations*, „Review of International Affairs”, vol. XLVII, 1996.

ropeizowane, przewidywalne, promujące pokój i bezpieczeństwo, tak ważne dla partnerów zachodnioeuropejskich. Politycy greccy zaczęli także promować w UE i NATO nowe określenie dla państw regionu bałkańskiego – jako państw Europy Południowo-Wschodniej³³. Miało to na celu zwalczanie stereotypowego postrzegania tej części Europy oraz odbudowanie wizerunku Grecji jako państwa atrakcyjnego dla bałkańskich sąsiadów, które będzie ich adwokatem w procesie akcesji do struktur euroatlantycznych³⁴.

W wymiarze bilateralnym Grecja wciąż starała się utrzymywać pozytywne relacje z Serbią, równocześnie jednak zacieśniała kontakty z pozostałymi krajami regionu, co przełożyło się na podpisanie porozumień z Albanią, FYROM, Bułgarią i Rumunią. Szczególnie istotne było polepszenie stosunków z Albanią, z którą Grecja w 1996 r. podpisała porozumienie o przyjaźni i współpracy, które regulowało problemy mniejszości greckiej w Albanii oraz status nielegalnych imigrantów albańskich w Grecji³⁵. Także z Bułgarią Grecja podpisała szereg porozumień w 1995 r. i prowadziła szeroką kampanię na forum UE w sprawie udzielenia pomocy finansowej rządowi w Sofii w trakcie kryzysu ekonomicznego w tym kraju na przełomie 1996 i 1997 r. Ateny podpisały także szereg porozumień z Rumunią dotyczących współpracy politycznej i ekonomicznej³⁶.

Ta aktywność w wymiarze bilateralnym przełożyła się na dyplomatyczną kreatywność Grecji w wymiarze multilateralnym. Pod koniec 1995 r. greccy politycy wyszli z inicjatywą powołania regionalnej struktury współpracy, obejmującej oprócz Grecji Albanię, Bułgarię, Rumunię oraz państwa powstałe po rozpadzie Jugosławii. Ponieważ propozycja dotyczyła współpracy państw, które nie darzyły się wzajemnie zaufaniem, zaznaczono, że miałyby ona dotyczyć spraw ekonomicznych, technicznych, ochrony środowiska i – jeżeli byłoby to możliwe – kwestii bezpieczeństwa³⁷. W rezultacie tej inicjatywy doszło do spotykania zainteresowanych państw na poziomie ministerialnym

33 A. Huliaras, Ch. Tsardanidis, *(Mis)understanding the Balkans...*, s. 476.

34 S.V. Papacosma, *NATO, Greece, and the Balkans...*, s. 60-61.

35 F.S. Larrabee, *Greece's Balkan Policy...*, s. 410.

36 D. Conostas, Ch. Papasotiriou, *Greek Policy Responses...*, s. 235; R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting...*, s. 33.

37 F.S. Larrabee, *Greek Security Concerns...*, s. 331.

w Sofii w 1996 r., gdzie podpisano deklaracje o utrzymywaniu dobrosąsiedzkich stosunków, trosce o stabilizację i bezpieczeństwo w regionie³⁸. Inicjatywa ta była kontynuowana już na najwyższym szczeblu – szefów rządów – w Salonikach. Oprócz wymienionych wcześniej państw została wówczas zaproszona także Turcja, a w charakterze obserwatora minister z Bośni i Hercegowiny. Grecja zadbała także o obecność wysokich urzędników UE, starając się wzmocnić swój prestiż i podnieść rangę konferencji³⁹. Spotkanie w Salonikach miało zatem symboliczne znaczenie, gdyż Grecja pokazała się jako państwo dbające o pokój i stabilizację w regionie oraz krzewiące wartości UE. Owocem spotkania była deklaracja, w której postanowiono o wzmocnieniu współpracy politycznej, ekonomicznej, społecznej i kulturalnej w regionie bałkańskim⁴⁰.

Sukcesem Grecji było zorganizowanie kolejnego spotkania tej inicjatywy, którą nazwano południowowschodnim europejskim procesem współpracy (South East European Cooperation Process), na Krecie w październiku 1997 r. W szczycie uczestniczyli szefowie państw bałkańskich, wśród nich Albanii i Serbii, którzy spotkali się po raz pierwszy od blisko 50 lat. Na samym szczycie nie podpisano szczególnie istotnych porozumień pomiędzy uczestnikami, gdyż wciąż pomiędzy niektórymi krajami dominował dyplomatyczny dystans. Jednak szczyt stanowił forum dyskusji pomiędzy państwami i dał możliwość przeprowadzenia także bilateralnych rozmów zarówno pomiędzy tymi politykami, którzy dążyli do zacieśnienia wzajemnej współpracy, jak i tymi, których cechowała nieufność. Zorganizowanie szczytu na Krecie można oceniać jako sukces Grecji, gdyż ulokowała się na miejscu lidera procesów stabilizacyjnych na Bałkanach, deklarowała poparcie dla euroatlantyckich aspiracji państw bałkańskich i przede wszystkim promowała regionalną współpracę w wymiarze ekonomicznym i infrastrukturalnym, wiedząc, że te inicjatywy są korzystne dla greckiej gospodarki. Oczywiście należy podkreślić, że główną determinantą

38 Ü. Çeviköz, *European Integration and Regional Cooperation in Southeast Europe*, „Journal of International Affairs”, vol. 2(4), December 1997 – February 1998, s. 3; P.C. Ioakimidis, *Greece, The European Union...*, s. 184.

39 P.C. Ioakimidis, *Greece, The European Union...*, s. 184.

40 D. Triantafyllou, *Recent Developments...*, s. 157.

takiej aktywności Grecji było wzmocnienie jej wizerunku w regionie w kontekście obaw o wpływy polityczne i ekonomiczne Turcji⁴¹.

Ważnym testem weryfikującym zmiany w polityce Grecji wobec Bałkanów był kryzys w Kosowie w 1999 r. Rząd Simitisa stanął wówczas przed trudnym wyborem, czy bronić pozycji międzynarodowej Serbii i jej integralności terytorialnej, czy poprzeć interwencję militarną partnerów z NATO, mającą zmusić rząd belgradzki do zaprzestania antyalbańskiej akcji w Kosowie. Należy podkreślić, że społeczeństwo greckie wyrażało poparcie dla „braci” Serbów, co pokazywały sondaże wskazując, że aż 96% Greków było przeciwnych nalotom na Belgrad⁴². Wsparcie separatyzmu kosowskich Albańczyków groziło rozlaniem się problemu na tereny Macedonii i mogło zagrozić państwowości tego kraju, a tym samym i zdestabilizować sytuację w całym regionie⁴³. Simitisowi zależało jednak na poprawieniu międzynarodowego wizerunku Grecji, wszak Ateny zabiegały o wejście do Unii Gospodarczo-Walutowej, starały się także odzyskać zaufanie u członków sojuszu atlantyckiego⁴⁴. W takiej sytuacji rząd w Atenach podjął salomonową decyzję, gdyż z jednej strony wstrzymał się od udziału w akcji militarnej NATO przeciw Serbii, z drugiej udostępnił swoje porty oraz terytorium lądowe i przestrzeń powietrzną dla biorących udział w misji militarnej sojuszników z Paktu⁴⁵. Grecja, na kilka dni przed bombardowaniem Belgradu, wzięła udział w konferencji państw bałkańskich na poziomie ministrów spraw zagranicznych, gdzie do końca

41 F.S. Larrabee, *Greek Security Concerns...*, s. 332-333; D. Triantafyllou, *Recent Developments...*, s. 157.

42 M. Kondopoulou, *The Greek Media and the Kosovo Crisis*, „Conflict and Communication”, vol. 1, 2002, no. 2, s. 2; K. Brown, D. Theodossopoulos, *Rearranging Solidarity: Conspiracy and World Order in Greek and Macedonian Commentaries on Kosovo*, „Journal of Southern Europe and Balkans”, vol. 5, 2002, no. 3, s. 322-323; A. Huliaras, Ch. Tsardanidis, *(Mis)understanding the Balkans...*, s. 478.

43 T.G. Carpenter, *Kosovo and Macedonia: The West Enhances the Threat*, „Mediterranean Quarterly”, Winter 2002, s. 33-37; *Kosovo: Greek and Turkish Perspectives*, Congressional Research Service Report for Congress, 27 May 1999, https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metacrs941/m1/1/high_res_d/RL30114_1999Apr21.pdf [12.09.2021].

44 *Kosovo: Greek and Turkish Perspectives...*

45 L. Marcantonatos, *How Greece's Foreign and Defence Policy Priorities Have Geopolitically Repositioned Greece Away from the Balkans and Closer to the Eastern Mediterranean During the 20th and Early 21st Century*, Greek Foreign Affairs Council, 2016, s. 23, https://www.academia.edu/37986839/How_Greece_s_Foreign_and_Defence_policy_priorities_have_geopolitically_repositioned_Greece_away_from_the_Balkans_and_closer_to_the_Eastern_Mediterranean_during_the_20th_and_early_21st_century [12.09.2021].

próbowano zażegnać kryzys i wpłynąć na powstrzymanie aktywności militarnej Serbów w Kosowie.

Decyzja rządu Simitisa w kryzysie kosowskim wskazywała na koncyliacyjne podejście do problemu i nadawała Grecji charakter neutralny w konflikcie oraz przyczyniła się do postrzegania jej jako mediatora⁴⁶. Wzmocniło to oczywiście pozycję Grecji na Bałkanach, udało się jej także potwierdzić wiarygodność w oczach sojuszników z NATO. Ateny dały się wreszcie poznać jako państwo konstruktywne rozwiązujące problemy, a nie kraj stanowiący problem⁴⁷. Grecja w trakcie kryzysu podjęła aktywność na forum ONZ, gdzie wspólnie z Rosją, Austrią i Szwajcarią rozpoczęła koordynację pomocy humanitarnej dla ludności cywilnej i uchodźców z regionu⁴⁸. Rząd Simitisa po kryzysie kosowskim zaczął się dystansować od polityki Miloszewicza i nawiązał relacje z ugrupowaniami opozycyjnymi w Serbii. Przegrana dotychczasowego serbskiego premiera w wyborach parlamentarnych w Serbii w 2000 r. zakończyła „niechlubną erę” nacjonalistycznych rządów w tym kraju⁴⁹. Zmiana rządu w Belgradzie zapoczątkowała wieloletni i żmudny proces odbudowywania współpracy regionalnej na Bałkanach, dawała Grecji możliwość odegrania roli bałkańskiego lidera, adwokata państw bałkańskich na forum UE i NATO.

Dojrzałość dyplomatyczna Grecji została udowodniona w czasie kryzysu macedońskiego w 2001 r., kiedy doszło do walk pomiędzy albańskimi ugrupowaniami militarnymi a policją i wojskiem macedońskim. Grecja zdecydowanie poparła wówczas rząd w Skopje, broniąc integralności terytorialnej tego państwa. Wśród ateńskich polityków wzrastała świadomość roli FYROM jako państwa buforowego dla bezpieczeństwa samej Grecji. Zarówno wydarzenia w Kosowie, jak i w północnej części FYROM ugruntowywały obawy Greków przed realizacją idei Wielkiej Albanii, choć sam rząd w Tiranie od takiej wizji

46 A. Tziampiris, *Greece and the Balkans in the Twentieth Century*, [w:] *Greece in the Twentieth Century*, ed. Th. A. Coulombis, Th. Kariotis, F. Bellou, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP), London – New York 1999, s. 147-148.

47 R.N. Burns, *The United States and Greece: A Partnership for the Twenty-First Century*, „Mediterranean Quarterly”, Fall 1999, s. 8-15.

48 R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting ...*, s. 29.

49 K. Pawłowski, *Konflikt serbsko-albański w Kosowie w latach 1999-2014. Charakterystyka, uwarunkowania i formy konfliktu społecznego*, Lublin 2016.

się odżegnywał⁵⁰. Grecki rząd był zwolennikiem wysłania sił pokojowych do FYROM oraz popierał porozumienie podpisane w Ochrydzie pomiędzy społecznością albańską a rządem w Skopje w 2001 r.⁵¹

Apogeum swojej roli i pozycji w regionie Grecja osiągnęła w 2003 r., kiedy w trakcie jej prezydencji w UE doszło do zorganizowania w Salonikach pierwszego szczytu Unii Europejskiej i państw bałkańskich. Aktywność dyplomatyczna Hellenów pozwoliła wówczas na przyjęcie uroczystej deklaracji, w której państwa UE potwierdziły perspektywę członkostwa krajów bałkańskich w tej organizacji. Zdaniem R. Panagiotou greckiej prezydencji udało się umieścić europejską przyszłość Bałkanów w głównej agendzie polityki UE i tym samym utwierdzić pozycję Grecję jako lidera państw bałkańskich i głównego adwokata europejskich ambicji krajów z tego regionu⁵². W konsekwencji nastąpiło zacieśnienie oficjalnych relacji pomiędzy UE a państwami bałkańskimi w ramach Procesu Stabilizacji i Stowarzyszenia (Stabilization and Association Process – SAP). Deklaracja z Salonik była zwrotnym momentem w dziejach Bałkanów, gdyż UE zadeklarowała stanowcze zaangażowanie w odbudowę i stabilizację pokonfliktowego regionu. Zarówno urzędnicy w Brukseli, jak i rząd w Atenach postrzegali Grecję jako pomost pomiędzy UE a Bałkanami Zachodnimi i wzorzec do przeprowadzenia reform przygotowujących zainteresowane państwa do członkostwa w UE⁵³.

W konsekwencji Grecja wzmocniła swój wizerunek na Bałkanach, wiązało się to także z silną ekspansją ekonomiczną tego kraju w regionie⁵⁴. Greckie przedsiębiorstwa wspierane przez państwo realizowały liczne inwestycje w infrastrukturze, energetyce i sektorze bankowym, tworząc blisko 200 tys. miejsc pracy w krajach regionu⁵⁵. Ateny znakomicie wykorzystywały swoją obecność w UE i NATO, starając się

50 Sam rząd w Tiranie i obywatele tego kraju negowali chęć realizacji tej idei, traktując ją jako pomysł historyczny z początku XX w. Jednak wizja ta była popularna w Kosowie i wśród Albańczyków macedońskich.

51 Y. Kechagiaras, *Why Did Greece Block the Euro-Atlantic Integration of the Former Yugoslav Republic of Macedonia? An Analysis of Greek Foreign Policy Behaviour Shifts*, „GreeSE Paper”, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe LSE, 2012, no. 58, s. 14.

52 R. Panagiotou, *Greece's EU Presidency and the Challenge of Western Balkan Enlargement Policies in Light of the Crisis*, „Centre for Southeast European Studies Working Paper” 2015, no. 12, s. 5.

53 Ibidem, s. 6-7.

54 Ibidem.

55 A.P. Mallias, *The Balkans: In the Era of Peace and Stability*, „Mediterranean Quarterly” 2008, no. 1.

wzmocnić swoją regionalną pozycję, usiłowały także namawiać sąsiadów do zinstytucjonalizowania współpracy regionalnej. Trudno było jednak namówić państwa bałkańskie do współpracy multilateralnej w pokonfliktowej atmosferze i przy braku wzajemnego zaufania społeczeństw. Państwa bardziej ambitne i zaawansowane w reformach, np. Bułgaria, Rumunia i Chorwacja, nie chciały być utożsamiane i zarazem spowalniane przez pozostałe kraje z regionu⁵⁶. Z niechęcią zatem podchodziły do pomysłów tworzenia struktur regionalnych, ponieważ uważały, że może to opóźnić ich akcesję do UE i NATO. Stąd też państwa bałkańskie koncentrowały się na indywidualnych zabiegach akcesyjnych, starając się przede wszystkim podpisywać Porozumienia o Stabilizacji i Stowarzyszeniu z UE (Stabilisation and Association Agreement – SAA). Rząd w Atenach dostrzegał te różnice i oczywiście sukcesywnie wspierał te kraje, które szybciej dokonywały reform. Grecja przyczyniła się do przyspieszenia akcesji Rumunii i Bułgarii do NATO w 2004 r. oraz przyjęcia ich w 2007 r. do UE⁵⁷.

Rząd w Atenach zręcznie wykorzystywał możliwości realizacji polityki miękkiego oddziaływania (*soft power*) na państwa regionu. Starał się przede wszystkim koncentrować na najbliższych sąsiadach, w szczególności na FYROM i Albanii, z którymi miał nieuregulowane spory. Grecy liczyli, że bilateralne problemy uda się rozwiązać w ramach procesu akcesyjnego tych państw do UE. Wszak główny problem grecko-albański dotyczył kwestii mniejszości greckiej w Albanii, a poszanowanie praw mniejszości narodowych zostało wpisane w kryteria kopenhaskie, które muszą spełnić kandydaci. Atenom udało się w dużej mierze przełożyć rozwiązanie swoich bilateralnych problemów na poziom unijny i uczynić je także problemami Unii Europejskiej. Grecja była również jednym z pierwszych państw, które uznały suwerenność Czarnogóry w 2006 r. po jej separacji z Serbią. Nie pogorszyło to relacji z rządem w Belgradzie, gdyż proces miał charakter pokojowy.

Większym wyzwaniem dla Greków był spór o nazwę państwa z FYROM. Politycy ateńscy liczyli na docenienie ich roli i pozycji w euroatlantyckich ambicjach rządu w Skopje i na rozwiązanie sporu o nazwę

⁵⁶ F.S. Larrabee, *Greece's Balkan Policy...*, s. 414.

⁵⁷ A. P. Mallias, *The Balkans...*; R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting...*, s. 33;

R. Panagiotou, *Greece's EU Presidency...*, s. 5-6.

macedońskiego państwa zgodnie z żądaniami Grecji. Okazało się jednak, że od 2004 r. na arenie międzynarodowej coraz więcej państw zaczęło uznawać Republikę Macedonii. Przykład dały USA, a potem lawinowo uznawały Republikę Macedonii kolejne kraje, w tym także członkowie UE. Taki bieg wydarzeń osłabił znaczenie toczących się rokowań w sprawie nazwy państwa pod auspicjami ONZ i wzmocnił pozycję międzynarodową Macedonii, której politycy coraz bardziej zaczęli podgrzewać nacjonalistyczne nastroje. Wśród Greków ponownie zapanowała atmosfera poczucia porzucenia, a nawet zdrady ze strony sojuszników. W konsekwencji hasła nacjonalistyczne zaczęły się pojawiać coraz częściej w retoryce ateńskich polityków⁵⁸. Od 2007 r. Grecja zaczęła wysyłać ostrzeżenia do rządu w Skopje, że proces akcesji FYROM do NATO i UE będzie zależeć od rozwiązania sporu o nazwę państwa⁵⁹. Kluczowym momentem dla polityki Grecji w regionie było zawetowanie zaproszenia FYROM do NATO w trakcie szczytu Paktu w 2008 r. w Bukareszcie przez rząd Kostas Karamanlisa⁶⁰. Grecy argumentowali, że przyjęcie FYROM do NATO w sytuacji braku rozwiązania sporu o nazwę spowoduje, że sojusz straci na swej spójności i funkcjonalności. Oznaczało to także zablokowanie w przyszłości akcesji tego kraju do UE, która uznała konieczność rozwiązania sporu jako jeden z warunków akcesji, dając się uwikłać w bilateralne rozgrywki Aten i Skopje. Decyzja Grecji położyła się cieniem na dotychczasowej polityce zagranicznej w regionie Bałkanów. Wielki wysiłek zainicjowany przez premiera Simitisa, polegający na europeizacji polityki zagranicznej Grecji, odejścia od utożsamiania Grecji z państwem bałkańskim generującym problemy, został zdeprecjonowany. Rząd Nowej Demokracji kierowany przez Karamanlisa ponownie uwikłał się w bilateralny spór z północnym sąsiadem, nadwyrężając dotychczasowy wizerunek Grecji jako bałkańskiego lidera. Grecja oczywiście liczyła, że taka presja zmusi FYROM do ustępstw. Okazało się jednak, że zamiast elastyczności oba państwa wepchnęły się w koleiny nacjonalizmu i populizmu.

58 Y. Kechagiaras, *Why Did Greece Block...*, s. 16-17.

59 Ibidem, s. 13-14.

60 A. Chrysosgelos, *Still Europeanised? Greek Foreign Policy During the Eurozone Crisis*, „GreeSE Paper”, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe LSE, 2017, no. 118, s. 9.

W celu neutralizacji złego wrażenia w środowisku międzynarodowym wywołanego zaostreniem polityki wobec Skopje rząd Karamanlisa okazywał bardzo elastyczne podejście do Albanii, z którą także miał nieregulowane sprawy, dotyczące nie tylko mniejszości greckiej w tym kraju, ale także wyznaczenia wyłącznej strefy ekonomicznej na Morzu Jońskim. Pomimo braku porozumienia Grecja zgodziła się na akcesję Albanii do NATO na tym samym bukaresztańskim szczycie w 2008 r. Rok później zaakceptowała podpisanie SAA pomiędzy UE a rządem w Tiranie⁶¹. Miał to być sygnał dla partnerów z UE i NATO, że Grecja wciąż pozostaje liderem państw bałkańskich, a pogorszenie stosunków z FYROM jest konsekwencją nieustępliwości i nacjonalizmu macedońskiego rządu Nikoły Gruewskiego.

Grecja była jednym z pięciu państw UE⁶², które nie uznały niepodległości Kosowa ogłoszonej w 2008 r.⁶³ U źródeł decyzji rządu ateńskiego leżało kilka argumentów. Po pierwsze problemy z własną turecką mniejszością narodową i obawa, że w przyszłości Grecja może mieć podobne kłopoty jak Serbia. Po drugie była to demonstracja solidarności z cypryjskim rządem w Nikozji, który zmagają się z problemem uznania niepodległości samozwańczej Tureckiej Republiki Cypru Północnego. Brano także pod uwagę społeczne nastawienie Greków, którzy wciąż obawiali się realizacji idei Wielkiej Albanii i sympatyzowali z rządem w Belgradzie. Pomimo braku uznania Kosowa grecki kontyngent wojskowy kontynuuje udział w międzynarodowej misji stabilizacyjnej w tym kraju Kosovo Force (KFOR), pokazując, że współuczestniczy i jest współodpowiedzialny za sytuację w regionie⁶⁴.

Kiedy w październiku 2009 r. rządy w Grecji przejęła ponownie partia PASOK, nowym premierem i zarazem ministrem spraw zagranicznych został George Papandreu, który jednym z priorytetów greckiej dyplomacji ustanowił wzmocnienie relacji z państwami bałkańskimi, w tym rozwiązanie problemu nazwy dla FYROM⁶⁵. Grecki

61 R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting...*, s. 34-35.

62 Spośród państw UE niepodległości Kosowa nie uznały Grecja, Cypr, Słowacja, Rumunia i Hiszpania.

63 M. Bieri, Z. Nechev, *Time to Seize the Greek Opportunity*, „Policy Perspective”, CSS ETH Zurich, vol. 4, 2016, no. 3.

64 J. Bastian, *Greece in Southeast Europe. Political Opportunities and Economic Challenge*, International Policy Analysis Frierich Ebert Stiftung, 2010, s. 3; M. Bieri, Z. Nechev, *Time to Seize...*

65 J. Bastian, *Greece in Southeast Europe...*, s. 2.

premier chciał tchnąć nową energię w proces integracji Bałkanów z UE, deklarując, że będzie kontynuował misję Grecji jako adwokata Bałkanów w strukturach euroatlantyckich. Zapowiedział zwalczanie stanu „zmęczenia Bałkanami” (*Balkan Fatigue*) wśród dotychczasowych członków UE. Ogłosił także nowy program „Agenda 2014”, który zakładał, że do czasu kolejnej prezydencji Grecji w Radzie Unii Europejskiej w 2014 r. uda się zakończyć proces negocjacji akcesyjnych wszystkich państw regionu z UE. Miał to być symboliczny gest pojednania państw bałkańskich, zwieńczenia procesu pokojowego w 100-lecie wybuchu I wojny światowej, która rozpoczęła się właśnie na Bałkanach. Grecki premier miał nadzieję, że najpóźniej w 2018 r. całe Bałkany będą już w UE – na 100-lecie rocznicy zakończenia I wojny światowej. W ramach tego programu planowano zintensyfikowanie pomocy finansowej i eksperckiej dla państw bałkańskich, która miała usprawnić proces akcesyjny. Oczywiście kluczowym państwem w realizacji tych zamierzeń miała być Grecja⁶⁶.

3. Wpływ kryzysu finansowego na osłabienie pozycji Grecji na Bałkanach

Ambitne plany premiera Papandreu zderzyły się z twardymi realiami i nie przetrwały próby czasu, jaką przyniósł Grecji kryzys finansowy i gospodarczy w 2009 r. Rząd w Atenach przez kolejne lata zmagał się z katastrofą ekonomiczną. Narzucony Grecji przez „trojkę” (Komisja Europejska, Europejski Bank Centralny, Międzynarodowy Fundusz Walutowy) trudny program naprawy finansów publicznych początkowo zniechęcił Greków i ich klasę polityczną do UE. W Grecji zapanowało powszechne poczucie upokorzenia i poniżenia Hellenów, co przełożyło się na wzrost nastrojów nacjonalistycznych, a to wywołało zwiększenie poparcia dla partii skrajnie prawicowych i populistycznych⁶⁷. Kryzys ekonomiczny i finansowy w Grecji uderzył także w kondycję gospodarczą państw bałkańskich, które również przeżywały kryzys, ze względu na silne powiązania z Grecją. Załama-

66 M. Koppa, *The Greek Crisis and Its Repercussions on the Balkan Neighbourhood: The End of the Myth*, „Uluslararası İlişkiler / International Relations”, vol. 15, 2018, no. 58, s. 64-65; R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting...*, s. 34.

67 A. Chrysosgelos, *Still Europeanised?...*, s. 9.

ły się inwestycje finansowe, zamykano zakłady pracy otwarte przez greckie podmioty, załamał się handel pomiędzy Grecją a partnerami bałkańskimi⁶⁸. Za przyczynę tej katastrofy gospodarczej uznano Grecję – członka UE. Dodatkowo przewodniczący Komisji Europejskiej Jean-Claude Juncker zapowiedział, że w trakcie kadencji tej instytucji w latach 2014-2019 nie przewiduje się żadnego rozszerzenia. Bałkańska polityka Grecji została bardzo osłabiona, kryzys w Grecji i UE podkopał, wręcz zdeprecjonował, pozycję i znaczenie tego kraju jako wzorca dla państw bałkańskich. Regionalny wieloletni mit o Grecji jako bałkańskim państwie sukcesu gospodarczego legł w gruzach⁶⁹. Symptomatyczne było wycofanie się Grecji z części priorytetów planowanych na czas jej prezydencji w Radzie UE w 2014 r. dotyczących wzmocnienia relacji UE – Bałkany⁷⁰. Grecja wyraźnie przesunęła ciężar dyplomacji z polityki bałkańskiej na rzecz walki z kryzysem i odbudowy pozycji wewnątrz UE. Zdaniem wicepremiera Evangelosa Venizelosa nie oznaczało to jednak, że Grecja wyrzekła się ambicji promowania perspektywy euroatlantyckiej wśród państw Bałkanów Zachodnich⁷¹. W trakcie prezydencji Grecji w Radzie UE udało się Atenom doprowadzić do rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych z Serbią w styczniu 2014 r. i ustalenia inauguracji takich negocjacji z Czarnogórą na drugą połowę owego roku. Także w trakcie greckiej prezydencji doszło do nadania Albanii statusu kandydata do UE⁷². Sukcesem Greków było też powołanie Inicjatywy Adriatycko-Jońskiej zrzeszającej Grecję, Włochy, Chorwację, Słowenię, Serbię, Czarnogórę, Albanie oraz Bośnię i Hercegowinę. Przedsięwzięcie to zakładało współpracę tych państw w zakresie morskiej infrastruktury transportowej i energetycznej, rybołówstwa, ochrony środowiska i turystyki⁷³.

Pomimo ograniczenia służby dyplomatycznej Grecji w ramach oszczędności budżetowych Grecy oferowali swoje dobre usługi w rokovaniach pomiędzy Kosowem i Serbią. Przy całej tragicznej sytuacji gospodarczej kraju, rząd w Atenach próbował zamortyzować skutki

68 R. Panagiotou, *The Greek Crisis as a Crisis of EU Enlargement: How Will the Western Balkans Be Affected?*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 13, 2013, no. 1, s. 92-93.

69 R. Panagiotou, A.I. Valvis, *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting...*, s. 122.

70 M. Bieri, Z. Nechev, *Time to Seize...*

71 R. Panagiotou, *Greece's EU Presidency...*, s. 18.

72 Ibidem, s. 22-23.

73 Ibidem, s. 19.

kryzysu dla swoich kierunków dyplomacji. Wśród polityków greckich panowało przeświadczenie, że każde osłabienie kraju oznacza wzmocnienie największego rywala Grecji, jakim była i jest Turcja, a ta właśnie realizowała politykę strategicznej głębi, która zakładała, m.in. budowanie tureckich wpływów na Bałkanach⁷⁴. Dla Hellenów był to główny powód, dla którego starano się „reanimować” pozycję Grecji w regionie. Ateny zrezygnowały z wielkich deklaracji dotyczących relacji UE–Bałkany, wiedząc, że w trakcie zajmowania się UE wewnętrznym kryzysem takie hasła byłyby mało wiarygodne. Skoncentrowano się natomiast na polityce drobnych kroków, mających utrzymać bałkański „kurs na Europę”, polegający na wspieraniu przedsięwzięć infrastrukturalnych w transporcie i energetyce, konkurencyjności i zwalczaniu bezrobocia. Politycy greccy mieli świadomość, że takie inicjatywy przyczynią się także do szybszego odbudowania greckiej gospodarki.

Istotnym wydarzeniem w kształtowaniu greckiej polityki wobec Bałkanów była wygrana Koalicji Radykalnej Lewicy (SYRIZY) w wyborach parlamentarnych w 2015 r. Na czele nowego rządu stanął Aleksis Cipras, który nie był obarczony przymusem kontynuowania dotychczasowych kierunków polityki zagranicznej starych partii PASOK i Nowej Demokracji, co dawało nadzieję na nowe otwarcie dyplomacji greckiej na Bałkany⁷⁵. W rezultacie działań Ciprasa już w 2015 r. wznowiono rokowania z FYROM w sprawie nazwy państwa. Owocem tych rozmów było podpisanie w Prespie w czerwcu 2018 r. porozumienia kończącego wieloletni spór pomiędzy sąsiadującymi krajami i ustalającego nazwę Północna Macedonia⁷⁶. Podpisanie tego porozumienia odblokowało możliwości uczestniczenia Grecji w dwóch inicjatywach, które powstały na obszarze Bałkanów, a w które Grecja nie chciała się wcześniej angażować właśnie ze względu na obecność w nich Republiki Macedonii. Chodzi o Proces Berliński, zainicjowaną przez Niemcy platformę współpracy grupy członków UE z Bałkanami Zachodnimi oraz chińską inicjatywę 16 + 1, zakładającą współpracę gospodarczą

74 J. Wódka, *Polityka zagraniczna „nowej” Turcji. Implikacje dla partnerstwa transatlantyckiego*, Warszawa 2013; A. Szymański, *Wpływ położenia geopolitycznego na politykę zagraniczną Turcji*, „Stosunki Międzynarodowe” 2011, nr 3-4, s. 179-195.

75 M. Bieri, Z. Nechev, *Time to Seize...*

76 I. Armakolas et al., *North Macedonia: What's Next?*, Open Society Foundation, European Policy Institute, 2019, <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/north-macedonia-what-s-next> [12.09.2021].

pomiędzy Chinami a państwami Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej.

Grecja starała się także nawiązać dobre relacje z Kosowem, pomimo że oficjalnie nie uznawała tego państwa i oczywiście nie mogła utrzymywać z nim stosunków dyplomatycznych. Jednak jeszcze za poprzednich rządów Nowej Demokracji i PASOK ze względu na powiązania gospodarcze i obecność kontyngentu wojsk greckich w siłach KFOR Grecja otworzyła w Prisztinie biuro łącznikowe (*liaison office*). Rząd Ciprasa postanowił jeszcze bardziej zbliżyć się do Kosowa, choć wciąż bez przekraczania „masy krytycznej”, czyli bez oficjalnego uznania kraju. Wszak wciąż ważniejszym partnerem dla Grecji pozostawała Serbia. W 2015 r. doszło do pierwszej wizyty szefa greckiej dyplomacji Nikosa Kociasa w Kosowie.⁷⁷ W jej efekcie otworzono kosowskie biura handlowe w Atenach i Salonikach⁷⁸. Decyzja ta spotkała się z oficjalną krytyką ze strony dyplomacji serbskiej, jednak rząd Ciprasa uciekł się do argumentu, że wspiera rozwiązanie statusu Kosowa, które powinno zostać uzgodnione w porozumieniu pomiędzy Belgradem i Prisztiną⁷⁹. Grecy zaznaczyli także, że wspierają członkostwo w UE obu państw, a Kosowa także w NATO, i niewątpliwie perspektywę tę przyspieszy rozwiązanie sporu⁸⁰. Kocias zapewniał także o wsparciu dla Kosowa w akcesji do innych struktur międzynarodowych, m.in. UNESCO i Interpolu, jednak ostatecznie w sprawie członkostwa Prisztiny w UNESCO rząd grecki się wstrzymał od głosu w obawie przed pogorszeniem relacji z Serbami⁸¹.

Grecja pod przewodnictwem Ciprasa próbowała także zacieśnić relacje z Albanią. W 2016 r. doszło do wizyty Kociasa w Tiranie, gdzie podpisano „mapę drogową”, która miała stanowić podstawę planu rozwiązania wszystkich punktów spornych pomiędzy oboma krajami, w szczególności praw mniejszości greckiej i delimitacji granic mor-

77 M. Maksimović, *Greece Returns to the Balkans? Assessing Greece's Western Balkan Policy under SYRIZA-led Government*, „Working Paper Series”, University Leipzig, 2016, no. 14, s. 15.

78 I. Armakolas, G. Triantafyllou, *Greece*, [w:] *EU Member States and Enlargement towards the Balkans*, „EPC Policy Paper”, European Policy Center, 2015, s. 129-141.

79 I. Armakolas, G. Triantafyllou, *Greece and EU Enlargement to the Western Balkans: Understanding an Ambivalent Relationship*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 17, 2017, no. 4, s. 622-623.

80 M. Bieri, Z. Nechev, *Time to Seize...*

81 M. Maksimović, *Greece Returns to the Balkans...*, s. 16.

skich. Po tej wizycie szybko nastąpiło jednak pogorszenie stosunków, gdyż rząd premier Edi Ramy do celów wewnętrznych zaczął używać retoryki nacjonalistycznej i podgrzewał antygreckie nastroje wśród Albańczyków, co utrudniało Grekom kontynuowanie dialogu⁸². Okazało się jednak, że grecka dyplomacja nie uległa prowokacji i nie dała się wciągnąć w spiralę wzajemnych oskarżeń. Minister Kocias powstrzymał się od ucieczki do ostrej nacjonalistycznej retoryki pomimo nacisków ze strony społeczeństwa, Kościoła i mediów⁸³.

Zarówno premier Grecji, jak i jego szef dyplomacji wychodzili z założenia, że wikłanie się w bilateralne spory nie przysporzy Grecji sojuszników na Bałkanach i nie odbuduje roli Grecji jako bałkańskiego lidera. Słusznie założyli, że najlepszą metodą na „okieźnianie” sąsiadów jest polityka deklaracji o wsparciu wysiłków tych państw na drodze do UE. Proces zbliżania do tej organizacji wymagał uzyskania także poparcia ze strony Grecji, a to powodowało, że Ateny dysponowały formą nacisku na swoich sąsiadów w regionie. Kocias wielokrotnie w swoich wystąpieniach podkreślał, że na Bałkanach trzeba odejść od polityki nacjonalizmu, podgrzewania sporów i uciekania się do emocji i prowokacji.

SYRIZA zapłaciła jednak za swoją odważną politykę zagraniczną, przegrywając wybory parlamentarne w 2019 r. Nowy premier Kiria-
kos Micotakis, stojący na czele partii Nowa Demokracja, który w czasach opozycji krytykował dyplomatyczne decyzje Ciprasa, podkreślił, że uszanuje porozumienie zawarte przez poprzedników. W rzeczywistości uzyskał on w spadku po SYRIZIE dość klarowną sytuację międzynarodową, szczególnie po podpisaniu porozumienia z Macedonią Północną. Grecja sukcesywnie próbowała odzyskać pozycję i reputację przewidywalnego europejskiego partnera, opierając swoją politykę na Bałkanach na członkostwie w UE. Deklarowała wsparcie dla państw bałkańskich w procesie integracji z UE, ateński rząd poparł rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych z Albanią i Macedonią Północną w kwietniu 2020 r. Usilnie także namawia Bułgarię, blokującą rozpoczęcie rozmów akcesyjnych z Macedonią Północną, do złagodzenia

82 Edi Rama, „odgrzebał” sprawę Czamów, czyli ludności albańskiej wypędzonej z Grecji po II wojnie światowej, oskarżanej o kolaborację z włoskimi i niemieckimi okupantami. Rząd Grecki uważał tę sprawę za zamkniętą.

83 A. Chrysogelos, *Still Europeanised?...*, s. 9.

stanowiska. Grecy zdają sobie sprawę, że akcesja całych Bałkanów do UE jest najlepszą gwarancją budowania stabilnych i pokojowych relacji pomiędzy państwami regionu.

Wnioski

Polityka Grecji wobec Bałkanów na przełomie XX i XXI w. może być porównana do sinusoidy, obrazującej sukcesy i porażki greckiej dyplomacji. Niewątpliwie procesy dezintegracyjne w Jugosławii zaskoczyły greckich polityków, którzy w obawie przed negatywnymi skutkami tego procesu dla bezpieczeństwa Grecji próbowali zachować *status quo* w regionie, prowadząc politykę reakcyjną, a nie kreatywną, przez co nie udało im się początkowo stworzyć kompleksowej strategii wobec Bałkanów. Ta polityka utożsamiana z bałkanizacją, nacjonalizmem, populizmem doprowadziła do deprecjacji roli Grecji jako lidera państw bałkańskich. Dopiero przyjęcie roli kreatora politycznych i ekonomicznych zmian w regionie w oparciu o zaprezentowanie programu integracji tych państw ze strukturami euroatlantyckimi wzmocniło pozycję Grecji na Bałkanach. Swoistą „kulą u nogi” dla jeszcze bardziej skutecznej polityki Aten w regionie był nierozwiązany spór o nazwę państwa z republiką Macedonii. Jednak dzięki ekonomicznej i dyplomatycznej ofensywie Atenom udawało się stopniowo budować swój wizerunek i wpływy wśród północnych sąsiadów. Ateny zręcznie odgrywały rolę adwokata państw bałkańskich na forum zarówno NATO, jak i UE. Trend ten utrzymał się jednak do końca pierwszej dekady XXI w. Wraz z nadejściem kryzysu finansowego i gospodarczego oraz pojawieniem się widma grexitu pozycja Grecji na Bałkanach legła w gruzach. Wśród polityków greckich panuje poczucie straconej dekady w zakresie oddziaływania na Bałkany. Zdają sobie oni jednak sprawę, że są to kwestie strategicznie ważne dla bezpieczeństwa kraju, stąd też mozolne odbudowywanie pozycji kraju w regionie. Sukcesem niewątpliwie jest uregulowanie sporu o nazwę państwa z Macedonią Północną w 2018 r. i polepszanie relacji z Albanią. Dla Greków nie ma alternatywnego rozwiązania dla stabilizacji państw bałkańskich równoznacznej z wchłonięciem ich przez UE i NATO. Biorąc pod uwagę obecność innych graczy, którzy intensyfikują swoją aktywność na Bałkanach, Chin, Rosji i Turcji, priorytetem Hellenów jest proces europeizacji tego regionu.

Bibliografia

- Anastasakis O., *Greece and Turkey in the Balkans: Cooperation or Rivalry*, „Turkish Studies” 2004, no. 1.
- Armakolas I. et al., *North Macedonia: What's Next?*, Open Society Foundation, European Policy Institute, 2019, <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/north-macedonia-what-s-next>.
- Armakolas I., Triantafyllou G., *Greece and EU Enlargement to the Western Balkans: Understanding an Ambivalent Relationship*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 17, 2017, no. 4.
- Armakolas I., Triantafyllou G., *Greece*, [w:] *EU Member States and Enlargement towards the Balkans*, „EPC Policy Paper”, European Policy Center, 2015.
- Aydin M., *Cacophony in the Aegean Contemporary Turkish-Greek Relations*, „The Turkish Yearbook of International Relations”, vol. 27, 1997.
- Bastian J., *Greece in Southeast Europe. Political Opportunities and Economic Challenge*, International Policy Analysis Frierich Ebert Stiftung, 2010.
- Bieri M., Nechev Z., *Time to Seize the Greek Opportunity*, „Policy Perspective”, CSS ETH Zurich, vol. 4, 2016, no. 3.
- Brown K., Theodossopoulos D., *Rearranging Solidarity: Conspiracy and World Order in Greek and Macedonian Commentaries on Kosovo*, „Journal of Southern Europe and Balkans”, vol. 5, 2002, no. 3.
- Burns R.N., *The United States and Greece: A Partnership for the Twenty-First Century*, „Mediterranean Quarterly”, Fall 1999.
- Çeviköz Ü., *European Integration and Regional Cooperation in Southeast Europe*, „Journal of International Affairs”, vol. 2(4), December 1997 – February 1998.
- Chrysosgelos A., *Still Europeanised? Greek Foreign Policy During the Eurozone Crisis*, „GreeSE Paper”, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe LSE, 2017, no. 118.
- Constas D., Papasotiriou Ch., *Greek Policy Responses to the Post-Cold War Balkan Environment*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylmatos, New York 1999.
- Cofoudakis V., Psomiades H.J., Gerolymatos A., *Greece as a Factor of Stability in the Post-Cold War Balkans*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylmatos, New York 1999.
- Dokos Th. P., *Greek Defence Doctrine in the Post-Cold War Era*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylmatos, New York 1999.
- Dokos Th., *Greece in a Changing Strategic Settings*, [w:] *Greece in the Twentieth Century*, ed. Th. A. Couloumbis, Th. Kariotis, F. Bellou, London – New York 2003.

- Floudas A., *Pardon? A Conflict for a Name? FYROM's Dispute with Greece Revisited*, [w:] *The New Balkans*, ed. G.A. Kourvetaris et al., Columbia University Press, 2002.
- Huliaras A., Tsardanidis Ch., *(Mis)understanding the Balkans: Greek Geopolitical Codes of the Post-Communist Era*, „Geopolitics”, vol. 11, 2006.
- Ilieva J., Conev B., *The Republic of Macedonia and Its Recognition in the International Community (1991-2015)*, [w:] *Macedonia: Social, Political and Economic Issues*, ed. V. Pejnović, M. Stanković, Nova Science Publishers Inc., New York 2017.
- Ioakimidis P.C., *Greece, The European Union and Southeastern Europe: Past Failures and Future Prospects*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylomatis, New York 1999.
- Karpenter T.G., *Kosovo and Macedonia: The West Enhances the Threat*, „Mediterranean Quarterly”, Winter 2002.
- Kechagiaras Y., *Why Did Greece Block the Euro-Atlantic Integration of the Former Yugoslav Republic of Macedonia? An Analysis of Greek Foreign Policy Behaviour Shifts*, „GreeSE Paper”, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe LSE, 2012, no. 58.
- Keridis D., *Greece and the Balkans: From Stabilization to Growth*, Hellenic Studies Unit at Concordia University in Montreal, 3 March 2006.
- Kofos E., *Greece's Macedonian Adventure: The Controversy over FYROM's Independence and Recognition*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylomatis, New York 1999.
- Koliopoulos J., *Greece and the Balkans: A Historical Perspective*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 2, 2002, no. 3.
- Kondopoulou M., *The Greek Media and the Kosovo Crisis*, „Conflict and Communication”, vol. 1, 2002, no. 2.
- Koppa M., *The Greek Crisis and Its Repercussions on the Balkan Neighbourhood: The End of the Myth*, „Uluslararası İlişkiler / International Relations”, vol. 15, 2018, no. 58.
- Kosovo: Greek and Turkish Perspectives*, Congressional Research Service Report for Congress, 27 May 1999, https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metacrs941/m1/1/high_res_d/RL30114_1999Apr21.pdf.
- Larrabee F.S., *Greece's Balkan Policy in a New Strategic Era*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 5, 2005, no. 3.
- Larrabee F.S., *Greek Security Concerns in the Balkans*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylomatis, New York 1999.
- Larrabee F.S., Lesser I.O., *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, RAND – National Security Research Division, Santa Monica 2003.
- Lesser I.O. et al., *Greece's New Geopolitics*, RAND Corporation, Santa Monica 2001.

- Maksimović M., *Greece Returns to the Balkans? Assessing Greece's Western Balkan Policy under SYRIZA-led Government*, „Working Paper Series”, University Leipzig, 2016, no. 14.
- Mallias A.P., *The Balkans: In the Era of Peace and Stability*, „Mediterranean Quarterly” 2008, no. 1.
- Marcantonatos L., *How Greece's Foreign and Defence Policy Priorities Have Geopolitically Repositioned Greece Away from the Balkans and Closer to the Eastern Mediterranean During the 20th and Early 21st Century*, Greek Foreign Affairs Council, 2016, https://www.academia.edu/37986839/How_Greece_s_Foreign_and_Defence_policy_priorities_have_geopolitically_repositioned_Greece_away_from_the_Balkans_and_closer_to_the_Eastern_Mediterranean_during_the_20th_and_early_21st_century.
- Panagiotou R., *The Greek Crisis as a Crisis of EU Enlargement: How Will the Western Balkans Be Affected?*, „Southeast European and Black Sea Studies”, vol. 13, 2013, no. 1.
- Panagiotou R., *Greece's EU Presidency and the Challenge of Western Balkan Enlargement Policies in Light of the Crisis*, „Centre for Southeast European Studies Working Paper” 2015, no. 12.
- Panagiotou R., Valvis A.I., *How is the Sovereign Debt Crisis Affecting Greece's Relations with Balkan Countries and Greece's Standing in the Region? An Initial Impact Assessment*, The South-East Europe Programme, Athens 2014, <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2017/12/How-is-sovereign-debt-crisis-affecting-Greeces-relations-with-the-Balkans-May-2014-FINAL.pdf>.
- Papacosma S.V., *NATO, Greece, and the Balkans in the Post-Cold War Era*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylomas, New York 1999.
- Pawłowski K., *Konflikt serbsko-albański w Kosowie w latach 1999-2014. Charakterystyka, uwarunkowania i formy konfliktu społecznego*, Lublin 2016.
- Simitis C., *Greece in the Emerging System of International Relations*, „Review of International Affairs”, vol. XLVII, 1996.
- Stępniewski T., *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin–Warszawa 2011.
- Szymański A., *Wpływ położenia geopolitycznego na politykę zagraniczną Turcji*, „Stosunki międzynarodowe” 2011, nr 3-4.
- Triantafyllou D., *Recent Developments in Greece's Balkan Diplomacy Networks*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylomas, New York 1999.
- Tsoukalis L., *The Future of Greece in the European Union*, [w:] *Greece in the Twentieth Century*, ed. T. Couloumbis, Th. Kariotis, F. Bellou, London – New York 2003.
- Tziampiris A., *Greece and the Balkans in the Twentieth Century*, [w:] *Greece in the Twentieth Century*, ed. Th. A. Couloumbis, Th. Kariotis, F. Bellou, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP), London – New York 1999.

- Veremis Th., *Greece and the Balkans in the Post-cold War Era*, [w:] *Greece and New Balkans. Challenges and Opportunities*, ed. V. Cofoudakis, H.J. Psomiades, A. Gerylomatis, New York 1999.
- Voskopoulos G., *The Geographical and Systemic Influences on Greek Foreign Policy in the Balkans in the 1990s*, „Perspectives” 2006, no. 26.
- Vračić A., *Turkey's Role in the Western Balkans*, „SWP Research Paper”, Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs, Berlin 2016.
- Wódka J., *Polityka zagraniczna „nowej” Turcji. Implikacje dla partnerstwa transatlantyckiego*, Warszawa 2013.
- Zahariadis N., *Nationalism and Small State Foreign Policy: The Greek Response to the Macedonian Issue*, „Political Science Quarterly”, 1994, no. 4.

Agnieszka Zaręba*

Misje stabilizacyjne w badaniach opinii publicznej w Europie Środkowej na przykładzie społeczeństwa polskiego po 1989 roku

Stabilisation missions in public opinion polls in Central Europe at the example of Polish society after 1989

Abstract: The purpose of this article is to analyse changes in public opinion polls about the participation of the Polish Army in stabilization missions after 1989. The research material consists of two parts. The first includes CBOS surveys from 1994 to 2016 and the second part includes a research project entitled “Political preferences. Attitudes – identifications – behaviour” carried out in 2018. After municipal elections in 2018, respondents answered questions prepared as part of a questionnaire based on a five-point Likert scale. The respondents answered the question: *In your opinion, does Poland's engagement in foreign stabilization missions ensure Poland's security?* and evaluated the statement: *I support Polish involvement in foreign stabilization missions*. The overview of CBOS surveys and questions within the project shows the analysis of the fluctuation of views on the participation of the Polish Army in the activities abroad. As a result of the research, it can be pointed out that the Polish public opinion undergoes numerous changes under the influence of the dynamics of the international situation, the feeling of threat and destabilization, as well as historical conditions.

Keywords: stabilisation missions, public opinion polls, Polish society

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest analiza zmian opinii społecznej na temat udziału Wojska Polskiego w misjach stabilizacyjnych po 1989 r. Zebrany materiał badawczy składa się z dwóch części. Pierwsza obejmuje badania sondażowe CBOS w latach 1994–2016, natomiast druga badania w ramach projektu badawczego pt. „Preferencje polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania” przeprowadzonego w 2018 r. Jesienią po wyborach samorządowych w 2018 r. respondenci odpowiadali na pytania przygotowane w ramach kwestionariusza ankiety w oparciu o pięciostopniową skalę Likerta. Ankietowani odpowiadali na pytanie: *Czy Pani/Pana zdaniem zaangażowanie*

* Agnieszka Zaręba – dr, Katolicki Uniwersytet Jana Pawła II, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1639-0413>, e-mail: agnieszka.zareba@kul.pl.

Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne zapewnia Polsce bezpieczeństwo? oraz oceniali stwierdzenie: Popieram zaangażowanie Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne. Zestawienie ankiet CBOS oraz pytań w ramach projektu pokazuje analizę fluktuacji poglądów na temat udziału Wojska Polskiego w działaniach za granicami kraju. Jako wyniki badań można wskazać, że polska opinia publiczna ulega licznym zmianom pod wpływem tak dynamiki sytuacji międzynarodowej, poczucia zagrożenia i destabilizacji, jak i uwarunkowań historycznych.

Słowa kluczowe: misje stabilizacyjne, badania opinii publicznej, społeczeństwo polskie

Wstęp

Zainteresowanie społeczne udziałem Wojsk Polskich po 1989 r. pojawiło się wraz z zaangażowaniem sił zbrojnych w ramach interwencji pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych. W dużej mierze wynikało z przyszłego członkostwa w Pakcie Północnoatlantyckim oraz realizacji przez Polskę zobowiązań międzynarodowych¹. Polskie siły zbrojne angażujące się w ramach pokojowych operacji międzynarodowych po II wojnie światowej były bardzo dobrze oceniane przez przełożonych, jeśli chodzi o kompetencję, sposób działania, logistykę². Udział polskich jednostek w operacjach pokojowych, działaniach rozjemczych nie budził zainteresowania społecznego, w szczególności w okresie Polski Ludowej³.

Operacje pokojowe i misje stabilizacyjne stały się elementem zapewnienia bezpieczeństwa po II wojnie światowej. W rzeczywistości ich rola sprowadzała się do działań wyprzedzających i stabilizują-

- 1 Generalnie Polska uczestniczy w operacjach pokojowych od 1953 r. Zazwyczaj miały one charakter operacji rozjemczych, humanitarnych, obserwacyjnych i policyjnych w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), Wspólnot Europejskich (WE), Unii Europejskiej (UE), Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO), Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). Większość z nich była misjami stabilizacyjnymi, które nie prowadziły działań *stricto* wojennych. Dla szerszego zapoznania z działaniami polskich misji stabilizacyjnych warto sięgnąć do publikacji Grzegorza Ciechanowskiego, np.: *Żołnierze polscy w misjach i operacjach pokojowych poza granicami kraju w latach 1953-1989*, Toruń 2009, s. 377, *Polskie Kontyngenty Wojskowe w operacjach pokojowych 1990-1999*, Toruń 2010, s. 382, *Wojsko Polskie w Iraku 2003-2011*, Szczecin 2015, s. 425.
- 2 K. Jureńczyk, *Użycie Polskiego Kontyngentu Wojskowego w misjach pokojowych i stabilizacyjnych w południowo-zachodniej Azji w pierwszej dekadzie XXI wieku. Od zaangażowania do wycofania*, s. 228-230, https://www.researchgate.net/publication/344750049_Uzycie_Polskiego_Kontyngentu_Wojskowego_w_misjach_pokojowych_i_stabilizacyjnych_w_poludniowo-zachodniej_Azji_w_pierwszej_dekadzie_XXI_wieku_zaanagazowania_do_wycofania [12.04.2021].
- 3 W okresie PRL nie prowadzono badań sondażowych w tym zakresie tematycznym.

cych. Nabrały one znaczenia po wejściu Polski do NATO. Polska jako nowy członek chciała wywiązać się ze swoich zobowiązań sojuszniczych, w szczególności wobec Stanów Zjednoczonych, realizując przy tym globalną strategię bezpieczeństwa NATO oraz interesy polityki zagranicznej USA. Polska polityka zagraniczna zamykała się *de facto* w obszarze interesów regionalnych, a nie o zasięgu światowym⁴. Jako merytoryczne argumenty przemawiające za zaangażowaniem Polski można przytoczyć za Konradem Pawłowskim: czynniki sprzyjające podniesieniu bezpieczeństwa środowiska międzynarodowego (w szczególności: walka z międzynarodowym terroryzmem, wsparcie demokratyzacji, transformacji i odbudowy państw upadłych, ograniczanie zagrożenia atomowego); podniesienie poziomu bezpieczeństwa narodowego RP (w tym: eliminacja zagrożeń asymetrycznych za granicą, relacje z USA i NATO); wzrost znaczenia Polski na arenie międzynarodowej; wzmocnienie partnerstwa polsko-amerykańskiego; zapewnienie jedności sojuszniczej, wiarygodności i skuteczności NATO; modernizacja armii; zdobycie doświadczenia w walce oraz potencjalne korzyści ekonomiczne⁵.

Celem niniejszego artykułu jest analiza zmian opinii społecznej na temat udziału Wojska Polskiego w misjach stabilizacyjnych⁶ w okresie od 1994 do 2018 r.⁷ Jako hipotezę badawczą założono fluktuację opinii

4 K. Pawłowski, *Misje pokojowe i operacje stabilizacyjne Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej na początku XXI wieku: przesłanki i głosy krytyczne*, „Teka Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych – OL PAN”, 5/2010, s. 96-99.

5 Autor prezentuje w swoim artykule kontrargumenty pokazujące problemy, które w dużej mierze przyczyniły się w pewnym okresie do negatywnego postrzegania w Polsce misji zagranicznych. K. Pawłowski wskazał, że zaangażowanie w misje stabilizacyjne sprzyjało zwiększeniu zagrożenia zamachami terrorystycznymi, pogorszeniu międzynarodowej pozycji Polski, uzależnieniu od polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych, misje stabilizacyjne przerodziły się w regularne działania wojenne, koszty operacji stały się dużym obciążeniem dla budżetu państwa, zapowiadane korzyści ekonomiczne się nie ziściły. Ibidem, s. 106-107.

6 Niezwykle trudno było precyzyjnie określić przedmiot badawczy. W ankietach CBOS posługiwano się różnymi określeniami: udział Wojsk Polskich, zaangażowanie sił zbrojnych, misje zagraniczne bądź stabilizacyjne oraz operacje pokojowe. Natomiast badania przeprowadzone w 2018 r. odnosiły się do misji stabilizacyjnych, ponieważ to określenie było już społecznie identyfikowane i funkcjonujące w literaturze przedmiotu. Celem artykułu w żaden sposób nie było rozstrzygnięcie istoty definicji misji stabilizacyjnej, lecz analiza opinii społeczeństwa polskiego na ten temat.

7 Zainteresowanie niniejszym tematem powstało w trakcie rozpoczęcia badań na temat postrzegania misji stabilizacyjnych przez żołnierzy – uczestników poszczególnych działań. W jednej z publikacji autorstwa Magdaleny i Maksymiliana Rigamonti, rodzice jednego z żołnierzy, por. Roberta Marczewskiego, powiedzieli, że w obawie przed zniszczeniem nagrobka nie napisali na

publicznej wynikającą z określonych uwarunkowań systemu międzynarodowego oraz systemu medialnego państwa w danym momencie. Zebrany materiał badawczy składa się z dwóch części. Pierwsza obejmuje badania sondażowe CBOS w latach 1994-2016, natomiast druga badania w ramach projektu badawczego pt. „Preferencje polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania” przeprowadzonego w 2018 r. Projekt jest cyklicznie realizowany od 2009 r. na terenie Polski przez przedstawicieli następujących ośrodków akademickich: Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu Śląskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Gdańskiego, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Szczecińskiego, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Uniwersytetu Rzeszowskiego⁸. Projekt obejmuje badania empiryczne związane z preferencjami wyborczymi, postawami determinującymi zachowania polityczne, społeczne, religijne i kulturowe. Jesienią po wyborach samorządowych w 2018 r. respondenci odpowiadali na pytania przygotowane w ramach kwestionariusza ankiety w oparciu o pięciostopniową skalę Likerta. W ramach skali respondent miał do wyboru jedną z pięciu wypowiedzi: „zdecydowanie nie”, „raczej nie”, „trudno powiedzieć”, „raczej tak”, „zdecydowanie tak”. Ankietowani odpowiadali na pytanie: Czy Pani/Pana zdaniem zaangażowanie Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne zapewnia Polsce bezpieczeństwo? oraz oceniali stwierdzenie: Popieram zaangażowanie Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne. Zestawienie ankiet CBOS oraz pytań w ramach projektu pokazuje analizę fluktuacji poglądów na temat udziału Wojska Polskiego w działaniach za granicami kraju. Szczegółowe dane dotyczące charakterystyki próby badawczej zostały umieszczone w przypisie, natomiast sama próba została dobrana w sposób kwotowo-warstwowy (N = 971)⁹.

płyć, że syn zginął w Afganistanie. Po latach okazało się, iż obcy ludzie stawiają znicze na grobie ich syna. M. Rigamonti, M. Rigamonti, *Straty. Żołnierze z Afganistanu*, Warszawa 2015, s. 67.

8 Wiele badań i analiz zostało opublikowanych w ramach czasopisma Uniwersytetu Śląskiego „Political Preferences”.

9 W badanej grupie znalazło się 509 kobiet (52,4%) i 462 mężczyzn (47,6%), próba była zróżnicowana ze względu na wiek (18-24 lata: N = 105, 10,8%; 25-34 lata: N = 181, 18,6%; 35-44 lata: N = 183, 18,8%; 45-54 lata: N = 151, 15,6%; 55-64 lata: N = 156, 16,1%; powyżej 65 lat: N = 194, 20,0%), wy-

1. Badania CBOS dotyczące opinii na temat zaangażowania Wojska Polskiego poza granicami kraju

Społeczne poparcie dla operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych uzależnione jest od wielu czynników. Nie chodzi tu tylko o uwarunkowania historyczne (pamięć historyczną), kulturę polityczną, religię, tradycję, mity, stereotypy, które wpływają na kształtowanie opinii danego społeczeństwa. W przypadku społeczeństwa polskiego mamy do czynienia ze szczególnego rodzaju wrażliwością na zagrożenia wynikające z agresji sąsiadów Polski (Niemcy i Rosja). Generalnie siła militarna (aczkolwiek zdarzały się w historii inne przypadki) była używana do defensywy, a nie do ofensywy. Na tej podstawie można wywnioskować pozytywny stosunek do sił zbrojnych wśród społeczeństwa polskiego¹⁰, wyrażony zaufaniem w badaniach społecznych¹¹.

kształcenie (bez wykształcenia: N = 7, 0,7%; podstawowe/gimnazjalne: N = 42, 4,3%; zawodowe: N = 132, 13,6%; średnie/policealne: N = 384, 39,5%; wyższe – ukończone studia licencjackie lub magisterskie: N = 399, 41,1%), stan cywilny (panna/kawaler: N = 219, 22,6%; zamężna/zonaty: N = 571, 58,8%; rozwódka/rozwodnik: N = 72, 7,4%; wdowa/ wdowiec: N = 84, 8,7%) oraz miejsce zamieszkania (wieś: N = 366, 37,7%; miasto do 20 tys. mieszkańców: N = 104, 10,7%; miasto 20-100 tys. mieszkańców: N = 172, 17,7%; miasto 100-200 tys. mieszkańców: N = 124, 12,8%; miasto powyżej 200 tys. mieszkańców: N = 204, 21,0%).

- 10 Zaufanie do wojska nie pojawia się bezpośrednio w badaniach CBOS, jeśli chodzi o poziom zaufania mierzony odrębnymi wartościami, aczkolwiek informacje na ten temat można znaleźć w badaniach głównego Urzędu Statystycznego z 2015 r., w których to siły zbrojne znalazły się jako instytucja zaufania publicznego po straży pożarnej i pogotowiu ratunkowym. *Wartości i zaufanie społeczne w Polsce w 2015 r.* GUS (Notatka informacyjna na podstawie Badania spójności społecznej), s. 1-2, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/wartosci-i-zaufanie-spoeczne-w-polsce-w-2015-r-21,1.html> [20.04.2021]. Por. Komunikat z badań CBOS, *O nieufności i zaufaniu*, CBOS, nr 35/2018, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [20.04.2021].
- 11 W przypadku społeczeństwa polskiego, jeśli chodzi o charakterystykę kultury strategicznej, warto wskazać syndrom obu sąsiadów Polski: Niemiec i Rosji, syndrom zdrady i ofiary. Ma to odzwierciedlenie w wielu wydarzeniach historycznych, praktycznie od XVIII w., przez rozbiory Polski, powstania, I wojnę światową oraz odzyskanie niepodległości w XX w. Na wydarzenia historyczne nakłada się współpraca niemiecko-rosyjska (Rapallo i Locarno, w konsekwencji pakt Ribbentrop-Mołotow), co po zakończeniu II wojny światowej doprowadziło do zaliczenia Polski do strefy sowieckiej. Polska doświadczyła porzucenia i zdrady we wrześniu 1939 r. przez zachodnich sojuszników oraz „zdrady jałtańskiej”, w dużej mierze wpłynęło to na ukształtowanie syndromu ofiary, aczkolwiek w przypadku rozbiorów można wskazać szereg win polskiej szlachty tożsamej z narodem polskim w tamtym okresie. Natomiast część kolejnych doznanych krzywd była wynikiem położenia geopolitycznego, procesów na arenie międzynarodowej, na które Polska nie miała realnego wpływu. Konsekwencją tego może być postawa szukania winy poza samym sobą oraz postawa ofiary szlachetnej – tzw. Chrystusa Narodów, oraz odruch szukania pomocy u podmiotów, które do tej pory nie zawiodły, w przypadku Polski są to Stany Zjednoczone. Syndrom ofiary warunkuje możliwość wykształcenia się zadaniowości w sytuacji zagrożenia, co przejawia się aktywnością i szukaniem wyjścia z trudnej sytuacji. Dodatkowo czynnikiem, który

Jednym z pierwszym badań prezentujących stosunek społeczeństwa polskiego do zaangażowania polskich sił zbrojnych poza granicami kraju było badanie dotyczące interwencji na Haiti w 1994 r. Polacy na początku lat 90. nie byli entuzjastami, jeśli chodzi o uczestnictwo sił zbrojnych w działaniach militarnych. Jedynie 37% respondentów potwierdziło słuszność interwencji na Haiti w imieniu mandatu Organizacji Narodów Zjednoczonych, 30% było przeciwnego zdania, natomiast 33% udzieliło odpowiedzi „trudno powiedzieć”. Z odpowiedzi na kolejne pytania dotyczące uczestnictwa w działaniach na Haiti wynika, że jedynie 23%¹² opowiedziało się za uczestnictwem w interwencji na Haiti, natomiast 61% było przeciwnego zdania¹³. W tamtym czasie pojawiło się wiele analiz zarówno popierających interwencję, jak i krytykujących ją w mediach¹⁴. Kolejne badania dotyczyły zaangażowania polskich sił zbrojnych w Bośni w 1995 r. – poparcie wyraźne było widoczne na poziomie 35% ankietowanych¹⁵, natomiast jesienią 1998 r. w ankiecie dotyczącej samej zasady wysyłania wojsk na działania poza granicami kraju poparcie wyraziło 36% respondentów¹⁶. Jeżeli chodzi o poparcie dla udziału wojsk polskich w pierwszej misji pod auspicjami NATO w Kosowie, respondenci wyrazili poparcie na

zarówno determinuje kulturę strategiczną państwa polskiego, jak i kształtuje opinię publiczną jest nałożenie obu tożsamości mocarstwa/imperium (koncepcja jagiellońska, Międzymorze) oraz kolonii/peryferii (zabory, strefa sowiecka). Wymienione powyżej czynniki oddziałują na postawy społeczne związane z zaangażowaniem sił zbrojnych w misje stabilizacyjne, wskazując na te, które mogą być potencjalnie określone jako korzystne (te, które nie generują ofiar ludzkich, np. szkolenia sił policyjnych), nie są odbierane jako zagrożenie życia dla żołnierzy, dziennikarzy czy członków społeczeństwa (zamachy terrorystyczne), w przypadku działań polskich sił zbrojnych powinny być utożsamiane z tzw. słuszną sprawą. A. Włodkowska-Bagan, *Kultura strategiczna Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski w zmieniającym się świecie międzynarodowym*, red. R. Zięba, T. Pawłuszko, Kielce 2016, s. 53-76.

- 12 W tej grupie badanych przeważają głównie mężczyźni do 34 roku życia, kadra kierownicza i inteligencja, uczniowie i studenci, dominują poglądy prawicowe.
- 13 Bliższa charakterystyka tej grupy badanych: generalnie osoby w średnim wieku, z wykształceniem średnim, przeważnie pracownicy umysłowi niższego szczebla, rolnicy i pracownicy fizyczno-umysłowi, zainteresowani polityką, deklarujący lewicowe poglądy polityczne.
- 14 Komunikat z badań CBOS, *Czy polscy żołnierze powinni pojechać na Haiti?*, BS/175/154/94, s. 2-4, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1994/K_154_94.PDF [23.04.2021].
- 15 Komunikat z badań CBOS, *Polacy o konflikcie w Bośni*, BS/172/147/95, https://www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/1995/K_147_95.PDF [23.04.2021]; Komunikat z badań CBOS, *Użycie polskich żołnierzy w misjach międzynarodowych poza granicami kraju*, BS/93/93/98, https://cbos.pl/SPI-SKOM.POL/1998/K_093_98.PDF [20.04.2021].
- 16 Komunikat z badań CBOS, *Polscy żołnierze w Kosowie*, BS/121/99, s. 2, https://www.cbos.pl/SPI-SKOM.POL/1999/K_121_99.PDF [20.04.2021].

poziomie około 49% (przy czym odpowiedzi „tak” było 17% i „raczej tak” – 32%), natomiast przeciwny pogląd miało 29% (przy czym 13% – „nie”, 16% – „raczej nie”). Z tym przypadkiem warto zestawić kolejne pytanie zadane respondentom – dotyczące sytuacji, w której mieliby doradzać osobie mającej wyjechać na misję do Kosowa podjęcie decyzji o wyjeździe lub nie. Okazuje się, że w takiej sytuacji około 53% respondentów odradzałoby wyjazd do Kosowa, a jedynie 6% popierałoby udział w misji, 36% pozostawiłoby wolną rękę przy podjęciu decyzji, 5% miałoby trudności z podjęciem decyzji („trudno powiedzieć”) ¹⁷. Sceptyczny stosunek do zaangażowania w interwencję żołnierzy poza granicami kraju potwierdza się jako głęboko zakorzeniony w świadomości społecznej.

Poparcie społeczne dla udziału polskich sił zbrojnych w misjach zagranicznych nie jest stałe i waha się pod wpływem bieżących wydarzeń (zamachu terrorystycznego), utraty moralnego znaczenia misji. Jest to doskonale widoczne na podstawie analizy wykresu poparcia dla misji stabilizacyjnej w ramach NATO. Ankietowani pod wpływem przekazów telewizyjnych z zamachu 11 września 2011 r. poparli potencjalny udział sił zbrojnych w Afganistanie.

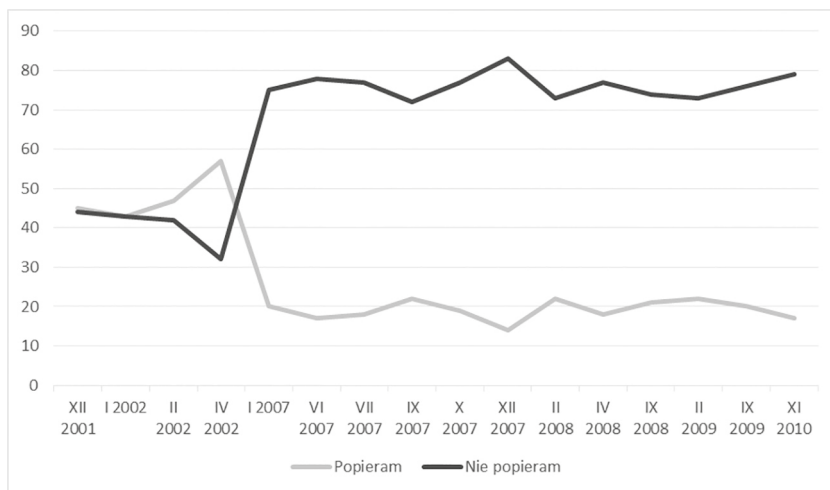
Jeszcze w badaniach w grudniu 2001 r. oraz kwietniu 2002 r. respondenci wyrażali poparcie dla zaangażowania polskich sił zbrojnych w interwencję w Afganistanie. Aprobata wynikała w dużej mierze z sytuacji międzynarodowej, konsekwencji ataku terrorystycznego 11 września oraz retoryki zagrożenia samym atakiem, braku poczucia bezpieczeństwa. Kolejne badania respondentów w kontekście udziału polskich sił w Afganistanie zostały przeprowadzane w 2007 r. i wynikało to z realnego zaangażowania sił zbrojnych w ramach ISAF w Afganistanie. Spadek poparcia dla udziału żołnierzy w tej interwencji wiązał się z kosztami i stratami, jakie poniósł polski kontyngent wojskowy w Iraku. Nie chodzi tu tylko o odpowiednie przygotowanie żołnierzy do tego typu misji, ale przede wszystkim o straty, jakie zostały poniesione, dodatkowym czynnikiem był wzrost zagrożenia terrorystycznego. W przypadku misji w Afganistanie zginęło 44 żołnierzy ¹⁸,

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ W przypadku Afganistanu trudno jest stworzyć swego rodzaju analogię, jeśli chodzi o przekazy medialne na temat śmierci żołnierzy i spadku poparcia społecznego. Większość badań CBOS na temat udziału w misji zakończyła się 2010 r., natomiast sama misja trwała w ramach ISAF do 2014 r.,

czterech zostało oskarżonych o niesłuszne ostrzelanie wioski w Nangar Chel (16.08.2007), sprawa skończyła się rozprawą sądową i utrzymaniem wyroku przez Sąd Najwyższy o zbrodnię wojenną¹⁹.

Wykres 1. Poparcie społeczne dla udziału sił zbrojnych w interwencji w Afganistanie na podstawie danych CBOS w okresie 2001-2010²⁰

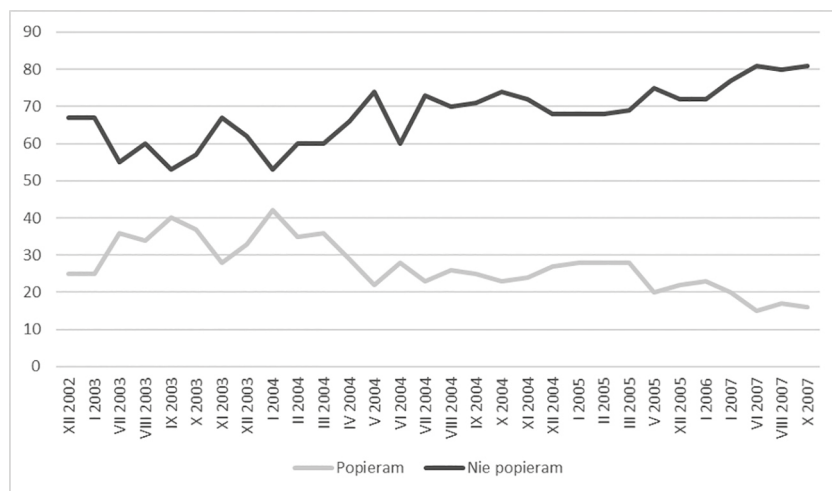


Źródło: badania CBOS: A. Grudniewicz, *Opinie o wyjeździe polskich żołnierzy do Afganistanu i działaniach antyterrorystycznych NATO*, BS/4/2002, M. Feliksiak, *Udział Polski w operacji NATO w Afganistanie i jego konsekwencje*, BS/159/2010, M. Strzeżewski, *Stosunek do obecności żołnierzy polskich w Iraku i Afganistanie*, BS/162/2007²¹.

natomiast zaangażowanie Polski w formie szkoleniowej zakończyło się 21 czerwca 2021 roku. *Koniec misji w Afganistanie*, <https://www.wojsko-polskie.pl/articles/tym-zyjemy-v/2021-06-25h-koniec-polskiej-misji-w-afganistanie/> [22.09.2021].

- 19 K. Michałowski, *SN utrzymał w mocy wyrok w sprawie ostrzelania afgańskiej wioski Nangar Khel*, 17.02.2016, http://www.sn.pl/aktualnosci/SitePages/Komunikaty_o_sprawach.aspx?ItemSID=91-271e0911-7542-42c1-ba34-d1e945caefb2&ListName=Komunikaty_o_sprawach&rok=2016 [22.04.2021].
- 20 W wykresie dla podkreślenia odpowiedzi: „popieram” i „nie popieram” zrezygnowano z umieszczania: „trudno powiedzieć”, natomiast „zdecydowanie popieram” i „raczej popieram” potraktowano jako „popieram”, a „raczej nie popieram” i „zdecydowanie nie popieram” jako „nie popieram”.
- 21 Komunikat z badań CBOS, *Opinie o wyjeździe polskich żołnierzy do Afganistanu i działaniach antyterrorystycznych NATO*, BS/4/2002, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [22.04.2021]; Komunikat z badań CBOS, *Udział Polski w operacji NATO w Afganistanie i jego konsekwencje*, BS/159/2010, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [22.04.2021]; Komunikat z badań CBOS, *Stosunek do obecności żołnierzy polskich w Iraku i Afganistanie*, BS/162/2007, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [22.04.2021].

Wykres 2. Poparcie społeczne dla udziału sił zbrojnych w interwencji w Iraku na podstawie danych CBOS w okresie 2002-2007



Źródło: badania CBOS: M. Feliksiak, *Udział Polski w operacji NATO w Afganistanie i jego konsekwencje*, BS/159/2010, M. Strzeszewski, *Stosunek do obecności żołnierzy polskich w Iraku i Afganistanie*, BS/162/2007, M. Feliksiak, *Opinia publiczna o udziale polskich żołnierzy w misjach poza granicami kraju oraz o ostatnich wydarzeniach w Iraku*, BS/19/2007, M. Wenzel, *Opinie o planach zbrojnej interwencji w Iraku*, BS/18/2003²².

W przypadku zaangażowania sił zbrojnych w Iraku, nie obserwujemy określonej większości respondentów popierających interwencję, tak jak miało to miejsce w przypadku potencjalnego zaangażowania sił zbrojnych w Afganistanie. Niemalże przez cały badany okres 2/3 ankietowanych było przeciwnych działaniom sił zbrojnych poza granicami kraju. Początkowo wyrażano poparcie dla interwencji na poziomie 36% (lipiec 2003) – 42% (styczeń 2004), argumentowano to nie tylko zobowiązaniami w ramach NATO, ale przede wszystkim wojną z terroryzmem. Spadek poparcia, a zarazem wzrost niezadowolenia społecznego z obecności w Iraku wiązał się ze śmiercią czterech żołnierzy oraz zamachem na dziennikarza Waldemara Milewicz 7 maja 2004 r.²³

²² Komunikat z badań CBOS, *Opinia publiczna o udziale polskich żołnierzy w misjach poza granicami kraju oraz o ostatnich wydarzeniach w Iraku*, BS/19/2007, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [22.04.2021]; Komunikat z badań CBOS, *Opinie o planach zbrojnej interwencji w Iraku*, BS/18/2003 <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [22.04.2021].

²³ Waldemar Milewicz zginął w zamachu terrorystycznym w trakcie pełnienia obowiązków dziennikarza wojennego relacjonującego walki międzynarodowej koalicji z reżimem Saddama Husajna, jego samochód został ostrzelany. Zdjęcie z miejsca zamachu oraz jego ciała zostało opublikowane w „Super Expressie”. Po raz kolejny złamano tabu, jeżeli chodzi o publikację zdjęć ciała

(wynosił on 74% w maju 2004 r.)²⁴. W trakcie misji w Iraku zginęło 22 żołnierzy, przy czym wydaje się, że regularne badania ankietowe przeprowadzone przez CBOS w 2004 r. pozwalają na stworzenie swego rodzaju zależności: im więcej było negatywnych informacji z Iraku na temat poległych żołnierzy, tym bardziej pogarszały się nastroje społeczne oraz opinie na temat zaangażowania w konflikt²⁵.

2. Badania w ramach projektu pt. „Preferencje polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania”

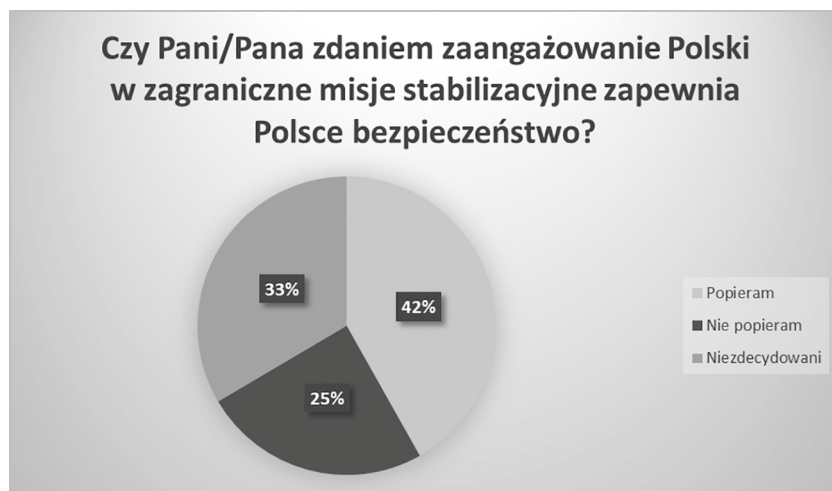
W badaniu w ramach projektu pt. „Preferencje polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania” przeprowadzonego jesienią 2018 r. zadano pytanie: Czy Pani/Pana zdaniem zaangażowanie Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne zapewnia Polsce bezpieczeństwo? Celem była weryfikacja tezy na temat negatywnego postrzegania przez społeczeństwo polskie udziału żołnierzy w misji stabilizacyjnej. Pytanie miało określić po części wiedzę ankietowanych na temat roli misji stabilizacyjnej w zapewnieniu bezpieczeństwa państwa. W ankiecie zostało wprowadzone jako pierwsze. 42% respondentów potwierdziło, że misje stabilizacyjne zapewniają Polsce bezpieczeństwo, 25% nie zgadzało się z tą tezą, natomiast 33% nie posiadało własnego zdania na ten temat. Należy zwrócić uwagę na odmienne uwarunkowania, w jakich zadawano pytania. Od zaangażowania w misję stabilizacyjną w Afganistanie minęły cztery lata, ponadto w 2014 r. rozpoczął się konflikt na Ukrainie, który naruszył status quo systemu bezpieczeństwa w Europie po II wojnie światowej, wywarło to bardzo duży wpływ na zmianę świadomości społecznej w kwestii poczucia bezpieczeństwa państwa.

osoby publicznej. Działanie redakcji było krytykowane zarówno przez świat dziennikarski, jaki i przez czytelników, posądzano gazetę, że na ludzkiej tragedii dodatkowo chce zarobić. Jeżeli chodzi o prasę, publikacja zdjęcia W. Milewicza stała się kolejnym krokiem do przełamania bariery publikacji określonych materiałów. Niewykluczone, iż stała się czynnikiem, który przyczynił się do spadku poparcia dla udziału polskich sił w Iraku. <http://historiajednejfotografii.blogspot.com/2017/10/granice-publicacji-super-express-i.html> [22.04.2021].

24 Komunikat CBOS, *Spadek poparcia dla polskich żołnierzy w Iraku*, BS/86/2004, s. 2-6, <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php> [22.04.2021].

25 W maju 2004 r. zginęło 2 żołnierzy, w czerwcu – 2 żołnierzy, w lipcu – 1 żołnierz, w sierpniu – 3 żołnierzy, we wrześniu – 3 żołnierzy, w grudniu – 3 żołnierzy. <https://www.wojsko-polskie.pl/mnd-irak/> [22.04.2021].

Wykres 3. Czy Pani/Pana zdaniem zaangażowanie Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne zapewnia Polsce bezpieczeństwo?



Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów z ankiety w ramach projektu pt. „Preferencje polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania”.

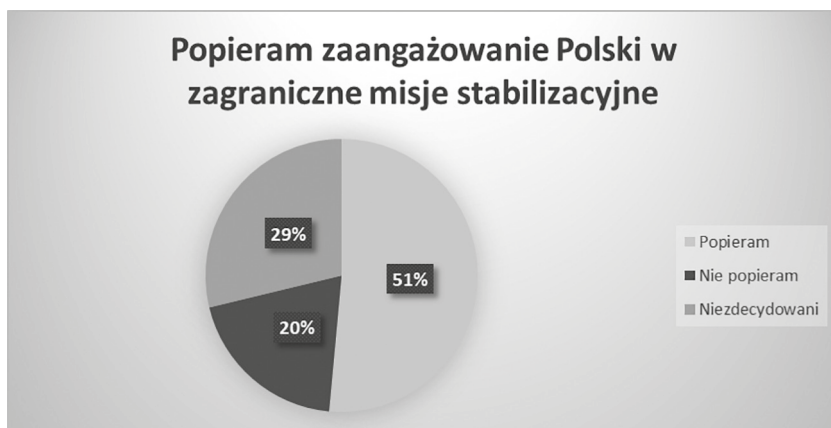
Świadczą o tym wyniki badań przeprowadzonych przez CBOS dotyczących zarówno stosunku Polaków do NATO, jak i akceptacji baz wojskowych na terenie Polski. Poparcie dla członkostwa Polski w NATO od 1999 r. kształtowało się na poziomie 60% (z małymi wychyleniami do 65% w 2002 r.), natomiast w 2014 r. można zaobserwować wzrost poparcia do poziomu 80% wśród ankietowanych. W przypadku aprobaty dla stacjonowania wojsk zagranicznych na terenie Polski w 1999 r., jedynie 32% respondentów podzielało tego typu opinię, 56% było przeciwnego zdania, przy czym w 2014 r. akceptację dla baz wojskowych wyrażało 57% badanych, natomiast w 2016 r. – 65% badanych²⁶. W badaniu CBOS dotyczącym bezpieczeństwa narodowego z 2014 r. pojawiła się również kwestia odnosząca się do poczucia zagrożenia dla niepodległości Polski. Praktycznie w okresie od 1991 do 2014 r. poczucie zagrożenia wahało się na granicy pomiędzy 11% a 40%, natomiast w 2014 r. wzrosło do 47% i przekroczyło poziom braku zagrożenia (który wynosił 41%)²⁷. Fluktuacje opinii na ten temat można

²⁶ Komunikat z badań CBOS, *Stosunek do NATO i obecności sojusznicznych wojsk na terenie Polski*, 99/2016, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [10.04.2021].

²⁷ Komunikat z badań CBOS, *Polacy o bezpieczeństwie i NATO*, 48/2014, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php> [10.04.2021].

wytłumaczyć wzrostem poczucia zagrożenia wynikającego ze zmian w sytuacji międzynarodowej.

Wykres 4. Popieram zaangażowanie Polski w zagraniczne misje stabilizacyjne



Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów z ankiety w ramach projektu pt. Preferencje polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania”.

Drugie stwierdzenie, jakie zostało przedstawione respondentom w ramach ogólnopolskiego projektu, dotyczyło poparcia dla zaangażowania Polski w misje stabilizacyjne. 51% ankietowanych wyraziło aprobatę dla opinii, 20% nie popierało danej kwestii, 29% nie posiadało własnego zdania na ten temat. Potwierdza to tezę, że odległość czasowa od realnego uczestnictwa w działaniach misji, zmiany w środowisku międzynarodowym, promowanie zaangażowania w Wojska Obrony Terytorialnej, zawodową służbę wojskową mogą sprzyjać budowaniu pozytywnych opinii i postaw na temat misji stabilizacyjnych.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu była analiza badań opinii publicznej na temat zaangażowania Wojska Polskiego w misje stabilizacyjne po 1989 r. Założona hipoteza dotycząca fluktuacji opinii publicznej wynikającej z określonych uwarunkowań systemu międzynarodowego oraz systemu politycznego i medialnego państwa polskiego została zweryfikowana pozytywnie. Wykorzystując badania CBOS, starano się stworzyć ciągłość analityczną dla badanego zagadnienia. Dane CBOS oraz badania prowadzone w ramach projektu pt. „Preferencje

polityczne. Postawy – identyfikacje – zachowania” pozwoliły na sformułowanie kilku wniosków.

Po pierwsze, Polacy nie byli entuzjastami, jeśli chodzi o wysyłanie żołnierzy w misjach poza granice kraju, co wynika m.in. z uwarunkowań historycznych, postrzegania wojny w charakterze działań obronnych, a nie ofensywnych. Obecność wojsk sowieckich na terenie Polski wpłynęła na kształtowanie opinii w zakresie obecności baz wojskowych NATO na terenie Rzeczypospolitej. Społeczeństwo polskie nawet wtedy, gdy byliśmy już członkiem NATO, nie wyrażało aprobaty dla baz natowskich na terenie kraju, dopiero konflikt na Ukrainie w 2014 r. i wzrost poczucia zagrożenia doprowadził do zmian w opinii społecznej.

Po drugie, polskie społeczeństwo zmieniało opinie na temat zaangażowania Wojsk Polskich w misje pod wpływem informacji przekazywanych w środkach masowego przekazu dotyczących wojny z terroryzmem, zagrożenia terrorystycznego, zmiany i dynamiki sytuacji międzynarodowej oraz relacji z samej misji stabilizacyjnej (jeżeli informacje były negatywne, wówczas spadało poparcie dla zaangażowania wojsk oraz wzrastała chęć natychmiastowego wycofania żołnierzy).

Po trzecie, pomimo negatywnych doświadczeń w trakcie misji stabilizacyjnych Polacy rozumieją potrzebę udziału w misjach stabilizacyjnych, mają świadomość, że zapewniają one bezpieczeństwo kraju. W tym momencie warto o refleksję, że w świadomości społeczeństwa polskiego dużą rolę odgrywa motywacja udziału w konflikcie – chodzi o tzw. „wojnę sprawiedliwą”, w której polskie siły zbrojne nie są agresorem. Polacy „nie chcą ponosić strat” w ludziach i kosztów wynikających z udziału w misji stabilizacyjnej.

Po czwarte, dynamika sytuacji międzynarodowej doprowadziła do zmiany nastawienia społeczeństwa polskiego w stosunku do zaangażowania Wojska Polskiego w misje stabilizacyjne. Aprobata dla zaangażowania Polski w misje stabilizacyjne, wyrażona w badaniach na poziomie 51%, pokazuje, że społeczeństwo polskie jest świadome znaczenia misji stabilizacyjnych dla bezpieczeństwa państwa.

W przypadku fluktuacji polskiej opinii publicznej mieliśmy do czynienia z określonymi uwarunkowaniami determinującymi zmiany. W przypadku uwarunkowań międzynarodowych były to m.in.: zamach terrorystyczny na WTC w 2001 r., zapoczątkowanie wojny z terrory-

zmem, konflikt na Ukrainie w 2014 r., natomiast w przypadku systemu medialnego były to: doniesienia o śmierci żołnierzy w trakcie pełnienia służby oraz korespondenta wojennego relacjonującego konflikt w Iraku. Dodatkową zmienną okazała się potrzeba społeczeństwa związana z wyobrażeniem o udziale żołnierzy w tzw. „sprawiedliwym” konflikcie, w którym prowadzone działania mają jedynie charakter obronny.

Bibliografia

- Ciechanowski G., *Polskie Kontyngenty Wojskowe w operacjach pokojowych 1990-1999*, Toruń 2010.
- Ciechanowski G., *Wojsko Polskie w Iraku 2003-2011*, Szczecin 2015.
- Ciechanowski G., *Żołnierze polscy w misjach i operacjach pokojowych poza granicami kraju w latach 1953-1989*, Toruń 2009.
- <http://historiajednejfotografii.blogspot.com/2017/10/granice-publicacji-super-express-i.html>.
- <https://www.wojsko-polskie.pl/mnd-irak/>.
- Jureńczyk K., *Użycie Polskiego Kontyngentu Wojskowego w misjach pokojowych i stabilizacyjnych w południowo-zachodniej Azji w pierwszej dekadzie XXI wieku. Od zaangażowania do wycofania*, https://www.researchgate.net/publication/344750049_Uzycie_Polskiego_Kontyngentu_Wojskowego_w_misjach_pokojowych_i_stabilizacyjnych_w_południowo-zachodniej_Azji_w_pierwszej_dekadzie_XXI_wieku_zaan-gazowania_do_wycofania.
- Koniec misji w Afganistanie*, <https://www.wojsko-polskie.pl/articles/tym-zyjemy-v/2021-06-25h-koniec-polskiej-misji-w-afganistanie/>.
- Komunikat z badań CBOS, *Czy polscy żołnierze powinni pojechać na Haiti?*, BS/175/154/94, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1994/K_154_94.PDF.
- Komunikat z badań CBOS, *O nieufności i zaufaniu*, nr 35/2018, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Opinia publiczna o udziale polskich żołnierzy w misjach poza granicami kraju oraz o ostatnich wydarzeniach w Iraku*, BS/19/2007, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Opinie o planach zbrojnej interwencji w Iraku*, BS/18/2003 <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Opinie o wyjeździe polskich żołnierzy do Afganistanu i działaniach antyterrorystycznych NATO*, BS/4/2002, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Polacy o bezpieczeństwie i NATO*, nr 48/2014, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Polacy o konflikcie w Bośni*, BS/172/147/95, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1995/K_147_95.PDF.

- Komunikat z badań CBOS, *Polscy żołnierze w Kosowie*, BS/121/99, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_121_99.PDF.
- Komunikat z badań CBOS, *Stosunek do NATO i obecności sojusznicznych wojsk na terenie Polski*, 99/2016, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Stosunek do obecności żołnierzy polskich w Iraku i Afganistanie*, BS/162/2007, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Spadek poparcia dla polskich żołnierzy w Iraku*, BS/86/2004, <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Udział Polski w operacji NATO w Afganistanie i jego konsekwencje*, BS/159/2010, <https://www.cbos.pl/PL/szukaj/szukaj.php>.
- Komunikat z badań CBOS, *Użycie polskich żołnierzy w misjach międzynarodowych poza granicami kraju*, BS/93/93/98, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/1998/K_093_98.PDF.
- Michałowski K., *SN utrzymał w mocy wyrok w sprawie ostrzelania afgańskiej wioski Nangar Khel*, 17.02.2016, http://www.sn.pl/aktualnosci/SitePages/Komunikaty_o_sprawach.aspx?ItemSID=91-271e0911-7542-42c1-ba34-d1e945cae5b2&ListName=Komunikaty_o_sprawach&rok=2016.
- Pawłowski K., *Misje pokojowe i operacje stabilizacyjne Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej na początku XXI wieku: przesłanki i głosy krytyczne*, „Teki Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych – OL PAN”, 5/2010.
- Rigamonti M., Rigamonti M., *Straty. Żołnierze z Afganistanu*, Warszawa 2015.
- Wartości i zaufanie społeczne w Polsce w 2015 r. (Notatka informacyjna na podstawie Badania spójności społecznej)*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/wartosci-i-zaufanie-spoeczne-w-polsce-w-2015-r-,21,1.html>.
- Włodkowska-Bagan A., *Kultura strategiczna Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski w zmieniającym się ładzie międzynarodowym*, red. R. Zięba, T. Pawłuszko, Kielce 2016.

Andrzej Szabaciuk*

30 lat rosyjskiej polityki migracyjnej i jej znaczenie z perspektywy Federacji Rosyjskiej i obszaru poradzieckiego**

30 years of Russian immigration policy and its significance from the perspective of the Russian Federation and the post-Soviet area

Abstract: The article aims to analyze the immigration politics of the Russian Federation from the perspective of the last three decades after the collapse of the Soviet Union. We have considered its importance from the point of view of the domestic and foreign policy of the state. Since 2000, with the beginning of Vladimir Putin's first presidency, we have been observing a significant increase in the importance of the immigration policy of the Russian Federation, which was an important component of the Russian population policy and one of the key instruments to counteract the deepening depopulation of the state. However, the growing popularity of labor migration to the Russian Federation and the low effectiveness of managing migration flows resulted in a massive influx of irregular migrants, which have used some of the Russian political circles to fuel anti-immigration sentiments. Because of this politics, since 2007, we have been observing a gradual departure from the earlier model of immigration policy, open to labor migration from the Commonwealth of Independent States, towards a policy limiting the influx of Muslim migrants from Central Asia. At the same time Russian government have invited Russian-speaking people from the post-Soviet area to settle in Russia. The introduced restrictions allowed the Russian Federation to use the facilitation of access to the Russian labor market as an instrument encouraging the political and economic integration of the post-Soviet states within the structures controlled by the Russian Federation. The increase in the political component of immigration policy did not change the fact that it was thanks to the influx of people from the post-Soviet area that Russia avoided the depopulation that is currently observed in Ukraine.

Analyzing the situation of the Russian Federation and its politics towards the post-Soviet region, the realistic paradigm was used as it best reflects the specificity of the region.

Keywords: Russian Federation, migrations, migration policy, Central Asia, Vladimir Putin

* Andrzej Szabaciuk – dr, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska, ORCID: 0000-0003-3413-7454, e-mail: aszabaciuk@gmail.com.

** Praca powstała w wyniku realizacji działania naukowego DEC-2018/02/X/HS5/01442 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza polityki imigracyjnej Federacji Rosyjskiej w ostatnich trzech dekadach z uwzględnieniem jej znaczenia z punktu widzenia polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Począwszy od roku 2000 r., wraz z początkiem pierwszej prezydentury Władimira Putina obserwujemy istotny wzrost znaczenia polityki imigracyjnej Federacji Rosyjskiej, która stanowiła ważny komponent rosyjskiej polityki ludnościowej, będąc jednym z kluczowych instrumentów przeciwdziałania pogłębiającej się depopulacji państwa. Jednak rosnąca popularność migracji zarobkowej do Federacji Rosyjskiej oraz niska skuteczność zarządzania przepływami migracyjnymi spowodowały masowy napływ migrantów nieregularnych, co wykorzystwała część rosyjskich środowisk politycznych do podsycania nastrojów antyimigracyjnych. W konsekwencji począwszy od 2007 r. obserwujemy stopniowe odchodzenie od wcześniejszego modelu polityki imigracyjnej, otwartej na migrację zarobkową z obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw, w kierunku polityki ograniczającej napływ muzułmańskich migrantów z Azji Centralnej, a jednocześnie zachęcającej do osiedlania się w Rosji osób rosyjskojęzycznych z obszaru poradzieckiego. Wprowadzone restrykcje umożliwiły Federacji Rosyjskiej wykorzystanie ułatwień w dostępie do rosyjskiego rynku pracy jako instrumentu zachęcającego do integracji politycznej i gospodarczej państw poradzieckich w ramach struktur kontrolowanych przez Federację Rosyjską. Wzrost komponentu politycznego polityki imigracyjnej nie zmienił faktu, że to dzięki napływowi osób z państw obszaru poradzieckiego Rosja uniknęła depopulacji, jaką obserwujemy obecnie na Ukrainie. Do analizy sytuacji Federacji Rosyjskiej i jej polityki wobec regionu poradzieckiego wykorzystano paradygmat realistyczny jako najlepiej oddający specyfikę regionu.

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, migracje, polityka migracyjna, Azja Centralna, Władimir Putin

Wstęp

Jubileusz 30 lat od rozpadu Związku Radzieckiego stanowi okazję do podsumowań i analiz procesów społeczno-politycznych obserwowanych w poszczególnych państwach poradzieckich przez ostatnie trzy dekady. Bilans ten jest wyjątkowo zróżnicowany. Część państw, jak przykładowo trzy republiki bałtyckie, od samego początku zdecydowała się na obranie prozachodniego kursu, prowadząc asertywną politykę zagraniczną wobec Federacji Rosyjskiej, a w przypadku Łotwy i Estonii – dodatkowo segregacyjną politykę etniczną, która dyskryminowała mniejszość rosyjskojęzyczną. Inne próbowały prowadzić politykę dwutorowo, starając się utrzymać bliskie stosunki z Federacją Rosyjską, która była kluczowym państwem pod względem gospodarczym dla większości państw poradzieckich, a jednocześnie otwierając się na Zachód i tam szukając impulsów modernizacyjnych.

Pole manewru niezależnej polityki zagranicznej i wewnętrznej stopniowo zaczęła ograniczać presja Federacji Rosyjskiej, której celem była reintegracja obszaru poradzieckiego pod własną egidą. Próby

zmierzające w tym kierunku podejmowano od pierwszych dni po dekompozycji ZSRR, czego wyrazem było powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw. Jednak większość rosyjskich projektów integracyjnych nie spełniła pokładanych w nich nadziei, przede wszystkim ze względu na ich małą atrakcyjność. Rosja niewiele oferowała swoim partnerom w zamian za włączenie się w kontrolowane przez siebie struktury ponadnarodowe, których podstawowym celem była odbudowa rosyjskiej dominacji politycznej i gospodarczej na obszarze poradzieckim. Okres prezydentury Władimira Putina wyraźnie wzmocnił tę tendencję rosyjskiej polityki zagranicznej. Lojalne państwa mogły liczyć na preferencyjne ceny zakupu surowców węglowodorowych czy dostęp do rosyjskiego rynku, w tym rynku pracy, a także dogodne kredyty, rosyjskie inwestycje oraz przychyłność kremlowskiej propagandy¹.

Polityka imigracyjna stanowi ważny element zarówno polityki zagranicznej, jak i wewnętrznej Federacji Rosyjskiej. W kontekście polityki zagranicznej dostęp do rosyjskiego rynku pracy jest ważnym instrumentem w polityce Rosji wobec części państw obszaru poradzieckiego. Przede wszystkim dotyczy to Azji Centralnej i Kaukazu Południowego, których obywatele masowo emigrują za pracą do Federacji Rosyjskiej, a transfery finansowe trafiające do rodzin są ważnym elementem stabilizacji socjalnej państwa. Z drugiej strony polityka imigracyjna powinna zapewniać gospodarce rosyjskiej niezbędnych pracowników, aby w ten sposób odpowiedzieć na wyzwania związane z kryzysem demograficznym oraz podnieść wydajność i konkurencyjność rosyjskich przedsiębiorstw. Przy tym ważnym elementem jest też sekurytyzacja dyskursu o procesach migracyjnych w Rosji, która była odpowiedzią państwa na silne nastroje ksenofobiczne i antyimigracyjne.

Celem artykułu jest analiza polityki imigracyjnej Federacji Rosyjskiej pod kątem jej pierwotnych założeń oraz osiągniętych rezultatów z perspektywy 30 lat od dekompozycji Związku Radzieckiego. Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie badawcze, na ile założenia, instrumenty i realizacja polityki były adekwatne do szeroko rozumianych potrzeb państwa. W toku prowadzonych badań posługiwaliśmy się

1 G. Toal, *Near Abroad. Putin, the West and the contest over Ukraine and the Caucasus*, New York 2017, s. 3-48.

metodą analizy danych zastanych (*desk research*) oraz metodą instytucjonalno-prawną z elementami metody porównawczej.

1. Polityka imigracyjna Federacji Rosyjskiej w latach 1991-2007 i jej kluczowe założenia

Polityka imigracyjna stanowi ważny element polityki Federacji Rosyjskiej zarówno w aspekcie polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. Przy tym precyzyjne rozgraniczenie, które działania wpisują się w obszar poszczególnych polityk, jest niezwykle trudne i często niemożliwe. Warto podkreślić, że zainteresowanie polityką migracyjną w pierwszych latach po rozpadzie Związku Radzieckiego było stosunkowo niewielkie. Problemy społeczne i gospodarcze odsunęły kwestię zarządzania strumieniami migracyjnymi na drugi plan. W pierwszych latach istnienia Federacji Rosyjskiej kluczowe było zapewnienie stabilizacji makroekonomicznej państwa, zapobieżenie pojawiającym się tendencjom separatystycznym oraz udzielenie wsparcia osobom rosyjskojęzycznym, które w obawie przed dyskryminacją, rewanżyzmem czy nawet prześladowaniem zdecydowały się wyjechać z poszczególnych dawnych republik radzieckich i osiedlić w Federacji Rosyjskiej. Decyzja o wyjeździe mogła być również podyktowana tym, że Rosja była jednym z państw, które najszybciej wyszły z chaosu lat 90., głównie dzięki zyskom ze sprzedaży surowców węglowodorowych. Według różnych szacunków rosyjskich badaczy w sumie nawet od 6 do ponad 8 mln osób mogło w tym okresie zdecydować się na wyjazd².

Okres początku prezydentury Władimira Putina przyniósł gwałtowną zmianę postawy władz rosyjskich. Sytuacja demograficzna i polityka migracyjna urosły do rangi kluczowych kwestii w polityce wewnętrznej państwa. Nowy prezydent nawoływał do aktywnej polityki w tym aspekcie, ostrzegając przed pogłębiającą się depopulacją, która może zagrozić przetrwaniu narodu rosyjskiego. Wiązało się to ze znacznym ubytkiem naturalnym, który w okresie od 1994 do

2 Д.В. Тренин, *Демография и иммиграция*, [w:] *Миграция в России 2000-2012. Хрестоматия в трех томах*, red. И. С. Иванов, т. 1, ч. 1: *Миграционные процессы и актуальные вопросы миграции*, Москва 2013, s. 472-474. [D. W. Trienin, *Demografia i imigracja*, [w:] *Migracja w Rosji 2000-2012. Chrestomatija w triech tomach*, red. I. S. Iwanow, т. 1, cz. 1: *Migracyonnyje procesy i aktualnyje woprosy migracii*, Moskwa 2013, s. 472-474].

2006 r. oscylował wokół 800 tys. osób rocznie³. Z tego powodu kwestia przeciwdziałania depopulacji powiązana została z bezpieczeństwem państwa, co znalazło odzwierciedlenie w *Koncepcji bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej* z 10 stycznia 2000 r. Dokument ten akcentował przede wszystkim zagrożenia wynikające z niedoboru siły roboczej na rynku pracy oraz pogarszającej się przez rosnący ubytek naturalny kondycji rosyjskich rodzin⁴.

Problemy demograficzne starano się rozwiązać przede wszystkim poprzez aktywną politykę prorodziną, ale także odpowiednią politykę migracyjną. *Koncepcja demograficznego rozwoju Federacji Rosyjskiej na okres do 2015 r.*, zatwierdzona we wrześniu 2001 r., poza postulowaną „stabilizacją liczby ludności i stworzeniem podstaw do utrzymania przyrostu naturalnego” poprzez politykę prorodziną i prozdrowotną proponowała także regulację procesów migracyjnych oraz kwestii „rozmieszczenia populacji w obrębie państwa”. Autorzy koncepcji postulowali wykorzystanie procesów migracyjnych w celu pozyskania niezbędnych pracowników i przewyciężenia niżu demograficznego. Wśród najbardziej preferowanych migrantów wymieniano mieszkańców państw WNP i trzech republik nadbałtyckich. Z drugiej strony niezbędne było powstrzymanie emigracji i „drenażu mózgów”, aby w ten sposób zachować naukowo-techniczny, intelektualny oraz twórczy potencjał Federacji Rosyjskiej. Konieczne było także przyśpieszenie procesu rejestracji i integracji migrantów zarobkowych oraz ochrona ich praw. Ważnym komponentem nowej koncepcji była również postulowana potrzeba poprawy sytuacji bytowej w poszczególnych regionach Federacji Rosyjskiej, co miało przeciwdziałać depopulacji regionów ze szczególnie trudnymi warunkami klimatycznymi, takich jak Daleki Wschód i Daleka Północ⁵.

Podobnie zadania polityki migracyjnej definiowała *Koncepcja uregulowania procesów migracyjnych w Federacji Rosyjskiej* z 2003 r.,

3 Wyliczenia na podstawie danych Federalnej Służby Statystyki Państwowej FR.

4 Указ Президента Российской Федерации от 10.01.2000 г. № 24, О Концепции национальной безопасности Российской Федерации [Ukaz prezydenta Rossijskiej Fiedieracji ot 10.01.2000 g. № 24, O Koncepcii nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracii], www.kremlin.ru [12.03.2021].

5 Концепция демографического развития Российской Федерации на период до 2015 года [Koncepcja diemograficzeskogo razwitiia Rossijskoj Fiedieracii na pieriod do 2015 goda „Demoscope Weekly”, www.demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya.html [12.07.2020].

która jednoznacznie podkreślała, że jej podstawowym celem jest zabezpieczenie „społeczno-ekonomicznego i demograficznego rozwoju państwa”. Kluczowym zadaniem było zabezpieczenie dopływu siły roboczej dla rozwijającej się rosyjskiej gospodarki, a także troska o „racjonalną dystrybucję ludności na terytorium państwa”⁶. Jednak władze nie wyposażyły poszczególnych organów federalnych w odpowiednie instrumenty ani środki finansowe niezbędne do realizacji pierwszych koncepcji demograficznych i migracyjnych. Kolejnym problemem był masowy napływ nieregularnych migrantów zarobkowych z obszaru poradzieckiego, których do wyjazdu do Federacji Rosyjskiej zachęciła dobra koniunktura gospodarcza w państwie, będąca skutkiem rosnących zysków ze sprzedaży surowców węglowodorowych do Unii Europejskiej⁷. Niekontrolowana skala przepływów migracyjnych spowodowała gwałtowny wzrost nastrojów antyimigracyjnych. A ponieważ duża część przybyszów to byli muzułmańscy imigranci z Azji Centralnej, ewentualnie migranci wewnątrzni z Kaukazu Północnego, wspomniane zjawisko generowało wzrost nastrojów antyislamskich⁸.

Precyzyjne określenie liczby migrantów ekonomicznych w Federacji Rosyjskiej po 2000 r. jest niezwykle trudne z powodu obowiązującego na obszarze WNP reżimu bezwizowego. Władimir Mukomel twierdził, że najbliższej prawdy są szacunki określające liczbę tej kategorii migrantów na 4-5 mln (2005). Federalna Służba Statystyki Państwowej FR szacowała migrację nieregularną na 3,5-4 mln (2013)⁹. Rosnące nastroje ksenofobiczne oraz mały stopień realizacji wcześniejszych założeń skłoniły władze Rosji do modyfikacji koncepcji polityki de-

6 *Об одобрении Концепции регулирования миграционных процессов в Российской Федерации*, 1 марта 2003 года N 256-р, Собрание законодательства Российской Федерации от 2003 г., № 10, ст. 923 [*Ob odobrienii Konceptcii ieregulirowanija migracyonnych processow w Rossijskoj Fiedieracii*, 1 марта 2003 god, N 256-р, Sobranije zakonodatielstwa Rossijskoj Fiedieracii ot 2003 g.], № 10, st. 923.

7 В.Л. Иноземцев, *Потерянное десятилетие*, Московская школа политических исследований, Москва 2013 [W. Ł. Inozemcew, *Potierannoje diesiatiletije, Moskowskaja szkoła političeskich issledowanij*, Moskwa 2013], s. 511-530.

8 A. Szabaciuk, *Islamofobia w Federacji Rosyjskiej: geneza i potencjalne skutki zjawiska*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, red. T. Stępniewski, Lublin 2013, s. 260-266.

9 В. Мукомель, *Миграционная политика России: Постсоветские контексты*, Москва 2005 [W. Mukomiel, *Migracyonnaja politika Rossii: Postsowietskije kontieksy*, Moskwa 2005], s. 194-198; *Интервью руководителя ФМС России К. О. Ромодановского журналу „Итоги”* [Intierwju rukowoditiela FMS Rossii K. O. Romodanowskogo žurnalu „Itogi”], 02.12.2013.

mograficznej. Zatwierdzona dekretem prezydenta z 9 października 2007 r. pod nazwą *Koncepcja polityki demograficznej Federacji Rosyjskiej do 2025 r.* inaczej charakteryzowała pożądanego migranta, którym była osoba rosyjskojęzyczna zamieszkująca obszar poradziecki. Z tego powodu nowa koncepcja postulowała opracowanie państwowego programu osiedlania na terytorium Federacji Rosyjskiej zagranicznych rodaków (*соотечественников*), którymi byli nie tylko etniczni Rosjanie, ale także dawni obywatele ZSRR oraz ich potomstwo. Duży nacisk położono na wypracowanie zachęt do osiedlania się na stałe zagranicznych specjalistów, szczególnie tych, którzy są absolwentami rosyjskich uczelni. Podnoszono także konieczność wypracowania programów umożliwiających zapraszanie do Rosji na staże i naukę młodzieży z państw WNP i trzech republik bałtyckich¹⁰.

Koncepcja zalecała wykorzystanie strumieni migracyjnych do poprawy sytuacji demograficznej regionów Rosji najbardziej dotkniętych depopulacją oraz migracją wewnętrzną, kluczowych ze strategicznego punktu widzenia (np. rosyjski Daleki Wschód, Daleka Północ). Władze Federacji Rosyjskiej postulowały przygotowanie programów osiedlania tam imigrantów, stworzenia im odpowiednich warunków do życia i integracji ze społeczeństwem przyjmującym opartej na szacunku wobec rosyjskiej kultury, religii, obyczajów, tradycji oraz rosyjskiego stylu życia¹¹. Taki cel postawiono przed ustanowionym dekretem prezydenta Rosji z 22 czerwca 2006 r. programem osiedlania zagranicznych rodaków, którzy pierwotnie otrzymywali zgodę tylko na osiedlanie się we wspomnianych regionach. Na skutek małego zainteresowania programem wprowadzono kolejnym dekretem, z 14 września 2012 r., jego modyfikację, pozwalającą zagranicznym rodakom na osiedlanie się na terytorium całej Rosji. Uzupełnieniem programu osiedlania osób rosyjskojęzycznych był uruchomiony w 2007 r. system kwotowy, który wprowadzał limity wydawania zezwoleń na pracę dla cudzoziemców w poszczególnych podmiotach federalnych. Tutaj podobnie najwięk-

10 Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года [Koncepcja demograficznej polityki Rosyjskiej Federacji na period do 2025 goda], 9.10.2007, „Demoscope Weekly”, <http://demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya25.html> [12.07.2020].

11 Ibidem.

sze limity obowiązywały w wyżej wymienionych regionach z trudnymi warunkami klimatycznymi¹².

2. Modyfikacja polityki migracyjnej po 2007 roku i jej znaczenie

Niepokojące nastroje ksenofobiczne, niejednokrotnie podsycane przez czołowych polityków rosyjskich, oraz globalny kryzys finansowy skłoniły władze Federacji Rosyjskiej do stopniowej modyfikacji polityki imigracyjnej. Władze na Kremlu, mając świadomość znaczenia emigracji zarobkowej do Rosji z punktu widzenia licznych państw poradzieckich, starały się powiązać liberalizację systemu legalizacji pobytu i zatrudnienia z integracją polityczną i gospodarczą w ramach nowego projektu politycznego – Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Warto podkreślić, że transfery pieniężne trafiające do rodzin w ojczyźnie mają istotny udział w PKB znacznej liczby państw WNP. Przykładowo w 2020 r. w Tadżykistanie osiągnęły one poziom 10,5% PKB. Jednak w rekordowym 2008 r. wyniosły aż 44,1% PKB. W przypadku Uzbekistanu w 2020 r. było to 11,6% PKB (w rekordowym 2018 r. – 14,4%), z kolei w Armenii w 2020 r. – 10,4% PKB (w rekordowym 2004 r. – 22%)¹³.

Zanim jednak nowe założenia zostały wdrożone, w 2010 r. wprowadzono pewną liberalizację systemu limitowanych zaproszeń, dodając możliwość wykupu patentów zezwalających na pracę w rolnictwie i w charakterze pomocy domowej. Patenty nie były ograniczone kwotami i można było wykupić dowolną ich liczbę w najbardziej pożądanym podmiotach federalnych. Oczywiście nie było to w stanie rozwiązać problemów, jakie generował system kwotowy. Nowa *Koncepcja państwowej polityki migracyjnej Federacji Rosyjskiej do 2025 r.* z jednej strony podnosiła kwestię znaczenia migracji z punktu widzenia istotnej poprawy sytuacji demograficznej w państwie, z drugiej jednak podkreślała, że to właśnie nieudokumentowana migracja jest przyczyną „wzmocnienia negatywnego stosunku do migrantów części ludności Federacji Rosyjskiej”, wskazując także na problem spadku poziomu wy-

12 C. Schenk, *Why Control Immigration? Strategic Uses of Migration Management in Russia*, Toronto 2018, s. 73-94.

13 Dane Banku Światowego.

kształcenia przybywających migrantów oraz pogarszającej się wśród nich znajomości języka rosyjskiego¹⁴.

To właśnie hasło walki z migracją nieregularną miało być pretekstem do zaostrzenia przepisów imigracyjnych. 1 stycznia 2014 r. wprowadzono uciążliwe ograniczenia dotyczące legalizacji pobytu. Obywatele WNP mogli przebywać legalnie na terytorium Federacji Rosyjskiej zaledwie 90 dni w ciągu 180 dni. Do tej pory funkcjonowała praktyka, że osoby z WNP przebywające na terytorium Rosji, nieposiadające wizy pracowniczej, musiały raz na trzy miesiące opuścić terytorium Federacji przynajmniej na jeden dzień. W efekcie zmian znacznie trudniej było pracować w gospodarce nieformalnej przez okres dłuższy niż trzy miesiące¹⁵.

Od 1 stycznia 2015 r. wprowadzono dalsze zmiany dotyczące legalizacji zatrudnienia, które w teorii miały uprościć formalizację procedur dotyczących imigrantów ekonomicznych z obszaru poradzieckiego. Ich filarem była znacząca modyfikacja systemu patentowego, który rozciągnięty został na inne zawody wykonywane przez imigrantów (ograniczenia co do wykonywania poszczególnych profesji wprowadzały autonomicznie określone podmioty federalne). Osoba, która chciała podjąć legalną pracę, zmuszona była do opłacenia co miesiąc patentu. Jego koszt ustalany jest przez poszczególne podmioty federalne, przez co patenty w najpopularniejszych okręgach federalnych są najdroższe. Dodatkowo osoba taka musiała przejść badanie lekarskie, wykupić okresowe ubezpieczenie zdrowotne oraz zdać tzw. „egzamin integracyjny”, sprawdzający znajomość języka rosyjskiego oraz znajomość podstaw rosyjskiej historii i prawa. Z wymogów tych zwolnieni są jednak obywatele państw członkowskich Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, którzy mogą pracować w Rosji bez zezwolenia¹⁶.

14 *Концепция государственной миграционной политики Российской Федерации на период до 2025 года*, Утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 31 июня 2012 г. [*Koncepcja gosudarstwiennoy migracionnoj politiki Rossijskoj Fiedieracii na period do 2025 goda*, Utwierdziona priezidentom Rossijskoj Fiedieracii W. Putinom 31 ijunia 2012 g.], www.kremlin.ru, 10.11.2020.

15 A. Szabaciuk, *Znaczenie migracji zarobkowej z Europy Wschodniej do Polski po 2014 roku*, Prace IEŚ, nr 6/2020, Wydawnictwo IEŚ, Lublin 2020, s. 18-20.

16 M. Light, *Fragile Migration Rights. Freedom of Movement in Post-Soviet Russia*, London – New York 2017, s. 17-176.

System patentowy miał przyczynić się do ograniczenia wielkości migracji nierejestrowanej, doprowadził jednak do masowego *exodusu* *gastarbeiterów* z państw WNP. W efekcie nastąpił znaczący odpływ pracowników zatrudnionych głównie w szarej strefie. Skalę wyjazdów pogłębiła dekoniunktura gospodarcza, wywołana agresją Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Szacuje się, że po 2014 r. Rosję mogło opuścić nawet 21% Uzbeków, 11% Tadżyków i 5% Kirgizów. Część osób była deportowana za złamanie przepisów imigracyjnych. Najwięcej wydano obywateli Tadżykistanu – ponad 200 tys.¹⁷

W 2015 r. trend ten zaczął powoli się odwracać. Osoby, które wyjechały lub zostały deportowane, przekonały się, że po powrocie w rodzinne strony ich sytuacja materialna nie uległa poprawie, a kryzys gospodarczy, który dotknął Federację Rosyjską, odcisnął się negatywnie na gospodarkach większości państw poradzieckich. W niepewnych czasach Rosja radziła sobie znacznie lepiej niż większość państw regionu. W efekcie coraz więcej osób decydowało się na powrót do Rosji i liczba imigrantów ekonomicznych stopniowo rosła. Swoje stanowisko złagodziły też władze Federacji Rosyjskiej, które w lutym 2017 r. zdecydowały o zniesieniu zakazu wjazdu do Rosji dla 200 tys. deportowanych Tadżyków. Powodem poważnego niepokoju władz rosyjskich był ubytek demograficzny odnotowany w 2016 r. oraz chroniczny brak rąk do pracy w rosyjskim przemyśle, rolnictwie, w branży budowlanej i usługach komunalnych¹⁸.

Wprowadzona w 2018 r. zmodyfikowana *Koncepcja państwowej polityki migracyjnej Federacji Rosyjskiej na okres od 2019 do 2025 r.* nie stanowiła istotnej zmiany jakościowej ani nie wprowadziła nowych, znacząco zmieniających położenie imigrantów zarobkowych rozwiązań¹⁹. Zmiany wymusiła dopiero pandemia COVID-19. 18 kwietnia 2020 r. Władimir Putin wydał dekret, który zwalniał legalnie przebywających i zatrudnionych w Rosji cudzoziemców z obowiązku

17 L. Rogozin, *Russia Wants Immigrants the World Doesn't*, Bloomberg, 14.03.2017.

18 A. Szabaciuk, *Polityka ludnościowa Federacji Rosyjskiej w kontekście kryzysu ukraińskiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 15, 2017, nr 4, s. 153-154.

19 *Концепция государственной миграционной политики Российской Федерации на 2019-2025 годы*, Утверждена Президентом Российской Федерации В. Путиным 13 октября 2018 г. [*Koncepcja gosudarstwennoji migracyonnoj politiki Rossijskoj Fiedieracii na 2019-2025 gody*, Utwierdzona priezidentom Rossijskoj Fiedieracii W. Putinom 13 oktiabria 2018 g.], www.kremlin.ru, 10.11.2020.

comiesięcznej opłaty patentów. Zezwalał on również osobom, które nie zalegalizowały swojego pobytu ani zatrudnienia, na legalną pracę i pobyt. Obowiązywanie tych przepisów zostało kolejnym dekretem prezydenckim z 15 lipca 2021 r. ograniczone do 30 września 2021 r. w przypadku osób, które przed 15 kwietnia 2020 r. pracowały w szarej strefie i nie zalegalizowały swojego pobytu, i do 31 grudnia 2021 r. w przypadku osób, które przed wskazanym wyżej okresem opłacały patenty²⁰.

Tymczasowe ulgi wprowadzone dekretem prezydenckim nie były w stanie istotnie poprawić niezwykle trudnego położenia migrantów ekonomicznych w Federacji Rosyjskiej. W okresie pandemii mieli oni ograniczony dostęp do pomocy medycznej i szczepionek przeciwko COVID-19, a także utrudniony wyjazd za granicę. Kluczowym problemem było jednak bezrobocie, które dotknęło ich w znacznie większym stopniu niż obywatele rosyjskich. Według badań pracownika Wyższej Szkoły Ekonomii Jewgienija Warszawera bezrobocie dotknęło aż 40% imigrantów zarobkowych (w przypadku obywateli Rosji dotyczyło to 23% wcześniej zatrudnionych), 35% znalazło się na urlopie bezpłatnym, a 51% imigrantów na terytorium całej Rosji zadeklarowało, że nie posiada żadnych źródeł dochodu²¹. Warto podkreślić, że brak dochodów imigrantów to także problem ich rodzin, do których nie trafia przekazy pieniężne. Tym samym będą one skazane na biedę.

Podsumowanie

Ostatnie 30 lat przyniosło przełomowe zmiany w sytuacji ludnościowej obszaru poradzieckiego. Federacja Rosyjska jest jednym z tych państw, którym udało się zapobiec gwałtownej depopulacji ludności i uniknąć losu Ukrainy, mierzącej się z bezprecedensowym kryzysem

20 А.Н. Дьяченко, И.В. Печкуров, Д.А. Мамина, *Миграционная ситуация в России в период пандемии covid-19 (на примере трудовой миграции)*, „Вестник ЮРГТУ” [A. N. Djaczenko, I. W. Pieczkurow, D. A. Mamina, *Migracyonnaja situacija w Rossii w period pandemii covid-19 (na primierie trudowej migracii)*], „Wiestnik JURGTU” 2020, nr 5, s. 67-70; В России истекает период послаблений для мигрантов из-за пандемии, Тасс [W Rossii istiekajet period poslablenij dla migrantow iz-za pandemii, Tass], 29.08.2021.

21 Е. Варшавер, *Положение иностранных трудовых мигрантов в России во время пандемии коронавируса*, „Мониторинг экономической ситуации в России” [E. Warszawier, *Polozenie inostrannyh trudowych migrantow w Rossii wo wriemja pandemii koronawirusa*], „Monitoring ekonomiczeskoj situacii w Rossii” 2020, nr 20 (122), s. 4-10.

demograficznym. Jednak stabilizacja liczby ludności Rosji nie jest zasługą udanej implementacji założeń polityki imigracyjnej czy szerzej – polityki ludnościowej. Mamy do czynienia z sytuacją odwrotną. Proces ten postępuje wbrew podstawowym założeniom polityki ludnościowej, po raz pierwszy sformułowanym w koncepcji polityki ludnościowej z 2007 r. Efekty niezwykle kosztownej polityki prorodzinnej i programów osiedlania zagranicznych rodaków są znikome. Niedobory na rynku pracy zapełnili głównie muzułmańscy imigranci z państw Azji Centralnej, którzy najczęściej padają ofiarą ksenofobicznych postaw społeczeństwa oraz restrykcyjnych przepisów migracyjnych i zmuszeni są do opłacania się skorumpowanym funkcjonariuszom służb mundurowych.

To na ich barki spadają także koszty opłacenia niemającego precedensu w skali globalnej systemu patentowego oraz kosztów dopełnienia wszystkich formalności związanych z uzyskaniem patentu, w tym z tzw. „egzaminem integracyjnym”. W przypadku gdy ich poziom znajomości języka rosyjskiego czy elementów historii i prawa rosyjskiego jest niewystarczający, konieczne jest również opłacenie odpowiedniego kursu przygotowawczego, a niejednokrotnie także łapówki ułatwiającej zdanie takiego egzaminu. Władze Federacji Rosyjskiej niewiele robią, aby poprawić ich sytuację bytową, zapewnić odpowiednią opiekę medyczną czy ochronę socjalną. Nie stymulują ich integracji ani nie zachęcają do osiedlania się z rodzinami. Stale też dochodzi do łamania ich elementarnych praw pracowniczych.

Pandemia COVID-19 bardzo mocno uderzyła w imigrantów zarobkowych w Federacji Rosyjskiej. Praktycznie połowa z nich pozbawiona była środków do życia. W większości nie mogli oni liczyć na pomoc społeczną czy dostęp do bezpłatnej opieki medycznej i darmowych szczepionek przeciwko koronawirusowi. Ze względu na obostrzenia pandemiczne ograniczono im możliwość poruszania się w obrębie państwa oraz wyjazd za granicę. Otwarte pozostaje pytanie, jak pandemia COVID-19 warunkować będzie w przyszłości imigrację ekonomiczną do Federacji Rosyjskiej oraz czy nie odbije się na jej sytuacji demograficznej.

Bibliografia

- Djaczenco A. N., Pieczkurow I. W., Mamina D. A., *Migracyonnaja situacija w Rossii w period pandemii covid-19 (na primierie trudowej migracii)*, „Wiestnik JURGTU” 2020, nr 5.
- Inoziemcew W. Ł., *Potieriannoje diesiatiletije, Moskowskaja szkoła političeskich issledowanij*, Moskwa 2013.
- Intierwju rukowoditiela FMS Rossii K. O. Romodanowskogo žurnalu „Itogi”, 02.12.2013.
- Koncepcija diemograficzeskogo razwitija Rossijskoj Fiedieracii na pieriod do 2015 goda, 24.09.2001, „Demoscope Weekly”, www.demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya.html [12.07.2020].
- Koncepcija diemograficzeskoi politiki Rossijskoj Fiedieracii na pieriod do 2025 goda, 9.10.2007, „Demoscope Weekly”, <http://demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya25.html> [12.07.2020].
- Koncepcija gosudarstwiennoj migracionnoj politiki Rossijskoj Fiedieracii na pieriod do 2025 goda, Utwierżdiena priezidentom Rossijskoj Fiedieracii W. Putinom 31 ijunia 2012 g., www.kremlin.ru, 10.11.2020.
- Koncepcija gosudarstwiennoj migracyonnoj politiki Rossijskoj Fiedieracii na 2019-2025 gody, Utwierżdiena priezidentom Rossijskoj Fiedieracii W. Putinom 13 oktiabria 2018 g., www.kremlin.ru, 10.11.2020.
- Light M., *Fragile Migration Rights. Freedom of Movement in Post-Soviet Russia*, London – New York 2017.
- Mukomiel W., *Migracyonnaja politika Rossii: Postsowietskije kontiekssty*, Moskwa 2005.
- Ob odobrienii Koncepcii riegulirowanija migracyonnych processow w Rossijskoj Fiedieracii, 1 marta 2003 god, № 256-p, Sobranije zakonodatielstwa Rossijskoj Fiedieracii ot 2003 g., № 10, st. 923.
- Rogozin L., *Russia Wants Immigrants the World Doesn't*, Bloomberg, 14.03.2017.
- Schenk C., *Why Control Immigration? Strategic Uses of Migration Management in Russia*, Toronto 2018.
- Szabaciuk A., *Islamofobia w Federacji Rosyjskiej: geneza i potencjalne skutki zjawiska*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, red. T. Stępniewski, Lublin 2013.
- Szabaciuk A., *Polityka ludnościowa Federacji Rosyjskiej w kontekście kryzysu ukraińskiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 15, 2017, nr 4.
- Szabaciuk A., *Znaczenie imigracji zarobkowej z Europy Wschodniej do Polski po 2014 roku*, Prace, nr 6/2020, Lublin 2020.
- Toal G., *Near Abroad. Putin, the West and the contest over Ukraine and the Caucasus*, New York 2017.
- Trienin D. W., *Diemografija i immigracija*, [w:] *Migracija w Rossii 2000-2012. Chriestomatija w triech tomach*, red. I. S. Iwanow, t. 1, cz. 1: *Migracyonnyje procesy i aktualnyje woprosy migracii*, Moskwa 2013.

Ukaz prezidenta Rossijskoj Fiedieracii ot 10.01.2000 g. № 24, *O koncepcii nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracii*, www.kremlin.ru [12.03.2021].

W Rossii istiekajet pieriod poslablenij dla migrantow iz-za pandemii, Tass, 29.08.2021.

Warszawier Je., *Połozhenije inostrannyh trudowych migrantow w Rossii wo wriemia pandemii koronawirusa*, „Monitoring ekonomiczeskoj situacii w Rossii” 2020, nr 20 (122).



Recenzje



Tomasz Olejarz

Recenzja książki:
**Alicja Curanović, *Przeznaczeni do wielkości. Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*,
Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego,
Warszawa 2020, 284 ss.**

Polityka zagraniczna państwa to symbol i wyznacznik jego suwerennych decyzji w stosunkach ze światem zewnętrznym, akt woli wskazujący na racje i interesy (*raison d'état*), jakimi decydenci kierują się przy wyborze strategii i taktyki wobec innych suwerenów, wyraz preferowania określonych wartości, przejaw otwartości na świat. Jest zatem polityka zagraniczna procesem realizacji celów, założonych przez władzę państwową w sferze polityki wewnętrznej, w jej transmisji na stosunki z partnerami zewnętrznymi. Tak rozumiana polityka zagraniczna wyrasta bezpośrednio z wnętrza samego państwa i stanowi funkcję wielu różnorodnych czynników. Mają one charakter zarówno wewnętrzny, jak i zewnętrzny. Bardzo często stanowią je fakty z zakresu rzeczywistości weryfikowalnej empirycznie, jak też subiektywne odczucia, przekonania i stan świadomości decydentów, a także ich działania w różny sposób motywowane. Tym samym, aby rzetelnie analizować obecność danego państwa w środowisku międzynarodowym, należy w pierwszej kolejności zbadać ogromne spektrum czynników i uwarunkowań dotykających wszystkich dziedzin polity-

ki państwa, sfery jego funkcjonowania ekonomicznego, społecznego, kulturowo-ideologicznego etc. Analizując jakość polityki zagranicznej określonego podmiotu, należy pamiętać, że jednym z podstawowych wyznaczników wpływających na jej kształt jest wyznawany w społeczeństwie system wartości. Bardzo często określone tradycje kulturowe, religijne, preferencje ideologiczne i aksjologiczne oraz koncepcje doktrynalne kształtują świadomość decydentów polityki zewnętrznej państwa, przez co dokonywane przez nich wybory bezpośrednio rzutują na jej warstwę conceptualną i operacyjną. Dlatego też wiedza o niej, o jej specyfice i przesłankach skuteczności, jest tak samo ważna jak w przeszłości i pozwala zrozumieć nie tylko jej istotę, zidentyfikować siły sprawcze procesu formułowania i realizacji, jej złożoną naturę i oryginalność, ale także poznać cele, jakie wytyczają decydenci, strategie oraz środki, jakie zamierzają stosować, aby pozostawać skutecznymi także współcześnie.

Próbę analizy specyfiki polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, jak również doniosłości i wpływu czynnika „misyjnego” na politykę zewnętrzną tego państwa, stanowi praca A. Curanović pt. *Przeznaczeni do wielkości. Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*. Książka stanowi próbę identyfikacji oraz charakterystyki motywów mesjanistycznych (misyjnych), obecnych we współczesnej polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Analiza dostarcza odpowiedzi na wiele interesujących i szczegółowo postawionych pytań badawczych, na przykład – jakie specyficzne role misyjne są przypisywane temu państwu przez jego elitę, a konkretnie przez osoby odpowiedzialne za politykę zagraniczną Rosji. Badania ukazują także, na ile dzisiejsze role misyjne są zbieżne z poczuciem misji artykułowanym przez intelektualistów rosyjskich w XIX i na początku XX w.; w jakim kontekście (wewnętrznym czy zagranicznym) pojawiają się dzisiaj w myśli politycznej i doktrynie polityki zewnętrznej Rosji wątki misyjne; kto jest głównym odbiorcą narracji o szczególnej misji Rosji w środowisku międzynarodowym (obywatele rosyjscy czy może decydenci innych państw); czy misja jest przesłanką, czy też instrumentem polityki zagranicznej tego państwa; czy mesjanizm łączy się z jakąś konkretną tożsamością współczesnej Rosji; jaką funkcję pełnią dziś odwołania do szczególnej misji Federacji Rosyjskiej w świecie; czy mesjanizm to przede wszystkim instrument ekspansji Rosji i czy misja w polityce zagranicznej tego państwa nadal przejawia konotacje religijne.

W tym miejscu warto podkreślić, że mesjanizm jako zjawisko poznawcze i zagadnienie analityczne nie daje się zamknąć w prostych schematach i definicjach. Na gruncie nauk społecznych badany jest jako zjawisko religijne, idea filozoficzna lub polityczna, samo zaś pojęcie „mesjanizmu” najczęściej traktowane jest jako narzędzie opisowe, obejmujące desygnaty z dziedziny rzeczywistości społecznej i kulturowej. Ujmuje się go jako typ świadomości, typ tożsamości, ideę lub mit. W koncepcjach mesjanistycznych dominuje skłonność i tendencja do łączenia dwóch jego najważniejszych wymiarów – politycznego i eschatologicznego. Z kolei różnorodność ujęć (m.in. idea, ruch społeczny, świadomość, mit), kontekstów (religia, tożsamość, polityka) i typologia mesjanizmu wymagają wskazania trzech jego komponentów, kluczowych dla zrozumienia jego funkcjonowania w rzeczywistości politycznej: linearnej (jako celowy proces) wizji historii, uniwersalizmu oraz misji. Z tych trzech komponentów, dla badania polityki zagranicznej, kluczowe znaczenie ma właśnie misja. To ona wyraża przekonanie o szczególnym przeznaczeniu i przekłada je na działanie; określa sens istnienia, rolę danej zbiorowości (np. państwa, narodu) w dziejach; wreszcie jest centralną kategorią w analizie polityki zagranicznej państwa. Jako imperatyw działania, misja oznacza szczególne powołanie danego państwa, jego zdolność do przekształcania ładu międzynarodowego lub chronienia go przed zmianą. Pytanie o misję w kontekście polityki zagranicznej jest zatem pytaniem o to, jaką rolę w środowisku międzynarodowym przewiduje dla siebie dane państwo; to również pytanie o tożsamość danego państwa i jej projekcję na arenie międzynarodowej, o jego wyjątkowe przeznaczenie (ekscypjonalizm państwa), o poczucie wyższości moralnej, o motyw uniwersalne towarzyszące jego posłannictwu. W przypadku anonsowanej publikacji, analiza dotyczy zatem wskazanych wymiarów misji, charakterystycznych dla polityki współczesnej Rosji.

Rozbieżności w diagnozowaniu obecności i znaczenia mesjanizmu w polityce Federacji Rosyjskiej stały się główną intencją i kluczową przesłanką podjęcia badań przez A. Curanović, których efektem stała się publikacja *Przeznaczeni do wielkości. Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji*. Należy bowiem podkreślić, że w dotychczasowych badaniach nad Rosją mesjanizm osiągnął status swoistego aksjomatu, słowa klucza, które łączy się najczęściej z wyobrażeniem o Rosji jako o państwie chorującym na manię wielkości,

a zatem nieracjonalnym i jako imperium niestroniącym od agresji. Historię rosyjskiego mesjanizmu, najczęściej przytaczaną w publikacjach, egzemplifikują określone uproszczenia i schematy interpretacyjne, np. idea Trzeciego Rzymu, która stopniowo zmieniała charakter z religijnego na świecki/imperialny; mesjanistyczne wątki były także istotnym komponentem wizji Rosji w debacie zapadników i słowianofilów w XIX w.; po rewolucji bolszewików mesjanistyczne tradycje Imperium Rosyjskiego kontynuował Związek Radziecki. Pluralizm eksplanacyjny w odniesieniu do rosyjskiego mesjanizmu pojawił się i odżył wraz z 1991 r., kiedy badacze zajmujący się Rosją zaczęli udzielać jakościowo odmiennych odpowiedzi i prezentować, często konkurencyjne wobec siebie, teorie interpretacyjne (Wachtang Surguladze, Stephen Kotkin, Andriej Kolesnikow, Michael Rywkin, Walerij Tiszkow, Eduard Batałow etc.). To, co jednak pozostawało wspólne, to przekonanie, że trzy dekady po rozpadzie ZSRR, Rosja na nowo zaczęła określać własną misję, która – również obecnie – jawi się istotnym elementem jej tożsamości oraz imperatywem jej polityki zagranicznej. Dlatego też w publikacji A. Curanović została przedstawiona, jako newralgiczna, analiza misji w polityce zewnętrznej Rosji, w wymiarze temporalnym 2000-2018 r.

I tak głównym celem analizy stało się zbadanie specyfiki polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej z „misją” jako kluczową kategorią analityczną. Przyjęta przez Autorkę koncepcja misji zakładała poszukiwanie nie tylko bezpośrednich odwołań do „misji”, ale również odniesień do trzech wyodrębnionych jej cech: a) szczególnego przeznaczenia Rosji; b) jej wyższości moralnej w stosunku do innych państw oraz c) podejmowania działań w środowisku międzynarodowym w wymiarze ponadpartykularnym (uniwersalizm misji Rosji). Interesujące są również, prezentowane i analizowane przez Autorkę, „role misyjne” współczesnej Federacji Rosyjskiej, uzasadnione jej tożsamością, ciągłością historyczną oraz ekscepcjonalizmem (np. rola „mostu” cywilizacyjnego, do której predestynuje Rosję jej wieloetniczność i wieloreligijność). Zidentyfikowanie poczucia misji wymagało nie tyle zbadania faktycznego zachowania Rosji w środowisku międzynarodowym, ile przede wszystkim – narracji, albowiem, jak konstatuje A. Curanović, dostęp do społecznej rzeczywistości uzyskujemy w dużej mierze przez badanie narracji. W przypadku zaś idei, a więc i misji, badanie narracji ma kluczowe znaczenie – zrekonstruowanie i badanie mo-

tywów misyjnych pozwala bowiem zrozumieć złożoność i charakter procesów samoidentyfikacyjnych dokonujących się w tym państwie. Ponadto, poza zidentyfikowaniem ról misyjnych celem analizy stało się również uwypuklenie związków między narracją misyjną a tożsamościami i statusem przypisywanym współczesnej Rosji. Przy rekonstruowaniu narracji misyjnej zostały uwzględnione także: wizja ładu międzynarodowego w polityce zewnętrznej Federacji Rosyjskiej; rozumienie wpływu czynnika historycznego w polityce Rosji; obiekt misji (dla czegoż dobra jest ona realizowana); źródło zagrożenia (przed czym należy chronić świat); funkcja narracji misyjnej. W konsekwencji poczynione obserwacje na temat misji we współczesnej polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej umożliwiły Autorce dokonanie krytycznej weryfikacji tez dotyczących rosyjskiego mesjanizmu w dominującej i dostępnej w tej materii literaturze naukowej.

Publikacja pod względem struktury złożona jest z pięciu rozdziałów, które tworzą dwie części. Pierwsza część, zawarta w dwóch pierwszych rozdziałach, ma charakter koncepcyjny. Przedstawia ona zjawisko mesjanizmu: jego specyfikę, typologię, historyczny rozwój. Trzeci rozdział można uznać za łącznik między dwiema częściami. Ukazano w nim syntetyczną charakterystykę tradycji rosyjskiego mesjanizmu w perspektywie porównawczej (m.in. z Wielką Brytanią, USA, Chinami, Indiami czy Polską). Przedstawiono także główne motywy misyjne we współczesnym rosyjskim dyskursie publicznym oraz miejsce narracji misyjnej na tle innych narracji obecnych w dyskursie o polityce zagranicznej. W trzech pierwszych rozdziałach zostały wykorzystane przede wszystkim istniejące już opracowania naukowe. Czwarty i piąty tworzą drugą część publikacji, w której zaprezentowano wyniki analizy materiału empirycznego oraz dokonano rekonstrukcji współczesnej rosyjskiej narracji misyjnej.

Badanie oficjalnego dyskursu na temat polityki zagranicznej wymagało analizy dyskursu ukształtowanego przez oficjalne instytucje odpowiedzialne za jej prowadzenie. W pracy przeanalizowano zatem wypowiedzi prezydentów, premierów, ministrów spraw zagranicznych, ministrów obrony narodowej, a także różnego szczebla pracowników rosyjskiego MSZ. Szczególna uwaga została poświęcona dyplomatom, reprezentującym Rosję w wybranych organizacjach międzynarodowych. W badaniach wypowiedzi została zastosowana metoda analizy treści (*content analysis*) z elementami analizy dyskursu (*discourse ana-*

lysis). Co interesujące, na potrzebę rozważań analizę dyskursu Autorka poprzedziła opracowaniem koncepcji misji. Ten zabieg okazał się konieczny, albowiem celem badań nie była tylko rekonstrukcja dyskursu na temat polityki zagranicznej czy identyfikacja wszystkich obecnych rodzajów tożsamości. Chodziło bardziej o rekonstrukcję konkretnych motywów, tj. motywów misyjnych w polityce zewnętrznej Rosji. Dla opracowania autorskiej metody badawczej ważnym punktem odniesienia stała się metodologia badania dyskursu oraz tożsamości społecznych amerykańskiego uczonego Teda Hopfa. Ponieważ przedmiotem badań była polityka zagraniczna, Autorka skoncentrowała się na analizie dyskursu oficjalnego i tylko w minimalnym stopniu zastosowała analizę interdyskursywną, w postaci porównania dyskursu oficjalnego z publicznym. Zebrane materiały poddano analizie treści przez manualne zakodowanie tekstów przy pomocy 56 słów kluczy, a następnie uzupełniono analizą wyselekcjonowanych typów wystąpień decydujących rosyjskich oraz poprzez egzegezę wybranych dokumentów państwowych. Ten zabieg pozwolił zniwelować subiektywizm związany z doбором wspomnianych słów kluczy oraz uwypuklić indukcyjność przy jednoczesnym spełnieniu wymogu intertekstualności (porównywanie różnych rodzajów tekstów).

Przeznaczeni do wielkości. Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji A. Curanović to bardzo wartościowa publikacja ze względu na jej zawartość merytoryczną oraz określone *differentia specifica*. Przede wszystkim prezentowana analiza wzbogaca nasze rozumienie współczesnego rosyjskiego mesjanizmu pod kilkoma ważnymi względami. Po pierwsze, proponuje nowe teoretyczne podejście do badania mesjanizmu w polityce zagranicznej. Przedstawiona przez Autorkę koncepcja misji umożliwia analizę współczesnego dyskursu, m.in. dzięki odrzuceniu tradycyjnej dychotomii: religijny mesjanizm – świecki misjonizm. Misja Rosji analizowana jest z uwzględnieniem teorii ról w ujęciu tzw. nowego pokolenia badaczy (S. Harnisch, D. Nabers), teorii na temat statusu (J. Renshon, T.V. Paul, D.W. Larson W.C. Wohlforth) oraz koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego (J. Mitzen, A. Zarakol). Dodatkowo atutem pracy jest zestawienie rosyjskiego mesjanizmu z innymi tradycjami narodowymi. Nadto przeprowadzone badania dostarczają unikalnego materiału empirycznego, który pozwala na poczynienie obserwacji na temat mesjanizmu we współczesnej polityce rosyjskiej. Ten materiał, jak już wspomniano,

stanowi podstawę krytycznej weryfikacji oraz uporządkowania przyjętych w literaturze akademickiej dotychczasowych poglądów o rosyjskim mesjanizmie. Po drugie, analiza rosyjskiego dyskursu dotyczącego polityki zagranicznej Rosji pozwoliła Autorce skonstatować obecność motywów misyjnych. Należy jednak zauważyć, że nie są one częścią głównego nurtu narracyjnego – wśród wszystkich przebadanych tekstów średnio 4% zawierało takie wątki. Najistotniejsze jednak pozostaje to, że motywy misyjne utrzymują się na marginesie narracji, mimo deklarowanego odrzucenia przez rządzących mesjanizmu. Ta żywotność mesjanizmu stanowi konsekwencję postrzegania misji jako jednego z atrybutów mocarstwowości Rosji. W ten bowiem sposób poczucie misji jawi się jako element rosyjskiej tożsamości wielkomocarstwowej. Misja jako tożsamość-rola (ang. *role-identity*) to bowiem komponent rosyjskiego ekscepcjonalizmu, a ponadto część autowyobrażeń Rosji, i jako taka może być przesłanką rosyjskich działań, co nie wyklucza jednocześnie jej instrumentalizacji. Ponadto treść ról misyjnych współcześnie przypisywanych Rosji przez jej rządzących jest dopasowana do wymogów bieżącej rywalizacji w sferze symboli, norm i wartości. Poczyniona przez Autorkę analiza dyskursu pozwoliła w konsekwencji zidentyfikować 15 ról misyjnych Rosji. Wśród 15 typów zidentyfikowanych współcześnie 12 ma swoje odpowiedniki w tradycji, a 2 są bezpośrednim wynikiem rozpadu ZSRR. Wśród tych misji można wyróżnić swoisty rdzeń, czyli te najczęściej przypisywane Rosji i z najbardziej ustandaryzowaną treścią (najbardziej intersubiektywne). Analiza zidentyfikowanych typów misji pozwoliła Autorce na ich pogrupowanie ze względu na odmienne ich funkcje, np. misje „cywilizacyjne”, misje „moralne”, misje „strategiczne”, „automisje”.

Po trzecie, dla A. Curanović misja jest nie tylko częścią tożsamości (tożsamości-roli), ale również elementem sygnalizowania ambicji statusowych Rosji (ang. *status signaling behaviour*). Z perspektywy misji w polityce zagranicznej istotną przyczyną wydaje się status Rosji, a dokładniej doświadczenia niespójności statusowej i obniżonego poczucia bezpieczeństwa ontologicznego. Zdaniem Autorki, współczesna narracja misyjna łączy się z wyobrażeniami o Rosji jako o państwie traktowanym po partnersku przez inne wiodące potęgi, jako liderze nowego, kształtującego się ładu międzynarodowego. Widoczny jest zatem związek między statusem Rosji w hierarchii międzynarodowej a funkcjami, jakie narracja misyjna pełni w jej polityce. Po czwarte,

poczucie misji jako atrybutu mocarstwowości jest w przypadku Rosji przede wszystkim elementem tożsamości państwa. Związek między misją, tożsamością i statusem rodzi zależności między narracją misyjną i legitymizacją władzy. Analiza dyskursu rosyjskiego wykazała istnienie korelacji między wzrostem częstotliwości odwołań do misji a spadkiem popularności elity rządzącej. Po piąte, badania Autorki pokazały, że współczesnej narracji misyjnej najczęściej towarzyszą tożsamości, które podkreślają odrębność Rosji, przede wszystkim wobec Zachodu, odgrywającego rolę „znaczącego Innego” (ang. *the significant Other role*). Badania uwypukliły wyjątkowość Zachodu dla kształtowania narracji autobiograficznej Rosji, zaś konkluzje potwierdziły, że wbrew niektórym analizom diagnozującym wzrost znaczenia Chin, Zachód pozostaje najważniejszym punktem odniesienia w procesie samookreślenia Federacji Rosyjskiej. W konsekwencji w narracji misyjnej dotyczącej Rosji państwa niezachodnie pojawiają się incydentalnie. Po szóste, rosyjskie wątki misyjne są instrumentem antyhegemonicznej reakcji i polityki Federacji Rosyjskiej, realizowanej we współczesnym środowisku międzynarodowym. Co ciekawe, choć Zachód stanowi główną siłę napędową rosyjskiej narracji misyjnej, to jest ona skierowana przede wszystkim do wewnątrz, tj. do samych Rosjan. Nasuwa się wniosek, że narracja misyjna pozostaje w pierwszej kolejności mechanizmem konsolidacji elit i służy kształtowaniu zbiorowej tożsamości obywateli Federacji Rosyjskiej.

Pracę A. Curanović charakteryzuje wiele atutów, w tym nade wszystko wszechstronność epistemologiczna Autorki, oryginalność spojrzenia, kultura analityczna oraz erudycyjny charakter narracji. Podjęte badania zostały również zaprezentowane w szerokim kontekście historycznym. Panoramiczne spojrzenie na misję, np. w polityce imperialnej państw europejskich, przypomniało o wspólnej dla wszystkich inspiracji oraz pozwoliło zaobserwować przebiegający między poszczególnymi podmiotami proces wzajemnego uczenia się i naśladownictwa. W tym kontekście walorem publikacji stało się przedstawienie różnych typów tradycji mesjanistycznych – badaniami zostały objęte zarówno potęgi imperialne (Hiszpania, Francja, Anglia, USA), jak i niemocarstwa (Izrael, Polska). Uwzględnienie państw pozaeuropejskich pozwoliło z kolei zidentyfikować niemiesjanistyczny ekscepcjonalizm (Chiny, Japonia), ale i narrację misyjną będącą swoistą metodą zmiany statusu międzynarodowego państwa (Indie). Ba-

dania ukazały zatem zależność istniejącą między statusem a funkcją i ukierunkowaniem w czasie ról misyjnych, przypisywanych państwu. Jeżeli państwa znajdujące się na szczycie hierarchii międzynarodowej mówią o misji, to robią to najczęściej w celu legitymizacji swojej dominacji. W przypadku Rosji jest to szczególnie emblematiczne i interesujące. Dodatkowo wyniki badań przedstawione w tej publikacji pozwoliły w sposób miarodajny zweryfikować popularne wśród ekspertów poglądy dotyczące specyfiki zjawiska rosyjskiego mesjanizmu. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują te rewidujące określone postawy interpretacyjne i eksplanacyjne. Dla przykładu, idea Trzeciego Rzymu właściwie nie pojawia się w oficjalnym dyskursie i nie jest kluczową przesłanką rosyjskiego poczucia wyjątkowości. Współcześnie głównym źródłem rosyjskiego ekscepcjonalizmu jawią się kultura oraz status mocarstwa. Wyjątek stanowi duchowieństwo, które jako jedyny segment elit rosyjskich przywołuje tradycję Trzeciego Rzymu, mówiąc o szczególnej roli Federacji Rosyjskiej. Badania pokazują również, że błędne jest utożsamianie misji w polityce z ekspansją. Głównym celem pozostaje raczej sygnalizacja ambicji statusowych (ang. *status signaling behaviour*) określonego państwa. W przypadku Rosji najważniejszą przesłanką aktywizacji narracji misyjnej jest poczucie obniżenia bezpieczeństwa ontologicznego, wywołane przez relacje ze światem zewnętrznym.

To, co przesądza o wyjątkowości pracy A. Curanović, to nade wszystko odmienny aniżeli dominujący w dotychczasowych badaniach nad Rosją sposób analizy i charakterystyki specyfiki polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, tj. formułowanej właśnie w kategoriach misji. Należy bowiem podkreślić, że we współczesnych badaniach naukowych dotyczących polityki zagranicznej mówienie o misji traktowane jest – *implicite* – jako swego rodzaju anachronizm lub przejaw pewnego rodzaju irracjonalności, zwłaszcza w zsekularyzowanej i akcentującej realistyczny pragmatyzm polityce międzynarodowej. Taki właśnie stosunek do zjawiska mesjanizmu sprawia, że misja (mesjanizm) w badaniach nad aktywnością państw niestety nie pojawia się zbyt często jako zagadnienie warte pogłębionej analizy. Tymczasem myślenie o aktywności państwa w kategoriach misji nadal bywa ważną częścią postrzegania i rozumienia świata. Nie jest to może optyka dominująca we współczesnych stosunkach międzynarodowych, ale należy dostrzec jej obecność na poziomie pewnych, często nie-

uświadomionych mechanizmów, których korzenie sięgają nieraz zamierchłej przeszłości. W tym kontekście zatem ważnym zadaniem publikacji A. Curanović stało się reaktywowanie, restytucja i przybliżenie wiedzy na temat omawianego zjawiska mesjanizmu w stosunkach międzynarodowych. Wielość istniejących podejść, różnorodność pojęć i typologii wymagała od Autorki profesjonalnego naukowego warsztatu oraz zdolności do ich uporządkowania. Z kolei pluralizm możliwych podejść analitycznych i eksplanacyjnych odnośnie do zjawiska mesjanizmu (np. typ świadomości, typ tożsamości, idea, mit) w połączeniu z religijną proveniencją motywów misyjnych, które należało zidentyfikować we współczesnym świeckim kontekście, stanowiły niewątpliwie poważne wyzwanie metodologiczne. Konieczne stało się również znalezienie sposobu operacjonalizacji mesjanizmu na gruncie teorii polityki zagranicznej. Nadto autorska koncepcja misji pozwoliła nie tylko zidentyfikować motywy misyjne we współczesnym, ściśle regulowanym języku dyplomacji, ale również dokonywać porównań między poszczególnymi tradycjami mesjanistycznymi. Wszystkie wskazane *differentia specifica* potwierdzają zatem wyjątkowe znaczenie omawianej pozycji *Przeznaczeni do wielkości. Poczucie misji w polityce zagranicznej. Przypadek Rosji* w procesach refleksji naukowej dotyczącej zjawiska współczesnego (rosyjskiego) mesjanizmu, jak również w szerszym kontekście badań naukowych, obejmujących problematykę współczesnej Rosji, jej historii, tożsamości, kultury, religii i specyfiki jej polityki zagranicznej.

Celem artykułu jest analiza przesłanek wewnętrznych i międzynarodowych upadku Związku Radzieckiego oraz jego skutków dla polityki zagranicznej Polski i jej miejsca w Europie Środkowej i Wschodniej. Ukazuje on zmiany geopolityczne, jakie dokonały się wówczas w Europie i na świecie, oraz ich wpływ na reorientację polskiej polityki zagranicznej na przełomie XX i XXI w.

W artykule staram się odpowiedzieć na kilka pytań badawczych oraz weryfikuję kilka tez i hipotez związanych z upadkiem ZSRR. Główną tezę jest konstatacja, że do upadku Związku Radzieckiego, oprócz przyczyn wewnętrznych, w dużym stopniu przyczyniła się ówczesna sytuacja międzynarodowa w Europie i na świecie, w tym Jesień Ludów 1989 w państwach Europy Środkowej i Wschodniej.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że polityka zagraniczna Polski po upadku ZSRR była zgodna z polską racją stanu i miała istotne znaczenie dla Europy Środkowej i Wschodniej. Została oparta na systemie euroatlantyckim i bliskich relacjach z Niemcami, Francją, Wielką Brytanią, Stanami Zjednoczonymi oraz z państwami Europy Środkowej i Wschodniej.

Józef M. Fiszer

*Przesłanki wewnętrzne i międzynarodowe upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku
oraz jego konsekwencje geopolityczne dla polityki zagranicznej Polski, s. 19-20*

Celem artykułu jest wskazanie przyczyn niepowodzenia w kwestii sformułowania nowej, nieimperialnej tożsamości Rosji. Zastosowanie teorii bezpieczeństwa ontologicznego pozwala spojrzeć na rozpad ZSRR jako sytuację krytyczną, która podważyła tzw. fundamentalne kwestie rosyjskiej tożsamości. Dla powrotu dyskursu imperialnego miały znaczenie dwa źródła lęków: relacje ze znaczącym Innym (Zachód) oraz lęk dotyczący kruchości terytorium, któremu w niniejszym artykule poświęcono szczególną uwagę. Lęki ontologiczne przyczyniły się do aktywowania habitusu imperialnego, co ilustruje omówiony przykład Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

Alicja Curanović

*Skazana na imperium? Lęki i dyskurs imperialny
w procesie samoidentyfikacji Rosji poradzieckiej, s. 43*

